

Հայաստանի Հանրապետություն
Գիտությունների ազգային ակադեմիա
Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

I X
2 0 0 6

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

Գ յ ու մ ք ի 2 0 0 6

ԳՏՀ 008+902 / 904+800
ԳՄԴ 71+63. 4+80
Գ 602

Հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական
հետազոտությունների կենտրոնի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական խորհուրդ

Արամ Քալանթարյան, Աշոտ Մելքոնյան, Խաչիկ Բաղդկյան, Արամ Քոսյան,
Սարգիս Հարությունյան, Սարգիս Պետրոսյան, Լարիսա Եզանյան,
Համագապ Խաչատրյան, Արմեն Հայրապետյան, Կարինե Բազեյան,
Կարինե Սահակյան, Հասմիկ Հարությունյան

Խմբագրությամբ բան. գիտ. դոկտոր
պրոֆեսոր Սերգո Հայրապետյանի

Գ - 602 Գիտական աշխատություններ, 9
Գյումրի, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն,
2006, 204 էջ:

Գ $\frac{4400000000}{703(02) - 2006}$ 2006

ԳՄԴ 71+ 63,4+80

ISBN 5- 8080 - 0504 - 3

© ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, 2006

*Республика Армения
Национальная академия наук
Ширакский центр арменоведческих исследований*

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

ВЫПУСК

IX

EDITION

RESEARCH PAPERS

*Shirak Centre of Armenian Studies
National Academy of Sciences
Republic of Armenia*

Издательство "Гитутюн" НАН РА "Gitutyun" Publishers NAS RA

ГЮМРИ 2006 GYUMRI

Публикуется по решению Ученого совета
Ширакского центра арменоведческих исследований НАН РА

Редакционная коллегия:

Саргис Арутюнян, Арам Калантарян, Ашот Мелконян, Хачик Бадикян, Арам
Косян, Саргис Петросян, Лариса Еганян, Амазасп Хачатрян, Армен Айрапетян,
Карине Базеян, Карине Саакян, Асмик Арутюнян

Под редакцией доктора фил. наук,
профессора Серго Айрапетяна

Published by arrangement of the Scientific Council
of Shirak's Research Centre NAS RA

Editing stuff:

Sargis Harutunyan, Aram Qalantaryan, Ashot Melkonyan, Khachik Badikyan,
Aram Qosyan, Sargis Petrosyan, Larisa Eganyan, Hamazasp Khachatryan, Armen
Hairapetyan, Karine Bazeyan, Karine Sahakyan, Asmik Harutunyan

Edited by Doctor of Philology, professor Sergo Hairapetyan

Սարգիս ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ՀԱՅԱՀԱՏԻԿԻ ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԱՍՏՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Քրիստոնեության պայմաններում նորովի մեկնաբանված հեթանոսական կարևոր տոներից է եղել նաև Քրիստոսի Հարության տոնի հետ համադրված Չատիկը: Հրեական նույնաբնույթ տոնի հետ որևէ առնչություն չունեցող մեր Չատիկը իր անվամբ պարտական է հացահատիկին. *Չատիկ* <**q-hատիկ* (տոնի *Անցանակ*, *Անցարան*, *Անցիկ* քրիստոնեական անուններն են թարգմանությունները հրեական *Պասեք* անվան):¹ Չ նախածանցը *Չատիկ* անվան մեջ, ինչպես է այլ դեպքերում ևս, հանդես է գալիս կամ սաստկական նշանակությամբ, կամ որպես սին տարր (բայց որոշ բայերում դրանց «ֆիզիկական նշանակությունը փոխում է բարոյականի»): հմմտ. *գարմանք*, *գարդ*, *գեղծ* և այլն:²

Ծաղկազարդից մինչև Չատիկ տևող Չատկաշաբաթի և բուն Չատիկ ծիսակարգում կարևոր տեղ էր վերապահված հացահատիկներին և նրանցից պատրաստված ուտեստներին, իսկ Ծաղկազարդի կիրակի օրը կոչվում էր *Հատիկի կիրակի*:³ Այդ օրը, Չավախքի բոլոր տներում, օրինակ, *հատիկ* կոչվող ուտեստն էր լինում, որը «խաշած մաքուր *ցորեն* է՝ հետը քիշմիշ, շաքարի մանրուք և ընկույզ խառնած», իսկ գատկական տնօրինների ժամանակ տներում «խոնջի վրա դրված է լինում *թթխմոր*, աղ, խունկ, *հացահատիկներ*, ջուր և այլն»:⁴ Գարդմանում (Գանձակի գավառ) Չատիկ նախորդ օրվա տնօրիններից հետո քահանան ստանում էր «կամ մի քանի կոպեկ, կամ ձու, *բրինձ*, *ցորեն* և այլն»:⁵

Նախորդ դարաշրջանների համեմատ հացագոհ բույսերի մշակումը Հայկական լեռնաշխարհում նոր բարձր մակարդակի էր հասել ուրարտական դարաշրջանում:⁶ Ուրեմն, ուրարտական դիցարանում անտեսված չէին լինելու հացահատիկի պաշտամունքն արտացոլող աստվածությունները: Մեր կարծիքով, այդպիսիք էին արական աստվածությունների մի քանակ կազմած Էլիպուրին, Թառախինին, Ադարութան և Իրմուշինին: Սրանցից առաջինի՝ Էլիպրի/Էլիպուրիի (^DElipri//^DElipuri),⁷ ուրարտական կարևոր աստվածություններից մեկը լինելու մասին է խոսում այն իրողությունը, որ Ուրարտում գերագույն աստված Խալդինին ձոնված կոթողներից բացի եղել են ևս մի քանի աստվածներին ձոնված կոթողներ: Դրանցից հայտնաբերվածները ձոնված են Թեյշեբային (երկու կոթող), Շիվինինին, Խուտուինինին, Կուեռային և Էլիպուրիին (մեկական կոթող):⁸ Էլիպուրիին ձոնված կոթողը հայտնաբերվել է Արճեշի շրջանի Արծվաբերդում, որը հիմք է տվել ենթադրելու, թե սա եղել է Արճեշի աստվածը, իսկ նրա պաշտամունքը տարածված է եղել Վանա լճի հյուսիսային ափերին՝ Արճեշում և նրա շրջակայքում:⁹ Արճեշի շրջանը ընդհուպ XX դ. սկզբները (մինչև Մեծ եղեռնը) հայտնի էր որպես «հացահատիկների շտեմարան»:¹⁰

¹ Հ. Ա ճ ա յ ա ն, *Հայերեն արմատական բառարան (այսուհետև՝ ՀԱԲ)*, հ. I, Եր., 1971, էջ 212:

² Մ. Ա բ ե ղ յ ա ն, *Հայոց լեզվի տեսություն*, Եր., 1965, էջ 188, «Հայոց լեզվի պատմական քերականություն», հ. II, Եր., 1975, էջ 61-64:

³ Ստ. Մ ա լ խ ա ս յ ա ն, *Հայերեն բացատրական բառարան (այսուհետև՝ ՀԲԲ)*, հ. II, Եր., 1944, էջ 10, հ. III, Եր., 1944, էջ 64:

⁴ Ե. Լ ա լ ա յ ա ն, *Երկեր*, հ. I, Եր., 1983, էջ 284, 287:

⁵ Նույնը, հ. II, Եր., 1988, էջ 449:

⁶ Н. А р у т ю н я н, *Земледелие и скотоводство Урарту*, Ер., 1964, стр. 53-101.

⁷ Г. М е л и к и ш в и л и, *Урартские клинообразные надписи*, М., 1960, N 27, N 104.

⁸ Ս. Հ Վ ա յ ա կ յ ա ն, *Վանի թագավորության պետական կրոնը (այսուհետև՝ ՎԹՊԿ)*, Եր., 1990, էջ 69:

⁹ Ն. Ա դ ն ց, *Հայաստանի պատմություն (այսուհետև՝ ՀՊ)*, Եր., 1972, էջ 163, 227: ՎԹՊԿ, էջ 56:

¹⁰ Թ. Հ ա կ ո բ յ ա ն, Ստ. Մ ի լ ի ք - Բ ա խ շ յ ա ն, Հ. Բ ա բ ս ե ղ յ ա ն, *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, հ. I, Եր., 1986, էջ 462:

Այս իրողությունը հիմք ընդունելով, մենք ենթադրում ենք, որ Elipuri դիցանվան մեջ կարող է արտացոլված լինել դիցանվանակիր աստվածության «հացահատիկային» բնույթը: Eli-puri բաղադրիչներից բաղկացած դիցանվան առաջին բաղադրիչը ներկայացնում է հայերեն *եղի* «հասնելու մոտ կաթնահամ ցորեն» բառը (հմմտ. «*Եղին* -որ է անհաս ցորեն»),¹¹ որի *հեղի* տարբերակից ունենք *հեղիք* «բերք, բույս»:¹² Այս բառերի հիմքում հ. ե. *el- «ելնել, բարձրանալ», «աճել» արմատն է, որից ունենք նաև *ելանել* «դուրս գալ, ծագել, բխել», *ելուստ* «բույսի աճում», *ելուզանել* «ընձյուղել, ծլել» և այլն:¹³ Ազգակից լեզուների մույնարմատ բառերից են հին հնդկ. rōdati «բարձրանալ», «աճել», ավեստ. raodaiti «աճում է», գոթ. liudan «աճել», և այլն:¹⁴ *Եղի/հեղի* բառի վերջնաձայն –ի-ն հայերենի բուսանուններ կերտող վերջածանցն է. հմմտ. *այգի, գիհի, ծիրանի, կաղնի* և այլն:¹⁵ Գ. Ջահուկյանը Elipuri դիցանվան մեջ տեսնելով հնդեվրոպական միևնույն արմատը, դիցանվանը վերագրում է «ելաբեր» (կամ «զոյաբե՞ր») նշանակությունը:¹⁶

Eli-puri դիցանվան երկրորդ բաղադրիչի հիմքում մենք տեսնում ենք հ.-ե. *sper- «ցանել, ցրվել, սփռել» արմատի մի տարբերակը՝ ազգակիցը հայ. *փռել* և *փրփուր* (<*փիր-փուր) բառերի:¹⁷ Նույն արմատից են ավեստ. fra-sparəya «ճյուղ»,¹⁸ հուն. σπέρμα «սերմ», σπóρος «ցանք», «սերմ», «պտուղ, բերք, բերքահավաք» բառերը և այլն:¹⁹ Հնդեվրոպական մույն արմատի մեկ այլ տարբերակն է ընկած *սպուր* բառի հիմքում, որը նշանակում է «ուտելիք, կերակուր», «ջրալի կերակուր, սուպ», նաև «սպրելու միջոց»²⁰ (սրանում *ա-*-ն մախահավելվածական ձայնավոր է): *Սպուր*-ի արմատակից բառերից հնչյունական տեսքով նրան առավել մոտ է *սպուռ*-ը՝ չնայած «անասունների կեր, խոտ, դարման» նշանակությամբ²¹ վերջինս, կարծես թե, հեռու է *սպուր*-ից: Մրանց իմաստաբանական սերտ կապի մասին է խոսում արմատակից բառերի հետևյալ շարքը. *սրտու* «կնյուն, ճիլ, սեգ, շամբուտի եղեգ», *սրոս* «վարսակի նման մի խոտեղեն է», *սրնթող* «ցորենի նման, բայց վնասակար մի բույս», *սրոզ* «հացի մի տեսակ (մատնաքաշ կամ բոբոն)», *սրոն* (<*սրու-դոն) «բաղարջ», *սրոնք*, «մեծնաբրդոշ» (վերջիններինս մեջ՝ *դոն* նշանակում է «մի տեսակ հաց, պաքսիմատ» <հ.-ե. *dhon-):

Բերված բառերի հիմքում ընկած է *sper-արմատի *spur- տարբերակը, որով դեռևս վաղ նախնադարում կոչվել են ինչպես խոտակեր կենդանիների համար ուտելի խոտազգի սիգաբույսերը (դրանք «ցորենի ու գարու նման, բայց ավելի կարճ ու բարակ» բույսեր են),²² այնպես էլ մարդկանց համար ուտելի նրանց սերմերն ու դեռևս վայրի հացահատիկները: Մեր բառերի *սուր/սուռ* արմատի հ.-ե. *spur- նախաձևից սերած լինելու մասին են խոսում նրա *p(h)ur- տարբերակից ծագած ազգակից լեզուների հետևյալ բառերը. հին անգլ. fyrs, ռուս. пырей «սեգ», հին պրուս. pure «որոմ», հուն. πύρος «ցորեն», πύρον «ցորենի հաց», լիտվ. pūrai, լատիշ. pūri «աշնանացան ցորեն», հին հնդկ. pūra «կարկանդակ» և այլն:²³ Այս բառերի շարքը պետք է դասել նաև հնդեվ-

¹¹ *Բառգիրք հայոց, Բնական քննադիրը, ստաջարանը և ծանոթագրությունները* Հ. Անայանի, Եր., 1975, էջ 87:

¹² ՀԱԲ, հ. II, Եր., 1973, էջ 19:

¹³ Նույն տեղում, էջ 8:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 9:

¹⁵ Նույն տեղում, հ. I, էջ 166, հ. IV, Եր., 1979, էջ 627:.

¹⁶ Գ. Ջահուկյան, Հայկական շերտը ուրարտական դիցարանում (այստեղևն՝ ՀՇՈՒԴ), «Պատմա-բանասիրական հանդես» (այստեղևն՝ ՊԲՀ), 1986, քիվ 1, էջ 54, 57:

¹⁷ ՀԱԲ, հ. IV, էջ 531, 535:

¹⁸ Т. Г а м к р е л и д з е, В. И в а н о в, Индоевропейский язык и индоевропейцы (այստեղևն՝ ИЯИ), т. I-II, Тб., 1984, т. I, стр. 205.

¹⁹ ՀԱԲ, հ. IV, էջ 531, 535:

²⁰ ՀԱԲ, հ. I, էջ 210, 239: ՀԲԲ, հ. I, Եր., 1944, էջ 210:

²¹ ՀԲԲ, հ. I, էջ 210:

²² ՀԲԲ, հ. IV, Եր., 1945, էջ 210:

²³ ИЯИ, т. II, стр. 657.

րուպական որևէ լեզվից փոխառյալ վրացերեն *պուրի* «հաց» բառը:²⁴ Ասվածները հիմք են տալիս Elipuri դիվանունը ստուգաբանել որպես «գեռահաս հացահատիկ»:

«Մեդի դրան» դիցանվանացանկում Էլիպուրիին նախորդում է հնդեվրոպական ծագումով Կուեռա աստվածը, որի պաշտամունքը Հայկական լեռնաշխարհում գոյություն է ունեցել Ուրարտական թագավորության կազմավորումից շատ առաջ:²⁵ Ուիա//Վիա դիցուհու հետ զույգ կազմած Կուեռան եղել է պտղաբերության և ջրի անձնավորում աստվածություն²⁶ (հմմտ. ^DQuera/Կուառ և կուառ-ն «ջրի նեղ առու», իսկ *ու//ու* հմմտ. *շուառն//շուառն*, *շուշ//շուշ*, *տուար//տուար* և այլն): ^DՍիա/Սիա դիցանունը ևս հնդեվրոպական ծագում ունի: Նրա մեջ դժվար չէ տեսնել հ.-ե. **uiā*-նախաձևը՝ ծագած **uei-/*ui-* «ուրբել, հյուսել» արմատից: Այս նախաձևից և նրա տարբերակներից սերած բառերից են հայ. *գի/գիհի*, *գինի*, հին հնդկ. *vayā* «ճյուղ», հուն. *οἶν* «խաղողի վազ», լատին. *vies* «կապում են», հին սլավ. *věja* «ճյուղ», լիտվ. *vejū* «ուրբում են» և այլն:²⁷ Բուսական աշխարհին առնչվող այս բառերը առաջացել են հնդեվրոպական հեռավոր անցյալում՝ առանձին բույսերի ոլորվելով աճելու պատճառով («խաղողի վազ»>«խաղող»>«գինի»), իսկ ծառերի մատղաշ ճյուղերի՝ ոլորվելով հյուսվելու կարողության պատճառով (այստեղից էլ «կապ» և այլ նշանակությունները): Ուրեմն, Վիան լինելու էր բուսաշխարհի անձնավորում մի դիցուհի, իսկ Էլիպուրին եղել է պտղաբերության աստված Կուեռային և բուսականության դիցուհի Վիային ուղեկցող մի աստվածություն՝ գուցե հենց նրանց որդին:

Նույնը պետք է ասել նաև Էլիպուրիի հետ քառյակ կազմած իրարահաջորդ երեք աստվածությունների մասին, մանավանդ որ նրա մեծ սրանք ևս կրում են «հացահատիկային» ստուգաբանությամբ անուններ: Արական այս աստվածությունների քառյակի գոյության մասին է խոսում այն փաստը, որ սրանց զուգակից չորս դիցուհիները (և միայն նրանք) կրում են միևնույն ^DAini (^DAinaúe) անունը:²⁸ Իսկ քառյակի գոյությունը, մեր կարծիքով, կապ ունի ցորենի վեգետացիայի տևողության հետ: Հայկական լեռնաշխարհի բարձրադիր շրջաններում զարմանացան ցորենի վեգետացիան տևում է մոտավորապես 4 ամիս. օրինակ, Միսիանում այն 117-120 օր է, Վարդենիսում՝ 122-128 օր:²⁹ Այս առթիվ նշենք, որ Ուրարտում ևս ընդունված էր տարվա ամիսներից բաղկացած լինելու գաղափարը:³⁰ Ցորենի վեգետացիայի 4 ամիսների և հիշյալ քառյակի համապատասխանությունը հուշում է, որ այս աստվածությունները եղել են Արա Գեղեցիկի տիպի աստվածություններ կամ համարվել այդպիսի մի աստվածության չորս դրսևորումները: Բույսերն ու հացահատիկը առհասարակ պատկերացվել են գեղեցիկ երիտասարդի կամ պատանու տեսքով, իսկ Արան եղել է հողին, բուսաշխարհին և մասնավորապես հացահատիկներին առնչվող մի աստված, խորհրդանշելով «աշնանը մեռնող և զարնանը հառնող բուսականությունը, ծրոյ, հասունացող, հնձվող ու կալվող հացահատիկը՝ մեռնողի ու հառնողի ցիկլային հավերժ կրկնություններով»:³¹

Առասպելաբանական հին պատկերացումների համաձայն, հնձում-կալում գործընթացը համարժեքն էր հացի ոգու, հացահատիկի անձնավորում աստվածության չարչարանքների և սպանության,³² իսկ երբ նա թաղվում և հայտնվում էր անդրշիրիմյան աշխարհում, ապա՝ արտացոլում էր հացահատիկի ամբարումն ու նոր ցանքսը:

²⁴ В. Г е о р г и е в, *Исследования по сравнительно-историческому языкознанию*, М., 1958, стр. 216.

²⁵ Ս. Հ մ ա յ ա կ յ ա ն, *Կուեռա-Կուառ աստվածության պաշտամունքը հայկական լեռնաշխարհում*, ՊԲՀ, 1990, թիվ 1, էջ 152-166:

²⁶ Նույնը: Ս. Հ մ ա յ ա կ յ ա ն, *Ուրարտական դիցարանի աստվածությունների մասին*, ՊԲՀ, 1975, թիվ 1, էջ 160, ՎԹՊԿ, էջ 27, 50-55:

²⁷ ՀԱԲ, հ. IV, էջ 627, *ИЯИ*, т. II, стр. 649-650.

²⁸ ՎԹՊԿ, էջ 27:

²⁹ Ա. Մ ա թ և ն ս յ ա ն, *Ցորեն*, «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. 12, Եր., 1986, էջ 168:

³⁰ ՎԹՊԿ, էջ 78:

³¹ Ս. Հ ա ռ ո թ յ ու ն յ ա ն, *Հին հայոց հավատալիքները, կրոնը, պաշտամունքն ու դիցարանը*, Եր., 2001, էջ 26-27:

³² С. А р у т ю н я н, *Отражение древневосточной жатвенной мифологии в загадке о пшенице*, «*Лрирեր հասարակական գիտությունների*», 1969, N 11, стр. 67-77.

Ըստ այսմ, հասկանալի էր թե ինչու «Մեերի դրան» դիցանվանացանկում քառյակը եզրափակող Իրմուշինին հաջորդում է անդրշիրիմյան մի աստվածություն՝ «Հոգիներ փոխադրող աստվածը»:³³ Ցանք/թաղում առասպելաբանական մույնացման հետևանքն է *դիր/տիր* բառը, որը նշանակում է թե՛ «ցորեն սերմանելու մի առանձին ձև, որ առատ և ընտիր ցորեն է տալիս», թե՛ այն տեղը, «որտեղ դրված են մնջեցյալների մարմինները, շիրիմ, գերեզման»:³⁴ Հ. Աճառյանի կարծիքով, այս բառը ծագում է *դնել* բայի *դի* արմատից (<h.-ե.*dhe-)՝ մասնիկով, իսկ Վ. Բոդյանի և Ս. Երեմյանի կարծիքով, սրա նախնական *տիր* տարբերակը ծագում է հեթանոսական Տիր աստծու անունից:³⁵ Ի նկատի առնենք, որ Տիրը ոչ միայն դարձյալի աստված էր, այլև «առել է մարդկանց հոգիները և ուղեկցել անդրաշխարհ»:³⁶ Իր այս վերջին գործառնությունը Տիրը հիշեցնում է «Մեերի դրան» դիցանվանացանկում «հացահատիկային» քառյակին հաջորդող «Հոգիներ փոխադրող աստվածությանը»: Ի դեպ, հայոց մեջ մինչև XX դարի սկզբները գոյատևում էր մի սովորույթ, որը պահանջում էր Չատկին ոչ միայն ցերեկը, այլև գիշերը սեղանը լի, իսկ դռներն ու պատուհանները բաց պահել, նրապես իրենց կենդանի հարազատներին այցելող նախնայաց հոգիները կարողանան օգտվել ընդհանուր հյուրասիրությունից:

Հացահատիկի ցանքից մինչև հասուն հասկերի կալսումն ու երևումը դրսի աշխատանք էր և տղամարդու գործ, իսկ տուն հասնելուց հետո մինչև նրա հաց դառնալը՝ ներսի աշխատանք էր, կանացի գործ: Այս դեպքում ևս արժե հիշել հանրահայտ առածը՝ «Տղամարդ որ կա՝ դրսու պատ է, կնիկը՝ ներսի»:³⁷ Ըստ այսմ, Աինի դիցուհիները, լինելով «հացահատիկային» չորս արական աստվածությունների իգական գույգերը, համարվելու էին անձնավորումները և հովանավորները հացահատիկի հետ տնային պայմաններում ընթացող չորս իրարահաջորդ գործողությունների՝ աղալու, մաղելու, խմոր շաղվելու և հաց թխելու: Որ այս գործողությունները գուտ կանացիական են եղել, ցույց են տալիս հայ ազգագրության նյութերը: Մինչև ջրաղացի գյուտը աղալը ևս այդպիսի գործ է համարվել. հմմտ. *աղալ* բառի հետ մույնարմատ *աղիջ>աղջիկ* և *աղախին* բառերը:³⁸ Ի դեպ, դա իր արտացոլումն է գտել նաև «Մասնա ծոերի» բազմաթիվ պատումներում (օրինակ, Կուզբաղեն «Քառսուն ազապ աղջիկ կը տանը՝ էրկանք աղան»):³⁹ «Հացահատիկային» չորս աստվածությունների իգական գույգերի միևնույն *Աինիներ* (Ainaie) անվամբ հանդես գալը կարող է արձագանքը լինել նախկինում նրանց միևնույն դիցուհու չորս դրսևորումները լինելու իրողության: Իսկ այդ դիցուհին անձնավորելու էր հանապազօրյա հացը:

Արական քառյակի երկրորդ աստվածը Թառաինին է, որի, ինչպես նաև չորրորդի՝ Իրմուշինին, անվան մեջ կարելի է առանձնացնել -ini վերջնամասը՝ մույնական հնդեվրոպական ծագումով հայերենին -ին վերջածանցի հետ (հմմտ. *ամուսին*, *դարբին*, *լուսին* և այլն): ⁴⁰Tarra-ini դիցանվան հիմքը Գ. Չառուկյանը համեմատում է հայերեն *թառ* «թառել, բարձր տեղ նստել» բառի հետ և, *Էլիպուրի*, *Իրմուշինի* դիցանունների մնաց, այս դիցանվանը ևս վերագրում է հայկական ծագում:⁴⁰ Ճիշտ է, որ հայերեն *թառ* բառի հիմքում հ.-ե. *tṛs- «չորանալ, ցամաքել» արմատն է:⁴¹ Սակայն, մեր դիցանվան դեպքում պետք է ի նկատի առնել ոչ թե թառի բարձր տեղադրությունը, այլ նրա չորությունը՝ թառը չորացած ճյուղն է, և այդ չորությունը, այս դեպքում, վերագրել հասուն հատիկին, չոր հասկին (ի տարբերության եղիի, որը կանաչ հասկի անհաս հատիկն է):

³³ Գր. Ղ ա փ ա ն ց յ ա ն, Հայոց լեզվի պատմություն (ինչ շրջան), Եր., 1961, էջ 138: «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիս», հ. I, էջ 47, ծան. 2: ՎԹՊԿ, էջ 27:

³⁴ ՀԲԲ, հ. I, էջ 523:

³⁵ ՀԱԲ, հ. I, էջ 675: Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՄՄՀ Գ-Ս հրատ., հ. I, Եր., 1971, էջ 805-806:

³⁶ Ս. Հ ա ղ ա ղ յ ա ն, Հին հայոց հավատալիքներ..., էջ 45:

³⁷ Ա. Ղ ա ն լ ա ն յ ա ն, Առածանի, Եր., 1960, էջ 204:

³⁸ Ա. Մ է յ է, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Եր., 1978, էջ 227-228:

³⁹ «Մասնա-ծոեր», ժողովրդական վեպ, հ. I, Եր., 1936, էջ 70 (նաև էջ 183, 264, 346, 406, 504, 669, 772, 802, 823, 1001, 1051, 1104 և այլն):

⁴⁰ ՀՇՈՒԳ, էջ 51-57:

⁴¹ ՀԱԲ, հ. II, էջ 154-157:

Այսպիսով, Թառահինն, ի տարբերություն Էլիպուրիի, իսկապես լինելու էր հասունացող-հասունացած հացահատիկն անձնավորած աստվածություն:

Քառյակի երրորդ աստվածության ^DAdaruta անվան մեջ Գր. Ղափանցյանը տեսնում է արամեական Atar//Attar (արադ. Istar) դիցանունը և արամեա-ասորական -uthā իգական սեռի ցուցիչ վերջածանցը, այս աստվածությանն համարելով, ծննդի, բազմացման և, հավանաբար, որպես բուժիչ դիցուհի:⁴² Բայց հայտնի է, որ Ադարուտան իգական աստվածությունն է: «Սեռի դռան» դիցանվանացանկում նա հիշատակված է 35 արական աստվածությունների շարքում: Adaruta <*ad-ar-uta դիցանվան մեջ ad-արմատից բացի առկա են -ar և -uta հնդեվրոպական ծագմամբ վերջածանցները: Մրանցից առաջինը գուգահեռն է հայերեն -ար (հմմտ. արդ-ար, գալ-ար, պալ-ար և այլն), իսկ երկրորդը՝ -ոյթ (հմմտ. ել-ոյթ, երեւ-ոյթ, գ-այր-ոյթ և այլն), հնդեվրոպական ծագմամբ վերջածանցների:

Adaruta դիցանվան *ad- արմատը ևս հնդեվրոպական ծագում ունի և, մեր կարծիքով, նույնական է հ.-ե. *Had- (*Hat-) արմատի հետ: Վերջինս է առկա հայ. *հատ*, *հատիկ*, ավեստ. *adū-frādanā* «ցորենաշատ», լատին. *ador* «հաճար», գոթ. *atisk* «սերմ» բառերի հիմքում:⁴³ Այս նույն արմատն է առկա լինելու նաև հուն. *ἀθήρα* «հասկի քիստ», «խազու՛՛ հասկի և ծղոտի խոշոր կտորտանք» բառում (հավանաբար, նաև եգիպտական ծագում վերագրված հունարեն *ἀθήρα* *ἀθαρα* «ալյուրով կամ մաքրած ցորենով պատրաստված կերակուր» բառում):⁴⁴ Հունարեն արմատակից *ἀθήρα* և *ἀθήρα* բառերի միջոցով հաստատվում է մեր *հատ*, *հատիկ* բառերի և *հատանել* բայի *հատ* արմատի նաև իմաստաբանական փոխադարձ սերտ կապը, որովհետև *հատանել* նշանակում է նաև «կտրել», իսկ նրա *յատանել/յատել* տարբերակը՝ «կտրել, մանավանդ ծառի ճյուղերը կտրել», «ծառերի կամ մանավանդ որթի ավելորդ ճյուղերը կտրել»:⁴⁵ Վերջիններիս արմատակից հայերեն հետևյալ բառերը ցույց են տալիս հնդեվրոպական *Had-արմատի իմաստային զարգացման ընթացքը. *հատ* «մեկ հատիկ սերմ, ունդ, մանավանդ ցորենի կամ ուրիշ հացաբույսի», *հատիճ* (<հատ-իճ), «կոտ», *հատիկ* (հատ-իկ) «սերմ», «խաշած ցորենով պատրաստված մի ուտելիք»:⁴⁶ Բացառված չէ, որ նույն հնդեվրոպական արմատը լինի նաև *հասկ* (<*Had-sk?) և *հաց* (<*Had-sk?) բառերի հիմքում:

Աստվածությունների քառյակը եզրափակում է ^DIrmušini-ն, որի կարևորության մասին է խոսում քելուզև Սարգուրի II-ի (մ.թ.ա. 764-735թթ.) կողմից նրան ձեռնարկած տաճարը Հայկաբերդում (Չավուշ-թեփե հնավայրը):⁴⁷ Գր. Ղափանցյանը Irmušini դիցանվան հիմքում տեսնելով խեթ. *irma* «հիվանդություն» բառը, անվանակիր աստվածությանը վերագրում է բուժիչ գործառույթներ:⁴⁸ Գ. Ջահուկյանը այս դիցանվան վերջնամասում տեսնում է հայ. **սին* (>սնել) արմատը՝ «ենթադրության սահմաններում» ձևակերպումով:⁴⁹ Մեր կարծիքով, Irm-uš-*ini* բաղադրիչների բաժանվող դիցանվան առաջին բաղադրիչի մեջ կարելի է տեսնել հնագույն հայերենի *երմ արմատը՝ պահպանված երմուկ (*<երմ-ուկ) բառի մեջ: *Երմուկ* նշանակում է «ալիք վարսակոյ, գարտյ, ցորենոյ խոշոր աղացեալ», «ալիք խոշոր եւ սեւագոյն», «ճավար», «ցորենի թեփ» և համարվում է փոխառյալ բառ. *irmik* «կորկոտի շատ մանրը» բառից:⁵⁰ Հ. Աճառյանն այս վերջինիս առթիվ գրում է, որ «թուրք բառը չունի БУДАГОВ, բայց սովորական է օսմաներենի մեջ»:⁵¹ Իսկ դա նշանակում է, որ թուրքական մյուս լեզուներում բացակայող և միայն օսմանյան (փոքրասիական) թուրքերենում առկա այս բառը թուր-

⁴² Гр. К а п а н ц я н, Историко-лингвистические работы, Ер., 1956, стр. 196-198.

⁴³ ИЯИ, т. II, стр. 655.

⁴⁴ Древнегреческо-русский словарь, составил И. Дворецкий, т. I, М., 1958, стр. 43;

ՀԱԲ, հ. I, էջ 88:

⁴⁵ ՀԱԲ, հ. III, էջ 197, էջ 50-51, 386:

⁴⁶ ՀԱԲ, հ. III, էջ 50-51,

⁴⁷ ՎԹՊԿ, էջ 56, 123, ծան. 4:

⁴⁸ Гр. К а п а н ц я н, նշվ. աշխ., т. I, Ер., 1975, стр. 191.

⁴⁹ Գ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն, Հայոց լեզվի պատմություն. նախազրային ժամանակաշրջան (այսուհետև՝

ՀԼՊԵԺ), էջ 444:

⁵⁰ ՀԱԲ, հ. II, էջ 46, ՀԲԲ, հ. I, էջ 577, 602:

⁵¹ ՀԱԲ, հ. II, էջ 46:

քական ծագում չունի: Մեր կարծիքով, այն փոխառյալ է հասցազգի բույսերի մշակութային բնագավառում հազարամյակների փորձ ունեցող տեղաբնիկ նստակյաց բնակչության լեզվից՝ հայերենից:

Երմուկ (տարբերակները՝ *իրմուկ*, *երեմուկ*) բառի հայերենում բնիկ լինելու մասին են խոսում հետևյալ փաստերը. ա) Այս բառը հայերենին բնորոշ կազմություն ունի՝ կազմված է **երմ* արմատից *-ուկ* վերջածանցով. **երմ-ուկ*>*երմուկ* (որից՝ *իրմուկ*, իսկ *երեմուկ*՝ *երեմնություն* «բերքի և կենսամթերքների առատություն» բառի ազդեցությամբ): բ) Բառի երեք տարբերակներում էլ առկա է մեր բուսաբաններում հաճախ հանդիպող *-ուկ* վերջածանցը՝ հայերենի հնդեվրոպական ծագումով ամենագործուն վերջածանցներից մեկը (բուսաբաններից հմմտ. *ավելուկ*, *գայլուկ*, *կանեփուկ*, *պատաստուկ* և այլն):⁵² գ) *Երմուկ* բառի **երմ* բաղադրիչը մ'աճական մասնիկով ներկայացնում է **եր* արմատը՝ իր տարբերակներով առկա հայերեն ուրիշ բառերում և: Հ.-ե. **er-/*or-/*r-* արմատից ծագած բառերից մեկի՝ *արմ* «արմատ» բառի, վերաբերյալ Հ. Աճառյանը գրում է. «բնիկ հայ բառ՝ հմխ ր- արմատից (մանրամասն տե՛ս *յառնեմ*)՝-մ կամ *-մն* մասնիկով», ապա բերում է իմաստով նրան մոտ ցեղակից լեզուների բառերը (հուն. ὄρμενος «ցողուն, ընձյուղ, ծիլ», ἔρνος «ծիլ, ճյուղ», հին իսլ. renna «ծլել, աճել», rani «ճյուղ», հրգ. rono «կոճղ, ծառի բուն» և այլն):⁵³ Արմատի այս նույն տարբերակից է լինելու նաև *արմայ* (<արմ-այ) բառը, որը նշանակում է «եզիպտացորենից պատրաստած կորկոտ», «խոշոր աղացած ալյուր, որը եփում են պուտուկի մեջ և վրան յուղ ածելով ուտում, խաշիլ»:⁵⁴

Հնդեվրոպական *er-/*or-/*r-* արմատի⁵⁵ երկրորդ տարբերակից են հետևյալ բառերը. *որմն* «խոտազգիների կարգից գարիների ցեղին պատկանող բույս...», *որայ* «ցորենի կամ զարու խուրձ» (>որայիկ, որային), *որան* «քաղած հունձ, որ պետք է կալավի», գուցե նաև *որիզ(ն)* «քրինձ»⁵⁶ (*որ-իզ* հմմտ. *խոր-իզ/խոր-ինձ*, *կոր-իզ/կոր-ինձ*): Արմատի *եր-որ-ար-* տարբերակների առթիվ նշենք նաև, որ *n* և *r* բաղաձայներից առաջ հազվադեպ չէ *t/n/w* հերթազայությունը հայերենի մի շարք արմատակից բառերում:⁵⁷ Այսպիսով, *Իրմսինո* դիցանվան առաջին բաղադրիչը ներկայացնում է *երմուկ* (երմ-ուկ) բառի հիմքը՝ ծագած *h.-ե.* արմատի վերին ձայնդարձից: Նրա երկրորդ՝ *-աճ-*, բաղադրիչի հնչյունական համարժեքի անորոշության պատճառով առայժմ ձեռնպահ ենք մնում նրա ստուգաբանության փորձից, իսկ երրորդ՝ *-ինո*, բաղադրիչը, ինչպես նախապես նշվեց, հմապատասխանում է հայերենի հնդեվրոպական ծագմամբ *-ին* վերջածանցին:

Հայաստանի դիցաբանում կար ^DTerittituni- կոչված մի աստվածություն: Նրա կարևորության մասին խոսում է այն փաստը, որ հայաստանի ամենահարգի 14 աստվածությունների ցուցակում, Մուսիլուլիումա-Խուկանա պայմանագրի համաձայն, նա զբաղեցնում էր 8-րդ տեղը:⁵⁸ Որ նա սերտ առնչություն է ունեցել հացահատիկի պաշտամունքի հետ, կարելի է կռահել արդեն նրանից, որ հիշատակված է խաղողագործության հովանավոր ^DՍungashta-ից անմիջապես առաջ: Ինչպես պարզվում է հիշյալ դաշնագրից, հացահատիկային բույսերի մշակումից հետո և անասնապահությունից առաջ Հայաստանի գյուղատնտեսության մեջ կարևոր տեղ է զբաղեցրել խաղողագործությունը: Դաշնագրի խզման դեպքում խեթ թագավոր Մուսիլուլիուման (մ.թ.ա. 1380-1346թթ) հայաստացիներին սպառնում էր, թե կոչնչացվեն «ձեր տները, ձեր դաշտերը (իմա՛ արտերը), [ձեր բնակավայրերը], ձեր խաղողի այգիները, ձեր մարգագետինները (իմա՛ արոտավայրերը), ձեր խոշոր ու մանր անասունները, ձեր ամբողջ ունեցվածքը»:⁵⁹ Terittituni աստվածության հացահատիկ աղալու գործընթացն անձնավորելու մասին է

⁵² ՀԼ ՊՆԺ, էջ 232, 356:

⁵³ ՀԱԲ, հ. I, էջ 327:

⁵⁴ ՀԲԲ, հ. I, էջ 274:

⁵⁵ ՀԱԲ, հ. III, էջ 384:

⁵⁶ ՀԲԲ, հ. III, էջ 580, 583, 586:

⁵⁷ ՀԱԲ, հ. I, էջ 253, 263, 291, 292, հ. III, էջ 575-576, 584-585, 586:

⁵⁸ Keilschrifturkunden aus Boghazköi, Berlin, XXVI, 39, IV, 30.

⁵⁹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, էջ 199: ՀՊ, էջ 37:

խոսում նրա անվան ատուգարանությունը: Գ. Ջահուկյանի հետևությամբ, մենք ևս չենք կարծում, թե այս դիցանունը «եռագի, եռապոչ» է նշանակում:⁶⁰

Մեր կարծիքով, Terit – tituni բաղադրիչներից կազմված դիցանունը իր առաջին բաղադրիչի հիմքում ունի վերոհիշյալ *դիր/տիր* բառը, որը, ինչպես տեսանք, նշանակում է «ցորեն սերմանելու մի առանձին ձև, որ առատ և ընտիր ցորեն է տալիս», բայց որից ո՞նենք նաև *դիր ցորեն* բառակապակցությունը, որը նշանակում է «գիրով մշակված սպիտակ ընտիր ցորեն»:⁶¹ Ըստ երևույթին, ուղղակի ծագումնաբանական կապ գոյություն ունի նրանց և *տրե* (բրբ. *դրա*) բառի միջև. *տրե* < **տիր-է*: Այն նշանակում է «հայս ինչ յալերե եւ ի ձուոց հատեալ նման թելահայսի», այսինքն՝ «ողմած, էրիշտա», «տեղական մակարոն, որ պատրաստում են պինդ խմորից»:⁶² Կարծում ենք, որ նույնպիսի կապի գոյությունը չի բացառվում նա. հայաստանի դիցանվան, հիշյալ բառերի և բարբառային *թիրիթ* (< **թիր-իթ*) բառի միջև, որը նշանակում է «հացահատիկներով և չիրով պատրաստված ջրալի կերակուր»:⁶³ *Դ/տ/թ* համապատասխանության տեսանկյունից հմմտ. *դերփուկ/տերփուկ/տերեփուկ/թերեփուկ* բուսանունը:⁶⁴ *Թիրիթ*-ը կազմված է *-իթ* վերջածանցով (հմմտ. *գալիթ, կնճիթ, սամիթ* բառերը և *Բրիթ, Գնիթ, Չուիթ* և այլ անձնանունները): Նույնը կարելի է ասել և դիցանվան terit-մասում առկա -it վերջածանցի մասին. հմմտ. հ.-ե. -et (h)- կամ -ed-/-et- անվանական և հիմքակազմ վերջածանցները:⁶⁴ Ինչպես տեսնում ենք, **դիր*/**տիր* / **թիր* արմատով կազմված բառերն առնչվում են նախ ցորենին ապա՝ նշում հացահատիկով և այլուրով պատրաստված կերակրատեսակները: Ըստ այսմ, արմատի նախնական նշանակությունը պետք է լիներ «ցորեն» կամ «հացահատիկ»:

Հայաստանի *Terit-tituni դիցանվան երկրորդ մասի՝ *tituni-ի հետնորդն ենք մենք տեսնում ի դեմս հայերեն *տտուն* (< **տիտ-ուն*) բառի՝ կազմված *-ուն* վերջածանցով (հմմտ. *բեդ-ուն, իմաստ-ուն, ձեղ-ուն* և այլն):⁶⁵ *Տտուն* նշանակում է «չախչախ՝ փայտի շերտ, որ մի ծայրով ամրացած է ջրաղացի կրիճակին և մյուս ծայրով ընկած է ջրաղացքարի վրա, որի պտտվելիս ցնցվում է և ցնցումը հաղորդում է կրիճակին, որից ցորենը դանդաղաբար հոսում է ներքև և աղացվում»:⁶⁶ Ի նկատի առնելով հ.-ե. **ձա*- «բաժանել, տրոհել, ճեղքել» արմատի ածանցյալ ձևերի, նրան առնչվող ուրարտական սեպագրության լեզվի *did-* «բաժանել, անջատել» բառի⁶⁷ և հայերեն բարբառային *տի-տիկել* (< *տիտ-իկ, տետ-իկ*) «փետրատել, բզիկ-բզիկ անել» բառի⁶⁸ գոյությունը, *տտուն* բառի *տիտ* (< հ.-ե. **did-*) արմատին ևս կարելի է «վերագրել դրանց մոտ իմաստ, հավանաբար, «անջատել, աղալ» նշանակությամբ: Այսպիսով, Terit-tituni- դիցանունը ձեռք է բերում «ցորենը թեփից անջատող», այսինքն՝ «ցորեն աղացող» իմաստը:

Ի դեպ, Ուրարտուի բնակչության *pur-âli* կոչված խավի⁶⁹ անվան մեջ ևս կարելի է տեսնել նույն **p(h)ur-* «հացահատիկ, հաց» արմատը, իսկ անվանը վերագրել «հացահատիկ մշակողներ» կամ «հացագործներ» իմաստը: *Pur-âli* բառաբարդի -âli վերջնամասը, ըստ երևույթին, հոգնակիակերտ է՝ համարժեքը *Aramâle, Դարանադի, Մանանադի, Մարդադի* գավառանուններում առկա -alê/-ադի տեղանվանակերտի⁷⁰ (իմաստի

⁶⁰ ՀԼՊՆԺ, էջ 329, Գր. Ղափանցյան, Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 62-63:

⁶¹ ՀԲԲ, հ. I, էջ 523:

⁶² ՀԲԲ, հ. IV, էջ 436: ՀԲԲ, հ. I, էջ 501: Այս տեսանկյունից ուշադրության է արժանի նաև թրել (< **թիր*) «այլուր շաղախել, խմոր շինել» բայը: Հ.-ե. **նրո-նախսաձևից* նրա սերած լինելու մասին է խոսում հունարեն նույնաձագում *τερω* (< *terio*) «տորրել, հարել», «ճնշել, սեղմել» բայը:

⁶³ ՀԲԲ, հ. IV, էջ 398:

⁶⁴ ИЯИ, т. I, стр. 218, 248, 346.

⁶⁵ Գ. Ջահուկյան, ՀԼՊՆԺ, էջ 234:

⁶⁶ ՀԲԲ, հ. IV, էջ 8, 443:

⁶⁷ Г. Джаукян, Взаимоотношение индоевропейских, хурритско-урартских и кавказских языков, Ер., 1967, стр. 21, 66, 124.

⁶⁸ ՀԲԲ, հ. IV, էջ 414:

⁶⁹ И. Дьяконов, И. Медведская, Урартское государство в новом освещении, «Вестник древней истории», 1987, N 3, стр. 207-208.

⁷⁰ Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, Ер., 1971, стр. 55-56.

տեսանկյունից հմնտ. Հայք՝ «Հայաստան» և «հայեր», Վիրք «Վրաստան» և «վրացիներ», Պարթեր «Պարթևաստան» և «պարթևներ» և այլն):

Ավելացնենք, որ ուրարտական դարաշրջանում Միփան սարը կոչվում էր Adduru⁷¹ (<*ad-duru): Լեռնական առաջին բաղադրիչը նույնական է Adaruta դիցանվան և հասն «հասիկ» բառի հետ (<h.-ե. *Had-), իսկ երկրորդ բաղադրիչը հայերեն տոնր-ք բառի ավելի հին ձևն է (<h.-ե. *dōr-> հուն. δωρον «պարզև, ցվեր»):⁷² Ուրեմն, Adduru նշանակում է «հասիկատու (լեռ)»⁷³

УРАРТСКИЕ БОЖЕСТВА ЗЕРНА

___ Резюме ___

___ С. Петросян ___

Божества Элипури, Тараини, Адарута и Ирмушини урартского пантеона индоевропейско-армянского происхождения. В теониме Elipuri<*eli-puri наличествуют и.-е. корни *el-“подниматься”, “вырастать” и *p(h)ūr- “пшеница”: ср. арм. եղի “незрелая пшеница” и փշուր “пища”, “суп из пахты” и т.д. В основе теонима Taraini <*tara-ini лежит и.-е. корень *t̥rs-“сохнуть, обсыхать” и суффикс -ini индоевропейского происхождения: ср. тот же суффикс в урартских теонимах Šiuini, Խիւինի, Nalaini и т.д., а также суффикс -ին, в армянских словах փնու-ին, դար-ին, լու-ին и т.д. Теоним Adaruta состоит из компонентов *ad-ar-uta. Первый из них идентичен с и.-е. корнем *Had-“зерно”>арм. հաս, հասիկ “зерно”, а второе и третье – суффиксы и.-е. происхождения: ср. арм. փշ-փր, ցւ-փր, փշ-փր с одной стороны, а с другой- ել-նյր, երև-նյր, ցւյր-նյր и т.д. В теониме Irmušini <*Irm-uš-ini наличествует тот же корень, что и в арм. слове երմկ/իրմկ “пшеничная крупа, ячменная крупа, мучная крупа”, “толокно”. Она одного происхождения с армянскими словами փրմ, փրմաս “корень” (<и.-е. *t̥- “подниматься, воскреснуть”) и փրմա “кукурузная крупа”, “мучная крупа”, “жижа”. Компонент -uš- в этом теониме не поддается этимологии ввиду неопределенности звукового состава, а компонент -in(i) представляет вышеупомянутый суффикс. По всей вероятности, божества Элипури, Тараини, Адарута и Ирмушини являются олицетворениями следовавших друг за другом фаз вегетационного цикла созревания пшеницы.

⁷¹ Н. А р у т ю н я н, *Топонимка Урарту, Ер., 1985, стр. 12-13.*

⁷² ՀԱԲ, հ. IV, էջ 357:

⁷³ Միփանի ստորոտին գտնվող Արծկեի գավառի վերաբերյալ Գ. Խրվանձոտյանը գրում է. «Օր գավառի բարեխառն. լեռանց կողմերը զով և Միփան գագաթը մշտաձյուն: Հողը բերրի և ընտիր ցորենն ու խոտ կը բերե» (Գ. Մրվանձոտյանց, *Երկեր, հ. I, Եր., 1978, էջ 406*):

ՊՈՆՏՈՍԻ ԱՐՔԱՅԱԿԱՆ ԵՎ ԳՈՒԳԱՐՔԻ ԲԴԵՇԽԱԿԱՆ
ՏՈՀՄԵՐԻ ԱԶԳԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՁ

Աքեմենյան տերության սահմանը Կովկասում հասնում էր մինչև Կովկասյան գլխավոր լեռնաշղթա: Հերոդոտոսի վկայությամբ «մինչև այդ լեռը տիրում են պարսիկները, իսկ Կովկասից հյուսիս (ընկած երկիրը) հաշվի չի առնում պարսիկներին»:¹ Աքեմենյան աշխարհակալության համար կենսական անհրաժեշտություն էր ներկայացնում Կովկասյան գլխավոր լեռնաշղթայի լեռնանցքների հսկողությունը, որպեսզի թույլ չտրվի «պարսիկներին հաշվի չառնող» սարմատական և լեռնցի բարբարոս ցեղերի մուտքը աշխարհակալության մեջ մտնող երկրներ: Այդ պատասխանատու գործի իրականացումը պետք է դրված լիներ տեղական սատրապների վրա: Դարիալի լեռնանցքի գոտում դա իրականացնելու էր Հայաստանի սատրապը, իսկ Դերբենդի լեռնանցքի գոտում՝ Մարաստանի սատրապը:

Աքեմենյան աշխարհակալության փլուզման ժամանակ Մարաստանի սատրապն էր Ատրպատը (Ատրոպատես), որը մ.թ.ա. 331թ. Գավգամելայի ճակատամարտին մակերդնացիների դեմ հանել էր ո՛չ միայն իր մարտիկներին (մեդացիներին): Արիանոսի վկայությամբ, «Մեդացիներին առաջնորդում էր Ատրոպատեսը, և մեդացիների հետ մարտակառքով շարված են եղել կադուսիները, աղվանները և շակաշենցիները (Տακαεσίοι)»:² Արիանոսի մեկ ուրիշ վկայության մեջ ևս այս ցեղերի ներկայացուցիչներն հիշատակվում են աքեմենյան բանակի շարքերում³, այսինքն, հաստատվում է այդ ցեղերի Աքեմենյանների հպատակները լինելու փաստը: Աքեմենյան աշխարհակալության կործանումից հետո այդ ցեղերը մնացին Ատրպատի ստեղծած Ատրպատական-Մարաստանի թագավորության տիրապետության տակ, որի թագավորն էլ պետք է իրականացներ Դերբենդի լեռնանցքի գոտու հսկողությունը:

Դարիալի լեռնանցքի գոտու հսկողությունը իրականացրած Հայաստանի սատրապ Երվանդը (Օրոնտես) այդ գործը շարունակել էր նաև Աքեմենյան աշխարհակալության կործանումից հետո, երբ իրեն անկախ թագավոր էր հռչակել⁴: Նա պատմական նախատիպերից մեկն է խորենացիական Վաղարշակ (Անանուն պատմիչի երկում՝ Արշակ) թագավորի, որին են մեր պատմիչները վերագրում Հայաստանի հյուսիսային կողմնակալության ստեղծումը⁵: Այդ կողմնակալությունը բուն հայկական տարածքներից բացի ներառում էր նաև Կուր գետի և Կովկասյան գլխավոր լեռնաշղթայի միջև ձգված տարածքը՝ Դարիալի լեռնանցքի գոտին ներառյալ: Այստեղ էլ որոշ ժամանակ անց ստեղծվել էր վրացական անկախ թագավորությունը՝ կոչված *Քարթլի, Վիրք, Իբերիա*: Ըստ «Վրաց դարձը» միջնադարյան երկի, Վրաց թագավորության հիմնադիր Փառնավազից առաջ այստեղ իշխում էր Արիան-Քարթլի կոչված օտար երկրի արքայազն Ազոն, որին «Թագավորների մասին պատմության» հեղինակ Լեոնտի Մրովելին համարում է մակերդնացի կառավարիչ նշանակված Ալեքսանդր Մակերդնացու կողմից: Ազոյի դեմ ապստամբած և մարտում նրան սպանած Փառնավազը համարվել է Մցխեթի հին իշխողներից վերջինի զարմիկը: Նրա դաշնակիցներն են եղել

¹ Herod., III, 97 (Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, թարգմանությունը Ս. Կրկյաշարյանի, Եր., 1986, էջ 198):

² Arrian, III, 8, 4 (Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. I, Եր., 1944, էջ 105: Ալեքսանդր Մակերդնացի, Եր., 1987, էջ 97):

³ Arrian, III, 11, 4 (Ալեքսանդր Մակերդնացի, էջ 101):

⁴ Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ., հ. I, Եր., 1971, էջ 505-506:

⁵ Մովսիսի Խորենացու պատմություն Հայոց, Եր., 1981, Բ, ք, Բ, Ժա (այսուհետև՝ Մ. Խորենացի): Լ. Պետրոսյան, Ավանդական Վաղարշակի պատմական ու վիպական նախատիպերի շուրջ, ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», V, Գյումրի, 2002, էջ 136-142: Նույնի՝ Հայաստանի հյուսիսային կողմնակալությունը ըստ հայ և օտար աղբյուրների, ԳՊՄԻ հանրապետական գիտական նստաշրջանի նյութեր (նվիրվում է Հայոց գրերի գյուտի 1600-ամյակին), Գյումրի, 2005, էջ 100-103:

հյուսիսկովկասյան ցեղերը, Էզրիսի (Արևմտյան Վրաստան) կառավարիչ Կուջին և Ասորիստանի թագավորը՝ հանձին որի, ըստ երևույթին, հասկանալու ենք Ասորիք-Ասորեստանի տիրակալ, Մելկյան Անտիոքոս 1-ինին (մ.թ.ա. 281-261թթ.):

Այս իրադարձությունները ներկայացնող վկայությունների վերաբերյալ վրացի պատմաբան Ն. Լոմոնոսին գրում է. «Չնայած որոշ լեզվագետ մանրամասներին (օր., Ալեքսանդրի արշավանքը Քարթլի), այդ վկայությունները պարունակում են մի շարք կոնկրետ ցուցումներ իր Փառնավազի, գործունեության մասին, նրա փոխհարաբերությունների մասին դիադոնոսների (Անտիոքոս 1-ին, Լիսիմաքոս) հետ և այնքան ճիշտ են արտացոլում ընդհանուր պատմական վիճակը, որ հազիվ թե այդ ամբողջ պատմվածքը կարելի է համարել լեգենդ»⁶: Նման կարծիքներ ավելի վաղ արտահայտել էին նաև Գ. Մելիքիշվիլին⁷, Ա.Ի. Բոլտունովան⁸ և ուրիշներ:⁹ Ն. Լոմոնոսին կարծում է նաև, որ Ազոյի և Փառնավազի միջև մղված պայքարը եղել է ներքին պայքար՝ մի կողմից վրացական Մցխեթա-Քարթլիի (Փառնավազի գլխավորած կենտրոնական), իսկ մյուս կողմից Արիան-Քարթլիի (Ազոյի գլխավորած սասպերական - հարավարևմտյան) պետական կազմավորումների միջև:¹⁰ «Հին աշխարհի պատմության» ռուսերեն ակադեմիական հրատարակության II հատորի հեղինակները նշում են, որ Արիան-Քարթլիի թագավորի որդի Ազոն երբ համարվում է Ալեքսանդր Մակեդոնացու մտերիմը՝ «պատմականորեն կատարելապես անհավատալի է»,¹¹ բայց Ն. Լոմոնոսիի նման, նրանք ևս Արիան-Քարթլին որոնում են Հայկական լեռնաշխարհում, աքեմենյան XVIII սատրապությունում, որտեղ, նրանց կարծիքով ևս, իբր թե բնակվում էր «արևելյան նախավրացական» սասպերյանների ցեղը:¹² Բայց իզուր է Արիան-Քարթլին փնտրվում Հայկական լեռնաշխարհում, որովհետև այդ երկրանվան *Արիան* բաղադրիչը հստակ կերպով մատնացույց է անում Իրանը, որի ժամանակակից անվան հիմքում ընկած է հնագույն իրանական *Արիանա* ձևը: Ընդ որում, Փառնավազին նախորդած կառավարիչի իրանական ծագման իրողությունը հաստատվում է նաև Մ. Խորենացու Մար Աբասին հանգող այն վկայությունների օգնությամբ, որոնցում ևս հիշատակվում է Ալեքսանդր Մակեդոնացին:

Մեր պատմահոր երկում կարդում ենք, որ Հայոց Վաղարշակ արքան «Կովկաս լեռան դեմ հյուսիսի կողմնակալ է նշանակում մեծ և հզոր ցեղը և նահապետության անունը դնում է Գուգարացոց բղեշխ, որ Դարեհի Միհրդատ նախարարի սերնդից էր, որին Ալեքսանդրը բերելով իշխան նշանակեց Իվերիացոց ցեղից գերիների վրա...»:¹³ Գրաբար բնագրի այս գլխում անանուն մնացած նորանշանակ կողմնակալը ոչ թե Միհրդատի «սերնդից» է, այլ նրա որդին՝ «ի գառակե Միհրդատայ» (*գալակ-ը* նախ և առաջ «ծնունդ» ու «որդի» է նշանակում, ապա նոր՝ «սերունդ» և այլն):¹⁴ Ժամանակագրության ճշտման առումով ավելի կարևոր են այստեղ հիշատակված անձնավորություններից Դարեհը և Ալեքսանդրը, որոնց շնորհիվ պարզ է դառնում, որ մյուս անձնավորությունների՝ Վաղարշակի, Միհրդատի և նրա կողմնակալ որդու, պատմական նախատիպերը եղել են առաջինների, թեկուզև, կրտսեր ժամանակակիցները: Իսկ որ նրանց և Ալեքսանդր Մակեդոնացու հետ հիշատակված Դարեհը Աքեմենյան վերջին

⁶ Н. Л о м о у р и, Возникновение древнеиберийского (картлийского) государства, "Проблемы античной культуры", Тб., 1975, стр. 487-488.

⁷ Г. М е л и к и ш в и л и, К истории древней Грузии, Тб., 1959, стр. 266-271, 276-283.

⁸ И. Б о л т у н о в а, Возникновение классового общества и государственной власти в Иберии, "Вестник древней истории", 1956, N 2, стр. 28-43.

⁹ "Всемирная история", т. II, М., 1956, стр. 156-157; "История древнего мира. II. Расцвет древних обществ", М., 1989, стр. 385.

¹⁰ Н. Л о м о у р и, նշվ. աշխ., էջ 491-493:

¹¹ История древнего мира", II, стр. 385.

¹² Սասպերյանների հնդեվրոպական-հայկական ծագման մասին տե՛ս Մ. Պետրոսյան, Հացագգիների մշակության և պաշտամունքի արտացոլումը Շարայի ավանդագրույցում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1981, թիվ 3, էջ 187, 203:

¹³ Մ. Խ ո ռ ե ն ց Ի, Բ, ք:

¹⁴ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. I, Եր., 1979, էջ 722: Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. II, Եր., 1973, էջ 85:

արքայից արքան է, կասկած լինել չի կարող:¹⁵ Այս դեպքում Հայաստանի նախկին արեմենյան աստրալ և նորընծա թագավոր Օրոնտես-Երվանդի կողմից նորաստեղծ հյուսիսային կողմնակալությունում կողմնակալ նշանակված Միհրդատի որդին լինելու է վրացական ավանդությունների Ազոն, որը վրացիներին հայտնի է եղել ոչ թե իր իսկական անվամբ, այլ փառաբանական մականվամբ: Նրա իսկական անունը, ինչպես պարզվում է Խորենացու հաջորդ վկայություններից, նույնպես *Միհրդատ* է եղել:

Եթե Խորենացին իր *Ա* գրքի *Չ* գլխում անանուն է բողոքում նորանշանակ Գուգարաց բղեշխին, ապա նույն գրքի *Ժ* գլխում նրան ևս *Միհրդատ* է կոչում: Վաղարշակ և Արշակ թագավորներից հետո թագավորած Արտաշեսի առիթով նա գրում է. «Բայց իր Արտաշեսն ուստի կնուսիս է տալիս ոմն Միհրդատի՝ Վրաց մեծ բղեշխի, որ Դարեհի նախարար Միհրդատի զավակներից էր, որին Ալեքսանդրը նշանակել էր իվերիացիների գերիների վրա, ինչպես առաջ պատմեցինք, և նրան է հավատում հյուսիսային լեռների և Պոնտոսի ծովի կողմնակալությունը»:¹⁶ Այս երկրորդ Միհրդատի որդին ևս, ինչպես կտեսնենք ստորև, Միհրդատ էր կոչվում: Փաստորեն, Մովսես Խորենացուն հայտնի են եղել նույն տոհմի ներկայացուցիչ երեք իրարահաջորդ Միհրդատներ՝ I, II և III: *Միհրդատ* անվան այս տոհմում շատ սիրված լինելը, արդեն որոշակի հիմք է տալիս կապ տեսնելու Դարեհ III-ի Միհրդատ նախարարի և Պոնտոսի արքայատոհմի միջև, որում նույնպես շատ սիրված էր *Միհրդատ* անունը: Այդ կապն ավելի հստակ է դառնում, երբ ի նկատի ենք առնում հետևյալ երկու հանգամանքները: 1. Միհրդատ II-ին *Վրաց մեծ բղեշխ* կոչելով հանդերձ, Մովսես Խորենացին մատնանշում է, որ նրան էր հանձնված «հյուսիսային լեռների և Պոնտոսի ծովի կողմնակալությունը»: 2. Մեկ այլ առիթով մեր պատմահայրը նշում է, որ «երկրորդական գահը» հաջորդ Հայոց թագավոր Տիգրանը «տվել էր իր քրոջ մարդուն՝ Միհրդատին, իսկ Միհրդատի մահից հետո ոչ ոքի չէր տրված, մինչև որ Երվանդը (Երվանդ Վերջին թագավորը) վերադարձրեց Արգամին»:¹⁷ «Երկրորդական գահը» տրվում էր թագավորության մեջ թագավորից հետո երկրորդ ազդեցիկ անձին նրան, ով «երկրորդ թագաորութանն լիներ»:¹⁸

Միհրդատներից երրորդին հայոց թագավորը գրկել էր ոչ միայն «երկրորդական գահից», այլև նրա հոր գրադեցրած «Վրաց մեծ բղեշխի» պաշտոնից: Կարծում ենք, որ դա կարող էր տեղի ունենալ միայն այն բանից հետո, երբ Ազո-Միհրդատ II-ը սպանվել էր Փառնավազի կողմից, իսկ նրա որդի Միհրդատ III-ը թշնամուն դիմադրելու փոխարեն փախել էր Պոնտոս: Ինչպես Մովսես Խորենացին է վկայում, «Այս ժամանակները Տիգրանի մեջ կասկած է ծագում պատանի Միհրդատի մասին, թե իր քեռորդին (քրոջ որդին) չէ, ուստի նրան ոչ մի իշխանություն չի տալիս, ոչ իսկ նրա աշխարհը՝ Վրաստանը: Միհրդատն արհամարհանք կրելով իր քեռի Տիգրանից՝ ապստամբում է (նրանից) և ապավինում է Կեսարին»:¹⁹ Խորենացու ժամանակագրության մեջ այս դեպքերը մոտ են բերված մեր թվագրությանը: Իրականում դրանք վերաբերում են մ.թ.ա. III դարի առաջին տասնամյակներին, երբ Փառնավազի իշխանության գալու հետևանքով Վիրքից փախստական դարձած պատանի Միհրդատը՝ Միհրդատ III-ը, ի վերջո հիմնադրել էր Պոնտոսի անկախ թագավորությունը:

Ստ. Մալխասյանցի կարծիքով, սրա հայր Միհրդատը «Միհրդատ Չ Եվպատորն է, որ կոչվում է նաև Միհրդատ Մեծ, Պոնտոսի թագավորը»:²⁰ Բայց Միհրդատ VI Եվպատորը (մ.թ.ա. 63-11թթ.) գահակալել է այս իրադարձություններից 200-150 տարի անց: Գ. Սարգսյանը համամիտ լինելով Ստ. Մալխասյանցի հետ, ավելացնում է, որ Կեսարին ապավինած խորենացիական Միհրդատի պատանի որդի Միհրդատն էլ լինելու է Միհրդատ Եվպատորի որդին, որը դիմել էր Հուլիոս Կեսարին:²¹ Այս հարցերի

¹⁵ *Մ ը վ ս ե ս Խ ռ ռ ե ն ա ց ի, Հայոց պատմություն, Աշխարհաբար թարգմ. և մեկնաբանությունները Ստ. Մալխասյանցի, Եր., 1981, էջ 483, ծան. 125:*

¹⁶ *Մ. Խ ռ ռ ե ն ա ց ի, Բ, ժա:*

¹⁷ *Նույն տեղում, Բ, խա:*

¹⁸ *Նույն տեղում, Բ, ը, Բ, խա:*

¹⁹ *Նույն տեղում, Բ, ժը:*

²⁰ *Մ. Խ ռ ռ ե ն ա ց ի, Հայոց պատմություն, էջ 486, ծան. 138:*

²¹ *М. Х о р е н а ц и, История Армении, Перевод с древнеармянского языка, введение и примечания Г. Саркисяна, Ер., 1990, стр. 241, пр. 313, стр. 242, пр. 323.*

վերաբերյալ այլ տեսակետ ունեն Ի. Մ. Գյակոնովը, Վ. Գ. Ներոնովան և Ի. Ս. Սվենցիցկայան: Ըստ նրանց, նախկին աքեմենյան XIX սատրապության տարածքում Պոնտական թագավորությունն հիմնադրած անձը պարսկական վերջին սատրապներից մեկի որդին էր՝ Միհրդատ II-ը, որը թագավորել է մ.թ.ա. 300-266թթ. միջև:²² Նախ պոնտական թագավորությունը այդքան վաղ հիմնադրված լինել չէր կարող, ապա՝ Միհրդատ II-ը նույնանում է Վիրքում սպանված Ագոյի հետ: Այսուհանդերձ, նրանք ինչ-որ կապ են տեսնում Ագոյի և պոնտական Միհրդատների միջև:²³ Իսկ այդ կապը մարմնավորողը եղել է Ագոյի (Միհրդատ II-ի) որդին՝ 266թ. առաջ Վիրքը լքած և Պոնտոսի անկախ թագավորությունն հիմնադրած պատանի Միհրդատը (Միհրդատ III-ը): Այս արևելագետների պաշտպանած տեսակետն ավելի մոտ է պատմական իրականությանը, քան մինչ այդ գոյություն ունեցած և պոնտական պաշտոնական տեսակետից եկող վարկածը: Ըստ դրա, Պոնտական թագավորության հիմնադիրն է եղել Քիոս քաղաքի իշխող, Աքեմենյան տոհմից սերած Միհրդատ II (կամ Միհրդատ I-ը, կամ Միհրդատ III-ը), որը նախ ծառայության մեջ է եղել Մակեդոնիայի թագավոր Անտիգոնոս I-ի (մ.թ.ա. 283-240թթ.) մոտ, ապա՝ մ.թ.ա. 281թ. իրեն հռչակել է անկախ թագավոր:²⁴

Պոնտոսի Միհրդատյան արքայատոհմի հիմնադիրն պարսիկ են համարում անտիկ դարաշրջանի հեղինակներից սկսած մինչև ժամանակակից ուսումնասիրողները՝ բացառությամբ վրաց պատմաբան Գ. Գոզալիշվիլու, որը փորձել է նրան պոնտական-փոքրասիական ծագում վերագրել:²⁵ Անտիկ շրջանի հեղինակներից Պոլիբիոսը, Դիոդորոսը և ուրիշներ կարծում են, որ Պոնտոսի Միհրդատյանների հեռավոր նախնին եղել է Աքեմենյան գահի հափշտակիչ մոզ Գաուսատային սպանած «Յոթ պարսիկներից» մեկը,²⁶ իսկ Տակիտոսը, Ապպիանոսը և ուրիշներ նրանց սերած են համարում հենց Աքեմենյաններից:²⁷ Ե. Ա. Մոլևը այս հաղորդումների միջև հակասություն չի տեսնում, որովհետև Աքեմենյան թագավորների օրինական կանայք լինում էին միայն դավադիր «Յոթ պարսիկների» սերունդներից:²⁸ Հերոդոտոսի վկայությամբ, «Յոթ պարսիկները» պայմանավորվել էին նաև, որ իրենցից մեկը թագավոր դառնալուց հետո «թագավորը պետք է իր համար կին վերցնի միայն դավակիցներից որևէ մեկի ընտանիքից»:²⁹

Տարակարծություն գոյություն ունի նաև պոնտական արքայատոհմի այս հեռավոր նախնու անվան հարցում: Մովորաբար, նրա անունը չի հիշատակվում, իսկ հիշատակողներից Պոլիբիոսը նրան կոչում է *Մագոն*,³⁰ Ֆլորոսը՝ *Արտաքագես*:³¹ Արքայատոհմի և Պոնտական թագավորության հիմնադիրի (ենթադրյալ Միհրդատ I-ի՝ մ.թ.ա. 302-266թթ.)³² հոր անվան հարցում ևս անտիկ դարաշրջանի հեղինակները տարակարծիք են. նրան կոչում են Արիոբարզան կամ Միհրդատ:³³ Ստեղծված խառնաշփոթից փորձել է զլուխ հանել Ե. Ա. Մոլևը, բայց նրան ևս դա չի հաջողվել՝ Մովսես Խորենացու վկայություններից անտեղյակ լինելու (կամ դրանք անտեսելու) պատճառով: Իսկ Խորենացու հաղորդած տեղեկությունները, ինչպես տեսանք, հնարավորություն տվեցին պարզելու, որ Փառնավազի Վիրքում թագավոր դառնալուց հետո այնտեղից վտարված Միհրդատ III-ը՝ սպանված Միհրդատ II-ի պատանի որդին և Գարեհ III-ի զորավար

²² *История древнего мира, II, стр. 384.*

²³ *Նույն տեղում, էջ 385:*

²⁴ *О. С а в о с т ь я н о в а, Понтийское царство, "Советская историческая энциклопедия", т. 11, М., 1968, стр. 405.*

²⁵ *Г. Г о з а л и ш в и л и, Митридат Понтийский, Тб., 1962, стр. 235.*

²⁶ *P o l y b, V, 43, 2; Diodor. XIX, 40.*

²⁷ *T a c i t., Annal., XII, 18; Appian., Mithr., IX, 112.*

²⁸ *Е. М о л е в, К вопросу о происхождении династии понтийских Митридатидов, "Вестник древней истории", 1983, N 4, стр. 134-135.*

²⁹ *Н е р о д, III, 84 (Հերոդոտոս, էջ 194):*

³⁰ *P o l y b, V, 43, 2.*

³¹ *F l o r, XL, 3, 5.*

³² *Հ. Մ ա ն ա ն դ յ ա ն, Տիգրան II-ը և Հռոմը, Եր., 1940, էջ 17-18: Նույնի՝ Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. I, էջ 98:*

³³ *Е. М о л е в, նշվ. աշխ., էջ 131, 135:*

Միհրդատի (Միհրդատ I) թոռը, հաստատվել էր Պոնտոսում և հիմնադիրը դարձել պոնտական Միհրդատյան արքայատոհմի ու Պոնտոսի անկախ թագավորության: Նրա պապ Միհրդատ I-ից էր սերում նաև Գուգարաց բյուզնդների տոհմը:

О РОДСТВЕ ДИНАСТИЙ ПОНТИЙСКИХ ЦАРЕЙ И ГУГАРКСКИХ БДЕШХОВ

___*Резюме*___

___*Л. Петросян*___

После крушения Ахеменидской державы, районы Восточнопонтйских гор и северного Закавказья с Дарьяльским проходом находились под контролем независимого армянского царства Ервандуниев (Ервандидов, Оронтидов). Царь Ерванд, один из исторических прототипов легендарного царя Валаршака (у Мовсеса Хоренаци), организовал там наместничество, во главе которого стал Митридат – сын одноименного военачальника последнего Ахеменида - Дария III.

По-нашему мнению, именно этот Митридат в “Картлис цховреба” (“История Грузии”) был ласкательно назван Азо. Он был низложен и убит основателем независимого грузинского царства (Картли, Иберия) Фарнавазом в 70-ых годах III в. до н. э. Сын этого (второго) Митридата, тоже Митридат, бежал в горные районы Понта, где впоследствии стал основателем Понтийского царства Митридатидов.

Первый из упомянутых Митридагов, по Мовсесу Хоренаци, был предком не только понтийских царей, но и гугаркских (гогаренских) бдешхов.

Анаит ХУДАВЕРДЯН

***ЗАКОНОМЕРНОСТИ ГЕОГРАФИЧЕСКОЙ ИЗМЕНЧИВОСТИ
КРАНИОЛОГИЧЕСКИХ ПРИЗНАКОВ НА ТЕРРИТОРИИ
КАВКАЗА, ПЕРЕДНЕЙ И СРЕДНЕЙ АЗИИ, ЕВРОПЫ, ИНДИИ
И СЕВЕРНОЙ АФРИКИ В ЭПОХУ РАННЕЙ БРОНЗЫ***

Особая роль в исследовании антропологических связей населения Кавказа в периоде раннего металла принадлежит М. Абдушлишвили.¹ Именно М. Абдушлишвили заложил тот антропологический фундамент в фактологическом и теоретическом отношениях, на котором базировались последующие этапы исследования этих проблем.

Природная среда, в которой находилось древнее население Кавказа, имела ряд негативных и позитивных сторон. К первым относятся экстремальные климатические условия. Позитивная сторона заключается в том, что природные факторы способствовали активным связям между различными регионами. Среди этих факторов - и распределение природных ресурсов (обсидиана, кремня и др.), распространение их на широких пространствах из определенных месторождений, и наличие различных экологических ниш, использование которых предопределяло как перемещения единых групп, так и регулярное взаимодействие различных хозяйственно-культурных типов; весьма значительным фактором были и обширные открытые пространства, с которыми связано возникновение подвижных форм скотоводства. Последние же обусловили появление своего рода "передаточной сферы" в виде подвижных скотоводческих коллективов, быстрые и далекие передвижения которых способствовали распространению и взаимодействию антропологических типов и культурных элементов.

Следует говорить об установлении ареальных контактов между группами, далеко не всегда генетически родственными, но территориально сближавшимися вплоть до взаимопроникновения и влияния друг на друга в течение продолжительного времени. Это приводило к их интеграции, к созданию ряда крупных этнокультурных группировок, приведших к определенной интеграции на взаимосвязанных территориях и к значительным последствиям экономического, культурного, антропологического, общеисторического характера.

Прежде всего, несколько слов о материалах, которые легли в основу настоящего сообщения. Анализу было подвергнуто 154 краниологических серий с территории Кавказа, Передней и Средней Азии, Европы, Индии, Северной Африки. Из обширного списка диагностических признаков для оценки географической изменчивости их были выбраны те, которые наиболее полно обрисовывают физический облик населения и обнаруживают наибольший диапазон изменчивости. Если считать величину изменчивости одним из критериев таксономической значимости признака, то при описании антропологического состава населения Кавказа, Передней и Средней Азии, Европы, Индии, Северной Африки в эпоху бронзы в первую очередь следует обратить внимание на скуловой диаметр, выраженность переносья, назомаллярный угол, зигомаксиллярный угол, черепной указатель, высоту лица, размеры носа, орбитные размеры и наконец угол выступания носа.

¹ М. Абдушлишвили, *Антропология населения Кавказа в бронзовом периоде*, Тбилиси, 1982.

Рассмотрим распределение вариаций ключевых признаков.

По *черепному указателю* удлиненная форма черепной коробки (долихокrania) была характерна для населения Ланджика, Шенгавита, Мейданнера, Кикети, Жинвали, сборной краниологической серии из куро-араксских погребений Грузии, Тепе-Гиссара III, Эль-Убейда, Сиалка, Библа, Хараппа, Ланганжа, Северной Африки, Гинчи, Средней Азии, Калмыкии, ямной культуры Нижнего Поволжья, фатьяновской культуры Верхнего Поволжья, Подонья, Нижнего Поднепровья, окрашенных и скорченных костяков Среднего Поднепровья, ямной и шнуровой керамики Украины, трипольской культуры Поднестровья, Чехии, Румынии, Дунайского бассейна, Польши, Словакии, Германии, Дании, Франции, Прибалтики. Мезокrania проявляется в сериях Закавказья (Джарат, Ахалцих, Тквиави), Северного Кавказа, Ирана (Караташ), Индии (Лотгал), Калмыкии (катакомбная культура), Нижнего Поволжья (Кривая Лука /катакомбная культура/), Саратовской области, объединенной группы из Волгоградского Заволжья, Урала (Меллятамак), Поднепровья (Васильевка II, Вольное, Игреньский), Нижнего Поднепровья /катакомбная культура/, Украины /объединенные группы ямной культуры, трипольской культуры и культуры шаровидных амфор/, Поднестровья (Веремье), Прибалтики (Олений о-в, Звейниеки 3), Прирейнской области (Ринбек), Венгрии (Алшонемедия), Греции, Норвегии. Довольно компактную брахикранную группу составляют серии из районов Нижнего Поволжья (Кривая Лука /ямная культура, ямно-катакомбное время), Калмыкии (Чограй I, Чограй II, Чограй III, объединенные серии ямной культуры, ямно-катакомбного времени), а также черепа из Туркмении (Тумек-Кичиджик), Эстонии (гребенчато-ямочная культура) и Румынии (культура шаровидных амфор).

Общая *высота черепной коробки* обнаруживает сложную мозаичную картину изменчивости на всем ареале. Наименьшие размеры имеют черепа из Тквиави, Тумек-Кичиджика, Ланганжа, Задоно-Авиловского м-ка, абашевской культуры Поволжья, культуры шаровидных амфор Польши. Основные вариации сосредоточены в пределах 137.9-141.1мм (Ланджик, Мейданнер, сборная краниологическая серия из куро-араксских погребений Грузии, Сиалка, Караташ, Геоксюр, Хапуздепе, Северный Кавказ, Гинчи, Чограй II, Калмыкия /ямно-катакомбного времени, катакомбная культура/, Элиста и Архара, Заливский, Заволжские степи, Волгоградское Заволжье, Нижнее и Верхнее Поволжья /ранние фатьяновцы/, Алитуб, Новочеркасск, Волошское, Украина /ямная культура/, Нижнее Поднепровье /ямная и катакомбная культуры/, Среднее Поднепровье, Усатово, Олений о-в, Ладожские стоянки, Эстония /культура боевых топоров/, Бильче-Злота, Бржесть и Куявский, Дунайский бассейн, Злота, Польша /культура шнуровой керамики/, Клейнгафередорф, Алшонемедия, Румыния, Восточная Румыния, Балинтешть, Швеция.

Наименьшие размеры *лобного диаметра* имеют черепа из Джарата, Библа, Поднестровья (Выхватинцы), Эвдыка I, Задоно-Авиловского, Съезжинского, Волосовского и Пасековского могильниках. Преобладающие вариации сосредоточены в пределах 96.2-99.3 мм (Ланджик, Мейданнер, Эль-Убейда, Караташ, Афалу, Геоксюр, Северный Кавказ, Гинчи, Калмыкия, Запорожская обл, Волгоградское Заволжье, Нижнее и Верхнее Поволжье, Васильевка I, Васильевка III, Александрия, Мариупольский, Нижнее Поднепровье, Звейниеки, Олений о-в, Эстония, Бильче-Злота, Напа и Муукси, Бржесть и Куявский, Дунайский бассейн, Польша, Злота, Иордансмюль (Силезия), Иванка Дунае, Ринбек Вестофалия, Рессен Саксония, Остдорф и Роггов, Гросс-Черносек, Саксо-Тюрингия, Чехия, Богемия, Офнет, Румыния, Черника, Дриду и Русе, Швеция, Словакия, Тевьек) и 99.4-102.5мм (Шенгавит, Тквиави, Кикети, сборная краниологическая серия из

куро-араксских погребений Грузии, Кривая Лука 1 и 2, Чограй I, Чограй III, Бережовка, Заволжские степи, Ростов, Никольское, Деревка, Вовниги 2, Вольное, Игреньский, Усатово, Веремье, Среднее Поднепровье, Сокальский и Ульовка, Польша, Чехия, Черновода-Колумбия, Восточная Румыния, Норвегия).

Наименьшие размеры *скулового диаметра* - 121-128.9мм имеют черепа из Ахалциха, Кикети, Эль-Убейда, Библа, Тепе-Гиссара III, Поднепровья, Выхватинцев, Бильче-Злота, Иордансмюля (Силезия), Ринбек Вестфалии, Рессен Саксонии, Саксо-Тюрингия, Богемия, Клейнгафередорфа, Черника, Дриду и Русе, Греции. Величины его в пределах 129.0-131.9мм сосредоточены в сериях: Ланджик, Джарат, Мейданнер, объединенной группе из куро-араксских погребений Грузии, Хараппа, Карадепе, Алтындепе, Волгоградского Заволжья, Волошское, Нижнего Поднепровья, Украины, Румынии, Дунайского бассейна, Польши, Чехии, Швеции, Словакии. Большие размеры скулового диаметра в пределах 138.0-153.9мм сосредоточены главным образом в сериях (Жинвали, Афалу, Тумек-Кичиджик, Хапуздепе, Тафоральт, Калмыкия 1, Кривая Лука 1, Чограй II, Чограй III, Кривая Лука 2, Калмыкия 4, Кривая Лука 3, Заливский, Саратовской области, Заволжские степи, Дроних, Нижнее Поволжье 1, Меллятамак, Госпитальный холм, Ростов, Новочеркасск, Павловский м-к 1,2, Никольское, Деревка, Вовниги 1,2, Вольное, Васильевка II, Васильевка I, Васильевка III, Каменные Потоки, Ворошиловград, Александрия, Мариупольский, Украина 2, Усатово, Звейниеки 2,3, Олений о-в, Ладожские стоянки, Напа и Муукси, Среднее Поднепровье, Офнет, Корсернор и Ведбэк, Тевбек и Гоздик).

Меньшие величины верхней высоты лица - 63.0-66.9мм отмечены на черепах из Съезжинского м-ка, Заволжских степей, Румынии, Бржесть и Куявского м-ов, Иордансмюль (Силезия), Ринбека (Вестфалия), Чехии, Богемии 1, Офнета, Клейнгафередорфа. Величины его в пределах 67.0-68.9мм имеют черепа из Ланджика, Ланганжа, Лотгала, Библа, Алтындепе, Хапуздепе, Тафоральта, Северного Кавказа, Калмыкии, Волосовского м-ка, Новочеркаска, Ворошиловграда, Александрии, Поднепровья, Дунайского бассейна, Сокальского и Ульовки, Польши, Алшонемедии, Румынии, Тевбека. Большие размеры верхней высоты лица в пределах 72.0-82.9мм сосредоточены главным образом в сериях (Шенгавит, Мейданнер, Жинвали, объединенной группе из куро-араксских погребений Грузии, Джоржитсминда, Эль-Убейда, Сялк, Хараппа, Тумек-Кичиджик, Карадепе, Геоксюр, Чограй II, Заливский, Задоно-Авилковский, Меллятамак, Верхнего Поволжья, Ростова, Крепинский, Никольское, Деревка, Вовниги 1,2, Вольное, Васильевка II, Волошское, Васильевка I, Игреньский м-к, Каменные Потоки, Нижнего Поднепровья, Украины, Эстонии, Польши, Злота, Иванка Дунае, Саксо-Тюрингия, Восточной Пруссии, Корсернор и Ведбэк).

Высота орбиты варьирует незначительно. Большинство групп имеют низкие орбиты. Высокие орбиты в пределах 33.7-40.1мм сосредоточены в сериях: Шенгавит, Тквиави, Жинвали, Кикети, Ахалциха, Ланганжа, Хараппа, Хапуздепе, Эвдык I, Верхнего Поволжья, Игреньского м-ка, Ворошиловград, Мариупольского м-ка, Звейниеки 2, Олений о-в, Гырчень, Красный Яр, Веремье, Алшонемедии. Средняя *ширина орбиты* - 37.5-40.1мм отмечена у черепов из Ланджика, Ланганжа, Эль-Убейда, Карадепе, Алтындепе, Богдэнешть, Черновода-Колумбия, Польши. Остальные серии отличаются широкими орбитами - 40.2-50.1мм.

В вариациях *носового указателя* наименьшие величины - 38.5-46.3мм имеют серии: Джарат, Шенгавит, Тквиави, Джоржитсминда, Гинчи, Меллятамак, Веремье, Богдэнешть, Гросс-Черносек. Величины его в

пределах 46.4-47.8мм сосредоточены в сериях: Эль-Убейда, сборной краниологической серии из куро-араксских погребений Грузии, Алтындепе, Северного Кавказа, Съезжинского м-ка, Волосовского м-ка, Дроних, Верхнего Поволжья, Никольское, Вовниги 1, Васильевка II, Волошское, Васильевка III, Каменные Потоки, Звейниеки 2, Напа и Муукси. Преобладающий вариант сосредоточен в пределах - 47.9-49.3мм. Большие размеры носового указателя в пределах 50.9-57.7мм сосредоточены главным образом в сериях (Ланджик, Мейданнер, Кикети, Ланганж, Лотгал, Хараппа, Афалу, Карадепе, Хапуздепе, Тафоральт, Чограй I, Чограй III, Эвдык I, Госпитальный холм, Новочеркасск, Ясырев 1, Игреньский м-к, Украина, Дунайский бассейн, Сокальский, Ульвовка, Иордансмюль (Силезия), Польша, Остдорф и Роггов, Офнет, Клейнгафедорф, Тевбек и Гоздик).

Угол профиля лба варьирует без определенной закономерности. Преобладающий вариант - 78.6-89.3. Меньшие величины признака - 69.0-74.7 отмечены на черепах из Жинвали, Волошского м-ка и Каменные Потоки. Величины его в пределах 74.8-78.5 сосредоточены в сериях: Мейданнер, Кикети, Кривая Лука 3, Задано-Авиловского м-ка, Саратовской области, Меллятамак, Васильевка I, Нижнего Поднепровья 1.

Наименьшие величины *назосолярного угла* - 131.0-135.9 сосредоточены в сериях: Ланджик, Жинвали, Тепе-Гиссар III, Карадепе, Геоксюр, Гинчи, Заливский, Эвдык I, Запорожской области, Волошское, Украины, Нижнего Поднепровья, Эстонии 2, Гоздик. Средние размеры назосолярного угла, в пределах 139.0-141.9, сосредоточены в сериях: Шенгавит, Кикети, Джорджитсминда, Тумек-Кичиджик, Алтындепе, Чограй I, Калмыкия, Задано-Авиловского м-ка, Дроних, Ростова, Ясырев 1, Никольское, Васильевка III, Александрия, Звейниеки 1,3, Тевбек. Наибольшие величины 145.0-150.9 отмечены в сериях: Тквиави, Хапуздепе, Деревка, Каменные Потоки.

Распределение *зигмаксиллярного угла* обнаруживает пеструю картину. Величины его в пределах 114.0-123.9 отмечены на черепах объединенной серии куро-араксских погребений Грузии, Северного Кавказа, Гинчи, Волосовского м-ка, Дрониха, Волгоградского Заволжья, Крепинского м-ка, Павловского м-ка 1, Никольского м-ка, Деревка, Вовниги 1, Волошское, Украины 1, Нижнего Поднепровья 1,2, Поднепровья, Звейниеки 2, Выхватинцы. Преобладающий вариант сосредоточен в пределах 124.0-126.9. Наибольшие величины - 130.0-140.9 отмечены у черепов Ланджика, Мейданнера, Тафоральта, Афалу, Меллятамака, Ворошиловграда, Мариупольского м-ка, Оленего о-ва, Эстонии 1, Кривой Луки 2, Съезжинского м-ка, Саратовской области, Новочеркаска, Деревянского м-ка, Игреньского м-ка, Каменные Потоки, Звейниеки 3.

По *углу выступления носовых костей* можно отметить сходство закавказских, среднеазиатских и восточноевропейских серий. Основные вариации сосредоточены в пределах 28.0-40.0. Однако несколько серий в указанных регионах выделяются заниженными значениями этого признака (Тумек-Кичиджик, Съезжинский м-к, Дроних, Павловский м-к 2, Украина 5, Олений о-в, Бильче-Злота).

В вариациях *дакриального указателя* наименьшие величины - 43.9-49.9 имеют черепа Павловского м-ка 2, Эстонии 1. Основные вариации сосредоточены в пределах 50.0-59.9мм. Распределение *симотического указателя* обнаруживает пеструю картину. Величины его в пределах 33.9-39.9 мм отмечены на черепах Афалу, Тафоральта, Павловского м-ка 1, Эстонии 1. Величины их в пределах 40.0-49.9мм имеют черепа из Ланджика, Кикети, Тепе-Гиссара III, Тумек-Кичиджика, Саратовской области, Дрониха, Волгоградского Заволжья, Павловского м-ка 2, Никольского м-ка,

Васильевка II, Волошского, Игреньского, Мариупольского м-ков, Оленего о-ва, Эстонии 2. Преобладающий вариант сосредоточен в пределах - 50.0-59.9 мм. Величины их в пределах 60.0-69.9 мм имеют черепа из Мейдана-нера, Тквиави, Джорджитсминда, Геоксюра, Алтындепе, Кривой Луки 2, Калмыкии 4, Бережновки, Запорожской области, Нижнего Поволжья 2, Ростова, Новочеркасска, Красного Яра, Вовниги 1. Большие размеры симотического указателя в пределах 70.0-91.9мм сосредоточены главным образом в сериях (Гинчи, Нижняя Бараниковка).

Приведенная характеристика географической изменчивости антропологических признаков на Кавказе, Передней и Средней Азии, Европы, Индии, Северной Африки не имела целью служить решению вопросов сложения различных этнических групп этой огромной территории, хотя и может быть использована в данном направлении. Обращение к этой теме было вызвано некоторыми предшествующими работами,² показавшими участие коренного населения в сложении антропологического облика некоторых племен при их расселении на широком пространстве, и желанием проследить, как глубоко уходят корни местного субстрата. Подводя итоги анализу географического распределения краниологических признаков у населения Кавказа, Передней и Средней Азии, Европы, Индии, Северной Африки в эпоху ранней бронзы, можно выделить три комплекса признаков, привязанных к определенным территориям. Основная часть населения обладала средними значениями краниологических признаков, варьирующих в пределах, характерных для европеоидных форм. Во-первых, отчетливо выделяется антропологический тип, для которого характерны длинный и высокий череп, крупные размеры лицевого отдела, сильное выступание носа и резкая профилированность в назомаллярной и зигомаксиллярной области; проявляется у населения Нижнего Поднепровья (Васильевка I и Васильевка III), Прибалтики (Звейниекы), Приуралья (Меллятамакский м-к), Подонья (хутор Ясырев), Нижнего Поволжья (сборные серии Волгоградской, Астраханской, Саратовской обл.), охватывает территорию Прикаспия, проявляясь в населении, известном по могильникам Чограй I, Чограй II и др.

Вторая антропологическая комбинация весьма сходна с первой. Долихокранные и долихомезокранные узколищные антропологические типы проявляются в краниологических сериях с территории Армении, Грузии, Передней и Средней Азии, Северного Кавказа (майкопская культура), Гинчи, Калмыкии, Поднепровья (трипольская культура), причерноморских степей, Нижнего Поднепровья (Запорожье, катакомбная культура), Украины (культура кемьобинская и "окрашенных и скорченных костяков"), Степного Крыма, Эстонии, Литвы, Румынии, Чехии, Германии, Польши, Венгрии, Греции, Франции, Индии и др.

Третий антропологический тип характеризуется увеличением поперечного диаметра черепа и скуловой ширины, уплощенностью назомаллярного отдела и значительной профилированностью зигомаксиллярного, средне-или сильным выступанием носа. Это сочета-

² А. Х у д а в е р д я н, *О взаимосвязях населения Кавказа, Восточной Европы, Передней и Средней Азии в эпоху ранней бронзы: по антропологическим данным IV Конгресса этног. и антроп. России, Нальчик, 2001*; А. Худавердян, *Сравнительный анализ антропологических материалов эпохи ранней бронзы Армении и территорий Евразийского региона, III Меж. археологическая конференция "Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (IV тыс. до н.э.-IV в. н.э), Тирасполь, 2002*; А. Худавердян, *Палеоантропологические данные к вопросу об этнических взаимоотношениях населения Евразии в эпоху ранней бронзы, Городцовская научная конференция. Москва, 2003.*

ние признаков наиболее четко проявляется в краниологической серии Оленьего острова, в Нижнем Поднепровье (Никольское, Деревка, Вовниги, Вольное), на Украине (ямная культура), на Дону (Дроних, Госпитальных холм, Задоно-Авиловский, Павловский и Ростовский м-ки), в Нижнем Поволжье (Съезжинский м-к), астраханского побережья Волги (Кривая Лука), Калмыкии и др. Некоторые серии не имеют строгой локализации, а занимают то же пространство, что и длиноголовый узколицый и высоколицый антропологический тип. На карте эти серии занимают промежуточное или самостоятельное положение. Несмотря на это, как правило, они отличаются от ближайшей по рангу столь незначительно, что, эти различия можно не принимать в расчет (на данном этапе), рассматривая их как проявление той же тенденции к сдвигу средней величины признака метисной популяции в сторону показателя одной из исходных.

Оценивая величину изменчивости краниологических признаков на территории Кавказа, Передней и Средней Азии, Индии, Европы, Северной Африки в целом, приходим к выводу о том, что этнические процессы идут здесь в первую очередь по признакам I порядка: углы горизонтальной профилировки лица и ширине и высоте лица, которые несмотря на сравнительно большую вариабильность имеют строгую этническую и территориальную приуроченность. Географическая локализация вариаций признаков в данном случае отражает не изначальную дифференциацию, а представляет собой вторичное явление и связана с расселением носителей определенных культур. В раннебронзовом периоде средиземноморский тип был распространен на достаточно большой территории, охватывающей Кавказ, Переднюю и Среднюю Азию, Средиземноморье, Индию, Поднепровье, Европу и т.д. Широкое сопоставление краниологических данных кавказских серий позволяет выявить наличие морфологически близких групп в географических рамках всей этой обширной территории. Населения Поднепровья, Румынии, Передней Азии, Индии, Туркмении, Польши имеют сходные комплексы с краниологическими материалами из Кавказа.

Таким образом, помимо общих положений, изложенных в преамбуле настоящей работы, в нашем распоряжении оказываются еще несколько положений, имеющих немалое значение для изучения отдельных проблем этногенеза южных европеоидов. Прежде всего, это положение о том, что в эпоху ранней бронзы на всей территории от Средиземноморья до Индии доминировали очень близкие в антропологическом смысле морфологические формы, что заставляет думать об "изначальной генетической общности заселения всей этой огромной территории".³ Не менее существенным является и тот факт, что население Кавказа занимало центральное положение этого обширного массива как в географическом, так и в морфологическом смысле, а это свидетельствует о том, что Кавказ является одним из наиболее древних центров этногенеза южных европеоидов.

³ М. А б д у ш е л и ш в и л и, Н. Ц и у м а, *Антропологические взаимоотношения населения Кавказа в периоде раннего металла, Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии, Тбилиси, 1987, стр. 237-245.*

ՎԱՂ ԲՐՈՆՁԻ ԴԱՐԱՇՐՁԱՆՈՒՄ ԿՈՎԿԱՍԻ, ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՍԻԱՅԻ, ԵՎՐՈՊԱՅԻ, ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ ԱՖՐԻԿԱՅԻ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐՈՒՄ ԳԱՆԳԱԲԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՕՐԻՆԱԶԱՓՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

___ Անփոփում ___

___ Ա. Խուդավերդյան ___

Ներկայացված աշխատանքում իրականացված է Հայաստանի բրոնզիդայրյան հուշարձաններից հայտնաբերված հնեամարդաբանական նյութի ուսումնասիրություն պատմական հիմքի վրա: Հենվելով զանգարանական հատկանիշների վրա՝ արվել է Կովկասի, Եվրոպայի, Առաջավոր և Միջին Ասիայի, Հնդկաստանի և Հյուսիսային Աֆրիկայի տարածաշրջանների առանձին էթնիկ խմբերի համալիր բնութագիր: Կիրառվել է աշխարհագրական մեթոդը, որն առավելագույնս է նպաստում հետազոտվող խնդիրների պարզաբանմանը: Գանգարանական ուսումնասիրությունը հայտնաբերել է մարդաբանական երեք խմբեր: Բացահայտվել են սահմանափակ էթնիկ խմբերի միգրացիոն երևույթներ (մ.թ.ա. III դ.):

*Մարգիս ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ,
Ծովինար ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ*

ԱՐՏԱՄԵՏԻ ՀԻՆ ԱՍՏՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Թովմա Արծրունին, Մովսես Խորենացու տեսանկյունից շարադրելով Երվանդ-Արտաշես հակամարտության պատմությունը, նաև այնպիսի մանրամասներ է հաղորդում, որոնք մեր պատմահոր երկում իսպառ բացակայում են: Դրանցից ուշագրավները Արտամետ քաղաքի հիմնադրման, Չարդ ամրոցի կառուցման և դրանց շրջակայքը շենացնելու մասին այն հաղորդումներն են, որոնց համար, անտարակույս, աղբյուր են ծառայել տեղական ավանդազրույցները: Ըստ Արծրունի պատմիչի, Երվանդ արքայից (մ.թ.ա. III դ. վերջեր) խույս տված մանուկ Արտաշեսը՝ ապագա Արտաշես I-ը (մ.թ.ա. 189-160թթ.), իր դայակ Սմբատի հետ միասին նախ հաստատվել էր Վան քաղաքից արևելք գտնվող Վարագ լեռան վրա, ապա՝ ապաստան գտել ինչ-որ բլրի լանջից բխող աղբյուրի մոտ՝ «ի կարկառս հովտաձեռս, հանդեպ հարատյ քաղաքաբերդին Վանի, մօտ յայն տեղի, յորում բղխէ աղբիւրաբար առ ստորտոտվ բլրակի միոյ, մօտ յեզր ծովուն»:¹ Թագավոր դառնալուց հետո Արտաշեսը որոշում է շենացնել այդ տարածքը և «դաստակերտս մեծամեծս շուրջ զեզերբն անտառախիտ ծառովք եւ գինեբեր որթովք եւ զանազան պտղովք, զէնս պատրաստեալ... Իսկ շուրջ զբերդանման ապարանօքն՝ պարսպէ զբլուրն շուրջանակի յապառաժուտ տաշելոց քարանց. քաղաք ամենայից զհովիտն ամրացուցանելով»:²

Քաղաքը կառուցվում էր և կարիք էր զգում անվանակոչության: Ըստ Թովմա Արծրունու. «Իսկ զանուն քաղաքին կոչեցին *Արտամաս* որ թարգմանեալ ստուգաբանի *Արտաշեսի ձեռակերտ*, կամ թէ՛ *Արտաշեսի եկք*. զի ըստ պարսիկ ձայնի՝ *մաս*՝ *եկք* թարգմանի»:³ Ինչպես տեսնում ենք, Արծրունի պատմիչը *Արտամետ* տեղանվան երկու տարբեր ստուգաբանություններ է բերում: Դրանցից երկրորդում պարզորոշ զգացվում է Մովսես Խորենացու շունչը, որն էլ ստիպել է Թովմա Արծրունուն անգամ ձևափոխել *Արտամետ*-ը *Արտամաս*-ի: Մովսես Խորենացին Արշարունիքի Մարմետ բնակավայրի (Երվանդակերտի) անունը առնչելով Երվանդ-Արտաշես հակամարտության պատմությանը, նրա *Մարմետ* անվան առաջացումը բացատրում է հետևյալ կերպ: Իր բանակով Երվանդակերտի մատույցներն հասած Արտաշեսը «միաբան զոչմամբ հրամայեաց աղաղակել զօրացն «Մար ամատ», որ թարգմանի *Մարս եկն*... Յայս ի սոյն ձայն անուանեցաւ դաստակերտն *Մարմետ*»:⁴ *Արտամետ*//*Արտամաս*-ի ստուգաբանություններից առաջինը՝ «Արտաշեսի ձեռակերտ»-ը լինելու է տեղականը՝ ժողովրդական ավանդազրույցից եկողը: Վերջինիս անդրադառնալուց առաջ տեսնենք, թե Վասպուրականի պատմիչը էլ ինչ շինություններ է վերագրում Արտաշեսին: Ըստ նրա, Հայոց թագավորը նաև ջրանցք է կառուցել, որը վերոհիշյալ աղբյուրի մոտից ջուր պետք է մատակարարեր քաղաքին և շրջակայքին, իսկ մինչ այդ «ի վերայ բղխեալ աղբիւրն, դարձեալ պարսպէ զքարաբլուրն ի պահպանութիւն ջրոյն ամրագունիք շինուածովք»:⁵ այսինքն՝ ամբարտակով ջրամբար է կառուցել:

Պարզվում է, որ Վան քաղաքից հարավ ընկած այս նույն շրջանում շինարարական նույնպիսի աշխատանքներ իրականացրել է Ուրարտուի Իշպուհինի արքան (մ.թ.ա. 825-810թթ.): Վան քաղաքից 7կմ հարավ-արևելք գտնվող Ծվաստան գյուղից հայտնաբերված սյուների քեկորների վրա կարդացվում է հետևյալը. *Išpuniše*

¹ *Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց (այսուհետև՝ Թովմա), Եր., 1985, Ա, Է:*

² *Նույն տեղում, Ա, Ը:*

³ *Նույնը:*

⁴ *Մ. Խ ո ռ ե ն ա ց ի, Հայոց պատմութիւն (այսուհետև՝ Մ. Խորենացի), Եր., 1981, Բ, Խզ:*

⁵ *Թ ո վ մ ա, Ա, Ը:*

Sardurihiniše ini BITU zaduni «Իշպուիհնի Սարդուրորդին այս տունը կառուցեց»:⁶ Իսկ «Արտամետու կից են գրեթե Կռնկու վանք, Կենդանյաց գեղ, Ծվատան գեղ»:⁷ Նույն Ծվատանից հայտնաբերված մեկ ուրիշ արձանագրության մեջ նշվում է, որ Իշպուիհնի արքան Ախիունի քաղաքին մերձ աղբյուրի մոտից այստեղով ջրանցք է անցկացրել:⁸ Այս քաղաքի անունը հիշատակված է նաև Իշպուիհնիի հաջորդ Մեմուա թագավորի (մ. թ.ա. 810-786թթ.) Աղթամարի (այնտեղ տարված) արձանագրության մեջ:⁹ Ախիունի քաղաքն ու նրա մարզը տեղադրում են կամ Վանա լճի հարավային, կամ հարավ-արևելյան ափերի մոտ:¹⁰ Հավանականը վերջինն է՝ Արտամետն ու նրա շրջանը ներառյալ: Մեր կարծիքով, այս դեպքում Իշպուիհնիի արձանագրությունները խոսում են այն նույն շինարարական գործունեության մասին, որը ևս ժողովրդական ավանդագրույցների հետևությանը Արժրունյաց տան պատմիչը վերագրում է Արտաշես արքային:

Իսկ ինչո՞ւ է այդ գործունեությունը վերագրվել հենց Արտաշեսին, երբ նա, անկասկած, ունեցել է իր հեռավոր նախորդը՝ մ.թ.ա. IX դ. ուրարտական արքան: Պատճառներից առաջինը լինելու է այն, որ Արտաշես I-ը ևս այս շրջանում շինարարական աշխատանքներ էր ծավալել: Հայտնի է նրա քաղաքաշինական եռանդուն գործունեության արգասիք այնպիսի քաղաքների գոյությունը, ինչպիսիք էին Արտաշատը, Չարեհավանները, Չարիշատները և այլն: Իսկ որ, իսկապես, նա այստեղ ևս լուրջ շինարարական աշխատանքներ է կատարել, վկայում է Արտամետի պաշտոնական *Արտաշեսան* անվանումը¹¹ հետագայում մնացած շրջակա գավառի վրա:¹² Պատճառներից երկրորդը լինելու էր *Արտամետ* և *Արտաշես* անունների առաջին քաղադրիչների ակնհայտ հնչյունական նմանությունը, որը բավարար «փաստարկ» կարող էր ծառայել ժողովրդական ստուգաբանությանը այդ երկու անունները միմյանց աղերսակցելու համար: Իշպուիհնիի հիմնադրած քաղաքի Արտաշեսին վերագրելու երրորդ պատճառը կարող էր լինել այն, որ ժողովուրդը Հայոց թագավորների (նրա համար Իշպուիհնի ևս Հայոց թագավոր էր) մեծագործությունները նախ և առաջ վերագրում էր Արտաշեսին, որի անունը մի տեսակ համարժեք էր դարձել «սիրված թագավոր» հասկացության: Օրինակ, Տրդատ I-ը (54-80թթ.) ևս ժողովրդին հայտնի է եղել *Արտաշես* անունով: Հ. Մանանդյանի կարծիքով սա, «եղել է, հավանորեն, Հայաստանի թագավորների տիտղոսը, ինչպես Արշակը պարթևների և Կեսարը հռոմայեցիների մոտ»:¹³

Արտամետում և նրա շրջակայքում Իշպուիհնիի ծավալած շինարարական գործունեության Արտաշես I-ին վերագրելու պատճառներից մեկն էլ գալու էր պաշտամունքային ոլորտից: Ի տարբերություն Մեծ Հայքի Երվանդունի թագավորների, որոնց կրոնական քաղաքականությունը խարսխվում էր Ամարտայի աստծու և զուգակից Մայր դիցուհու պաշտամունքի վրա, Իշպուիհնիի կառուցած Արտամետում, ինչպես կտեսնենք ստորև, առաջնային համարվել է Արևաստծու և զուգակից դիցուհու պաշտամունքը: Նույն պաշտամունքը առաջնային է եղել նաև Արտաշես I-ի համար: Որ Երվանդունի թագավորների համար առաջնայինը ոչ թե Արևաստծու, այլ ամարտային Շանթառաք աստծու պաշտամունքն է եղել, ցույց է տալիս ինչպես նրանց կրած *Երուանդ* գահանունը¹⁴ և Շանթառաք աստծու նման Երվանդ Վերջինին վերագրված հայացքով որ-

⁶ Ն. Ա դ ն ց, Հայաստանի պատմություն, Եր., 1972, էջ 149:

⁷ Գ. Մ ր վ ա ն ճ ա յ ա ն ց, Երկեր, հ. I, Եր., 1978, էջ 386:

⁸ Գ. Մ Ե Լ Կ Ի Տ Կ Ի Լ Ի, Урартские клинообразные надписи, М., 1960, № 1.

⁹ Նույնը:

¹⁰ Н. А р у т ю н я н, Топонимика Урарту, Ер., 1985, стр. 261; Նույնի՝ Бивайнили (Урарту), Ер. 1970, стр. 355-356.

¹¹ Մ. Ե ր է մ յ ա ն, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Եր., 1963, էջ 41:

¹² Նույն տեղում, էջ 109:

¹³ Հ. Մ ա ն ճ ա յ ա ն, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. I, Եր., 1944, էջ 353:

¹⁴ Մ. Պ Ե տ ր ո ս յ ա ն, «Վահագնի երգի» ակրոստիքոսների վերականգնման և վերծանման փորձ, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1981, թիվ 4, էջ 81-87: Նույնի՝ Հայոց երեք արքայազունների հասարակական ֆունկցիաների մասին, ԸՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», 3, Գյումրի, 2000, էջ 59-64:

ձաքարեր ճեղքելու հավատալիքը,¹⁵ այնպես էլ այն հանգամանքը, որ նա երդվում էր Արամագրով (ամպրոպային Շանթառաք աստված) և Արտեմիդով (Արտեմիս/Անահիտ):¹⁶ Իսկ որ նրա հակառակորդ Արտաշես I-ը արևապաշտ է եղել, ցույց է տալիս նրա անունով կոչված «արտաշեսյան թագի» գլխավոր զարդաքանդակը: Օրինակ, Տիգրան Մեծի (մ.թ.ա. 95-55թթ.) թագի կենտրոնում Արևի խորհրդանշանն է, իսկ Արևի երկու կողմերին գլուխները դեպի խորհրդանշանը, մարմինները դեպի դուրս պատկերված երկու թռչունները Արուսյակ (Վեներա) մոլորակի երկու դրսևորումներն են՝ Արուսյակը որպես Լուսաբեր և որպես Գիշերավար:¹⁷

Ինչպես կտեսնենք ստորև, արևապաշտությունից են գալիս Արտամետի և այստեղ կառուցված Չարդ ամրոցի անունները: Ըստ Թովմա Արծրունու, Արտաշեսը երբ «զամրոցն պատրաստեաց, կոչեաց զանուն ամրոցին Չարդ, այսինքն՝ պայծառութիւն ի վերայ պայծառայարդար շինուածոյն»:¹⁸ Նախադասության երկրորդ կեսը ուղեցույց կարող է ծառայել ամրոցի կապը քաղաքի և նրա անվանադիր աստծու հետ բացահայտելու, ինչպես նաև *Արտամետ* տեղանունը ստուգաբանելու ճանապարհին: Ամրոցի անունը նույնական է *զարդ* (<զ-արդ) բառի հետ, որը հնում նշանակում էր նաև «զամենայն զարդ երկնից»:¹⁹ Անանիա Շիրակացին «Յաղագս երկնային զարդոց» վերնագրի տակ ներկայացնում է թե՛ երկնային համաստեղությունները, թե՛ անզեն աչքով տեսանելի հինգ մոլորակներն ու Լուսինը, թե՛, որը և այս դեպքում ամենակարևորն է՝ Արեգակը:²⁰ Պարզ է, որ *զարդ* բառը նա գործածում է «լուսատու» նշանակությամբ, իսկ լուսատուների մեջ ամենահզորը ցերեկային լուսատուն է՝ Արևը, որին էլ նախ և առաջ վերաբերելու է *զարդ* բառը: *Չարդ* բառի և ամրոցի անվան այս նշանակությունն էլ ի նկատի առնելով շարունակենք մեր քննարկումը:

Արտամետ-ի **մետ*-ի դեպքում հմմտ. *Մարմետ* տեղանունը և գետանունը Վան քաղաքից հյուսիս²¹ և *Մարմետ* տեղանունը Արշարունիքում:²² Այս **մետ*/*մէտ* բառը, մեր կարծիքով, արմատակիցն է հայերեն *մոյթ* «նեցուկ, ցից», «հին հնդկերեն» *mēthi* «մույթ, նեցուկ, սյուն» և թրակերեն *midne* «գյուղ, շեն» բառերի, որոնք բխեցվում են *h.-e.*mei-* արմատից՝ *-dh,-d,-t* ածականներով: Նրա համար կարելի է վերականգնել **mei-d-* նախածնը՝ որպես զուգահեռ թրակերեն բառի վերականգնվող **mei-t(h)-* «բնակատեղի» նախածնի:²³ Այս դեպքում, *Արտամետ* և *Չարդ* տեղանունները, իրենց նշանակություններով գրեթե համընկնում են: Դրանք հասկացվելու էին որպես «Արտ (աստծու) բնակատեղի», «Արտ (աստծու) կացարան»:

Մեր կարծիքով, այս տեղանուններում առկա *Արտ-արդ* բաղադրիչը եղել է Արևի աստծու մակդիրը՝ թարուի պատճառով փոխարինած նրա բուն անվանը: Այս բառը պահպանված է նաև *արտախոյր* բառաբարդի մեջ: «Թագավորական թագ» նշանակող և բազմաթիվ ուսումնասիրություններում քննարկման առարկա դարձած այս բառի վերաբերյալ Հ. Աճառյանի արած վերջնական եզրակացությունն այս է՝ «Բարդված է *արտ+խոյր* բառերից..., բայց ի՞նչ է *արտ-*»:²⁴ Կարծում ենք, որ այս հարցում մեզ կարող է օգնել Արտաշեսյան արքաների թագը, որի գլխավոր զարդաքանդակը ճառագայթող արևի խորհրդանշանն է:²⁵ Ըստ այսմ, *արտախոյր*-ը «թագավորական թագ»

¹⁵ *Մ. Խ ն ր ե ն ա գ ի, Բ, խք:*

¹⁶ *Թ ն վ մ ա, Ա, Է:*

¹⁷ *Ս. Պ ե տ ր ն ս յ ա ն, Գյումրիի պեղածո գտնու բեկորի զարդանախշերի շուրջ, ՇՊՄԺ հանրապետական առաջին գիտաժողովի զեկուցումների թեզիսներ, Գյումրի, 1994, էջ 30-32:*

¹⁸ *Թ ն վ մ ա, Ա, Է:*

¹⁹ *Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի (այսուհետև ՆՀԲ), հ. 1, Եր., 1979, էջ 718:*

²⁰ *Ա. Շ ի ր ա կ ա գ ի, Տիեզերագիտութիւն եւ տոմար, Եր., 1940, էջ 19-31:*

²¹ *Գ. Մ ր վ ա ն ձ տ յ ա ն գ, նշվ. աշխ., էջ 315, 398:*

²² *Մ. Խ ն ր ե ն ա գ ի, Բ, խք: Ա. Արրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Եր., 1944, էջ 228:*

²³ *Գ. Ջ ա հ ն ւ կ յ ա ն, Հայոց լեզվի պատմություն, նախագրային ժամանակաշրջան, Եր., 1987, էջ 180, 240: Նույնի՝ Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները, Եր., 1970, էջ 61, ծան., 45:*

²⁴ *Հ. Ա ճ ա ռ յ ա ն, Հայերենի արմատական բառարան, հ. 1, 1971, էջ 339-340:*

²⁵ *Խ. Մ ն շ ե ղ յ ա ն, Դրանական շրջանառությունը Հայաստանում, Եր., 1983, էջ 45, 50, 56, 57:*

ընդհանրական իմաստը պարունակելով հանդերձ, պետք է, որ նախապես վերաբերել «արտաշխյան թագին» և նշանակել «արևային թագ»: Համեմատության համար նկատենք, որ Կոմագենեի Անտիոքոս Երվանդունի արքան (մ.թ.ա. 69-34թթ.) Նեմրոթ լեռան բարձրաբանդակներից մեկում նույնպես պատկերված է հայկական (Արտաշխյանների թագի նման) թագով, բայց «արտաշխյան թագի» արևի ու զույգ թռչունների պատկերների փոխարեն նրա թագը նույն տեղում առյուծի պատկեր ունի: Ըստ այսմ, *սարդ/արտ*-ը կարելի է ծագած համարել հ.-ե. *r- > հայերեն *ար արմատից և դիտել տարբերակը *արթ* (որից *արթուն*) բառի: *Արթուն* բառի ծագման վերաբերյալ Հ. Աճառյանը գրում է. «Քանի որ հնչյ. րrth- արմատը տալիս է արդեն *հարթ-նուլ*, *հարթ-չիլ* բայը, ուստի լավագույնն է բաժանել նրանից *արթ-ուն* և դնել *ար* (*յառնեն*, *արի*) «վեր կենալ» արմատից՝ *թ* աճակաճով...»: ²⁶ Այս դեպքում հայերեն *արթ*-ը, ուրեմն՝ նաև *Արտ/արդ*-ը, ազգակիցն է դառնում այնպիսի բառերի, ինչպիսիք են հին հնդկ. *ud āta* «հարյավ», հուն. *ωροτο* «հարյավ», *όρθρος* «արևածագ», լատին. *orior* «հասնեն», *ortus* «արևածագ, արևելք» բառերը: ²⁷

Հայերեն *արթ/արտ/արդ* արմատն ենք մենք տեսնում նաև ուրարտական Արևի աստված Շիվինի հետ սերտորեն կապված սրբությունների՝ Արտուվարասիների (եզ. թվով ^dArṭuuarasi, հոգն. թվով ^dArṭuuarasau) ²⁸ անվան մեջ: Արևային Շիվինի հետ նրանց կապն ապացուցելով, Ս. Հմայակյանը Արտուվարասիներ/«Շիվինի գորբեր» հասկացությունը զուգադրում է հայ առասպելաբանությունից հայտնի «Արևի աստծու թիկնագորի» հետ: ²⁹

Արտուվարասի բառի *վարասի* բաղադրիչը այդ անունը կրողների՝ որպես «թիկնագորի» բացահայտիչն է: XIX դարավերջի վանեցիկ հատկյալ պատկերացումն ուներ դրա «մարտիկների» և նրանց գործառույթների վերաբերյալ: «Վարագա սարեն կ'երևա արշալույսեն առաջ հարևելս արևուն ծագումն. ահագին լերան մը տակեն կ'ելլեն 12 *դավազներ*, սև սև արաբներ, և այդ լերան վրա լուսեղեն ճայթներով ճառագայթի պես կը զարնեն. լեռը կը ցածնա. ամեն սարերը իրենց գլուխը կը խոնարհեն... հանկարծ արևու ոսկի գլուխն ու հրեղեն բրչամն կ'երևա»: ³⁰ Գ. Արվանձտյանցի կողմից ընդգծված *դավազ*-ը ծագումով արաբերեն բառ է (*فواز*, դավաս) և նշանակում է «նետածիգ»: Թե այս բառը հին հայերեն ինչ բառի է փոխարինել, դժվար է ասել: Այսուհանդերձ, մենք հակված ենք Արտուվարասիների անվան **վարասի* բաղադրիչի մեջ տեսնելու նույն նշանակությունն ունեցած մի բառ: Արևի դավազների «լուսեղեն ճայթները» նրանց նետերն էին լինելու: Արևային բնույթի աստվածները նաև աղեղնավոր-նետածիգներ էին: Հիշենք մեր խայտակն և քաջագանգուր աղեղնավոր Հայկին՝ չար-խավար ուժերի անձնավորում Բելին նետահարողին, հիշենք Շիվինի հերարձակ պատկերները ուրարտական արվեստի գործերում՝ նետ ու աղեղը ձեռքին, հիշենք նաև ոսկեգիսակ աղեղնավոր Ապոլոնին և այլն: Կարծում ենք, որ **վարասի*-ն հենց «նետածիգ» է նշանակում և իր հիմքում ունի հայերեն **վարս* արմատը: Այս արմատն է առկա հայերեն *վարսամ* (<վարս-ամ) «զավազան, բիր, ցից», *վարսել* (<վարս-ել) և *վարսատրել* (<վարս-ատր-ել) բառերում: Վերջիններս նշանակում են «զետին գամել, հողի մեջ մխել» և առաջինի նման ընդունելի ստուգաբանություններ չունեն: ³¹ Բայց դժվար չէ կռահելը, որ դրանք առնչվում են նաև «նետ» և «նետահարել» հասկացություններին: Հիշենք, թե ինչպես է Հայկը սպանել Բելին. «Չայս իմացեալ աղեղնատրին Հայկայ՝ յառաջ վարել զինքն, մօտ հասանէ յարքայն, լի քարշէ զլայնալիճն, դիպեցուցանէ զերեքթեւանն կրծից տախտակին, եւ շշտ ընդ մէջ թիկանցն թափանցիկ լեալ՝ *յերկիր հարստի սլաքն*»: ³²

²⁶ Հ. Աճառյան, *նշվ. աշխ.*, հ. 1, էջ 314:

²⁷ Նույն տեղում, հ. 3, Եր., 1977, էջ 384-385:

²⁸ Ս. Հմայակյան, *Վանի թագավորության պետական կրոնը*, Եր., 1990, էջ 29:

²⁹ Նույնը:

³⁰ Գ. Արվանձտյան, *նշվ. աշխ.*, հ. 1, էջ 77-78:

³¹ Հ. Աճառյան, *նշվ. աշխ.*, հ. 4, Եր., 1979, էջ 325:

³² *Մ. Խոնրեցի, Ա, ծա.*

Արուսյակ մուրակը՝ երկնակամարի ամենապայծառ լուսատուներից մեկը, աղավառ հետ միասին, եղել է ջրային տարերքի անճնավորում հեթանոսական Աստղիկ դիցուհու և նույնատիպ առաջավորասիական այլ դիցուհիների խորհրդանիշը:³³ Նա պաշտվել է նաև Արտամետում, որը պարզվում է Թովմա Արծրունու կողմից դարձյալ Արտաշեսին վերագրված հետևյալ հաղորդումից: Քաղաքը կառուցելու ընթացքում Հայոց արքան «ի մեջ երեքարմատեան գոգածե հովտին փոքու որ յերից բլրոցն խոնարհի, շինե աշտարակ բարձրաբերձ փորուածոյ միջոցաւ, եւ ի վերայ նորա կանգնե զԱստղիեան պատկերն, եւ մօտ նորա գտուն գանձու պաշտպանութեան կոռցն, կարգե եւ յօրինե ի նմա փողոցս վաճառոց ամենալիցն եւ բաւականաւ»:³⁴ Ինչպես տեսնում ենք, խոսքը տաճարային համալիրի մասին է, որի կենտրոնում գտնվել է Աստղիկ դիցուհու բարձրաշեն տաճարը՝ նրա կուռքի հետ միասին:

Հայտնի է, որ երկնակամարում տարբեր եղանակներին իր ունեցած հակադիր դիրքերի (արևածագից առաջ՝ արևելքում, իսկ մայրամուտից հետո՝ արևմուտքում) պատճառով Արուսյակը նախապես համարվել էր տարբեր լուսատուներ և, ըստ այդմ, կրել իրար անհարիր անուններ՝ *Լուսաբեր* (Լուս աստղ) և *Գիշերավար*: Մեր նախնիների կողմից ցուցաբերված այդպիսի մոտեցման հետևանքն են ոչ միայն այս անունները, այլև հայոց հին տոմարի համապատասխան օրանունների որոշակի հերթականությունը: Ամսի 7-րդ օրը կոչում էր *Աստղիկ* և նախորդում էր *Միհր* անունը կրող 8-րդ օրվան (Միհրը հեթանոս հայերի կրոնում արեգակնային հրե նյութն ու նրա ջերմությունն անճնավորող աստվածն էր), իսկ 30-րդ օրը, որը ամսի վերջին օրն էր, կոչվում էր *Գիշերավար* և հաջորդում էր 29-րդ օրվան՝ *Վարագիմ*³⁵ (*Վարագ* լեռնանվան հետ նույնական այս օրանունը տարբերակն է արեգակնային լույսի անճնավորում աստծու *Վահագն* անվան՝ նրա նման ծագած իրանական միևնույն նախածակից): Ուրեմն, հին հայոց տոմարի օրանուններից մեկը՝ *Աստղիկը*, արտացոլում է Արուսյակի էությունը որպես արևածագի ավետաբերի, իսկ մյուսը՝ *Գիշերավարը*, արտացոլում է նրա էությունը որպես արևի երկնային ուղու վախճանը գուժողի: Կարծում ենք, որ նույնպիսի տարբերակում գոյություն է ունեցել նաև ուրարտական դարաշրջանում: Արուսյակի անճնավորում դիցուհու կերպարում նախկին երկու դիցուհիների կերպարների միահյուսված լինելու վկաները ուրարտական բրոնզե կաթսաների կես թռչուն-կես կին ներկայացնող կանթերն են: Բ.Պիտրովսկին այդ կանթերը առնչելով արևի պաշտամունքին (դրանք մեջքերին կրում են արևը խորհրդանշող օղակներ), միևնույն ժամանակ համարում է Տուշպուեա դիցուհու խորհրդանիշները:³⁶ Կասկած չի կարող, որ կես թռչուն-կես կին ներկայացնող այդ կանթերը նաև համարվել են դիցուհու խորհրդանիշ Արուսյակ մուրակի մարմնավորումները, որովհետև նրանց մեջ կան նաև, որ կանացի մեկ գլխի փոխարեն (նկ.1) ունեն երկուսը (նկ.2): Իսկ այդպիսի դեպքերում հաշվի են առնվել թե՛ Լուսաբերը (առավոտյան Արուսյակը), թե՛ Գիշերավարը (երեկոյան Արուսյակը):

Հայ ժողովրդական բանահյուսության տարբեր ժանրերում հաճախ ենք հանդիպում «Պղնձե քաղաքի» առասպելաբանական կերպարին: Այս դեպքում մեզ հետաքրքրում է «Մասնա ծռերի» մեջ հիշատակվող «Պղնձե քաղաքը՝ Խանդութի հայրենական քաղաքը», որը միայն նրան չէ, որ առնչվում է, որովհետև մեկ այլ պատումի համաձայն, «Պղնձե քաղաք Քառսուն ճող ծամ կար. էդ էլ թագավորի աղջիկ էր»:³⁷ Ընդ որում, Պղնձե քաղաքի թագավորի աղջկա բարձրաշեն պալատի տանիքին դրված էր

³³ Մ. Արեղյան, «Վիշապներ» կոչված կոթողներն իբրև Աստղիկ-Գերկետո դիցուհու արձաններ, *Եր.*, 1941, էջ 71, 74-78:

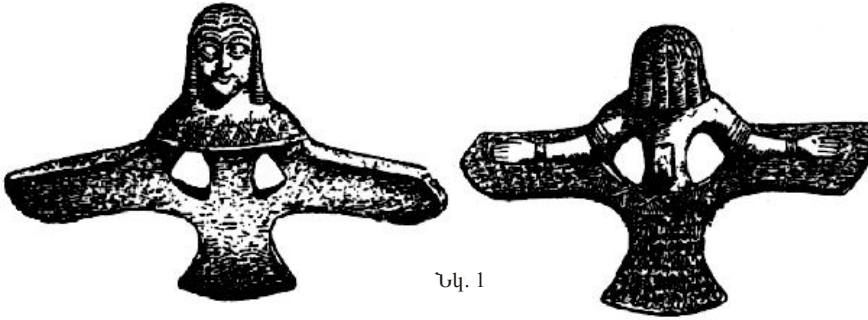
³⁴ Թ ռ վ մ ա, Ա, ք:

³⁵ Ղ. Ալիշան, Հայոց հին հավատքը կամ հեթանոսական կրոնը, *Եր.*, 2002, էջ 78: Հ. Բաղալյան, Օրացույցի պատմություն, *Եր.*, 1970, էջ 100, 101, 104:

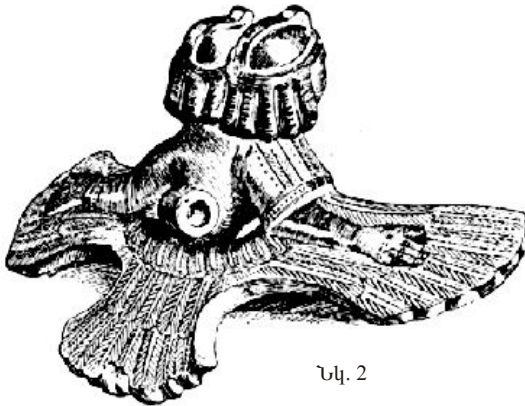
³⁶ Б. П и о т р о в с к и й, Искусство Урарту, Л., 1962, стр. 56-58; Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՄՄՀ ԳՄ հրատ., հ. 1, *Եր.*, 1971, էջ 409:

³⁷ Մասնա ծռեր, հ. 2, մաս 1, *Եր.*, 1944, էջ 81: Նույնը, մաս 2, *Եր.*, 1951, էջ 242:

լինում գիշերը ճրագի պես լույս տվող ոսկե խնձոր և ով «զարկե էն ոսկի խնձորը բիրի տակ, դնի ուր ծոց, /Թագավորի խիտ կոխվ անե, կտրիչ էլնի, /Աղջիկ կը տանի իրեն»:³⁸

Նկ. 1

Նկ. 2

Կասկած լինել չի կարող, որ Պղնձե քաղաքի թագավորի աղջիկը վիպական զուգահեռն է Աստղիկի (և նմանատիպ դիցուհիների), նրա լուսատու ոսկե խնձորը՝ Արուսյակ մոլորակի, իսկ առասպելաբանական «Պղնձե քաղաքն» ինքը՝ հիշյալ դիցուհու սրբավայր-մատավայրի: Այս տեսանկյունից ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ Վան քաղաքից ոչ հեռու, Վարազա դաշտում եղած ավերակ բնակավայրերից մեկը դեռևս XIXդ. վերջին կրում էր *Պղնձե քաղաք* անունը:³⁹ Այս «քաղաքի» անվան մեջ *պղինձ* (որից՝ *պղնձե*) բառի առկայությունը ևս խոսում է Աստղիկի և նույնատիպ դիցուհիների պաշտամունքին այդ «քաղաքի» առնչվելու մասին, որովհետև ժամանակին մետաղները ևս, շաբաթվա օրերի նման, ունեին իրենց առասպելաբանական հովանավոր աստվածությունները՝ խորհրդանշելով նրանց: Օրինակ, Արևի աստծու խորհրդանշիչը ոսկին էր, Լուսնի աստծունը՝ արծաթը, իսկ Աստղիկի տիպի դիցուհիներինը (Ափրոդիտե, Վեներա և այլն) պղինձն էր:⁴⁰ Վարազա դաշտում գտնվող «Պղնձե քաղաք»-ից արևելք Վարազ լեռն էր՝ իր մի մասով կրած Աստղիկ անունը:⁴¹ Եթե ամբողջ հայության համար «օրվա սկիզբն ավետում է Լույս աստղը, Լուստ աստղը, Վեներա մոլորակը, որը կոչվում է նաև Արուսյակ»,⁴² ապա Վանի և իր շրջանի հայերի համար օրվա սկիզբը ուղղակի կապի մեջ էր դրված Վարազ լեռան և Լուսաբերի հետ: «Այնտեղի առավոտը՝ ոչ արևածագումն է և ոչ քաղաքակրթյալ տեղերու պես՝ արևածագումն քանի մը ժամ ետքը. այլ՝ երբ Լուստ աստղն իր գլուխը կը բարձրացնե Վարազա Գալիլիայեն»:⁴³ Գրանցից որոշ

³⁸ Մասնա ծոցեր, հ. 1, Եր., 1936, էջ 149:

³⁹ Գ. Սրվաճյան, *Նշվ. աշխ.*, հ. 1, էջ 78: Մասնա ծոցեր, հ. 1, մաս 2, էջ 866:

⁴⁰ В. Топоров, *Металлы, Мифы народов мира*, т. 2, М., 1988, стр. 147.

⁴¹ Գ. Սրվաճյան, *Նշվ. աշխ.*, հ. 1, էջ 47-48:

⁴² Մ. Արեղյան, *Երկեր*, հ. 7, Եր., 1975, էջ 37:

⁴³ Գ. Սրվաճյան, *Նշվ. աշխ.*, հ. 1, էջ 126:

ժամանակ անցնելուց հետո է, որ «Վարագա սարեն... հանկարծ արևու ոսկի գլուխն ու հրեղեն բրչամն կերևա»:⁴⁴

Տարբեր ավանդույթներում Արուսյակն անձնավորած դիցուհիների պաշտամունքները միահյուսված էին Արևի աստվածների պաշտամունքներին: Հայ իրականության մեջ դրա լավագույն վկայություններն են Վահագնի և Աստղիկի պաշտամունքը Տարոնի Աշտիշատում⁴⁵ և Շիվինիի ու Տուշպուեայի համատեղ պաշտամունքը Տուշպա//Վանում:⁴⁶ Ընդ որում, այս քաղաքը Արևի աստծու պաշտամունքի կարևոր կենտրոն է եղել Ուրարտուի մայրաքաղաքը դառնալուց շատ առաջ:⁴⁷ Այն նույնքան վաղ ժամանակներից լինելու էր նաև Արուսյակի անձնավորում դիցուհու պաշտամունքի նույնպիսի կենտրոն: Դրա մասին է խոսում *Տուշպա* և *Տուշպուեա* անունների անխզելի կապը: Դրա վկայություններն են նաև քաղաքի հիմնադրումը առասպելական (ո՛չ պատմական) Շամիրամին վերագրող ավանդազրույցները: Առասպելական Շամիրամը ժառանգորդն է Իշտար // Աստղիկ և նույնատիպ դիցուհիների,⁴⁸ ավելի ճիշտ նրանց՝ որպես երեկոյան Արուսյակի անձնավորում դիցուհիների (այստեղից էլ Շամիրամի կերպարի բացասական գծերը): Շամիրամի մասին ավանդազրույցները նրան առնչում են ոչ միայն Վանին, այլև Լեզքին և Արտամետին, այսինքն՝ Վանա լճի հարավ-արևելյան շրջանների բնակավայրերին:⁴⁹ Այս առիթով հիշենք նաև, որ Արտամետի մոտ Վանա լիճը թափվող նույնանուն գետակը կոչվում էր նաև Շամիրամագետ:⁵⁰ Այս միջավայրում է իր ստեղծման բուն պատճառը բացահայտում Ս. Հակոբի մասին այն ավանդազրույցը, որտեղ Արտամետի աղջիկները «անամաչ» և «անամոթ» են բնութագրվում: Բանն այն է, որ աղբյուրում լվացք անելիս, նրանք «ոչ պատկառեցան ի սրբոյն, եւ ոչ ծածկեցին զսրունս իւրեանց»:⁵¹

Ուրարտական դարաշրջանում (ավելի վաղ ևս) արդեն հստակ պատկերացում կար Լուսաբերի և Գիշերավարի միևնույն լուսատուն լինելու վերաբերյալ: Այսուհանդերձ, պաշտամունքային ոլորտում հազարամյակների ընթացքում արմատավորված պատկերացումները չէին կարող հեշտությամբ տեղի տալ և միևնույն լուսատուի երկու տարբեր անձնավորումները՝ պայմանավորված երկնակամարում նրա ունեցած տարբեր դիրքերով, շարունակում էր գոյատևել Արուսյակի անձնավորումը մեկ՝ ավելի բարձր կարգի, դիցուհի ըմբռնվելու կողքին: Անգամ հեթանոսական դարերում այդ պատկերացումը շարունակում էր գոյատևել (հմմտ. Արա Գեղեցիկի զուգակիցները՝ Նուարդ և Շամիրամ) և նույնիսկ թափանցել էր մեր միջնադարյան դյուցազնավեպ (հմմտ. Սասունցի Դավթի զուգակիցները՝ Խանդութ և Չմշկիկ): Նույն կերպ ուրարտական դարաշրջանում այդպիսի պատկերացումը շարունակելու էր գոյատևել Արուսյակի անձնավորումը մեկ՝ ավելի բարձր կարգի, դիցուհու վերաբերյալ եղած պատկերացման կողքին: Միօրինակություն մտցնելու և պաշտամունքը կենտրոնացնելու համար կարիք է զգացվել մեկ՝ միավորիչ, անվան ընտրության: Քանի որ Տուշպա//Վանն էր դարձել պետության թե՛ հոգևոր կենտրոնը, թե՛ մայրաքաղաքը, բնականաբար, մախապատվությունը տրվելու էր նրա դիցուհուն, որը և իր ու պետության գլխավոր սրբավայրի անունով կոչվեց *Տուշպուեա* (հմմտ. *Տուսպ* և *Տուսպեայ*): Նման մոտեցում գոյություն ուներ նաև հայության ազգակից ժողովուրդների ավանդույթներում:

⁴⁴ Գ. Սրվանձատյան, *նշվ. աշխ.*, հ. 1, էջ 76-77:

⁴⁵ Ազաթանգեղայ Պատմութիւն հայոց, Եր., 1983, ԸԺԳ, 809:

⁴⁶ Г. М е л и к и ш в и л и, *Наири – Урарту*, тб., 1954, стр. 373.

⁴⁷ Ս. Հ մ ա յ ա կ յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 46:

⁴⁸ Մ. Արեղյան, «Վիշապներ»..., էջ 78-79: С. Арутюнян, *Шамирам, Мифы народов мира*, т. 2, стр. 639.

⁴⁹ Գ. Սրվանձատյան, *նշվ. աշխ.*, հ. 1, էջ 76: Ա. Ղանալանյան, *Ավանդապատում*, Եր., 1969, էջ 70-71: Մ. Արեղյան, *Հայ ժողովրդական առասպելները Մ.Խորենացու հայոց պատմության մեջ*, Վաղարշապատ, 1899, էջ 545-549:

⁵⁰ Թ. Հ ա կ ո բ յ ա ն, *Ստ. Մ ե լ ի ք - Բ ա խ շ յ ա ն*, հ. 2, էջ 491:

⁵¹ Ա. Ղ ա ն ա լ ա ն յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 371-372:

Ինչպես Արևի անձնավորում աստվածը (^DUTU, ^DŠi_uini), այնպես էլ Արուսյակի անձնավորում դիցուհին (^DIštar, ^DTušpuea) համարվել են ուրարտական քաղաքների դինաստիական աստվածությունները: Սարգուր I-ը (մ.թ.ա. 845-825թթ.) «արևային» *Սարգուրի* (<*sard-ur) անունը կրելով հանդերձ (համաձայն է լյուդիական Σάρδεις դիցանվան հետ՝ նախնական «արև», «տարի» նշանակությամբ),⁵² մեծապես պաշտել է նաև Արուսյակի անձնավորում դիցուհուն՝ «1988թ. հայտնաբերված մի սեպագրում Սարգուրի I-ինի անունից առաջ դրված է Իշթար դիցուհուն նշանակող գաղափարագիրը»:⁵³ Իսկ Շիվինին նրա թոռ Մենուայի (մ.թ.ա. 810-786թթ.) ձեռքով կոթողում,⁵⁴ ինչպես Ս. Հմայակյանն է նկատում. «Մինուան իր և իր որդու համար այդ աստծուց խնդրում է «կյանք, ուրախություն, մեծություն»: Հանգամանք, որը վկայում է այն մասին, որ Շիվինին եղել է նաև քաղաքորդ հարստության հովանավոր աստվածություններից մեկը»:⁵⁵ Ուրեմն, բնական է, որ զույգ կազմած Արևի և Արուսյակի աստվածությունները պաշտելի հովանավորներ էին լինելու նաև Սարգուրի I-ի որդի և Մենուայի հայր Իշթարին համար: Իսկ քանի որ նրանց համատեղ պաշտամունքն իրականացվում էր ոչ միայն Տուշպա/Վանում, այլև Արտամետում, ապա հասկանալի է դառնում այն հոգածությունը, որով Իշթարին շրջապատել էր Արտամետն ու նրա մարզը: Ուրեմն, տնտեսական նկատառումներից բացի, Իշթարին պետք է աչքի առաջ ունեցած լիներ նաև կրոնական գործոնը, երբ շինարարական լայնածավալ աշխատանքներ էր ձեռնարկում Արևի աստծու և Արուսյակի անձնավորում դիցուհու համատեղ պաշտամունքի երկրորդ կարևոր վայրում՝ Արտամետում:

ДРЕВНИЕ БОЖЕСТВА АРТАМЕТА

____ *Резюме* _____

____ *С. Петросян, Ц. Петросян* _____

По сообщению Т. Арцруни, юго-восточнее Вана царь Арташес построил город Артамет, крепость Зард, канал с водохранилищем и капище божества Астхик. В действительности, согласно урартским надписям, такие дела здесь совершил царь Ишпуини (825-810 гг. д.н.э.), при котором древний Артамет был значительным центром культа божественной пары Арт (“Солнце, Бог солнца”) и Астхик (“планета Венера”, “Богиня этой планеты”). От имени этого солнечного бога происходит как топонимы *Артамет* и *Зард* < *э-ард (т.е. другое название Артамета), так и название ^DArṭu_uarasauē (< *Arṭu_uarasai), которое носили “стрелки-гвардейцы” Бога Солнца.

⁵² Գր. Ղ ա փ ա ն ը յ ա ն, *Ուրարտի պատմությունը*, Եր., 1940, էջ 49:

⁵³ Ս. Հ մ ա յ ա կ յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 100, ծան. 96:

⁵⁴ Գ. Մ ե լ կ ի Վ ի լ ի, *Սարտսկիե клинообразные надписи*, № 95.

⁵⁵ Ս. Հ մ ա յ ա կ յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 46:

Անդրանիկ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ՏԵՂԱԿԱՆ ԻՆՔՆԱԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՎԵՐԱԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐՆ ԱՆԴԻԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ԺԱՄԱՆԱԿԱՎՈՐ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՕՐՈՔ (1917թ. փետրվար-հոկտեմբեր)

1917թ. ժամանակավոր կառավարության կողմից ձեռնարկված կարևորագույն միջոցառումներից մեկը, որ ամրապնդելու էր պետական իշխանական համակարգն Անդրկովկասում, լինելու էր բարեփոխումների իրականացումը տեղական ինքնակառավարման ոլորտում: Ամբողջ Ռուսաստանի, այդ թվում նաև Անդրկովկասի մասշտաբով տեղական ինքնակառավարման համակարգի բարեփոխման ծրագրի մշակումը օրախնդիր հարց էր դարձել: Հունիսի 1-ին կառավարության որոշմամբ ձևավորվեց աշխատանքային հանձնաժողով, որն իր անդրանիկ միատուն որոշեց ամբողջ թափով ձեռնամուխ լինել տեղական ինքնակառավարման մարմինների բարեփոխումների ծրագրի ստեղծմանն ու իրականացմանը՝ չբացառելով նաև Անդրկովկասը վարչատարածքային նոր վերաբաժանման ենթարկելու հրատապ և դժվարագույն խնդիրը:

Ժամանակավոր կառավարությունը Անդրկովկասում փորձում էր ստեղծել տեղական ինքնակառավարման եռաստիճան համակարգ՝ հետևյալ դասակարգմամբ. ա) տեղամաս՝ որպես սկզբնական օղակ, բ) վոլոստ, գ) գավառ: Մինչ 1917թ. հուլիսյան իրադարձությունները, երբ գլխավոր քաղաքական իշխող ուժը կաղեկներն էին, խնդիր էր դրվում տեղական ինքնակառավարման համակարգի կատարելագործման միջոցով մի կողմից լուծել իշխանության կազմակերպման հարցը տեղերում, այդ թվում նաև ազգային ծայրամասություններում: Մյուս կողմից՝ այդ համակարգի մեջ ներառնելով նաև ազգային երկրամասերին, հարկավոր էր մեղմացնել իրենց իրավագրկության վերաբերյալ երկրի կենտրոնական իշխանություններին ուղղված վերջիններիս մեղադրանքների ալիքը, խլացնել ազգային-տարածքային ինքնակարության կամ ինքնորոշման իրավունքի նրանց պահանջները:

1917թ. հունիսի 27-ին Կովկասում կառավարման և ինքնակառավարման համակարգի բարեփոխման Բ. Վեսելովսկու գլխավորած հանձնաժողովը՝ բաղկացած Անդրկովկասի հայտնի ազգային-կուսակցական և քաղաքական գործիչներից (Լ. Աթաբեկյան, Գ.Խատիսյան, Ա.Շահխաթունի, Չ. Ավալով-Ավալիշվիլի, Գ. Լորդկիպանիձե, Շ. Էլիավա, Ա. Շեյխուլ Իսլամով, Մ. Խան-Խոյսկի և ուրիշներ) անդրադարձավ երկրամասում ինքնակառավարման նոր համակարգի ներդրման խնդրին: Հանձնաժողովի հանձնարարությամբ հարցը ներկայացրեց փորձագետ Ն. Վինոգրադսկին:¹ Բանախոսի հիմնավորմամբ՝ Անդրկովկասում տեղական ինքնակառավարման և երկրամասի կառավարման արդյունավետ համակարգ ստեղծելու համար առաջին հերթին անհրաժեշտ էր իրականացնել վարչատարածքային նոր վերաբաժանումներ, քանզի նախկին բաժանումները, անտեսելով էթնիկ գործոնը, ձևավորվել էին արհեստական կերպով՝ հիմնականում պայմանավորված տնտեսական գործոններով: Ուստի Անդրկովկասում տեղական ինքնակառավարման ոլորտում նոր բարեփոխումների հիմքում պետք էր դնել կառավարման եռաստիճան՝ «տեղամաս - վոլոստ - գավառ» գաղափարը, որն առանց վարչատարածքային նոր վերաբաժանման դատապարտված էր ձախողման:

Ըստ Վինոգրադսկու՝ նոր վերաբաժանման ճանապարհին առաջնաքայլը տեղական ինքնակառավարման առաջին օղակը սահմանելն էր, որը առավելագույնս կհամապատասխաներ տարածքի նվազագույն միատարր բնակվածության պայմաններին, տնտեսական և կենցաղային միասնականության պահանջներին: Անդրկովկասի վարչական կառուցվածքը ձևավորելիս ցարիզմը հաշվի չէր առնում բնակչության ազգային կազմը, նրա տնտեսական կյանքի ու կենցաղի առանձնահատկությունները:² Կարևորելով այս չափանիշերը՝ Վինոգրադսկին առաջարկում էր Անդրկովկասում տեղական ինքնակառավարման սկզբնական օղակ ճանաչել վոլոստը՝ գավառակը:

¹ Ռուսաստանի պատմության պետական արխիվ (այսուհետև՝ Ռ.Պ.ՊԱ), ֆ. 1788, ց. 6, գործ 9, ք. 3:

² История Азербайджана, т 2, Баку, 1960, стр 154:

1917թ. հուլիսի 1-2-ին և 8-ին հանձնաժողովի նիստերում շարունակվեցին քննարկվել երկրամասի նահանգների և գավառների սահմանների փոփոխություններ իրականացնելու հարցերը, որոնք բխելու էին նախորդ նիստերում առաջ քաշած պահանջներից: Հանձնաժողովը սկզբում քննարկեց Կովկասյան լեռնականների ներկայացուցիչ Վ. Ջարգիկի առաջարկությունը, համաձայն որի, Թիֆլիսի նահանգից Թերեքի մարզին պետք է միացվին Դուշեթի ու Գորիի գավառների խառն բնակչության կազմ ունեցող հատվածները, իսկ Քութայիսի նահանգից՝ Ռաճինիի գավառի մի մասը, որը հիմնականում բնակեցված էր կիստինցիներով:³ Հարկ է նշել, որ, չնայած առաջարկությունը սկզբունքային առարկությունների առիթ չդարձավ, այնուհանդերձ, վրացական կողմը այն մերժեց: Չաքաթալիի օկրուգի հարցում հանձնաժողովը քննարկեց ինչպես նրա տնտեսական, այնպես էլ էթնիկական առկա վիճակը և հանգեց այն եզրակացության, որ նպատակահարմար կլիներ այն միացնել ոչ թե Թիֆլիսի կամ Ելիզավետպոլի նահանգներին, այլ Դաղստանի մարզին, առաջին հերթին բնակչության կազմի և նրա՝ Դաղստանի հետ առավել կապված լինելու հանգամանքով: Սուխումի օկրուգը առաջարկվեց ընդգրկել Քութայիսի նահանգի մեջ, իսկ Բաթումի մարզում՝ սահմանային փոփոխություններ չանել: Առավել սուր քննարկման առարկա դարձավ Ելիզավետպոլի նահանգի սահմանների վերանայման հարցը, որի կապակցությամբ իրենց առաջարկություններն էին ներկայացրել նաև հայերը՝ Ա. Շահխաթունյանի և Գ. Խատիսայի ներկայացրած նախագծով:

Համաձայն այդ փաստաթղթի, Ելիզավետպոլի նահանգը, որն ուներ 38.6 հազար քառ. վերստ տարածք և 1 միլիոն 117 հազար ազգաբնակչություն, բաժանվում էր 8 գավառների՝ Ելիզավետպոլի, Նուխիի, Արեշի, Ղազախի, Ջիվանշիրի, Շուշիի, Չանգեզուրի և Կարյազիների: Նահանգում հայերը կազմում էին բնակչության ավելի քան 1/3-ը: Գավառների մեծ մասը բնակեցված էր հիմնականում հայերով, հատկապես նահանգի հարավարևմտյան հատվածը: Մահմեդականներով բնակեցված էր նահանգի հյուսիսարևելյան մասը, մասնավորաբար, լեռնային հատվածը: Համաձայն առաջարկի՝ Ղազախի, Ելիզավետպոլի, Ջևանշիրի, Շուշիի, Կարյազիների և Չանգեզուրի գավառների միացումից կարելի էր ձևավորել հատուկ նահանգ, քանի որ այն ամբողջովին կհամապատասխաներ նոր վարչատարածքային միավոր ստեղծելու պահանջներին՝ ազգային միատարրություն և միասնական կենցաղային սովորույթներ, իսկ աշխարհագրական սահմանները դրան համահունչ էին:

1. Ձևավորվող լեռնային նահանգի մեջ էին ընդգրկվելու Ղազախի գավառի մի մասը՝ որպես առանձին՝ Քարավան-Սարայի գավառ հետևյալ գյուղական համայնքներով. Ղազախի գավառից՝ Բարանշեքի, Բաշքենդի, Կարախանլիի, Դուշիի, Կուլալիների, Թաղիմսկու, Թուրգ-կալեի, Հին Դիլիջանի, Նոր Դիլիջանի, Կարա-Կոյունլուի, Կոթիքենդի, Աքսիբասարի, Սիխայրովկայի, Ճամբարակի, Ուզուն-Թալայի, Քարավանսարայի, Կարա-Դաշի համայնքները:

2. Գանձակի գավառը պետք է բաղկացած լիներ Ելիզավետպոլի գավառի հետևյալ մասերից. II տեղամասն առանց Փիրիջան գյուղական համայնքի, III տեղամասն առանց Գերանբոյ-Ախմեդլի Չեյվայի և Մինգեհչաուրի գյուղական համայնքների, IV տեղամասի մեջ մտնելու էին Ֆրեզակի գյուղական համայնքները և V տեղամասի մեջ՝ Ելենովկայի, Սիխայրովկայի, Չուրնաբադի, Բայանի, Դումժալիմսկի, Չագլիկի, Դաստաֆյուրի, Աղջաքենդի, Բորիսիմսկի, Էրքեջի, Չարդախլուի, Ֆրեզովսկու, Գետաբեկի, Սյավյանսկի, Միքեիմլիմսկի, Կարա-Մուրադի (Այրում), Նովոսարատովկայի համայնքները և Ելիզավետպոլ քաղաքի աջակողմյան ափը:

3. Շուշիի գավառը պետք է կազմված լիներ Շուշիի նախկին գավառի I տեղամասից՝ առանց Սկոբելի գյուղական համայնքի, Արբադուզ և Ազոգլանսկի տեղամասերից, Արբադուզի գյուղական համայնքից, Ջիվանշիրի գավառի մի մասից և Թալիշյան գյուղական համայնքից ու Չանգեզուրի գավառի մի մասից: II տեղամասի

³ Կիստինցիները Կովկասյան պատերազմի ընթացքում (XIX դ. 40-ական թթ.) Չեչնիայի լեռնային համայնքներից Թիֆլիսի նահանգ տեղափոխված նահյա-դաղստանյան լեզվախմբին պատկանող լեռնական ժողովուրդ են՝ ազգակից չեչեններին, ինգուշներին, բացրիյցներին (տե՛ս С. Брук, Население мира, М., 1986, стр. 166):

մեջ մտնելու էին Ջիվանշիր գավառի Կուշչիլյար, Մագութլի, Մաֆյան, Մելիք-Փայասի, Բեգիր Բեկյու, Կալանդարիանսկի, Հաջի-Մալիմսկի, Շիխովիանսկի համայնքները, Կարյազինի գավառի՝ Հադրութ, Էդիլյու, Արաքյու գյուղական համայնքները: Չանգեզուրի գավառը կազմելու էր նշված նահանգի մնացյալ հատվածը:

Հայկական Գանձակ նահանգի վարչական կենտրոն պետք է լիներ Ելիզավետպոլ քաղաքի հայկական մասը՝ Գանձակը: Վարչատարածքային այսպիսի փոփոխությունից հետո Գանձակի նահանգում հայերը կկազմեին 366 հազար, իսկ մահմեդականները՝ 177 հազար մարդ՝ համապատասխանաբար 64,31 և 5%: Գանձակի նահանգը կունենար 4 գավառներ՝ Գանձակի, Շուշիի, Քարավան-Մարայի, Չանգեզուրի:

Ելիզավետպոլի նահանգի մահմեդական հատվածից կազմելու էր առանձին՝ Գյանջայի նահանգը՝ բաղկացած Գազախի, Ելիզավետպոլի, Արեշի, Նուխու, Բարդայի, Կարյազինի գավառներից՝ հետևյալ էթնիկական կառուցվածքով. մահմեդականներ՝ 620 հազար մարդ, հայեր՝ 53 հազար, այլը՝ 31 հազար:⁴

Ա. Շահխաթունյանի և Գ. Խատիսյանի ներկայացրած փաստաթղթում նշված էին նաև գյուղական մի շարք համայնքներ, որոնք մտնելու էին Գանձակի նահանգի մեջ՝ միայն տնտեսական ու աշխարհագրական գործոններով պայմանավորված: Քանի որ դրանք (Կարախանլիի և Կուշչիի գյուղական համայնքները Գազախի գավառից, Պոլարիանսկի և Կաջարիի համայնքները Շուշիի գավառից, Թեմուր-Մասկութի, Դոնդուարլիմի, Շեխավտենսկի, Խոջագանի, Մոլլա-Բուրանի և Ռուբանակիի գյուղական համայնքները) բնակեցված էին մահմեդականներով, առաջարկվեց, որպեսզի այդ համայնքները ևս մտնեին Ելիզավետպոլի նահանգի մեջ: Դրա հետևանքով Ելիզավետպոլի նահանգի բնակչության կազմը կունենար հետևյալ տեսքը. 663 հազար մարդ կամ 89%-ը՝ մահմեդականներ, 53 հազարը կամ 7%-ը՝ հայեր, 31 հազարը կամ 4%-ը՝ այլը: Գանձակի նահանգը կստանար հետևյալ տեսքը. հայեր՝ 366 հազար մարդ կամ 70%, մահմեդականներ՝ 134 հազար կամ 25%, այլը՝ 28 հազար կամ 5%:⁵ Մահմեդական բնակչության ներկայացուցիչներից Մ. Խան-Խոյսկին և Շեյխու ու Իսլամովը հայտարարեցին, որ բնմարկվող հարցի կապակցությամբ իրենք որևէ պաշտոնական տեսակետ հայտնելու իրավասություն չունեն, բայց որպես մասնավոր անձ կողմնակից են նահանգի դաշտավայրային և լեռնային մասերը միմյանցից չանջատելուն,⁶ քանի որ դրանք սերտորեն կապված են միմյանց տնտեսապես (արտավայրեր, ոռոգում, անասնապահություն, քոչվոր մահմեդականներին բնորոշ ապրելակերպ՝ ձմռանը դաշտավայրում, ամռանը՝ լեռներում և այլն): Մահմեդական կողմը միաժամանակ դժգոհություն հայտնեց առ այն, որ թուրք-թաթարներով բնակեցված նահանգում հայերի թիվը, համաձայն հայերի ներկայացրած մախագձի, կազմելու է 53 հազար մարդ, մինչդեռ հայերով բնակեցված Գանձակի նահանգում թուրք-թաթարների թիվը անցնելու էր 134 հազարի սահմանը, ինչը չէր կարելի արդարացի համարել:⁷

Ա. Շահխաթունյանի և Գ. Խատիսյանի առաջարկությամբ՝ Ալեքսանդրապոլի նահանգի կազմի մեջ էին ընդգրկվելու Ալեքսանդրապոլի, Ախալքալակի, Լոռու, Կարսի, Կաղզվանի գավառներն ու օկրուգները՝ բնակչության էթնիկական հետևյալ կազմով.

գավառի անվանումը	ընդամենը (հազար մարդ)	հայ (հազար մարդ)	%	մահմեդական (հազար մարդ)	%	այլը (հազար մարդ)	%
Ալեքսանդրապոլի	204	160	83	22	11	12	6
Ախալքալակի	120	94	79	10	8	16	13
Լոռու	120	92	77	14	12	14	11
Կարսի	193	83	43	49	25	61	32
Կաղզվանի	82	35	43	26	32	21	23
Ընդամենը	719	474	66	121	17	124	17

⁴ Ռ-ՊՊԱ, ֆ. 1778, ցուցակ 6, գործ 9, ք. 5:

⁵ Ռ-ՊՊԱ, ֆ. 1778, ցուցակ 6, գործ 9, ք. 5:

⁶ Նույնը:

⁷ Ռ-ՊՊԱ, ֆ. 1778, ցուցակ 6, գործ 9, ք. 5:

* Ռուսներ, հույներ, քրդեր, եզդիներ և ուրիշներ:

Այսպիսով, Անդրկովկասի երեք հայկական մահանգներում (Երևանի, Ալեքսանդրապոլի և Գանձակի) 2 մլն. 702 հազար բնակչությունից հայեր էին լինելու 1 մլն. 767 հազարը (65.4%), մահմեդականներ՝ 757 հազարը (28%), այլը՝ 178 հազարը (6.6%):⁸

Հանձնաժողովը չկարողացավ հաղթահարել քննարկումների ընթացքում ծագած տարածայնությունները, և արդեն հուլիսի 8-ի նիստին մահմեդական կողմը (Խան Խոյսկի և Շեյխ ու Իսլամով) շնասանկցեց՝ փաստորեն բոյկոտելով այն:

Հայկական կողմն իր ներկայացրած նախագծում անդրադարձել էր նաև Լոռի-Բորչալու և Ախալքալակի տարածաշրջանները Թիֆլիսի մահանգից անջատելու և այն նորակազմ Ալեքսանդրապոլի մահանգի մեջ ընդգրկելու նպատակահարմարությանը և հանդիպեց վրացական կողմի դիմադրությանն ու առարկություններին:

Անդրկովկասի թուրք-թաթարները որպես վերաբաժանման հիմք առաջարկում էին ճանաչել մինչև Ռուսական կայսրության կազմի մեջ ընդգրկվելը Անդրկովկասի ունեցած նախկին վարչատարածքային սահմանները: Իսկ դա նշանակում էր մի այնպիսի հզոր մահմեդական կազմավորման ստեղծում, որն իր մեջ ներառելու էր 1. Դուբայի, Շաքիի, Շիրվանի, Բաքվի, Թալիշի նախկին խանությունները և Մուղանի տափաստանը ապագա Բաքվի մահանգի կազմում, 2. Գյանջայի, Դարաբադի, Նախիջևանի նախկին խանությունների տարածքները ապագա Ելիզավետպոլի մահանգի կազմում:

Փաստորեն վրացական և թուրք-թաթարական ծրագրերի իրականացման դեպքում «Հայաստան» հասկացությունը պետք է տարածվեր Երևանի մահանգի միայն Ալեքսանդրապոլի, Էջմիածնի, Նոր Բայազետի, Երևանի գավառների վրա, ընդ որում, Երևանի գավառի առանձին տեղամասեր էլ դեռևս կարող էին վիճելի համարվել: Փոխհամաձայնության միջոցով երկրամասը վարչատարածքային վերաբաժանման ենթարկելու փորձերը փաստորեն դրական արդյունքի չհանգեցրին: Անդրկովկասյան երեք ազգությունների ներկայացուցիչների միջև հակասություններն այնքան խորացան, որ որոշվեց ժամանակավորապես դադարեցնել քննարկումները, ինչն ըստ էության նշանակում էր դրանք փակուղի մտցնել:

Նշանակալից հարցեր քննարկումների առարկա դարձան նաև ՕԶԱԿՈՄ-ին կից զեմսովոյական խորհրդակցության նիստերում, որտեղ նախագահում էր վրաց մենշևիկների առաջնորդներից մեկը՝ Ա. Չխենկելին: Խորհրդակցության օրակարգի հիմնական հարցը վերաբերում էր տեղական ինքնակառավարում մտցնելուն: Սոցիալ-դեմոկրատ (մենշևիկ) Ղազար Տեր-Ղազարյանը, խոսելով վարչատարածքային վերաբաժանման ուղղությամբ ծավալած աշխատանքների մասին, նշեց, որ Անդրկովկասի ազգային-կուսակցական ղեկավարության ներկայացուցիչների միջև քննարկվող հարցի կապակցությամբ ոչ թե համընդհանուր, այլ միայն մասնակի համաձայնություն է կայացվել Ելիզավետպոլի մահանգի վերաբաժանման շուրջ՝ մահանգը հայկական և թաթարական մասերի բաժանելու կապակցությամբ:⁹ Գ. Տեր-Ղազարյանի կողմից առաջ էր քաշվել հայկական մահանգների՝ Ալեքսանդրապոլի, Երևանի, Գանձակ-Շուշիի հիման վրա Հայկական մարզի վերաստեղծման գաղափարը:¹⁰

Վրացիները դեմ էին բացառապես հայերով բնակեցված Ախալքալակի և Բորչալուի գավառները Թիֆլիսի մահանգից անջատելու և Հայկական մարզի մեջ ընդգրկելու գաղափարին՝ դա համարելով այս տարածքներում այլազգիների իրավունքների ոտնահարում, որն Անդրկովկասում կղառնար ազգամիջյան հարաբերությունների սրման պատրվակ: Ա. Չխենկելին հանդես եկավ առաջարկությամբ. մինչև Անդրկովկասյան երեք ազգությունների ներկայացուցիչների միջև վարչատարածքային վերաբաժանման հիմնահարցերի շուրջ կայուն համաձայնություն չկայանա, հարցի քննարկումը չներկայացնել ժամանակավոր կառավարություն և վերջինիս խնդրել միջոցառումներ չձեռնարկել՝ առանց հաշվի առնելու երկրամասի ժողովուրդների ազգային-կուսակցական ղեկավարության կարծիքը: Բոլշևիկյան կուսակցության անունից Ֆ. Մախարաձեն առաջարկեց Անդրկովկասի համար առաջնային խնդիր դիտել տեղական ինքնակառավարում մտցնելն առանց վարչատարածքային վերաբաժանումների,

⁸ Նույն տեղում, թ. 6:

⁹ *Кавказ, вестник ОЗАКОМА, 14 ноября, 1917, стр. 4.*

¹⁰ Նույնը:

իսկ վերջինիս անդրադառնալ հետագայում, որովհետև Անդրկովկասում մախապայմաններ պիտի ստեղծվեն առաջին հերթին հողային հարցի լուծման համար:

Տեղական ինքնակառավարման հարցերի շուրջ երկրորդ խորհրդակցությունում նորից կողմերից յուրաքանչյուրը պնդեց իր տեսակետը, բացառությամբ Ֆ. Մախարաձեի, որն այս անգամ առաջարկեց Անդրկովկասը վարչատարածքային վերաբաժանման ենթարկել հանրաքվեի միջոցով, քանի որ «միայն ժողովուրդն ինքն իրավունք ունի լուծելու վարչատարածքային վերաբաժանման հարցը»:¹¹ Ի վերջո խորհրդակցությունը, չքննարկելով վարչատարածքային վերաբաժանման խնդիրները, եկավ այն եզրակացության, որ Անդրկովկասում տեղական ինքնակառավարում առաջին հերթին անհրաժեշտ է մտցնել այն վայրերում, որտեղ չկան վիճելի տարածքային հարցեր: Որպես վիճելի տարածքներ առաջարկվում էր ճանաչել. Երևանի նահանգն ամբողջությամբ, Ելիզավետպոլի նահանգն առանց Նուխիի և Արեշի, Կարսի մարզից Կարսի ու Կաղզվանի օկրուգները և Թիֆլիսի նահանգից Բորչալուի ու Ախալքալսկի գավառները:¹²

Վերոշարադրայլը ցայտուն կերպով ցույց է տալիս, թե վրացիներն ու կովկասյան թուրք-թաթարները հայկական ծրագրերի իրականացման դեմ ինչպես էին միասնական ճակատ կազմում, և պատահական չէր, որ հայերին զայելու «լավագույն» տարբերակներից մեկը համարվեց ոչ ավել, ոչ պակաս, Արարատյան դաշտավայրի կենտրոնի՝ պատմական Հայաստանի հարյուրամյակներով ձևավորված բնօրրանը՝ Երևանի նահանգը վիճելի տարածք դիտելը: Երկարատև քննարկումներից հետո խորհրդակցությունն ընդունեց միջանկյալ որոշումներ.

1. «Անդրկովկասում վարչատարածքային սահմանների ընդհանուր Կանոնադրություն» ընդունելը միայն Ժամանակավոր կառավարության իրավասությունն է և միայն նրան պետք է վերապահվի երկրամասի վարչատարածքային սահմանների վերաձևման և որոշման կապակցությամբ հատուկ Դեկրետի ընդունման իրավունքը:

2. Տեղական ինքնակառավարում մտցնել այն տեղերում, ուր չկային տարածքային վեճեր, և դրա իրավունքը ևս վերապահել Ժամանակավոր կառավարությանը:

3. Վիճելի տարածքներում տեղական ինքնակառավարում մտցնելու մախապայման համարել վարչատարածքային վերաբաժանման իրականացումը:¹³

Որոշվեց Անդրկովկասի վարչատարածքային վերաբաժանման ծրագիրը ուղարկել Պետրոգրադ և այնտեղից համապատասխան հանձնարարագրեր ստանալուց հետո միայն ձեռնամուխ լինել դրա իրականացմանը: 1917թ. հունիսի 29-ին Ժամանակավոր կառավարության կողմից ձևավորվեց հանձնաժողով, որի նպատակն էր հասնել Անդրկովկասում վերոնշյալ խնդիրների լուծմանը: Հարցերի քննարկումը հանձնաժողովին բերեց այն եզրակացության, որ Անդրկովկասում վարչատարածքային վերաբաժանման հիմքում առաջնահերթորեն պետք է դրվի էթնիկական միատարրության գաղափարը՝ իհարկե, հաշվի առնելով նաև բնական-աշխարհագրական և տնտեսական կենցաղային պայմանները:

1917թ. ապրիլ-հուլիս ամիսների ընթացքում իրականացված միջոցառումները, որոնք վերաբերում էին Անդրկովկասում տեղական ինքնակառավարման և վարչատարածքային վերաբաժանման խնդիրներին, որոշակի մտահոգություն և անհանգստություն առաջ բերեցին կենտրոնական իշխանություններում: Այն, որ Ժամանակավոր կառավարությունը ձգտում էր վերևից հրահանգվող միջոցառումներով մեղմել ազգամիջյան հարաբերություններում առկա լարված մթնոլորտն Անդրկովկասում, կասկած չէր հարուցում: Բայց, որ որոշակիորեն մեղմացված քաղաքական դաշտի հետևանքով Անդրկովկասյան ժողովուրդների կողմից դրսևորվող քաղաքական ակտիվությունը կարող էր դուրս գալ վերահսկելիության շրջանակներից, սկսեց խստորեն անհանգստացնել Ռուսաստանի՝ իրեն ժողովրդավար համարող կառավարությանը: Մեր համոզմամբ, հենց դա էլ եղավ դրդապատճառներից մեկը, որպեսզի Ժամանակավոր կառավարությունը մախաձեռներ «Կովկասում Ժամանակավոր կառավարության Գերագույն կոմիտեի կառավարման մասին կանոնադրության» ընդունումը 1917թ. օգոստոսի 4-ին:

¹¹ *Кавказ, вестник ОЗАКОМА, 14 ноября, 1917, стр. 4.*

¹² *Նույն տեղում, 8/251/10 ноября, 1917.*

¹³ *Նույնը:*

Համաձայն այդ փաստաթղթի՝ երկրամասը բաղկացած էր լինելու հետևյալ միավորներից. Թիֆլիսի, Բարվի, Երևանի, Քութայիսիի, Ելիզավետպոլի նահանգներից, Թերեքի, Դաղստանի, Կարսի, Բաթումի մարզերից և Չաքաբալիի ու Սուխումիի օկրուգներից:

Երկրամասի կառավարիչ էր լինելու Գերագույն Կոմիսարը, որն իր գործունեությանը ենթարկվելու էր միայն Ժամանակավոր կառավարությանը: Նրան առընթեր՝ Երկրամասի կառավարման նպատակով ստեղծվելու էր Վարչական խորհուրդ:¹⁴ Տեղական ինքնակառավարման համակարգում իբրև գործավարության լեզու էր ճանաչվելու նաև ազգայինը, իսկ ազգամիջյան բնույթի գործառույթների ժամանակ՝ միայն ռուսերենը: Սկզբնական նախագծում չէր նշվում Վարչական խորհրդի կազմի էթնիկական ընդգրկվածության մասին, սակայն հետագայում զգալով, որ դա կարող էր հանգեցնել բարդությունների, կառավարությունը հատուկ նշեց, որ խորհուրդը բաղկացած է լինելու հայերից, վրացիներից, կովկասյան թուրք-թաթարներից և լեռնականներից:¹⁵

Կովկասյան գործերով Գերագույն կոմիսարի առնչությունները կենտրոնական իշխանությունների հետ ապահովելու նպատակով Ժամանակավոր կառավարությունը Պետրոգրադում ստեղծելու էր Կովկասյան գործերով Կոմիսարիատ: Հարկ է նշել, որ Ժամանակավոր կառավարության քաղաքական իշխանության ամիսներին երկրամասի ժողովուրդների ազգային-կուսակցական և քաղաքական շրջանակները Ռուսաստանից անջատվելու և անկախ պետություն հռչակվելու խնդիրներ առաջ չէին քաշում: «Մեր նպատակն է,- նշում էր Լ.Նազարյանը,- հասնել այն քանին, որպեսզի ազատ և ուժեղ պետության ստեղծմանը նպաստենք եղբայրական միասնականության ստեղծմանը Ռուսաստանում բնակվող բոլոր ժողովուրդների համար»:¹⁶ Ռուսաստանի կենտրոնական իշխանությունների գերնպատակը քաղաքական հավասարակշռությունը (պարիստեղը) և կառավարելիությունը Անդրկովկասում ապահովելն էր:

ПРОБЛЕМЫ РЕОРГАНИЗАЦИИ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В ЗАКАВКАЗЬЕ В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ В РОССИИ ВРЕМЕННОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА (февраль- октябрь 1917г.)

____ Резюме _____

____ А. Геворгян _____

Предпринятые Временным правительством России меры по проведению реформы в области местного самоуправления с целью реорганизации системы местной власти в Закавказье являлись важнейшими политическими мероприятиями (решение Временного правительства от 1-го июня 1917г.) Кавказа и имели важное значение для выработки основных положений реформы. Проект реформы по самоуправлению и управлению Кавказа не исключал вопрос об административном переделе края. Комиссия по выработке комплексной программы реорганизации местного самоуправления в Закавказье считала желательной и целесообразной изменение административных границ края на этнической основе, на что Совецание при министре внутренних дел России откликнулось положительно.

В 1917г. влиятельные национально-политические круги Закавказья в своих предложениях по вопросу об административном переделе Закавказья выступали совершенно с противоположных позиций. Политический максимализм каждой стороны сделал невозможным достижение компромисса в области урегулирования межэтнических отношений, что и в дальнейшем стало причиной развязки военных конфликтов в Закавказье.

¹⁴ Кавказ, вестник ОЗАКОМА, 8/251/10 ноября, 1917, 4.

¹⁵ Նույն տեղում, ք 35

¹⁶ Ռ.ՊՊԱ, ֆ. 3529, ցուցակ 1, գործ 4, ք. 1:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՎԱՌԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՍՏՏՍԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո Հայաստանում կազմավորված գավառներում ստեղծվեցին իշխանության նշանակովի մարմիններ՝ հեղկոմներ, որոնց նպատակը տեղերում խորհրդային իշխանության հաստատումն էր:¹ Գավառները բաժանվում էին տեղամասերի, վերջիններս էլ՝ գյուղական հասարակությունների, որոնց հեղկոմները կենտրոնական իշխանության հետ կապը պահպանում էին տեղամասային հեղկոմների միջոցով: Խորհրդային իշխանության հաստատման գործընթացը կազմակերպում ու ղեկավարում էր ՀԿ/ԲԿ Կենտկոմը: Իշխանության պետական մարմինների կազմավորմանը զուգընթաց ձևավորվում էին գավառային ու շրջանային (գավառակային) կուսակցական կազմակերպությունները: Սակայն նորաստեղծ իշխանության պետական ու կուսակցական մարմիններն ի սկզբանե լուրջ տարածայնություններ ունեին իրականացվող քաղաքականության և իրենց իրավասության սահմանների վերաբերյալ հարցերում: Երկրի ներքին կյանքին բնորոշ այս իրողությունն առանձնակի դրսևորում ունեցավ Ալեքսանդրապոլի գավառում, որտեղ Հեղկոմ ստեղծվել էր դեռևս 1920թ. նոյեմբերին՝ թուրքերի կողմից գավառը գրավելուց հետո, և համագործակցելով թուրքերի հետ, հույս ուներ մի կողմից թուլացնել թուրքական օկուպացիոն ռեժիմը, մյուս կողմից՝ անրապնդել խորհրդային իշխանությունը: Սակայն այդ համագործակցությունն ավելի շուտ վարկաբեկեց խորհրդային իշխանությունը, և հեղկոմը ստիպված եղավ 1921թ. հունվարի 25-ին վայր դնել իր լիազորությունները: Կուսակցության թույլ հեղինակությունը բարձրացնելու և Ալեքսանդրապոլի խորհրդայնացումը նախապատրաստելու նպատակով 1921թ. ապրիլին այստեղ անցկացված Հայաստանի Կոմունիստական կուսակցության Ալեքսանդրապոլի կազմակերպության առաջին կոնֆերանսը դատապարտում և քաղաքականապես սխալ է որակում Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմի գործունեությունը:² Դրանից հետո գավառում կուսակցության քաղաքականությունն իրականացնում էր Գավկոմը՝ իր մի շարք բաժիններով՝ ինֆորմացիոն-կազմակերպչական, հաշվառման և բաշխման, ազիտացիոն-պրոպագանդիստական, գյուղացիների մեջ աշխատանքի և այլն:³ Գավկոմի հիմնական խնդիրներն էին՝ կուսակցության հեղինակության բարձրացումը և կուսակցականների թվի ավելացումը: Ի դեպ, շատերը մտնում էին կուսակցության շարքերը՝ իրենց գոյությունը մի կերպ պահպանելու համար: Գավկոմին ուղղված կուսակցականների դիմումներից երևում է, որ նրա հաշվառման և բաշխման բաժնի ձեռքում կենտրոնացված էին առաջին անհրաժեշտության մեծաքանակ իրեր և մթերքներ, որոնք բաշխվում էին միայն կուսակցական ընկերներին:⁴

Թուրքերի հեռանալուց հետո՝ 1921թ. մայիսի 23-ին, կազմակերպվում է Ալեքսանդրապոլի գավառի հեղկոմը՝ Ս. Մանուգյանի նախագահությամբ:⁵ Չնայած որ գյուղական, գավառակային և գավառական հեղափոխական կոմիտեների կազմակերպման մասին ՀԽՍՀ ժողկոմխորհրդի դեկրետում հստակ մատնանշվում էին հեղկոմների գործառույթները,⁶ այնուամենայնիվ կուսակցական մարմինները հաճախ իրենց վրա էին վերցնում նաև դրանք:

Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակչությունն իր վրա կրեց խորհրդային իշխանության կազմավորման շրջանի ողջ ծանրությունը թե՛ քաղաքական և թե՛ տնտեսական առումով: Ռազմական կոմունիզմի քաղաքականությունը տնտեսական կյանքում և կոմունիստական կուսակցության մենատիրության հաստատումը քաղաքական կյանքում

¹ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 1022, գ. 3, զ. 336, ք. 1:

² Տե՛ս, ՀԱԱ, ֆ. 3, գ. 1, զ. 3, ք. 6:

³ Նույն տեղում, գ. 6, ք. 14:

⁴ Նույն տեղում, գ. 22, ք. 4:

⁵ Տե՛ս, Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում, Եր. 1974, էջ 61:

⁶ Նույն տեղում, էջ 63-71:

նոր փորձություններ դարձան Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակչության համար: Թուրքական զինակազմն ապամարտնչություն գտնված Ալեքսանդրապոլի գավառում շարունակվում է իրեն սպառնալից և չարդարացված ռազմական կոմունիզմի քաղաքականությունը: Թուրքերի կողմից թալանված բնակչության վերջին ունեցվածքը բռնագրավվում է կարմիր բանակին կերակրելու համար: Գյուղի բնակչությունից պահանջվում է տրամադրել իր հացի ողջ ավելցուկը քաղաքի բանվորության և գործի կարիքների համար՝ դրա դիմաց ստանալով անդորրագիր, որ իրավունք կտար նրանց ապագայում համապատասխան քանակի վալյուտային ապրանք պահանջել պետական մթերանոցներից:⁷ Մակայն միշտ չէ, որ այդ ստացականները տրվում էին:⁸ Ընդ որում, պարենամթերքը բռնագրավվում էր ոչ թե ավելցուկ ունեցող գյուղացիներից, այլ ամբողջ գյուղից: Գաղթականներով ու որբերով հեղեղված Ալեքսանդրապոլի գավառում տնտեսական ծայրահեղ քայքայման ապամարտնչություն ապրող չքավոր գյուղացիները վճարելու գրեթե ոչինչ չունեին: «Այսու պատիվ ունենք հայտնելու Չեզ,- կարդում ենք Դրոբիս գյուղի հասարակությունից Ալեքսանդրապոլի հեղկոմին ուղղված 1921թ. հունիսի 7-ի խնդիրում,- որ ներկա թվի մայիսի մեջը մեր 4-րդ գավառամասի Հեղկոմի նախագահի շրջաբերական հրամանի համաձայն մեզանից պահանջվում էր 20 փութ միս, բայց մենք ընչազուրկ ենք և քայքայված, միանգամայն չենք կարող այդպիսի պահանջներին բավարարվածություն տալ, քանի որ մենք կանաչով ենք սնվում: Ուստի խնդրում ենք հնարավորին չափ մեզ խնայել: Ներկա ողորմելի դրության մեջ գտնվող ընչազուրկ ու քայքայված գյուղացիներին ազատեք այդ պահանջից»:⁹ Ճիշտ է, հետագայում հեղկոմը որոշում է գյուղացիներին և քաղաքացիներին վճարել բանակի կարիքների համար «բռնագրավված հացահատիկի, խոտի ու տավարի արժեքը», բայց միևնույնն է, գյուղացիները չէին կարող բավարարել այդ պահանջները: 1921թ. հունիսի 21-ին Քավթառլուի բնակիչները՝ Ալեքսպոլի պարենավորման բաժնի վարիչին ուղղված գրությունում տեղեկացնում են, որ իրենք գտնվում են անելանելի դրության մեջ և խնդրում են շուտափույթ վերացնել գնումները:¹⁰

Բռնագրավումները կրում էին անկանոն և զանգվածային բնույթ: Դրանցով զբաղվում էր թե՛ հեղկոմը, թե՛ գավկոմը և թե՛ զինկոմը: Այս վիճակին վերջ տալու նպատակով Ալեքսանդրապոլի շրջանային հեղկոմի ՆԳ բաժնի վարիչ Հ. Ամատունին 1921թ. մայիսի 6-ի շրջաբերականով արգելում է ամեն տեսակի բռնագրավումները և խուզարկությունները, առաջարկում միլիցիայի պետին և գավիտեղկոմների նախագահներին՝ իրենց իսկ անձնական պատասխանատվությամբ, անմիջապես դադարեցնել անպատասխանատու անձնավորությունների ինքնակամ և ապօրինի գործունեությունը և խստագույնս հսկել սույն շրջաբերականի իրագործումը, իսկ մինչ այդ տեղի ունեցած բոլոր խուզարկությունների և բռնագրավումների մասին խիստ քննություն կատարելուց հետո շուտափույթ իրազեկ անել իրեն:¹¹ Չնայած սրան՝ բռնագրավումները երկար ժամանակ չէին դադարում: Բնակչությանը բռնագրավումներից չի ապահովում նաև անցումը նոր տնտեսական քաղաքականության, որի հիմքում դրված էր պարենհարկը: Մի կողմից հասկանալով, որ բռնությունների քաղաքականությունը վնասում է գյուղացու տնտեսությանը, կառավարությունը անցնում է պարենհարկի, մյուս կողմից՝ ցուցակագրելով գյուղացու ամբողջ ունեցվածքը՝ շարունակում էր այդ բռնագրավումները: Ալեքսանդրապոլի գավիտեղկոմի նախագահ Ա. Շահգեղյանը բոլոր գավառային և գյուղական հեղկոմներին ուղղված հրամանում տեղեկացնելով պարենտուրքի անցման մասին, հայտնում է, որ բերքը թաքցնողները կհամարվեն ժողովրդի թշնամիներ, կուլակներ, որոնց պետք է բանտարկել և ունեցվածքը բռնագրավել:¹² 1921թ. սեպտեմբերի 15-ին Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության գավառային կոմիտեն և Ալեքսանդրապոլի գավառային հեղափոխական կոմիտեն կոչով դիմում են գյուղացիներին հանձնելու պարենտուրքը՝ միաժամանակ սպառնալով բերքի չափը թաքցնելու դեպ-

⁷ Տե՛ս, ՀՄԱ, ֆ. 1022, ց. 4, գ. 72, ք. 20:

⁸ Տե՛ս ՀՄԱ, ֆ. 144, ց. 3, գ. 2, ք. 44:

⁹ Նույն տեղում, ք. 82:

¹⁰ Տե՛ս ՀՄԱ, ֆ. 144, ց. 3, գ. 2, ք. 75:

¹¹ Տե՛ս, ՀՄԱ, ֆ. 3, ց. 1, գ. 19, ք. 10:

¹² Նույնը:

քում բանտ նստեցնել, ունեցածը բռնագրավել, նույնիսկ կանգ չառնելով զնդակահարության առաջ:¹³ Սեպտեմբերի 19-26-ը պարենոտորքը հավաքող գավառային հանձնաժողովը հայտարարում է ստուգման շաբաթ՝ գյուղացիներին տեղեկացնելով, որ նրանք այդ շաբաթվա ընթացքում հնարավորություն ունեն ուղղելու իրենց սխալ տվյալները, այլապես նրանց փրկություն չկա:¹⁴ Պարենոտորքի հիմնական սկզբունքը դասակարգային մոտեցումն էր, որի համաձայն՝ հարկ դրվում էր միայն հարուստների վրա, որպեսզի գյուղացիներն իրենք մատնանշեն, թե ովքեր են հարուստները:¹⁵ Այս սկզբունքի կենսագործումը սրում է իրավիճակը գավառում: Բնակչության շրջանում լուրեր են տարածվում խորհրդային իշխանության ժամանակավոր լինելու մասին: Ալեքսանդրապոլի գավառային Արտակարգ հանձնաժողովի նախագահին ուղղված մի զեկուցագրում նշվում էր, որ բնակչության մեծամասնության, հատկապես գաղթականության վերաբերմունքը խորհրդային իշխանության նկատմամբ թշնամական է:¹⁶ Ալեքսանդրապոլի կոմունիստական կուսակցությունը ստիպված է լինում դիմելու ազգաբնակչությանը՝ հորդորելով հանգստության և խաղաղության:¹⁷ Քաղաքական աշխատանքներ են տարվում կուսակցության և խորհրդային իշխանության հեղինակությունը բարձրացնելու ուղղությամբ: 1921թ. նոյեմբերի 24-ի շրջաբերականով Ալեքսանդրապոլի գավառի հեղկոմի նախագահն առաջարկում է. «...առանձին խնամքով ընդատաջ գնալ տեղական կարիքներին և բավարարել աշխատավոր տարրերի արդարացի խնդիրները, նպատակ ունենալով այն թերահավատության դեմն առնելու, որը հետևանք է նման անտարբերության և հետ է մղում խորհրդային իշխանությունից աշխատավորության լայն զանգվածների ու նպաստավոր հող ստեղծում մեր թշնամիների պրոպոկացիոն գործունեության համար»:¹⁸ Մեկ այլ շրջաբերականով հեղկոմի նախագահը առաջարկում է գավառակային հեղկոմներին՝ հրաժարվել դատական գործառույթներից և դրանք հանձնել դատական հիմնարկություններին:¹⁹

Ստեղծված իրավիճակն օգտագործվում է կոմունիստական կուսակցության քաղաքական իշխանությունն ամրապնդելու համար: Կուսակցության քաղաքականությունից բնակչության դժգոհությունների համար մեղադրվում են իշխանության մարմինները, որոնք իբր ճիշտ չէին իրականացնում կուսակցության քաղաքականությունը: Բազմաթիվ անմեղ մարդիկ հալածանքների և բռնությունների են ենթարկվում: Կուսակցությունը պարբերաբար անցկացնում է իր անդամների գտում, և մեծ մասամբ խորհրդային իշխանության մարմիններում աշխատողներն են հեռացվում կուսակցությունից, նրանցից շատերը նույնիսկ ձերբակալվում են:²⁰ Ալեքսանդրապոլի գավառի կուսակցականների վերացուցակագրումը տեղի է ունենում 1921թ. հունիսի 1-3-ը:²¹ Այն հնարավորություն է տալիս կուսակցությունից հեռացնելու հատկապես մտավորականներին:²² Հերթական վերացուցակագրումը տեղի է ունենում սեպտեմբերին:²³ Մինչև 1921 թվականի վերջերը կուսակցությունից հեռացվում է մտավորականության մեծ մասը և ապահովվում կոմունիստական կուսակցության հաղթանակն առաջիկա ընտրություններում:

1921թ. ապրիլ-դեկտեմբեր ամիսներին Ալեքսանդրապոլի գավառում Հայաստանի խորհրդային իշխանության իրականացրած քաղաքականությունը չբարելավեց բնակչության տնտեսական վիճակը, այլ միայն ամրապնդեց կոմունիստների քաղաքական իշխանությունը՝ հիմքեր ստեղծելով կոմունիստական մեծատիրության հաստատման համար:

¹³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 3, ց. 1, գ. 16, թ. 4:

¹⁴ Նույն տեղում, թ. 7:

¹⁵ Նույն տեղում, գ. 66, թ. 31:

¹⁶ Նույն տեղում, գ. 6, թ. 19:

¹⁷ Նույն տեղում, գ. 16, թ. 6:

¹⁸ Նույն տեղում, գ. 18, թ. 15:

¹⁹ Նույն տեղում, թ. 11:

²⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 158, թ. 3:

²¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 3, ց. 1, գ. 47, թ. 68:

²² Նույն տեղում, գ. 4, թ. 36:

²³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 3, գ. 1, թ. 13:

*АЛЕКСАНДРАПОЛЬСКИЙ УЕЗД В ПЕРИОД УСТАНОВЛЕНИЯ
СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ*

___ Резюме ___

___ К. Алексанян ___

После ухода турков в апреле 1921г. население Александропольского уезда на своих плечах вынесло все трудности и последствия установления Советской власти: военный коммунизм, продразверстка, от которых не освобождал и переход к НЭП-у.

Сложившуюся ситуацию компартия использовала в целях укрепления своих позиций, обвиняя в трудностях исполнительные органы Советов, которые якобы неверно реализовывали политику партии.

Периодически проводившиеся чистки исключали из партии в основном сотрудников Советов, которые были в основном представителями интеллигенции, многие из них были арестованы. Все это обеспечивало победу компартии на выборах в Советы, создавая условия для утверждения единовластия коммунистов.

XIX ԴԱՐԱՎԵՐՁԻ ԿԱՐՍԻ ԱՐՋԵՍՆԵՐՆ ԸՍՏ ԱՏՐՊԵՏԻ
«ԻՆՉ ԺԱՌԱՆԳԵՑԻՆՔ» ՁԵՌԱԳԻՐ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ

Կարսը Արևմտյան Հայաստանի այն նշանավոր քաղաքներից էր, որտեղ դեռևս միջնադարում բարձր զարգացման էին հասել արհեստներն ու առևտուրը: Մ. Գ. Գաբրիելյանը Բագրատունյաց մայրաքաղաք, Կարսը, հայ պատմիչների վկայությամբ,¹ վերածվեց խոշոր առևտրաարհեստավորական կենտրոնի, որտեղով անցնում էին Արևելք-Արևմուտք տարանցիկ առևտրական ճանապարհները:² Մոնղոլների և միջինասիական վաչկատունների արշավանքների հետևանքով Կարսը և նրա ծաղկող տնտեսությունը անկում ապրեցին: Քաղաքի բնակչությունը, որն ըստ Թ. Հակոբյանի իր ամենաբարձր զարգացման տարիների ընթացքում հասնում էր շուրջ 50000-ի, արտագաղթի հետևանքով նվազեց: Սակայն, շնորհիվ իր անառիկ բերրի և իր տեսակի մեջ եզակի պաշտպանական այլ ամրությունների, քաղաքը չկորցրեց իր ռազմավարական նշանակությունը և թուրքական տիրապետության տարիներին դարձավ առանձին փաշայության կենտրոն՝ մտնելով Էրզրումի սերասկյարության կազմի մեջ:³ Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում Կարսը մնում էր երևելի մի բերդաքաղաք, որն ուներ քաղաքային կենցաղին բնորոշ դիմագիծ և իր ռազմավարական նշանակության շնորհիվ դարձել էր յուրատեսակ կովալանձոր Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև: 1828-1829թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Կարս քաղաքի և շրջակա գյուղերի հայ բնակչության մի զգալի հատված գաղթեց՝ հաստատվելով Գյումրիում և Շիրակում:⁴ Չմայած դրան՝ քաղաքը չկորցրեց իր արհեստավորաառևտրական դեմքը, իսկ 1878թ. Ռուսաստանի կազմի մեջ մտնելուց և առանձին վարչական միավորի (Կարսի մարզ) կենտրոն դառնալուց հետո նոր վերելք ապրեց: Գյումրի-Ալեքսանդրապոլը, որը համարվում է Կարսի ավանդույթների ուղղակի կրողը, նույնպես զգում է փոխադարձ կապերի, ազդեցությունների հետազոտման անհրաժեշտություն: Ալեքսանդրապոլ-Կարս տնտեսամշակութային կապերն ավելի ամրապնդվեցին վերոհիշյալ իրադարձություններից ու հատկապես երկու քաղաքների միջև երկաթուղու կառուցումից հետո:

Իր արհեստավորաառևտրական հարուստ ավանդույթներով հայտնի Կարս քաղաքը ցայսօր պատշաճ գիտական ուսումնասիրության առարկա չի դարձել: Դեռևս նախանցյալ դարում Մոսկվայում հրատարակված Կրպեի «Կարս քաղաք»⁵ ուսումնասիրությունը սիրողական-ճանաչողական բնույթ ունի: Հարկ է նշել նաև «Մշակ»-ում տպագրված Խ. Մառանկոյանի հոդվածը,⁶ որում վերլուծվում են Կարնո և Կարսի համաքաղաքին կարգերը: Որոշ աղբյուրագիտական բնույթի տեղեկություններ կան նաև ռուսական տեղեկատու-վիճակագրական ժողովածուներում,⁷ որոնք կցկատուր տվյալներ են հաղորդում քաղաքում տարածված զբաղմունքների մասին:

Կարսում տարածված զբաղմունքների, արհեստների ու արհեստավորների մասին շատ սեղմ տեղեկություններ է հաղորդում Վ. Աբրահամյանը,⁸ ինչն ամբողջական պատկերացում չի տալիս քաղաքի դերի ու նշանակության մասին: Այդ առումով խիստ արժեքավոր է գրող և հասարակական գործիչ Ատրպետի «Ի՞նչ ժառանգեցինք»

¹ Արիստակես Լաստիվերցի, Պատմություն հայոց, թարգմ. Վ. Գևորգյանի, Եր., 1973:
² Բ. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դդ., հ. 1, Եր., 1958, էջ 80-81: Տե՛ս նաև Թ. Հակոբյան, Պատմական Հայաստանի քաղաքները, Եր., 1987, էջ 167:
³ Նույն տեղում, էջ 168:
⁴ Աղ. Երիցյան, Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք XIXդ., մաս Ա, Բ, Թիֆլիս, 1894-1895: Население Восточной Армении в XIX- начале XXв., Ер., 2002; Ա. Հայրապետյան, Արևելյան Շիրակը XIX դ. առաջին կեսին, Գյումրի, 2005:
⁵ Կրպե, Կարս քաղաք, Մ., 1894:
⁶ Խ. Մառանկոյան, Էրզրումի և Կարսի արհեստավորների համայնական կարգերը, «Մշակ», 1891, N 68:
⁷ Обзор Карской области, Тифлис, 1886.
⁸ Վ. Աբրահամյան, Հայ համաքաղաքները Անդրկովկասի քաղաքներում (18-20-րդ դարի սկիզբը), Եր., 1971, էջ 69-70:

Խ/Խ	Կարսի արհեստների անուններն ըստ Ատրպետի	Արհեստների տեղական անվանումներն ըստ Ատրպետի	Խ/Խ	Կարսի արհեստներն ըստ Վ.Աբրահամյանի
1	բամբակագործներ		1	Նաջարներ
2	կտավագործներ		2	Հացագործներ
3	նուրբ կտավագործներ		3	Հրուշակագործներ
4	մանուսայագործներ		4	Մսագործներ
5	դաջագործներ	դաճբազ	5	Դերձակներ
6	չիթ նախշողներ	դալամքյար յթջի	6	Գլխարկ կարողներ
7	կանեփի քաթանագործներ		7	Կոշկակարներ
8	էհրամագործներ		8	Վառարանագործներ
9	շայագործներ		9	Ատաղճագործներ
10	ջեջիմագործներ		10	Խառատներ
11	կարպետագործներ		11	Տակառագործներ
12	գորգագործներ		12	Հյուսներ
13	թաղիքագործներ		13	Թիթեղագործներ
14	ապրեշումագործներ		14	Պղնձագործներ
15	ասեղնագործներ		15	Անվագործներ
16	Ժանեկագործներ		16	Դարբիններ
17	պարանագործներ	դալթանջի	17	Փականագործներ
18	վերարկու կարողներ	արաջի	18	Ժամագործներ
19	մուշտակագործներ		19	Ոսկերիչներ
20	կաշեգործներ	դաֆաֆ	20	Անագապատողներ
21	կոշկակարներ		21	Զինագործներ
22	ներկարարներ	բոյաջի	22	Անտառապահներ
23	տրեխագործներ	չարոխչի	23	Վարսավիյրներ
24	թամբագործներ		24	Կազմարարներ
25	վրանագործներ		25	Քարտաշներ
26	դերձակներ		26	Կույրագործներ
27	երիզագործներ	դազազ	27	Սպակեգործներ
28	բրուտներ		28	Ներկարարներ
29	աղյուսագործներ		29	Ձամբյուղագործներ
30	ճախարակագործներ	չրխջի	30	Մրցողներ
31	հյուսներ			
32	երկրագործական գործիքներ պատրաստողներ			
33	սալլ պատրաստողներ	սալլանճի		
34	անվագործներ	մառանջի		
35	կամ շինողներ			
36	գութան շինողներ			
37	սանրագործներ			
38	պղնձագործներ			
39	թիթեղագործներ			
40	ձուլագործներ			
41	դաշույնագործներ-պողպատագործներ	բիչախչի		
42	դարբիններ			
43	պալտարներ			
44	փականագործներ			
45	գինագործներ			
46	ոսկերիչներ-թելքաշ, փորագրող, արծնապատող, սևագրող	զարգյար, չիֆթիչի, դալամքյար էմալող, սավաղող		
47	պղնձի փորագրիչներ			
48	կնիքագործ-քանդակագործներ			
49	հայելագործներ			
50	ապակեգործներ			
51	սափրիչներ			

52	կազմարարներ		
53	խավախորդներ		
54	ծաղկագործներ		
55	թանաք շինողներ		
56	լուսանկարիչներ		
57	կենդանագիրներ		
58	գինեգործներ		
59	երաժիշտներ		
60	պարտիզպաններ		
61	բաղնիսպաններ		

Կարծում ենք, որ Ատրպետի ցուցակը ևս ամբողջական չէ, քանի որ հեղինակը բոլոր արհեստների մասին չի գրել: Այդուսակում բացակայում են որոշ արհեստներ, որոնք առկա են Վ. Աբրահամյանի ներկայացված ցանկում: Իսկ թվարկված արհեստների առկայության իսկությունը կասկած չի հարուցում, քանի որ հեղինակը ճշգրիտ նշում է արհեստանոցների շարքերի տեղավայրը, ապա՝ թվարկում հայտնի վարպետներին: Ներկայացված արհեստների ճնշող մեծամասնությունն առկա է նաև Կարինի և հատկապես՝ Ալեքսանդրապոլի արհեստների ցուցակներում. մի հանգամանք, որը մեկ անգամ ևս վկայում է Կարին-Կարս-Ալեքսանդրապոլ արհեստավորական կապերի ու ավանդույթների մեծ ընդհանրությունը:

Ատրպետի ներկայացրած արհեստների թվում բացառիկ տեղ են գրավում վրանագործությունը և քանդակագործությունը, որոնք՝ որպես առանձին արհեստ, ընդհանրապես հայտնի չեն և չեն ներկայացվել և հայկական ոչ մի քաղաքի կամ գաղթավայրի արհեստների ցուցակում: Հետաքրքիր է, որ դրանք, ըստ հեղինակի, շատ տարածված և մեծաթիվ վարպետներ ունեցող արհեստներ են: Վրանագործության տարածվածությունն ու զարգացումը նա կասկած է օսմանյան բանակի մատակարարման հետ: Այստեղ հարկ է ընդգծել Ատրպետի շեշտադրած մի հանգամանք. թուրքական բանակի մատակարարումը, որ իրականացվում էր հայերի կողմից: Հեղինակը նկարագրում է, թե ինչ չափով էին հայ արհեստավորներն աշխատում թուրքական բանակի համար՝ սկսած կաշեգործներից, դերձակներից, տրեզագործներից, կոշկակարներից, վերջացրած թանքագործներով ու վրանագործներով: Ընդ որում, հեղինակը թվարկում է նաև Արևմտյան Հայաստանի այլ քաղաքների նման արհեստավորներին, որոնք աշխատում էին թուրքական կառավարության պատվերով: Այսպես, թանքագործները, ըստ Ատրպետի, «ոչ միայն երկրի կարավաններին մատակարարում էին ուղտի, ձիու, ջորու, իշու համետները, կաշվե և մաշկի բոլոր սարքերը, այլ սրանք էին պատրաստում դարերից ի վեր Օսմանյան բանակի ձիերի, կառքերի ամբողջ սարքվածքը: Խիստ շատ անգամ ռազմադաշտի զորականների հրամաններով արհեստավոր մաշկագործներին և խաղախորդներին խմբերով քշում էին այս քաղաքից այն քաղաքը, բերդը և արհեստանոցները՝ իրենց գործիքներով ռազմական կարևոր պատրաստություններ կատարելու: Թամբագործները պատրաստում էին բեռնակիր գրաստների համար պայտասակներ, որ ռազմական մթերքները փոխադրեն հարյուրավոր կիլոմետրերի ճանապարհներ»:¹⁴

Ինչ վերաբերում է վրանագործներին, ապա նրանք աշխատում էին ինչպես մասնավոր անձանց՝ չորանների, քրդերի, բեկերի, ցեղապետների, այնպես էլ զինվորականների համար: Ատրպետը մանրամասն նկարագրում է հատկապես զինվորական վրանները՝ պարզ և բարդ, զարդարուն և հասարակ՝ նայած պատվիրատուի կարողության: Օրինակ՝ «մեծատուն քուրդ ցեղապետերը այնպիսի վրաններ ունեին՝ գորգով, կարպետներով ու թարեքներով կահավորված, որ նրանց մեջ առանց դժվարության կարելի էր ձմեռները ապրել»:¹⁵ Միաժամանակ հեղինակը նշում է, որ Էրզրումի վրանագործները ավելի զարգացած էին և ավելի ընդարձակ գործ ունեին: Հարկ է նշել, որ Կա-

¹⁴ *Ա տ ր պ ե տ, Ի՞նչ ժառանգեցինք, էջ 32:*

¹⁵ *Նույն տեղում, էջ 34:*

րինի արհեստների համաքարտություններին նվիրված Ս. Եղիազարյանցի և Խ.Մառանկոզյանի հետազոտություններում այս զբաղմունքների մասին հիշատակություն չկա:¹⁶

Մյուս արհեստը, որի մասին խոսում է Ատրպետը, «քանդակագործությունն» է: Հեղինակն առանձնացնում է այս արհեստավորներին՝ որպես «հատուկ կնիք փորողներ», որոնք փորագրում էին կարծր քարերի վրա: Արհեստի լայն մասսայականությունը (ամեն քաղաքում 10-20 փորագրիչ) բացատրվում էր նրանով, որ «աչ միայն մեծամեծ պաշտոնավորները, հարուստները, հոգևորականները, նույնիսկ չարչիներն ու գյուղացիները պարտավորված էին անհատական կնիք կրելու: Գրագետների թիվը այնքան փոքր էր, որ փոխանակ ստորագրության, պիտի անհատական կնիք պահեր ամեն մարդ, մուրհակ կամ դաշնագիր վավերացնելու համար»:¹⁷

Աշխատության բարձր արժեքը նաև այն է, որ հեղինակը փորձում է ամեն մի արհեստ ներկայացնել հայկական մյուս քաղաքների հետ համեմատության մեջ՝ ցույց տալու համար արհեստի տարածման արեալները: Միաժամանակ նա հիշատակում է անվանի վարպետներին, նրանց արհեստի ժառանգորդման հանգամանքները, տոհմական արհեստավորների նշանավոր գործերի պատմությունը՝ երբեմն նաև ցավով նշելով, որ աչքի ընկնող վարպետների ժառանգները չեն շարունակել նախնիների գործը, և ընդհատվել է ժառանգականության դարերով ձգվող շղթան:

Ալեքսանդրապոլի արհեստների ու արհեստավորության ուսումնասիրության առումով ևս «Ի՞նչ ժառանգեցինք»-ը հետագա լուրջ վերլուծություն պահանջող տեղեկություններ է պարունակում: Այստեղ հաճախ թվարկվում են այն վարպետները, որոնք կամ որոնց հետնորդները Կարսից տեղափոխվել են Ալեքսանդրապոլ՝ շարունակելով կամ ընդհատելով հիշյալ արհեստը: Քաղաքի ազգագրության ուսումնասիրության տեսանկյունից Կարսի քաղաքային բնակարանների, հագուստի, զարդերի, կենցաղային իրերի, սովորույթների թվարկումը ևս անփոխարինելի սկզբնաղբյուրի արժեք է հաղորդում հիշյալ աշխատությանը: Ցավոք, Ատրպետը ամբողջովին չի իրագործել իր մտահղացումը՝ չհասցնելով նկարագրել շատ քաղաքային զբաղմունքներ, չնայած դրանք ձեռագրի բովանդակության մեջ զբաղված են: Փաստորեն ձեռագիրն անավարտ է: Տեղ գտած անհարթությունների շարքում հարկ է առանձնացնել այն, որ հեղինակը փորձում է իր ոչ միշտ տեղին վերլուծությունն ու գնությունը կատարել՝ հիշելով հնագիտական գտածոներ, քանզարանային արժեքներ, կամ այլ սկզբնաղբյուրներ, որոնք շեղել են նրան բուն արհեստներ, զբաղմունքներն ու կենցաղը նկարագրելուց:

Թերություններով հանդերձ՝ Ատրպետի ձեռագիրը բացառիկ ուշագրավ և արժեքավոր սկզբնաղբյուր է ոչ միայն Կարսի, Ալեքսանդրապոլի, այլև ընդհանրապես հայկական ժողովրդական արհեստների, իսկ ավելի լայն առումով՝ հայոց կենցաղամշակութային համալիրի ուսումնասիրության համար:

РЕМЕСЛА Г. КАРС КОНЦА XIX ВЕКА ПО РУКОПИСНОМУ ИССЛЕДОВАНИЮ АТРПЕТА “ЧТО МЫ УНАСЛЕДОВАЛИ”

___ Резюме ___

___ К. Базеян ___

В статье представлен анализ рукописного исследования армянского писателя и общественно-политического деятеля Атрпета (Саргис Мубаяджян) "Что унаследовали", которое хранится в архивных фондах Государственного исторического музея Армении. Рукопись посвящена его родному городу Карсу. Автор, по мере возможностей, скрупулезно описывает распространенные в городе ремесла и занятия, ремесленников и их учреждения, объемы реализации товара и т. д. В рукописи имеются также интересные и уникальные сведения о быте и традициях Карса, необходимые для изучения городского быта армян конца 19-ого века.

¹⁶ Ս. Եղի ա զ ա ռ յ ա ն ց, Արհեստների ճյուղերը Կարսիում XIX դարի առաջին երեք տասնամյակում, «Մշակ», 1891, № 65: Խ. Մառանկոզյան, Էրզրումի և Կարսի արհեստավորների համայնական կարգերը, «Մշակ», 1891, N 68:

¹⁷ Մ տ ռ պ է տ, նշվ. աշխ., էջ 63:

ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ԱՐՋԵՍՏՆԵՐԻ ՓՈԽԱԿԵՐՊՈՒՄՆԵՐԸ
ԱԼԵԶՍԱՆԴՐԱՊՈԼ-ԼԵՆԻՆԱԿԱՆՈՒՄ
(XIXդ. երկրորդ կես-XXդ. առաջին կես)

XIXդ. երկրորդ կեսին Ռուսական կայսրությունում տեղի ունեցող խոշոր տնտեսական փոփոխությունները, սոցիալական-քաղաքական վայրիվերումները և հատկապես կապիտալիստական հարաբերությունների բուռն զարգացման արդյունքում արդյունաբերության հսկայական աճը անդրադարձան հայոց ավանդական արհեստագործության տարբեր ճյուղերի վրա: Հիշյալ ժամանակաշրջանում անկման միտումներ էին նկատվում հայոց ավանդական տնայնագործության և արհեստների մեջ:

Անդրկովկասում գոյատևող ավանդական արհեստների և դրանց կազմակերպությունների շուրջ XIXդ. վերջին քառորդում աշխույժ քննարկում և բանավեճ սկսվեց ռուսալեզու և հայկական մամուլում: Ելնելով մետրապոլիայի, այսինքն՝ բուն Ռուսաստանի եվրոպական մասում անընդհատ հզորացող արդյունաբերական կապիտալի շահերից և փորձելով կովկասյան շուկայից դուրս մղել տեղական ավանդական արհեստագործական արտադրանքը, Կովկասի փոխարքայության ռուսական իշխանությունները իսկական հարձակում սկսեցին նրա դեմ:

Ռուսական հետազոտողները, իրենց բացահայտ կողմնակալ հողվածներում նսեմացնելով ավանդական արհեստների բնույթը, դրանք միտումնավոր անվանում էին՝ տնայնագործություն (*кустарные промыслы*): Եթե մինչև XIXդ. 60-70-ական թթ. ռուսական պարբերականներում և տեղեկատու վիճակագրական ժողովածուներում հիացական արտահայտություններ կային հայկական արհեստավորական կենտրոններում արտադրվող ապրանքների մասին, ապա նույն դարի վերջի և XXդ. սկզբի նույնանուն աղբյուրներում բացահայտ քամահայտ քամահրանքով է խոսվում դրանց մասին:¹ Տխրահեշակ Ա. Պիրալովը² և նրա մամուլներն անընդհատ թմրկահարում էին կովկասյան արհեստների տնայնագործական բնույթը, փնտվում արտադրանքի ցածր որակը՝ անվանելով ավանդական արհեստներն իրենց դարն ապրած երևույթ: Թիֆլիսում անցկացվեց նույնիսկ հատուկ ժողով, որտեղ քննարկվեց «տնայնագործության ապագան» Կովկասում: Սևհարյուրակային-ազգայնական «Кавказ» պարբերականի էջերում բացահայտ հերյուրանքներ էին տպագրվում կովկասյան համքարությունների գործունեության մասին, իսկ համքարությունների երիտասարդ անդամներին անվանում էին ազգայնականներ ու անջատականներ: Կրքերը հատկապես բորբոքվեցին, երբ Ալեքսանդրապոլում երիտասարդ հայ արհեստավորը սպանեց ռուս սևհարյուրակային-ազգայնական քահանային, որն իր քարոզներում լուստանք էր թափում հայ եկեղեցու և ժողովրդի հասցեին:³ Տնտեսական հալածանքները փաստորեն փոխադրվեցին բացահայտ քաղաքական հարձակումների դաշտ՝ նպատակ հետապնդելով քայքայել քաղաքային համայնքի ներքին ավանդական կառուցվածքը: Մա ստոլիայինյան քաղաքականության ուղղակի շարունակությունն էր: Գյուղական համայնքների քայքայումից հետո հերթը պետք է հասներ նաև քաղաքներին՝ հատկապես կովկասյան, որոնցում դեռևս ամուր էին ներքին ինքնակառավարման ավանդական ձևերը: Նույնիսկ բոլշևիկյան ապագա առաջնորդ Վ. Լենինն իր առաջին իսկ քիչ թե շատ վերլուծական տնտեսագիտական «Կապիտալիզմի զարգացումը Ռուսաստանում» գրքույկում կովկասյան արհեստները նույնպես անվանում է տնայնագործություն:⁴

¹ Գ. Ա ղ ա ն յ ա ն, 19-րդ դ. և 20-րդ դ. սկզբի ռուսական տեղեկատու-վիճակագրական ժողովածուները որպես Ալեքսանդրապոլ քաղաքի և նրա բնակչության տնտեսական զբաղմունքների ուսումնասիրության աղբյուր, Հայաստանի բնակչության տնտեսական կենցաղի և նյութական մշակույթի պրոբլեմների ուսումնասիրությունը, Եր., 1985, էջ 6:

² А. П и р а л о в, Краткий очерк кустарных промыслов Кавказа, Тифлис, 1900.

³ Գ. Ա ղ ա ն յ ա ն, Դաշտային ազգագրական նյութեր, Լենինական, 1985, տետր 2:

⁴ Վ. Լ է ն ի ն, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 3, էջ 425:

Անհրաժեշտ է նշել, որ XIX դ. վերջին երեսնամյակում իրականացվող տեղական ինքնակառավարման մարմինների բարեփոխումները ուղղակիորեն բախվում էին քաղաքային հասարակության կազմակերպման այնպիսի ավանդական կառույցների հետ, ինչպիսիք էին համաքարտությունները: Եթե XIX դ. առաջին կեսին նվաճված և յուրացվող Կովկասում ռուսական իշխանությունները հանդուրժողական և մինչևիսկ խրախուսական վերաբերմունք ունեին համաքարտությունների նկատմամբ, ապա նույն դարավերջին իրադրությունը կտրուկ փոխվեց: Հարկ է նշել, որ ռուսական իշխանությունները լռելյայն համաձայնություն էին կայացրել համաքարային ավագանու հետ և քաղաքային ինքնակառավարման շատ ֆունկցիաներ հանձնել էին համաքարներին:⁵ Օրինակ, ինչպես XVIII դ., այնպես էլ XIX դ. ողջ ընթացքում Թիֆլիսի համաքարներն էին որոշում քաղաքագլխի ընտրության հարցը: Քանի որ համաքարների մեծամասնությունը հայեր էին, ապա նախ Արևելյան Քարթլիի թագավորը, ավելի ուշ Կովկասի փոխարքան ստիպված էին այս պաշտոնում հաստատել բացառապես հայերին: Նման իրավիճակ էր տիրում նաև Երևանի մահանգի քաղաքներում և դրանցից ամենամեծում՝ Ալեքսանդրապոլում, որտեղ քաղաքային ողջ ինքնակառավարումը գտնվում էր *Էսնաֆների* ձեռքում: Պետական իշխանությունները փորձում էին չխառնվել քաղաքի հասարակության ներքին հարցերին՝ թողնելով վարչական բազմաթիվ գործառույթներ (վատորակ ապրանքի համար պատիժներ, արհեստավորների միջև ծագած վեճերի լուծում, զանցանքների քննում և այլն) էսնաֆական ավագանու տրամադրության տակ: Մինչև Պ. Ստոլիպինի նախաձեռնած հողային ռեֆորմները (1907-1910-ական թթ.) գյուղական համայնքի կառավարումը ևս իրականացվում էր ներքին ինքնակառավարման ավանդական մարմինների միջոցով, և պետությունը գործ ուներ ոչ թե որոշակի համայնքի անդամի կամ ընտանիքի հետ, այլ գյուղական ավագանու ղեկավարի՝ գյուղապետի հետ, որն ընտրվում էր համայնքի ժողովում և հաստատվում դիստանցիայի պրիստավի կողմից: Հասարակական-քաղաքական նոր պայմաններում իրերի այսպիսի դրությունը թույլ չէր տալիս իշխանության կենտրոնական մարմիններին՝ Կովկասի փոխարքայությանը, ի մասնավորի Երևանի մահանգին ոչ միայն խառնվել Ալեքսանդրապոլի ներքին ինքնակառավարման խնդիրներին, այլև կարգավորել արհեստագործական արտադրանքի իրացման և քաղաքի շուկայի վերահսկման խնդիրները:

Ռուսական գործարանային էժան ու զանգվածային արտադրանքի մուտքն Ալեքսանդրապոլի շուկա բազմաթիվ արհեստավորների աղքատացման պատճառ դարձավ, ինչը շատ լավ էին հասկանում էսնաֆական ավագանու անդամները: Նրանք բոլոր միջոցներով փորձում էին զերծ պահել քաղաքի շուկան ներմուծվող ապրանքների ճնշող հոսքից: Այս պարագայում ինքնապաշտպանության լավագույն միջոց կարող էր լինել միայն դարերով ամրագրված համապարտ երաշխավորության համակարգը, որը քաղաքային համայնքի սոցիո-նորմատիվ մշակույթի բաղկացուցիչն էր: Ալեքսանդրապոլի բնակչությունը ուղղակի և անուղղակի գրավված էր համաքարությունների մեջ և ռուսական իշխանություններին հարաբերվում էր միջնորդավորված՝ համաքարային վերադաս մարմինների միջոցով: Վ. Աբրահամյանի պնդմամբ Ալեքսանդրապոլի բոլոր արհեստավորներն ու առևտրականները անխտիր մտնում էին այս կամ այն համաքարության մեջ:⁶ Յուրաքանչյուր արհեստավոր կամ առևտրական իր շահերի պաշտպանության համար առաջին հերթին դիմում էր հիշյալ մարմիններին, այլ ոչ թե պետական իշխանությանը: Համաքարային ավագանին իր հերթին փորձում էր ապահովագրել արհեստավորներին անհավասար մրցակցությունից և տարածաշրջան ներհոսող էժանագին ապրանքների ճնշումից:

Բնականաբար հայ մտավորականությունը պետք է ինչ-որ կերպ արձագանքեր իշխանությունների հարձակումներին: «Մշակ» թերթի էջերում մեկը մյուսի հետևից տպագրվեցին բավական լուրջ հետազոտական հոդվածներ՝ նվիրված հայկական

⁵ Գ. Աղանյան, *Մեկ անգամ ևս հայ համաքարությունների շուրջ*, «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը» հանրապետական հինգերորդ գիտաժողովի զեկուցումների հիմնադրույթներ, Գյումրի, 2002, էջ 32:

⁶ Վ. Աբրահամյան, *Հայ համաքարությունները Անդրկովկասի քաղաքներում (XVIII-XX դարի սկիզբը)*, Եր., 1971, էջ 59:

ավանդական արհեստներին ու համքարություններին: Սրանց շարքում էին այնպիսի նշանավոր մտավորականներ, ինչպիսիք էին Կազանի համալսարանի իրավագիտության պրոֆեսոր Սողոմոն Եղիազարյանցը⁷ (հետագայում նա հրատարակեց մեծածավալ և արժեքավոր երկհատոր աշխատություն, որի երկրորդ մասն ամբողջովին նվիրված էր համքարություններին)⁸, Խ. Մառանկոզյանը⁹, Ավ. Ավանյանը¹⁰ և այլք: Հայ հեղինակները փորձում էին ամեն կերպ պաշտպանել ավանդական արհեստներն ու համքարային կազմակերպությունները ռուսական զանազան պարբերականների էջերում հայտնված հարձակումներից: Ս.Եղիազարյանցը, համակողմանիորեն քննելով եվրոպական համքարությունների սոցիալ-իրավական կարգավիճակը, լայն պատմահամեմատական նյութի վրա հենվելով, ներկայացնում է արևելյան և ի մասնավորի հայ համքարությունները՝ վեր հանելով վերջիններիս նմանություններն ու տարբերությունները արևմտյան նման կազմակերպություններից:

Հարկ է նշել, որ ինչպես նախախորհրդային, այնպես էլ խորհրդային պատմագրության մեջ արևելյան համքարական կազմակերպությունները անհիմն կերպով նսեմացվում էին, իբր դրանք իրենց զարգացման մակարդակով և կազմակերպվածության առումով եվրոպական ցեխերի մակարդակից շատ ցածր էին: Սա, իհարկե, արդյունք էր նյութի չիմացության, և Ս. Եղիազարյանի ռուսերեն մեմագրությունը փորձ էր երևելյան համքարությունները պատշաճորեն ներկայացնել ռուսական գիտական շրջանակներին: Անվանի գիտնականը, զգալով քաղաքային հասարակության կազմակերպվածության ազգային կառույցի կարևոր սոցիալական դերակատարումը, փորձում էր ամեն կերպ հիմնավորել համքարությունների գոյության անհրաժեշտությունը և դրանց սոցիալական մեծ դերակատարումը արևելյան (յմա՝ հայ) հասարակության մեջ: Համարյա նույն դիրքերից հանդես էին գալիս նաև վերոհիշյալ հետազոտողները, որոնք նույնիսկ փորձում էին ստեղծել համքարությունների իդեալական պատկեր: Հայ հեղինակները համոզված էին, որ համքարությունների քայքայումն ու դրանց դերի նսեմացումը կհանգեցնեն ավանդական արհեստների դուրս մղմանը և արդյունքում հազարավոր արհեստավորների աղքատացմանը: Մակայն համքարությունները ստիպված էին զիջել, և դրանց քանակապես նվազեցին, իսկ Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո իսպառ վերացան:

Ռուսաստանում իրականացվող տնտեսական քաղաքականության հետևանքով բազմաթիվ ավանդական արհեստներ կա՛ն վերանում էին, կա՛ն էլ սրանցով պարապողները ստիպված էին վերադարձվել և հարմարվել նոր պայմաններին: Երկաթուղու մուտքը Ալեքսանդրապոլ և երկաթուղային մեծ դեպոյի կառուցումը որակյալ բանվորների պահանջարկ առաջացրին, որը լուծվեց շնորհիվ տեղական երկաթագործ վարպետների: Ամենևին էլ պատահական չէր, որ հենց Ալեքսանդրապոլն ընտրվեց որպես երկաթուղային շարժակազմի և շոգեքարշների վերանորոգման կենտրոն: Ռուսական իշխանությունները հաշվի էին առել տեղի աշխատուժի և մասնագետների կարողությունները, որոնց շատ արագ ու կարճ ժամանակում կարելի էր վերադարձնել:

Ավելի ուշ՝ XXդ. առաջին կեսին (հատկապես խորհրդային իշխանության տարիներին) արհեստավորներից շատերը համայնեցին որակյալ բանվորների շարքերը: Խորհրդային իշխանությունների նախաձեռնած՝ երկրի լայնամասշտաբ ինդուստրալիզացիայի տարիներին հիմնված արդյունաբերական ձեռնարկություններում մեծ չափով օգտագործվեցին տեղական վարպետների հմտություններն ու փորձը: Նախկին դարբինները, խառատները, փականագործները, ձուլագործները, ոսկերիչ-արծաթագործները, հյուսն-ատաղձագործները, կահագործները, դերձակները, կաշեգործները, օճառագործները, ներկողները և այլք կարողացան հարմարվել նոր պայմաններին:

⁷ Ս. Եղիազարյանց, *Արհեստների ճիւղերը Կարինում XIX դարի առաջին երեք տասնամեակում*, «Մշակ», 1891, N 65:

⁸ С. Егизаров, *Исследования по истории учреждений в Закавказье, ч. II, Городские цехи. Организация, внутреннее управление закавказских амкарств, Казань, 1891.*

⁹ Խ. Մառանկոզյան, *Էրզրումի և Կարսի արհեստավորների համայնական կարգերը*, «Մշակ», 1891, N 65:

¹⁰ Ավ. Ավանյան, *Ախալցխայի համքարությունը*, «Մշակ», 1891, N 6:

Բազմապրոֆիլ զինագործները դարձան բավականին բարդ մեխանիկական սարքերի (կարի մեքենա, կաթի գոռիչ, մեխանիկական կալսիչ և այլն) վերանորոգողներ: Հարակից արհեստների՝ խառատության, փականագործության, գործիքաշինության բնագավառներում ձեռք բերված հմտությունները թույլ տվեցին զինագործներին արագ «կողմնորոշվել» և հարմարվել նոր իրապայմաններին: Նրանցից քչերը շարունակեցին պարապել իրենց արհեստով:¹¹ Նշանավոր ոսկերիչ-արծաթագործներ Գուրգեն Տարախչյանը (Մաշտի Գուրգեն) և Մարտին Իզմիրյանը (Կոջկունեց Մարտին), օրինակ, նորաբաց տեքստիլ կոմբինատում ծաղկավոր չթի դաջվածքի նախշերն էին փորագրում:¹² Յուրիկ արտելների հիման վրա և սպանդանոցի վարպետների ուժերով ստեղծվեց Լեւինականի մսի-պահածոների կոմբինատը, հոչակավոր կահագործ-վարպետների ուժերով «Կարմիր նոյեմբեր» կահույքի ֆաբրիկան և այլն:¹³

Հարկ է նշել, որ բազմաթիվ արհեստավորներ՝ թիթղագործներ, քարտաշ-որմնադիրներ, ծեփագործներ, ներկարարներ (նախշքարներ), սղոցարարներ (խզարչի) և այլք շարունակեցին պարապել սեփական արհեստով և զբաղվել անհատական գործունեությամբ: Մա բխում էր հիշյալ արհեստների բնույթից, քանի որ դրանցից շատերը արհեստանոցի գոյության կարիքը չունեին կամ էլ ի սկզբանե շրջիկ արհեստներ էին: Ըստ անվանի արհեստներ 1920-30-ական թթ. Լեւինականում գործող բանֆակներում և ֆաբրիկա-գործարանային ուսումնարաններում դարձան վարպետ-դաստիարակներ՝ իրենց հմտությունները հաղորդելով երիտասարդներին:

Համեմատության համար նշենք, որ այլ էր դրությունը գյուղերում, որտեղ հատկապես դարբնի արհեստի կարիքը զգացվում էր ընդհուպ մինչև XX դ. վերջը: Նույնիսկ մեխանիկական արհեստանոցների և ՄՏ կայաններին կից վերանորոգման ցեխերի գոյության պայմաններում բուն դարբնի աշխատանքի պահանջը մեծ էր: Գյուղական դարբինը շարունակում էր ոչ միայն պատրաստել, այլև հատկապես վերանորոգել արհեստավորական կամ գործարանային եղանակով պատրաստված գյուղատնտեսական գործիքներն ու հարմարանքները: Հայ դարբինների մուրճի տակ հիշյալ գործիքների և մեխանիզմների զանազան մասերը կարող էին վերափոխվել՝ դառնալով միանգամայն այլ հարմարանք կամ գործիք: Օրինակ՝ Արարատյան դաշտավայրի դարբինները մեխանիկական հնճիչի մաշված սկավառակներից պատրաստում էին շատ ամուր թափչակավոր բահեր:

Գործարանային արտադրության պողպատի տարբեր համարանիշներով (մարկա) իրերը երկրորդական մշակման ժամանակ առավել բարձր որակ էին ապահովում և գյուղական դարբիններից շատերն օգտվում էին ընձեռված հնարավորությունից: Ոչ նախկին չափերով և ընդգրկմամբ, բայց և այնպես գյուղական դարբինը պահպանեց իր արհեստին բնորոշ ավանդական բազմաթիվ ֆունկցիաներ: Նույնը կարելի է ասել նաև խեցեգործության մասին: Եթե Ալեքսանդրապոլի վերջին բրուտները (չմլակչի) արդեն XX դ. 30-40-ական թթ. այլևս չէին պարապում իրենց բուն արհեստով, ապա հարևան գյուղերում և հատկապես Մառնադրյուրում այս արհեստով պարապողների թիվը չնվազեց: Այստեղ հատկապես զարգացած էր կանացի խեցեգործությունը և թոնրագործությունը՝ որպես շրջիկ արհեստ:¹⁴

Ամփոփելով կարող ենք նշել, որ չնայած հայ մտավորականների երկյուղին, ավանդական արհեստները իսպառ չվերացան, իսկ արհեստագործական բարձր ավանդույթներ ունեցող այնպիսի քաղաքներում, ինչպիսիք էին Ախալցխան և հատկապես Ալեքսանդրապոլ-Լեւինականը, նույնիսկ խորհրդային ինդուստրիալիզացիայի պայմաններում չկորցրին իրենց արհեստավորական ավանդույթների մեծ մասը: Այս-

¹¹ Գ. Աղանյան, Հայկական զինագործությունը XIX դարում-XX դարի սկզբին (ըստ Կարնո և Ախալցխայի նյութերի), ԸՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. III, Գյումրի, 2000, էջ 135:

¹² Գ. Աղանյան, Դաշտային ազգագրական նյութեր, Լեւինական, 1985, տետր 1, բանասաց Մարտին Իզմիրյանի հաղորդած նյութը:

¹³ Ա. Բ. Մ. Մ. Մ. Մ., Լեւինական զավառի սոցիալ-տնտեսական տարածքային կազմակերպումը 1920-40 թթ., ԸՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. II, Գյումրի, 1999, էջ 219-220:

¹⁴ Կ. Բ. Մ. Մ. Մ., Շիրակի արդի խեցեգործությունը, «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը» հանրապետական վեցերորդ գիտաժողովի նյութեր, Գյումրի, 2004, էջ 96-97:

տեղ մինչև XX դ. վերջերը պահպանվեցին իրենց տեսակի մեջ եզակի արհեստների բազմաթիվ ճյուղեր, որոնք դեռևս դարասկզբին վերացել էին հայկական մյուս քաղաքներում:

ВИДОИЗМЕНЕНИЯ ТРАДИЦИОННЫХ РЕМЕСЕЛ В АЛЕКСАНДРОПОЛЕ-ЛЕНИНАКАНЕ (II половина XIXв. - I половина XXв.)

____ *Резюме* _____

____ *Г. Аганян* _____

В статье обсуждаются причины и следствия видоизменений традиционных ремесел. В конце XIXв. и первой половине XXв. в Александрополе-Ленинакане произошли определенные коренные изменения, которые подействовали на всю систему экономическо-культурного развития. Под последовательным давлением российских, а потом и советских властей понесли большой ущерб традиционные занятия и ремесла Александрополя-Ленинакана. Многие традиционные ремесла или исчезли или видоизменились, а представители этих занятий перепрофирировались.

Հասմիկ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

*ՀԱՅՈՑ ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ԱՍՈՒՄՆԱՀԱՐՄԱՆԵԿԱՆ
ԱՐԱՐՈՂԱԿԱՐԳԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ
ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ*

Հովհ. Թումանյանի մի շարք ստեղծագործություններ վկայում են այն մասին, որ նա հայոց մշակույթի շատ բնագավառներ ոչ այնքան «նկարագրում է փորձված ազգագրագետի հմտությամբ»,¹ որքան որ մշակույթի տարբեր բնագավառներին վերաբերող ազգագրական նյութը հաղորդում է որպես հմուտ ու տաղանդավոր բանասաց: Իսկ երբ այդ նյութը ներկայացվում է հանճարեղ արվեստագետի գրչով, կերտվում են այնպիսի գլուխգործոցներ, ինչպիսիք են «Մարոն», «Անուշը», «Լոռեցի Սաքոն», որոնք, գեղարվեստական արժեքից զատ, անսպառ աղբյուր են նաև հայոց ավանդական մշակույթի ուսումնասիրության համար: Ազգագրագետի համար Թումանյանը հանդես է գալիս որպես վստահելի բանասաց, որովհետև նա նկարագրում է իր ու իր շրջապատի՝ ընտանիքի, ընկերների, համագյուղացիների կյանքը, այն մշակութային իրողությունները, որոնց կրողն է ինքը: Որոշ բաներ նրան պատմել են, բայց հիմնականում նա տեսել ու ապրել է այն, ինչի մասին գրում է, ակնհայտնաբերում ու ունկնդիրն է այն ամենի, ինչի մասին կարդում ենք նրա ստեղծագործություններում: Թումանյանը նկարագրվող միջավայրի, բարքերի ու սովորույթների, մշակութային այս կամ այն երևույթի անմիջական կրողն է, մասնակիցն ու դերակատարը:

Հայոց ավանդական ամուսնահարսանեկան արարողակարգի գեղարվեստական փայլուն պատկեր է «Մարոն» պոեմը: Պոեմում ազգագրական նյութը մատուցված է տաղանդավոր արվեստագետի գրչով: Ընթերցողի աչքի առջև կարծես ամուսնական ողջ արարողակարգի տեսաժայթակ են՝ իր հստակ կանոնակարգված փուլերով: Հեղինակի հակիրճ, կտրուկ, բայց և խոսուն մախադասություններն օժտված են այնպիսի ուժով, որ կարծես հուշում են ընթերցողին՝ ավարտվեց նախորդ փուլը, սկսվում է նորը.

Նշանեցին Մարոյին

Տվին չորան Կարոյին:

Եվ մինչ ընթերցողը խորասուզվում է հերթական փուլի արարողությունների նկարագրության մեջ, գրողը կրկին սթափեցնում է նրան՝ ևս մի փուլ ավարտվեց.

Պսակեցին Մարոյին

Տվին չորան Կարոյին:

Մարոն հեղինակի հասակակիցն է, նրա խաղընկերը: Լսելով Մարոյի մահվան լուրը Թումանյանի մանուկ հոգին ապրել է հայոց նահապետական գյուղական մշակույթին բնորոշ «վաղաժամ ամուսնության դժբախտ հետևանքների»² ողբերգությունը: Տպավորվող հոգին հետագայում պետք է ներկայացներ ընկերուհու դժբախտ ճակատագիրը և ակամա հանդես գար որպես բանասաց այն երևույթի, որ լռեցիներն էլ, «մյուս հայաբնակ գավառների նման...սրանից մի երկու տասնյակ տարի առաջ ավելի փոքր հասակում էին ամուսնացնում իրենց զավակներին, բավական էր, որ աղջիկը 9-10, իսկ տղան՝ 12-13 տարեկան դառնար, որ նրանց «հոգատար» ծնողները՝ առանց մույնիսկ նրանց համաձայնությունն առնելու՝ նշանեին ու պսակեին նրանց»:³

Ժիր էր Մարոն, դուրեկան,

Նոր էր իննը տարեկան,

Նրանց տունը երբ մի օր

Եկան երկու եկավոր:

Մարոյի և նրա նմանների ճակատագրի ազգագրագետ վկա Ե. Լալայանը գրում է. «Այժմ ևս այս տխուր երևույթը (վաղաժամ ամուսնությունը-Հ.Հ.) շարունակվում

¹Կ. Մեյլիք - Փ ա շ ա ն ն, Թումանյանը և ազգագրությունը, Պատմա-բանասիրական հանդես, 3, 1969, էջ 78:

²Նույնը:

³Ե. Լ ա շ ա ն ն, Բորչալուի գավառ, Ազգագրական հանդես (այսուհետև՝ ԱՀ), Թիֆլիս, 1902, գիրք 9, էջ 212:

է»:⁴ Նա գրանցում է, որ ամուսնացողների տարիքային տարբերությունը 5-15 տարի էր հոգուտ տղամարդկանց:⁵ Թեև Թումանյանը չի նշում Կարոյի տարիքը, բայց հեղինակի արտահայտիչ խոսքից ակնհայտ է, որ Կարոն բավականին մեծ էր Մարոյից.

Չորան Կարոն սարերի
Մի հովիվ էր վիթխարի,
Բոյ-բուսաթին նայելիս
Մարդու սարսափ էր գալիս:

Հայոց նահապետական գյուղի «աղջիկ ուզելու» գեղարվեստական հոյակապ պատկեր է Մարոյին ուզելու տեսարանը: Ի տարբերություն սովորական բանասացների՝ ի ծնե օժտված լինելով նաև ազգագրագետի նրբազգացությամբ, որևէ մշակութային երևույթ նկարագրելիս Թումանյանն ընտրում է այդ երևույթի ամենախորհրդանշական պահը այդ պահին ասվող բառային բանաձևերից և արտահայտություններից ամենաբնութագրականը: «Մարոյի» ազգագրական արժեքներից մեկն այն է, որ Թումանյանը զգում է, որ նշանդրեքի կամ «աղջիկ ուզելու» «մեխը» ազգագրական տեսանկյունից հենց երկու կողմերի բանակցությունն է: Գրողը ներկա չի եղել Մարոյի նշանադրությամբ, սակայն, լինելով Լռուվա մշակույթի գիտակ և կրող, կասկած չի ունեցել, թե ինչպես պետք է լռեցի «երկու եկավորներն» արտահայտելիս իրենց մտադրությունը.

Շնորհակալ ենք մենք՝ ասին,
Տաշտերդ լի հաց լինի,
Դուռներդ միշտ բաց լինի,
Հաց չենք ուզում ձեզանից,
Հող տվեք մեզ ձեր տանից:

Այս տողերով անուղղակիորեն նաև հավաստվում են Լալայանի գրառումներն այն մասին, որ լռեցի խնամախոսները սովորաբար իրենց մտադրությունն արտահայտում էին հետևյալ կերպ. «Էկել եմ քո օջախից մի բուռը հող տանելու»:⁶ Նա վկայում է, որ աղջկա ձեռքը խնդրում էին գերդաստանի մեծից՝ պապից, մեծ հորեղբորից կամ հորից:⁷ Նույն կերպ և Թումանյանի մոտ աղջկա հայրն է տալիս համաձայնությունը.

Էն ժամանակ Մարոյի
Հայրիկն առավ արաղի
Լիքը բաժակն ու սասաց.
-Կամքդ լինի, տեր աստված...

Սակայն դժվար թե Մարոյի հայրն այդքան արագ համաձայնություն տար. բանն այն է, որ այդպես ընդունված չէր հայ իրականության մեջ, և միանգամից համաձայնվելը ամոք էր համարվում նույնիսկ այն դեպքում, երբ «աղջկա ծնողները աղքատ լինելով, աշխատում են կարելվույն չափ շուտ ազատվել մի «ուտող բերանից»:⁸ Այս առիթով Ե. Լալայանը նկատում է, որ «աղջկա տերը որքան էլ տրամադիր լինի նրանց խնդիրը կատարելու, այնուամենայնիվ, իսկույն ևեթ խոսք չի տալիս»:⁹ Թումանյանը, պարզապես բանաստեղծական շահերից ելնելով, միտումնավոր կրճատել է բանակցությունների ընթացքի նկարագրությունը:

Նշանդրեքից մինչև հարսանիք ընկած ժամանակաշրջանը նույնպես հակիրճ, բայց խոսում է պատկերված Թումանյանի կողմից: Ազգագրագետի նրբազգացությամբ օժտված հմուտ և փորձված բանաստեղծը չի շրջանցում փեսա-գոքանչ հարաբերությունները.

Բայց գոքանչը անսահման
Միրում, փարում էր նրան:

Հայտնի է, որ հայ իրականության մեջ գոքանչը կարևոր դեր էր խաղում նշանվածների կյանքում մինչև հարսանիք ընկած ժամանակահատվածում: Այսպես, հայ սովորութային իրավունքի մասնագետ Խ. Սամուելյանը նկատում է. «Ամենուրեք հայ

⁴ Ե. Լալայան, *նշվ. աշխ.*, էջ 213:

⁵ Նույնը:

⁶ Նույն տեղում, էջ 216:

⁷ Նույնը:

⁸ Նույն տեղում, էջ 212:

⁹ Նույն տեղում, էջ 216:

ժողովրդի մեջ սովորություն կա, որ փեսացուն նշանադրությունից հետո պարտավոր է ծածուկ և անտեսանելի կերպով թե՛ աներոջ կողմից և թե՛ թաղի երիտասարդների աչքերից հաճախել միշտ յուր նշանածին, ընդամին նա միշտ գնում է ընծաներով և, որ գլխավորն է, ընդունվում է միշտ աղջկա մոր կողմից և հյուրասիրվում»:¹⁰ Հայոց մեջ նման դեպքերում այդ ընծաների գերակշիռ մասը կազմում էին քաղցրավենիքն ու անուշեղենները, թարմ ու չոր մրգերը, որի մասին ևս Թումանյանը հիշատակում է.

Շատ էր սիրում և Մարուն.

-Լավն է, ասում էր Կարոն,

Բերում է ինձ ամեն օր

Կանփետ, չամիչ ու խնձոր...

Փեսա-գոքանչ հարաբերություններից Թումանյանն անուղղակիորեն անդրադառնում է նաև «Լոռեցի Մարուն» պեմունմ: Ընդ որում, որպես հմուտ բանասաց, նա ակնարկում է այդ հարաբերություններից հատուկ ազգագրական մի երևույթ.

Ուզեց գոքանչի ձվածե՞ղ ուտել,

Թե՞ նշանածին շատ էր կարտուել-

Ոչխարը թողել՝ գնացել էր տուն:

Ընդամենը մի քանի բնութագրական բառերի գործածմամբ՝ գուռնա, հինա և այլն, Թումանյանը վերստեղծում է հայոց ավանդական հարսանիքի մի հավաքական պատկեր: Այսպես, նշվում է՝

Մին էլ Կարոն աղմուկով

Եկավ գուռնով-թմբուկով:

Ընդհանրապես անկարելի է պատկերացնել հայոց հարսանիքն առանց գուռնայի, առանց գյուղի երեխաների ու մեծահասակների աղմկոտ պարի:¹¹ Հեղինակն այնուհետև շարունակում է.

Ու Մարոյին գուզեցին,

Երեսին քող ձգեցին,

Հինա դրին ձեռքերը...

Առաջին հայացքից կարող է թվալ, թե Թումանյանը հարսանիքի պարզունակ նկարագրություն է տվել, սակայն դա բնավ այդպես չէ:

Հարսի զգեստի կարևորագույն բաղադրիչներից է քողը: Քող կրելը նաև հայոց ներգերդաստանային-ներընտանեկան հարաբերությունների վիճակի կարևորագույն ցուցիչներից է: Հարսանեկան քողի խորհրդանշական դերը վկայող օրինակներ հանդիպում ենք հայոց տարբեր ազգագրականներից նվիրված գրականությունում:¹² Ինչպես վերը վկայում են ազգագրական նյութերը, հինա դնելու սովորույթը հայոց հարսանեկան արարողակարգի անքակտելի մասն էր, տարբեր ազգագրականներում այն հայտնի էր հինա տանել, հինատանեք, հինադրեք, հինադրես և այլ անուններով:¹³ Լոռիում, օրինակ, «Հանդերձը և հինան, որ վերցրած է լինում մակարների հետ եկող հասակավոր կինը, փոխառափոխ դնում են պար եկող երիտասարդների ու աղջիկների գլխերին և պար ածում, ապա հանդերձը հանձնում են հարսնացուի մորը, իսկ հինան մի աղջկա, որ կրակի վրա դնե և հսկե վերան, մինչև որ բերող կինը, որպես սկեսրոջ կողմից լիազոր անձն, կներկե նախ հարսնացուի և ապա ընկերուհիների ձեռքերը»: Հինա դնելու արարողությունը հավանաբար այնքան խորհրդանշական էր, որ նույնիսկ հարսանեկան երգերում հիշատակվում է այդ մասին: Հարսին հագցնելիս ընկերուհիները երգում էին. «Քուրիկներ խափեցին մի ձեռքն հինով», «Չբուրիկ խափեցին մատիկ մի հինով...»:¹⁴

Թումանյանը կարճ, բայց բովանդակալից ձևակերպումներով ներկայացնում է նաև պսակի արարողության բնութագրական տարրերը, այդ թվում նաև դրա ընթաց-

¹⁰ Խ. Ս ա մ ու ե լ յ ա ն, Մայրական իրավունքը (տեսություն հայ սովորույթական իրավունքից), ԱՀ, գիրք 19, Թիֆլիս, 1910, էջ 49:

¹¹ Հմմտ. «Այդ հանդիսավոր գնացքին...առաջնորդում է դավուլ-գուռնան»- Ե. Լալայան, Բողոքալուրի գավառ, էջ 233:

¹² Վ. Պ ե տ ո յ ա ն, Մասնա ազգագրությունը, Եր., 1965:

¹³ Ե. Լ ա լ ա յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 230 - 231:

¹⁴ Ե. Լ ա լ ա յ ա ն, Երկեր, հ.1, Եր., 1985, էջ 154: Վ. Պետոյան, նշվ. աշխ., էջ 245:

քում իրականացվող երկխոսությունը, որի ժամանակ հայ աղջիկը «խոսում է» լռությամբ՝ գլուխը հեզորեն ու խոնարհ կախելով.

-Տե՞ր ես, որո՞յա՛կ, հարցրեց:
-Տեր եմ, ասավ մեր Կարոն,
Լուռ կանգնած էր միշտ Սարոն...

Այս ձևակերպումները գրեթե նույնությամբ հիշատակվում են նաև ազգագրական գրականության մեջ:¹⁵ Թումանյանի տողերն այնքան խոսում են, որ ոչ ազգագրագետ ընթերցողն էլ անմիջապես հասկանում է, որ հարսանեկան արարողակարգի յուրաքանչյուր պահ խորհրդանշական է, որ որոշակի պահի հնչում է որոշակի երաժշտություն, և «տարան հա»-ն չի կարող հնչել մեկ այլ, եթե ոչ աղջկան հոր տանից հանելու պահին.

Իսկ երբ հնչեց «տարան հա»-ն,
Նրան փեսի տուն տարան:

Նշենք, որ նմանատիպ նյութ գրանցված է նաև Ե. Լալայանի կողմից. այսպես՝ «Այդ ժամանակ զուռնեն դռանն սկսում է նվազել «Տարան հայ» կամ «Էր հեռանաս» եղանակը, հարսը հեկեկալով, լալով, երկու կանանց առաջնորդությամբ գալիս կանգնում է օջախի մոտ, թագավորը մոտենում է նրան և մոտը կանգնում: Ապա հարսի հայրը լալով խրատում և օրհնում է նրան... ասպա դառնալով փեսին՝ քեզ էլ եմ օրհնում, բալա ջան... կալիդ քամի ըլի, ջաղացիդ հերք ըլի...» կամ «Հարսի հերը փեսին օրհնելիս ասում էր՝ «կալիդ քամի ըլի, ջաղացիդ հերք ըլի/Թ՛և ու թիկունքիդ ամուր բերդ ըլի»:¹⁶

Ամուսնահարսանեկան արարողակարգը ներկայացնելիս Թումանյանը նաև հաղորդում է ժողովրդական բանահյուսության փայլուն նմուշներ (կոնկրետ դեպքում՝ հարսանեկան օրհնանք)՝

Հայրն էլ եկավ ու ծեսին
Էսպես օրհնեց իր փեսին.
Ջաղացիդ միշտ հերք լինի,
Սեջքդ ամուր բերդ լինի... («Մարոն»)

Հարսանիքի փայլուն պատկեր է կերտված նաև «Անուշ» պոեմում, որն անգուգական նյութ է ոչ միայն մեր կողմից դիտարկվող հարսանեկան արարողակարգի, այլև հայոց ավանդական կենցաղի, հայոց սովորույթային իրավունքի վերաբերյալ: Թումանյանի «Անուշը» կարդալով նաև բացահայտում ենք, որ հայոց ավանդական հարսանիքը համազրույական միջոցառում, տոնախմբություն է, որի մասնակիցը ողջ գյուղն էր.

Չմռան մի գիշեր կար մի հարսանիք,
Հրճվում էր անգուսպ ամբոխը գյուղի:

Հարսանիքը հատկապես տոն էր «հասած» աղջիկների ու տղաների համար, քանի որ դա միմյանց հավանելու, ընտրություն կատարելու ամենահարմար առիթն էր:

Գյուղ էին իջել հովիվ պատանիք
Աղջիկ տեսնելու, պարի ու կոխի:

Հենց հարսանիքի ժամանակ էին երիտասարդ տղաներն ամեն ջանք գործադրում ցուցադրելու իրենց ֆիզիկական ունակությունները՝ ճարպկությունը, ուժն ու քաջությունը: Այդ նպատակին էին ծառայում հարսանիքների ժամանակ կազմակերպվող խաղերն ու զանազան միջոցառումները: Եվ զուցե հարսանիքի ամենահետաքրքիր դրվագները՝ գոտեմարտը, նետաձգությունը, ջիլիթ (ջիրիթ) խաղալը¹⁷ կազմակերպվում էին հենց այդ նպատակով: Գոտեմարտի ժամանակ հնչում էր հատուկ երաժշտություն՝ կոխի եղանակ. «Չուռնաչին պարի եղանակը փոխում էր, փչում էր կոխի եղանակ»:¹⁸

Ահել ու ջահել իրարով անցան.
Հարայ են տալի- «Քաշի հա, քաշի...
Ու դուրս քաշեցին զոռով երկուսին:

¹⁵ Վ. Պ ե տ ո յ ա ն, *Նշվ. աշխ.*, էջ 263: Վ. Ղազարյան, *Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ազգագրության և բանահյուսության արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԻ ԱԲԱ)*, ֆ. 89:

¹⁶ Ե. Լ ա յ ա յ ա ն, *Բորչալուի գավառ*, էջ 239:

¹⁷ Վ. Բ ո ղ ո յ ա ն, *Հայ ժողովրդական խաղեր*, հ. 1-3, Եր. 1963-1983:

¹⁸ Վ. Ղ ա զ ա թ յ ա ն, *ՀԱԻ ԱԲԱ*, ֆ. 89:

Ողջ գյուղը բաժանվում էր երկու բանակի, որոնցից յուրաքանչյուրը բարձրաձայն բացականչություններով, աննկարագրելի եռանդով ոգևորում ու ոգեշնչում էր մենամարտողներից մեկնումենկին.

Ամեն մի բանակն ընտրեց փահիլան,
Կանգնեց թիկունքին տղերանց մեկի,
Գոռում են, գոչում երկու բանակից.

-Սրտապի՛նդ կացեք, մի՛ վախեք տղերք...

Տղաներն ավելի էին ոգևորվում, երբ նկատում էին հարսի թիկունքում թաքնված, իրենց մրցակցությանն ուշի ուշով հետևող աղջիկներին, ովքեր գաղտագողի նայում էին մենամարտողներին, հիանում նրանցով և մեծ դժվարությամբ ընտրություն կատարում, քանի որ հարսանեկան խաղերում ոչ ոք չէր պարտվում, բոլոր երիտասարդները հաղթում էին. չէ՞ որ դա կազմակերպվում էր աղջիկների «խելքն առնելու»¹⁹ համար: Եվ աղջիկները թերևս տեղյակ, որ

Ադաթ կա սակայն էն մութ ձորերում,
Ու միշտ հնազանդ հնոց աղաթին,
Ամբոխի առջև իգիթն իր օրում
Գետին չի զարկիլ ընկեր իգիթին,

կամ գուցե մտավախություն ունենալով բացառություններից, սրտի թրթիռով հետևում էին մրցակցությանը, թե հանկարծ իրենց սիրելին չապարտվի.

Անուշը կանգնած... Սարոն նկատեց,
Թունդ առավ սիրտը ու զարկեց արագ
Կատակի տալով թողած էր իրեն,
Ուժ արավ Սարոն, ծնկեց կատաղի,
Գետնեց ընկերին ու չոքեց վրեն:

«Անուշ» պոեմում Թումանյանը վկայում է նաև հարսանեկան ձիարշավի մասին, որի վերաբերյալ ևս բազմաթիվ ազգագրական վկայություններ կան:²⁰

Տեսեք, տեսեք, դափ ու զուռնով
Ինչ հարսնիք է դուրս գալի,
Մարդիկ ուրախ, թոն ու ձյունով
Չի են խաղում, չափ տալի...

Թումանյանն արժեքավոր նյութ է հաղորդում նաև հայ իրականության մեջ գոյություն ունեցող առևանգմամբ ամուսնության մասին, որը կարող էր և ողբերգական ավարտ ունենալ:

...Էլ չեմ դիմանալ, կփախցնեմ գոռով,
...Զու հերն ու մերը թե որ ինձ չտան,
Արին կթափեմ ես գետի նման.
Սարերը կընկնեմ, կորչեմ անգյուման:

Լալայանը ևս հաստատում է Լռովա հայոց մեջ գոյություն ունեցող այս վաղեմի սովորության մասին. Երբ գլխավորապես աղջկա ծնողները համաձայն չեն լինում տալու իրենց աղջիկը նրա վրա սիրահարված երիտասարդին... և սա, հավաքելով յուր ընկերներին, փախցնում է աղջկան: Երբ այս մասին լսում են աղջկա ծնողները, ձիավորվում, սար ու ձոր ընկնում, որոնում են և եթե գտնում են՝ սաստիկ կռվում են, աղջիկը հետ առնում տանում տուն, իսկ եթե ոչ, տղան մի քանի օր աղջկան յայլաներում կամ բարեկամի մոտ պահելուց հետո ուղարկում է հոր տունը»:²¹ Թումանյանը «Անուշ»-ում տալիս է նաև այս սովորության գեղարվեստական փայլուն նկարագրությունը.

Ամբողջ մի ամիս խումբը զինավառ
Սարեր ու ձորեր ոտնատակ տվեց՝
Չորան Սարոյին գտնելու համար,
Որ սարիցն իջավ, Անուշին փախցրեց:
Մի ամսից հետո տղերքն եկան տուն,

¹⁹ Վ. Պ Ե տ ո յ ա ն, *Նշվ. աշխ.*, էջ 233:

²⁰ Վ. Բ ղ ո յ ա ն, *Հայ ժողովրդական խաղեր*, հ. 2, էջ 198: Ե. Լալայան, *Ջավախք, Երկեր*, հ. 1, Եր., 1985, էջ 250: Վ. Պետոյան, *Նշվ. աշխ.*, էջ 256:

²¹ Ե. Լ ա լ ա յ ա ն, *Բորչալուի գավառ*, էջ 215: Վ. Ղազարյան, *ՀՄԻ ԱԲԱ*, ֆ. 89, էջ 317:

Գովելով նրա արարքը ճարպիկ,
-Հալալ է տղին, այ իզիթություն,
Ահա թե ինչպես կփախցնեն աղջիկ:

Իհարկե, Անուշո սովորական դեպք չէ. Մոսին վրեժ է լուծում ոչ միայն քրոջ առևանգման, այլ նաև իր պատիվը ընկերոջ կողմից ոտնահարելու համար:

Մենակ Անուշի ախպերը - Մոսին
Մնաց հանդերում. երդում կերավ նա,
Ուր որ էլ լինին՝ նրանց միասին
Գտնի՝ կոտորի սիրտը հովանա:

Անշուշտ, նման իրավիճակում կարևոր հաշտարար դեր էր խաղում նաև գյուղի քահանան, ինչի մասին վկայում է Թումանյանը, ցույց տալով, թե որ դեպքում էր ներկում առևանգումը և իրականացվում պասկը, ինչը (դա բացահայտ զգում ենք Թումանյանի տողերից) կարևորն էր տվյալ պարագայում.

Մի լար, իմ աղջիկ, ինձ խոստովանիր,
Միրում ես նրան, քու կամքով փախար...
Եթե սիրում ես՝ էլ դարդ մի անիր,
Պիտի պսակեմ ես ձեզ անպատճառ...

Վ. Ղազարյանը վկայում է. «Պատահում էր, որ գոռով փախցրած աղջկան թողնում էին տղի տանը, գիտենալով, որ հետ բերելը կրկնակի ամոթանք է իրենց համար, աղջիկը մնալու է տանը»:²²

...Կանգնած են շուրջը կանայք հարևան,
Ու խոսք չեն գտնում ասեն անարգված,
Տարած, ետ բերած, անբախտ աղջկան:

Նույնիսկ հեքիաթներում և լեգենդներում Թումանյանը հաղորդում է հարսանեկան արարողակարգին վերաբերող նյութեր: Հասարակ ժողովրդի տղաներն ու աղջիկներն իրար ծանոթանում էին ջրի ճամփին, հարսանիքներում, սարերում կամ սարի ճամփին, տոնական օրերին ուխտավայրերում:²³ «Ախթամար» լեգենդում Թումանյանն անդրադառնում է սիրահարների հանդիպման մեկ այլ տարբերակի, ընդ որում, թեև թվում է, թե նա դրական է վերաբերվում նման հանդիպումներին, բայց գեղարվեստական խոսքով արտահայտում է ժողովրդի վերաբերմունքը նման կապի վերաբերյալ.

Ու աստղերը կամարից
Ակնարկելով բամբասում են
Լիրք, անամոթ Թամարից»:

Այլ օրինակներում, ինչ-ինչ պատճառներից ելնելով, ծնողներն իրենք էին որոշում իմամիներ դառնալ («Ոսկու կարասը»), կամ արքաներն իրենց աղջիկներին ամուսնացնելու նպատակով դեսպաններ էին ուղարկում արժանավոր փեսացուների մոտ, իսկ վերջիններս էլ արքայադատեր սրտին արժանանալու համար անպայման որոշակի փորձության էին ենթարկվում՝ ցույց տալով իրենց շնորհքը ճիարշավում, գոտեմարտում և այլն: Հեքիաթային հարսանիքները ևս չեն կարող իրականանալ առանց քավորի, բաժինքի, իմամիների փոխադարձ հարաբերությունների, յոթ օր յոթ գիշեր ընթացող քեֆերի («Չախ-չախ քազավորը», «Ոսկու կարասը», «Կռնատ աղջիկը»): Եվ բացառված չէ, որ արքայազնն ամուսնանա ոչ արքայական ծագում ունեցող, նույնիսկ հաշմանդամ աղջկա հետ, որովհետև թումանյանական իմաստությունն ամուսնության մասին ասում է. «Մարդ ու կնկա բախտը որ կա՝ սրտիցն է: Աստված դրանց համար էլ եղպես է բարի տեսել»: («Կռնատ աղջիկը»)

Ամենայն հավանականությամբ, Թումանյանը տեղյակ է նաև հնում եղած այն սովորությանը, երբ աղջիկներն էին փեսացու ընտրում²⁴ և ոչ թե տղաները, ապա թե ոչ թեկուզ հեքիաթում նա այնքան «անհամեստ» չէր ներկայացնի հայ աղջկան.

«Աստված ասաց՝ դու պիտի քեզ համար մի մտերիմ կյանքի ընկեր գտնես, այն ժամանակ էլ տխուր չես լինիլ, ուրախ ու երջանիկ կլինես:

²² Վ. Ղազարյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 317:

²³ Նույն տեղում, էջ 345:

²⁴ Խ. Սամուելյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 37:

-Դե որ այդպես է, արի դու եղիր իմ կյանքի մտերիմ ընկերը,- թախանձեց աղջիկը ճամփորդին»:(«Անխելք մարդը»)

Թումանյանական ամուսնահարսանեկան արարողակարգում ևս խնձորը հանդես է գալիս որպես սիրո խորհրդանիշ՝ լրացնելով ազգագրական գրականության մեջ ափոված բազմաթիվ նմանատիպ նյութերը.²⁵

Ընտրիր, գարկիր ձեռիդ խնձորն

Անհաղթներից անհաղթին,

Որ ողջ աշխարհ մայիլ մնա

Անզուգական քո բախտին: («Փարվանա»)

Այսպիսով, ծնված լինելով Լոռվա ավանդական կենցաղամշակութային արժեքներով ապրող Դսեղ գյուղում, Հովի. Թումանյանը նուրբ դիտողականությամբ և իրեն հատուկ խորաքափանցությամբ վավերացրել է ժողովրդական կյանքի առօրյա և տոնածիսական կացութաձևը, այդ թվում նաև՝ հայոց ավանդական ամուսնահարսանեկան արարողակարգի որոշ մանրամասներ՝ հաղորդելով դրանց գունեղ, գեղարվեստական մարմնավորում, անաղարտ պահպանելով ազգագրական ատաղձը:

Ցավոք, Թումանյանը չի տալիս ամուսնահարսանեկան ծիսաշարի հանգամանալից բնութագիրը (նրանից դա չենք էլ կարող պահանջել կամ ակնկալել): Նրա ստեղծագործությունները սահմանափակվում են այդ ծիսաշարի որոշ պահերի նկարագրությամբ, այդ ծիսաշարի հետ կապված շատ մանրամասներ Թումանյանը բավարար չափով չի լուսարանում, որոշ սովորությունների մասին նրա ստեղծագործություններում չենք գտնում նույնիսկ պարզ հիշատակություն: Այնուամենայնիվ ինչպես տեսանք, Թումանյանի մի շարք ստեղծագործություններ արժանի են ազգագրագետների ուշադրությանը՝ հատկապես հայոց ավանդական ամուսնահարսանեկան արարողակարգի մի շարք նրբություններ բացահայտելու առումով:

ПРОЯВЛЕНИЯ ТРАДИЦИОННОЙ АРМЯНСКОЙ СВАДЕБНОЙ ОБРЯДНОСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ОВ. ТУМАНЯНА

___ Резюме ___

___ А. Арутюнян ___

В статье обсуждается проблема проявлений элементов традиционной армянской свадебной обрядности в произведениях выдающегося армянского поэта Ованеса Туманяна. Некоторые произведения поэта анализируются не с точки зрения их художественной ценности, а как этнографический первоисточник по многим сферам армянской свадебной обрядности. Сам поэт рассматривается как прекрасный знаток традиционной армянской культуры, нравов, быта и атмосферы армянского села конца XIX-начала XX века.

²⁵ Ե. Լ ա լ ա յ ա ն, Վայոց Շիր, էջ 144:

Կարինե ՍԱՀԱԿՅԱՆ
Ռոզա ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԿՈՆՖԼԻԿՏԻ ԷՆԵՐԳԵՏԻԿԱՆ ԵՎ ՀՈԳԵԿԱՐԳԱՎՈՐՈՒՄԸ
ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅՈՒՄ

Կոնֆլիկտի սկզբնական պատճառը սովորաբար բացատրվում է հավասարության պահանջմունքի խախտումով: Պատահական չէ, որ ընդունված օրինաչափությունների և կարգը խախտողների գործունեությունը հանգեցնում է հավասարության և արդարության պահանջմունքի քրոնիկական ֆրուստրացիաների:

Մահմանային իրավիճակներում մեկ անձի վարքը երբեմն հակասում է այլ անձանց իրավաբանական ու բարոյական դիրքորոշումներին, որով էլ պայմանավորվում է նրանց վարքագծի հարկադրական փոփոխությունը: Վարքագծի փոփոխության արտահայտման միջոցներից է ագրեսիվ գործողությունը՝ ֆիզիկական ճնշման սպառնալիքով կամ կարգավիճակի խախտումով: Այսպիսի դեպքերն առավելապես առնչվում են հոգեբանական կոնֆլիկտներին:

Ըստ լեզվական ընկալման՝ կոնֆլիկտը հակադիր շահերի, ձգտումների, հայացքների, ուժերի բախում է՝ ընդհարում, բախում, որն ընկած է գեղարվեստական երկի գործող անձանց պայքարի հիմքում:¹

Փիլիսոփայական հայեցակետի համաձայն՝ դրամատիկական կոնֆլիկտը կենսական հակասությունների արտահայտման յուրօրինակ գեղագիտական ձև է: Նրա բովանդակությունը գեղեցկի և այլանդակի միջև մղվող պայքարն է: Կոնֆլիկտը ծագում և լուծվում է որոշակի սոցիալական ուժերի և հասարակական զարգացման միտումների բախման վրա:²

Կոնֆլիկտը լատիներեն *conflictus*՝ ընդհարում, բախում բառից է առաջացել. հայտնի են այս երևույթի բնորոշման ու սահմանման տարբեր հայեցակետեր:

Հոգեբանության մեջ առանձնացվում է կոնֆլիկտների հետևյալ տեսակները.

1. Ներանձնային. բնութագրվում է նույն անձի մեջ երկու հավասար ուժերի կամ գաղափարների բախմամբ՝ հակադրվելով ուղղվածությամբ, որդասպատճառներով, հետաքրքրություններով, պահանջմունքներով և այլն:
2. Միջանձնային. առաջանում է մարդկանց միջև միմյանց փոխհարաբերվելիս, երբ նրանք հետապնդում են անհամատեղելի նպատակներ՝ ունենալով անհամատեղելի արժեքային կողմնորոշումներ ու սկզբունքներ: Նման դեպքերում սուր մրցակցությամբ ձգտում են հասնելու միևնույն հետապնդելի նպատակին, որը բնականաբար վերապահված է միայն կողմերից մեկին:
3. Միջխմբային. իբրև բախումային կողմեր հանդես են գալիս սոցիալական խմբերը, որոնք ունեն անհամատեղելի նպատակներ և իրենց գործունեությամբ խոչընդոտում են մեկը մյուսին:³

Ամեն մի կոնֆլիկտ ծագում է միայն օբյեկտի ամկայության դեպքում: Անհատի և սոցիալական խմբերի բախումներն առանց հիմքի չեն լինում և տեղի են ունենում այն դեպքում, երբ մասնակիցները չեն կարողանում միմյանց միջև ինչ-որ բան պարզաբանել: Մարդիկ պայքարի մեջ են մտնում ոչ միայն իրական նյութական բարիքների համար, այլև հետապնդելով ու պաշտպանելով խաբուսիկ իդեալներ: Կոնֆլիկտի առարկան միշտ իրական է և արդիական, իսկ օբյեկտը կարող է լինել ինչպես ակնհայտ, այնպես էլ լատենտային (թաքնված):

Կոնֆլիկտի դինամիկան ըմբռնելու համար նախ անհրաժեշտ է քննության առնել նրա էներգետիկան և ապա զարգացման ընթացքը: Յուրաքանչյուր կոնֆլիկտի տևողություն այնքան է, որքան կողմերը եռանդ են դնում այն պահպանելու համար:

¹ Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հ. III, (Կ-Ս), Եր., 1974, էջ 184:

² Փիլիսոփայական բառարան, Եր., 1975, էջ 216:

³ Краткий психологический словарь, Политиздат, М., 1985, стр. 152.

Կոնֆլիկտի լիցքի հզորության չափը պայմանավորված է նրանով, թե որքան ավելի մեծ եռանդով են կողմերը լծվում կոնֆլիկտը «որոբոքելու» գործին:

Հարկ է տարբերակել այն օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ գործոնները, որոնք ներքաշում են մարդկանց կոնֆլիկտային գործողությունների ոլորտ:

Օբյեկտիվ գործոնները իրականության մեջ գոյություն ունեցող հանգամանքներն են, որոնք գլխավորապես կապված են կեցության պայմանների, ինչպես նաև անհատի կամ սոցիալական խմբի սոցիալ-հոգեբանական էական առանձնահատկությունների հետ: Օբյեկտիվ գործոնների առկայությունը, որը անհատի կամ սոցիալական խմբերի կենսականորեն կարևոր պահանջումներին, շահերին, նպատակների բախում է առաջացնում, կոնֆլիկտը դարձնում է անխուսափելի: Ի դեպ, դեպքերի ծավալմանը զուգահեռ կոնֆլիկտը կարող է ենթարկվել ձևափոխությունների:

Սուբյեկտիվ գործոնները խթանում են կոնֆլիկտային գործողությունները և որոշվում են երևակայական, պատրանքային հանգամանքներով: Այս դեպքում մարդը աղավաղված է պատկերացում այն վիճակը, որում գտնվում է. իրական հանգամանքները ևս խեղաթյուրվում են երևակայականի ճնշմամբ: Պատրանքները կոնֆլիկտը հրահրող և զորեղացնող պատճառներն ու ազդակներն են: Ըստ էության, երևակայամոլությունը շիկացնում է կրքերն այնքանով, որքանով իրական են հանգամանքները: Մարդը, հայտնվելով տարածայնությունների գոտում, կրում է կոնֆլիկտի և՛ օբյեկտիվ, և՛ սուբյեկտիվ գործոնների «սլաքները»:

Գոյություն ունեն բոլոր մարդկանց ներհատուկ մի քանի տիպական պատրանքներ, որոնք վկայում են կոնֆլիկտի շիկացման և էներգետիկայի մասին՝ «հաղթել-պարտվել» պատրանքը, «ինքնարդարացման» պատրանքը, «վատ մարդու» պատրանքը, «հայելային ընկալման» պատրանք⁴ (բախվող երկու կողմերի մեջ երկույթների ընկալման վերաբերյալ նույն պատկերացումների ստեղծում, այնպես, ինչպես հայելուն մայելիս): Ներանձնային կոնֆլիկտներում՝ մարդու հոգում խմորվող դրդապատճառների պայքարում, հաղթելու հավանականություն ունի առավել հզոր էներգետիկ լիցք ունեցողը: Հարցը, սակայն, շատ ավելի է բարդանում միջանձնային կամ խմբային կոնֆլիկտների դեպքում:

Ո՞րն է կոնֆլիկտի «ուժը»:

Հնարավոր չէ թվարկել այն բոլոր գործոնները, որոնք հաղթանակ և գերազանցություն են ապահովում կոնֆլիկտներում: Սակայն կոնֆլիկտային գործողության եղանակն ընտրելու խնդրում մեծ նշանակություն ունի ոչ այնքան այդ ուժի «բացարձակ մեծությունը», որքան նրանց հարաբերությունը, ուժերի հաշվեկշիռը: Կոնֆլիկտային պայքարում ուժերի հարաբերակցությունը կարող է փոխվել: Հակամարտող կողմերից մեկի գործողությունների նպատակը մյուսի ուժերը թուլացնելն է: Կոնֆլիկտի դինամիկան շատ հարցերում որոշվում է նրանով, թե կողմերն ինչպես են հասնում ուժերի գերակայության՝ շրջելով այն իրենց կողմը:

Սահմանային իրավիճակներում՝ վտանգի պահից մինչև վարքագծի ընտրությունը կուտակվում են ազդեցիվ գործողության ռեսուրսներ: Եթե բացասական էներգիան և եռանդուժը համաժամանակյա դուրս չեն մղվում, կարող են առաջանալ հոգեստմատիկ հիվանդություններ և հոգեներզոզներ: Մարդկանց պահանջումների հակասությունը երբեմն էլ կարող է հանգեցնել հոգեշեղումների՝ միջանձնային հարաբերությունների մեջ ընդգծելով կողմերից մեկի առավելությունը:

Բոլոր դեպքերում հարկավոր է նվազագույնի հասցնել ազդեցիվ վարքագծի դրսևորումները՝ գտնելով բացասական իմպուլսի պարպման ելուղիներ: Ազդեցիվության զայման և նվազեցման շնորհիվ, օգտագործելով հակակոնֆլիկտային միջոցներ, կարելի է կանխել հակասությունների առաջացումը և թուլացնել լարվածությունը: Անհրաժեշտ է վերագտնել ու պահպանել մախկին ներդաշնակ հարաբերությունները՝ այսպիսով լուծելով միջանձնային հակասությունները:

Գերազանցության նշանները երբեմն դրսևորվում են բարյացակամության շեշտով, կարեկցությամբ, հաղորդակցման պարզությամբ, որոնք առկա են մարդու հոգե-

⁴ Конфликтология, Учебник, Санкт-Петербург, 2000, стр. 44-45.

կանի մեջ և որոնցից դժվար է ազատվել: Գաղտնի գերազանցության նշան կարելի է համարել սեփական անձի ճշմարիտ լինելու մեջ համոզվածությունը:

Կոնֆլիկտային կողմերին կարելի է առաջարկել մի քանի դարձվածներ, որոնք կանխում են ինքնահավան լինելու տպավորությունը (*ինձ թվում է, ըստ իս... , եթե չեմ սխալվում... , ես այդպես եմ կարծում...*) միջավայրին դրական կողմնորոշելով:

Եթե խոսակցի վարքագիծը հակադրվում է ներխմբային կանոններին և բարոյական դիրքորոշումներին, հակազդեցության նպատակահարմարությունը պետք է ընտրել. հաղորդակցման ունակությունների վրիպումներին առնչվող կոնֆլիկտները բացասաբար են ներազդում կողմերի վրա՝ հանգեցնելով ներանձնային կոնֆլիկտի:

Հաղորդակցման երկար ժամանակահատվածում կարելի է պարզել խոսակցի արժեքային կողմնորոշումները, անձնային դիրքորոշումները՝ այսպիսով, հասնելով անձերի միջև հնարավոր կոնֆլիկտների հարթեցման:

Հոգեկարգավորման սկզբունքներից մեկը, այսպիսով, կոնֆլիկտների համահարթեցման մեթոդով՝ համակարգված կրթումով, վեճը կանխելու հմտության հասնելն է, ըստ էության, ճիշտ վարվելակերպով կանխելով կոնֆլիկտի առաջացումը:

Մշակում են կոնֆլիկտային հաղորդակցման հոգեբանական կոռեկցիայի մեթոդային եղանակներ, որոնք կիրառում են եսակենտրոն, ազդեցիկ ու շրջապատողների հանդեպ գերազանցության ձգտում ունեցող մարդկանց նկատմամբ: Բոլոր դեպքերում կոնֆլիկտածին իրավիճակ է ստեղծում հավասարության պահանջմունքի ֆրուստրացիան: Գերազանցման ցանկությունը և ակնհայտ նշանների դրսևորումը հատուկ են նրանց, ովքեր խորությամբ չեն ընդունում մարդկանց հավասարության գաղափարը: Մահմանային իրավիճակներում ազդեցիկ տատանումների ամպլիտուդը՝ խթան-հակազդեցություն, հակազդեցություն-խթան, գործողությունների շղթայում ավելանում է: Երբեմն լարվածության ուժեղացումն ուղեկցվում է ավերիչ գործողությունների պատրաստակամությամբ: Սովորաբար վեճն ավարտվում է բարոյական և իրավական արգելափակ գոտու սահմանի մոտ՝ ի վերջո հանգեցնելով ազդեցիկ իմպուլսի պարպման:

Համակեցության և վարվելակերպի կանոնների խախտումը ևս առնչվում է գերազանցության գաղափարի կամ դրսևորվող նշանների արտահայտմանը՝ հաճախ մեղադրանքների և վիրավորանքների ձևով: Մեղադրանքն ընդունելու դեպքում կարող են նվազել անձի ստեղծագործական ներուժը, ինքնահարգանքը և միջավայրի հարգանքը, իսկ մեղադրանքի անընդունելիությունը փոխարկվում է ակտիվ տեսակի՝ պատասխան մեղադրանքի, որը պայմանավորված է հոգեբանական պաշտպանական միջոցների ակտիվացմամբ:

Հարց է առաջանում՝ ինչպե՞ս վերաբերվել քննադատությանը, առանց որի անհնար է պատկերացնել համագործակցություն:

Ըստ մեթոդական հոման՝ անհրաժեշտ է քննադատող անձից տարանջատել մեղադրական սլաքը՝ առավելապես շեշտադրելով կառուցողական առաջադրանքները (կոնստրուկտիվ) և կանխելով թյուր մտեցումներն ու հայեցակետերը:

Հաղորդակցման գործընթացում կոնֆլիկտածին գործոններից է, այսպես կոչված, «վերևից ներքև» ուղղորդված հումորը: «Քավության նոխազի» բարդույթ ունեցողները նույնիսկ բարյացակամ հումորի դեպքում տառապում են դիսկոմֆորտից կամ անբարեհարմարությունից: Առհասարակ անբարեմիտ հումորն ինքնաբարձրացում է խոսակցի նվաստացման հաշվին. շփոթվածությունը, պատասխան տալու փորձերը կամ հոգեբանական պաշտպանության մյուս միջոցները (վիրավորանք, մեղադրանք) վերստին լարվածություն են առաջացնում՝ հանգեցնելով կոնֆլիկտային իրավիճակի: Միայն ընկերական միջավայրում, ուր առկա են ինտելեկտի, բարոյական որակների հավասարություն, հոգեմտավոր նկարագրի ընդհանրություն, հումորը կորցնում է գերազանցության շեշտադրումը և արդարացվում է:

Անհրաժեշտ է ուշադրությունը բևեռել մարդկանց՝ միմյանց վրա ազդելու ոճին՝ ընդգծելով ժողովրդավարական ոճի և՛ առավելությունները, և՛ առանձնահատկությունները՝ ավտորիտարի համեմատությամբ: Ժողովրդավարական ոճի սկզբունքն է՝ պարտադրել և կոնֆլիկտի լուծման ուղիներ առաջարկել նկարագրելով հնարավոր առավելություններն ու թերությունները: Այս դեպքում խրախուսվում է նաև այլ առաջարկությունների առաջադրումը. պարտադրում է ոչ թե անձը, այլ թելադրում է իրականություն:

նը, հարաբերությունները զարգանում են փոխադարձ հավանության և համաձայնության մթնոլորտում, հետևաբար բարձրանում են անձի ակտիվությունը և ինքնագնահատականը:

Հաղորդակցման գործընթացում առավելապես կարևորվում է հավասարության սկզբունքի պահպանումը: Հաճախ կոնֆլիկտային իրավիճակներում հակազդեցության բացակայությունը կարող է բացատրվել այն հանգամանքով, որ անձը խուսափել է վեճից՝ ի վնաս արժանապատվության կորստի: Անձի արժանապատվությունը չվնասող ինքնաքննադատությունը տրամադրում է համերաշխության: Լինում են դեպքեր, երբ միտումնավոր խախտվում են վարվելակերպի ու բարոյականության ընդունված օրենքներն ու օրինաչափությունները, որի հետևանքով լարվածություն է ստեղծվում միջանձնային հարաբերությունների ոլորտում: Հակադրությունը տեղափոխվում է օրենքը կամ կարգը խախտել ցանկացողների և այն թույլ չտվողների միջև: Նման դեպքերում անհրաժեշտ է փոխել խախտողի դիրքորոշումը, անձնային ուղղվածությունը, որը բացառված է առանց կոնֆրոնտացիայի: Նպատակահարմար չէ օգտագործել վիրավորական խոսքեր կամ բարձրացնել ձայնի հնչերանգը, երբեմն մախրնտրելի է խոսքի մեջ մտցնել հեզմական ինտոնացիա՝ այսպիսով զգաստացնելով և սթափեցնելով խոսակցին:

Հոգեկարգավորման գործընթացը կարելի է իրականացնել փուլային մերգործությամբ՝ աստիճանաբար նվազեցնելով հոգեբանական ճնշումը: Կողմերին հաղորդելով ակտիվ և առողջ կենսական դիրքորոշում՝ չեզոքացնել վիճաբանողների բացասական միտումները: Այս ամենն ի վերջո ուղղված է հասարակական կարգի ներդաշնակության ու անձի հոգեկան հարաբերական հավասարակշռության պահպանմանը:

Անշուշտ, կարգը խախտողների վարքագծի հանդեպ լռությունն ու անտարբերությունը, հակազդեցության բացակայությունը կարող են հանգեցնել հավասարության և արդարության պահանջմունքի ծանր ֆրոստրացիաների:

Անհաջողությունները, ինչ խոսք, ազդում են մարդու կենսական դիրքորոշումների վրա՝ ուղեկցվելով դրդապատճառների փոխանակումով: Հոգեկարգավորման վերջնական միտվածությունը բախումների ու վեճերի լուծման ճանապարհով հասարակական ներդաշնակ կարգի վերականգնման, ինչպես նաև անձի հոգեկան և մտավոր աշխարհի հավասարակշռության հասնելն է: Երբ լարվածությունը վերացնելու, փոխադարձ զիջումների, համագործակցությունը վերականգնելու երկուստեք ձգտում կա, կոնֆլիկտը թևափոխում է գործնական հանգուցալուծման փուլ:

Կոնֆլիկտի լիակատար հանգուցալուծման կարելի է հասնել այն դեպքում, երբ և՛ արտաքին, և՛ ներքին մակարդակներում կոնֆլիկտային իրավիճակի երկու բաղադրիչներն էլ ձևափոխվում են:

ЭНЕРГЕТИКА КОНФЛИКТА И ПСИХОКОРРЕКЦИЯ В ПРОЦЕССЕ ОБЩЕНИЯ

___ Резюме ___

___ К. Саакян, Р. Оганесян ___

В конфликтных ситуациях различаются объективные и субъективные факторы возникновения конфликта. Существенную роль в динамике конфликта играет энергетика. Наша цель-это достижение розрешения конфликта мирным путем. Процесс психокоррекции способствует выявлению и разработке противоконфликтных средств, приводящих обретению относительной уравновешенности личности.

Լարիսա ԵԳԱՆՅԱՆ

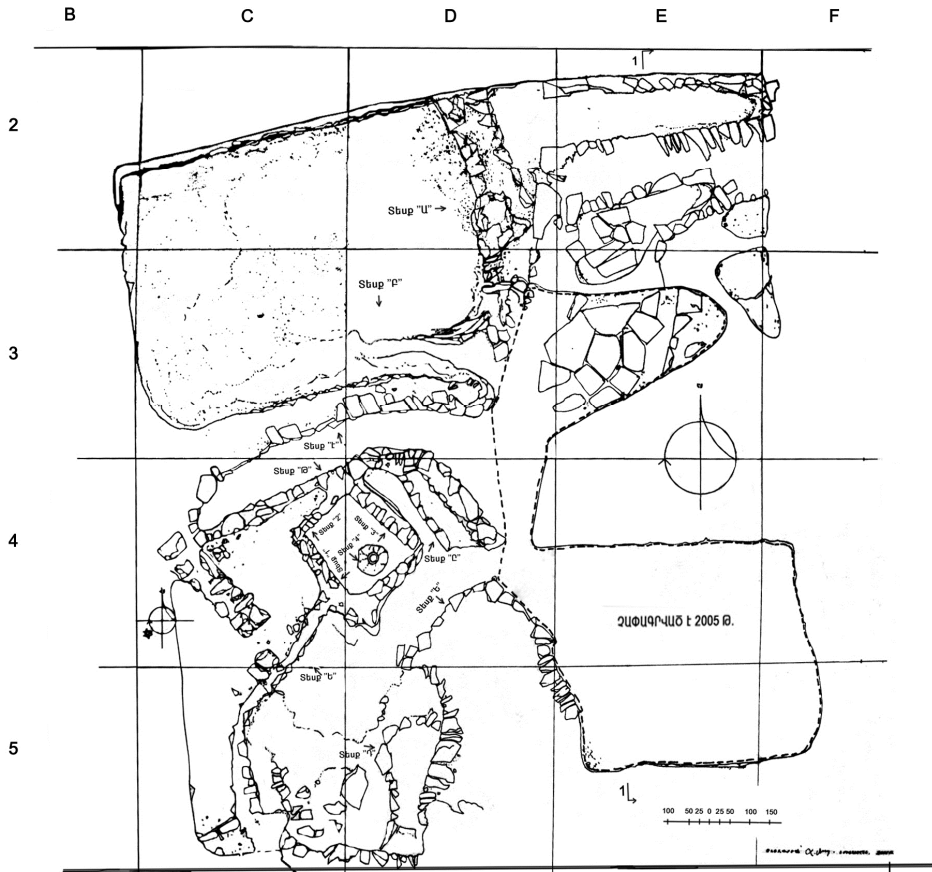
ՄԵԾ ՄԵՊԱՍԱՐԻ 2006թ. ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

Մեծ Սեպասարի նախորդ երկու տարիների պեղումներով բնակավայրի վաղ միջնադարյան կառույցների տակ բացվեցին մ.թ.ա. 28-26/24-րդ դարերով թվագրվող բնակավայրի շինարարական երկու հորիզոններից պահպանված սալահատակների և պատերի հատվածներ:¹

2006թ. պեղումներն իրականացվեցին Project Discovery հիմնադրամի դրամաշնորհով: Ելնելով որոշակի խնդիրներից՝ պեղումները նախ շարունակվեցին բնակավայրի արդեն մասամբ պեղված հատվածներում, ապա պեղավայրն ընդարձակվեց դեպի հյուսիս և արևմուտք: Պեղավայրի արևմտյան հատվածում դրվեցին լրացուցիչ B-2, B-3, B-4 և B-5, հյուսիսայինում՝ C-2 և D-2 քառակուսիները:

Աշխատանքներն իրականացվեցին պեղավայրի կենտրոնական հատվածում՝ նախորդ տարիներին բացված միջնադարյան կառույցի առաջին (E-4, E-5) և երկրորդ սենյակներում (E-3): Առաջին սենյակում հեռացվեցին հարավային մաստաբայի մի մասը և հյուսիսային մաստաբան ամբողջությամբ: Պեղվեց նաև նույն սենյակում պահպանված վաղբրոնզիդարյան սալահատակի տակ:

ՄԵԾ ՄԵՊԱՍԱՐ. ԲՆԱԿԱՏԵՂԻ (2006)

¹ Լ. Ե զ ա ն յ ա ն, Մեծ Սեպասարի մ.թ.ա. III հազարամյակի բնակավայրը (2004-2005թթ. պեղումների նախնական արդյունքներ), ԸՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», VIII, Գյումրի, 2005, էջ 5-21:

Նախորդ տարի բացված հարավային՝ առաջին սենյակը արևելք-արևմուտք ձգվածությամբ ուղղանկյուն սրահ է՝ հարավային և հյուսիսային պատերի երկայնքով դրված մաստաքաներով, որոնք վերաբերում են վաղմիջնադարյան կառույցի վերակառուցման փուլին: Մենյակի մեջ պահպանված մ.թ.ա. III հազարամյակին վերաբերող սալահատակը և վերջինիս վրա դրված պատը մտնում էին մաստաքայի տակ:

Հարավային սենյակի հյուսիսային պատի տակ դրված մաստաքան զբաղեցնում էր պատի արևմտյան կեսը և ավարտվում էր հյուսիս-արևմտյան անկյունում բացված մուտքի մոտ: Վաղբրոնզիդարյան կառույցից պահպանված սալահատակից 40սմ բարձր լինելով՝ մաստաքայի արևելյան կողմն ավարտվում էր նույն սալահատակին դրված քարերով: Հստակ էր, որ վերջինս մաստաքայից ավելի վաղ է, սակայն նաև համաժամանակյա չէ սալահատակին: Շարվածքի ինչ լինելը և ժամանակաշրջանը պարզելու համար անհրաժեշտ էր հեռացնել մաստաքան:

Մաստաքայի մակերեսից 30սմ խորության վրա բացվեց շատ վառ թրծված օջախ: Խեցեղենը խառն էր՝ հիմնականում մ.թ.ա. III հազարամյակին բնորոշ կարմիր աստառով և սև փայլուն արտաքինով տարբեր ամանների բեկորներ, դրանց հետ նաև՝ միջնադարյան բեկորներ: Մաստաքան հեռացնելիս բացվեց մ.թ.ա. III հազարամյակի սալահատակի վրա դրված հյուսիս-հարավ գնացող պատին զուգահեռ մի պատ և: Քարերի և սալերի խառը շարվածքով այս պատը մնացել է միջնադարյան կառույցի տակ, որի հյուսիսային պատը դրվել է անմիջապես վերջինիս վրա: Բացված պատի հատվածը վերաբերում է մ.թ.ա. III հազարամյակի կառույցի շինարարական երկրորդ փուլին և մի ամբողջություն է կազմել ստորին սալահատակից 30սմ հզորությամբ մշակութային շերտով տարանջատված երկրորդ սալահատակի հետ: Մաստաքան հեռացնելուց հետո արևմտյան մասում բացվեց նաև նույն կառույցի շինարարական առաջին փուլին վերաբերող, հյուսիս-հարավ ուղղությամբ և ստորին սալահատակի հետ մեկ ամբողջություն կազմող պատի (լայն. 1մ) շարունակությունը: Այսինքն՝ իրար զուգահեռ երկու պատերը տարածամանակյա են:

Մենյակի կենտրոնում՝ վաղբրոնզիդարյան սալահատակի եզրից սկսվող հողե հատակի վրա՝ երկրորդ փուլին վերաբերող պատի տակ, բացվեց անկանոն, հսկա քարերի վրա դրված անոթի շուրթից իրան հատվածը կազմող բեկոր՝ ամրացված վառ թրծված կավի 4-5սմ շերտով: Կավանոթի բերանը դրվել է մայր հողի մեջ ցցված ժայռաբեկորի եզրին և քիչ բարձր է ստորին սալահատակից: Կավաշերտի հարթակի վրա գտնվեցին մանր եղջերավոր անասունի կողոսկրեր և այլ անոթների մի քանի բեկոր: Կավաշերտը շարունակվում և մտնում է պատի տակ: Այսինքն, շինարարական երկրորդ փուլին վերաբերող, մեկ մետր լայնությամբ, տարբեր մեծության քարերով և սալերով շարված, հողի և քարերի լիցքով պատը դրվել էր կառույցի շինարարական առաջին փուլին վերաբերող անոթ-կրակարանի վրա: Հետագայում վաղբրոնզիդարյան այս պատի վրա է դրվել վաղմիջնադարյան կառույցի պատը: Այսինքն, տվյալ փոքր հատվածում ունենք վաղբրոնզիդարյան երկու և վաղմիջնադարյան մի շերտ, որոնց հարաբերակցությունը պարզելու համար պատի մի հատվածը հեռացվեց: Պեղվող հատվածը մի կողմից սահման ուներ կավաշերտի մեջ դրված անոթ-կրակարանի շուրթը, մյուս կողմից՝ միջնադարյան պատը: Բացվեց հրաբխային խարամով և հողով տափանցված հաստ հատակ՝ վաղբրոնզիդարյան ամանների բեկորներով: Ավելի վաղ շերտի առկայությունը պարզելու նպատակով պեղվեց նաև սալահատակի տակ: Նախ հեռացվեց սալահատակի մի մասը: Բացված փոսի մեջ գտնվեցին բարձր վզով և քիչ փքուն իրանով միջին բրոնզիդարյան երկու ամբողջական անոթ, սրանց կողքին՝ մ.թ.ա. III հազարամյակին բնորոշ կարմիր աստառով և սև արտաքինով կարասի բեկորներ, օբսիդիանից սրածայր գործիք, ինչպես նաև ոչխարի ճան և սրունքոսկր: Վաղբրոնզիդարյան կարասն իր տեղում է, իսկ միջինբրոնզիդարյան նյութերը այստեղ հայտնվել են հետագայում, երբ բնակավայրի անկումից հետո տարածքը հավանաբար վեր է անվել դամբարանադաշտի և մ.թ.ա. III հազարամյակի շերտի մեջ իջեցվել է միջինբրոնզիդարյան թաղում: Թեև միայն հետագա պեղումներով կարելի է հաստատել ենթադրությունը, սակայն սրա օգտին են խոսում ինչպես մ.թ.ա. II հազարամյակին վերաբերող գտածոները, այնպես էլ Մեծ Մեպասարի արևելյան հատվածի մակերեսին ուրվագծվող սալարկղերը և «Դարի սուրբ» մատուռի մեջ ներառված սալարկղային թաղումները, որոնցից

մեկի ձևը՝ երկու մեծ ծածկասալով ու կոթողով, բնորոշ է միջին բրոնզի ժամանակաշրջանին:

Որոշվեց հեռացնել նաև նույն սենյակի հարավային պատի տակ դրված մաստաբայի արևմտյան կեսը: Մաստաբայի շարվածքից երևում էր, որ արևմտյան հատվածը հետագայում է դրվել: Նույն հատվածում ընդհատված էր նաև հարավային պատը: 2005թ. սենյակի արևմտյան պատը բացելիս պարզվել էր, որ վերջինս, հասնելով մաստաբային, ավարտվում է: Պեղվել էր նաև արևմտյան պատին կից քառակուսին, սակայն նշված պատը չհայտնաբերվեց: Անհրաժեշտ էր պարզել նաև մաստաբայի տակ մնացած մ.թ.ա. III հազարամյակի սալահատակի և համաժամանակյա հյուսիս-հարավ պատի շարունակելի լինելը, ինչպես նաև սենյակի հարավային պատի թերի լինելու պատճառը:

Առաջին շերտից գտնվեց աղորիք և ծակոտկեն բազալտից կուռք: Այս իրերը գտնվեցին կոպիտ, խաչվող գծերով նախշազարդված սաջի բեկորների հետ, որոնք մնացել են արևմտյան պատի փվածքի տակ: Մաստաբան 20 սմ իջնելուց հետո բացվեց մեկ այլ սաջ, որից պահպանված աղեղնաձև հատվածը փկուրքից ամրացված էր քարերի շարվածքով: Բացվեց նաև սենյակի արևմտյան պատի շարունակությունը, որի վերին շարքերի քարերը փվել էին օջախի վրա: Մենյակի հարավային պատի արևմտյան հատվածի բացակայությունը ենթադրում է, որ պատը կարող էր ավելի խոր դրված լինել: Այս պատը նաև պեղավայրի հարավային եզրն է, և պեղավայրի հետագա ընդարձակմամբ միայն հնարավոր կլինի պարզել պատի բացակայության պատճառը:

Հարավային պատի տակ դրված մաստաբան հեռացնելուց հետո բացվեց մ.թ.ա. III հազարամյակի կառույցի առաջին հորիզոնին վերաբերող պատի շարունակությունը՝ հարավ-արևմտյան անկյունով: Այսինքն՝ կառույցը քառակուսի կամ ուղղանկյուն է եղել, և բացվածը նրա արևմտյան պատն է:

Այսպիսով, հարավային սենյակի պեղումներով հատակեցվեց, որ պահպանված ստորին սալահատակը և նրա վրայով գնացող պատը համաժամանակյա են և վերաբերում են բնակավայրի շինարարական առաջին փուլին: Նույն փուլին է վերաբերում նաև տափանված անոթ-կրակարանը, իսկ վերջինիս վրա դրված պատը կապվում է արևելյան պատի տակ պահպանված երկրորդ սալահատակի հետ և վերաբերում է վերակառուցման փուլին: Իսկ սալահատակի տակ բացվածը միջինբրոնզիդարյան շերտի փաստումն է:

Պեղավայրի կենտրոնական հատվածում շարունակվեցին նաև հյուսիսային կամ երկրորդ սենյակի պեղումները (E-3): Նախ բացվեցին հյուսիս արևմուտք-հարավ արևելք թեքվածությամբ միջանցքի պատերը: Պատերից արևմտյանն անկյուն տալով շարունակվում և միանում է հյուսիսային կամ երկրորդ սենյակի հյուսիսային պատին: Հյուսիսային սենյակի արևմտյան պատը նստած է վաղբրոնզիդարյան սալահատակին դրված հյուսիս-հարավ պատի մնացորդների վրա: Նույն սենյակի արևելյան հատվածում՝ նույնպես սալահատակի վրա, պահպանվել է հյուսիս-հարավ պատ, որի վրա նստած 50սմ հզորությամբ մշակութային շերտին հաջորդում է վաղմիջնադարյան պատը: Քանի որ հյուսիսային և հարավային երկու սենյակները բաժանված են նույն պատով և սալահատակներն էլ մնացել են վաղմիջնադարյան նույն պատի տակ, կարելի է ենթադրել, որ դա նույն սալահատակն է: Բաժանարար պատի արտաքին մակերեսին ընթերցվում են իրար գուգահեռ երկու շարվածք և երրորդը, որ հետագա վերակառուցման ժամանակ արված հավելում է (E-3, E-4): Պատն ունի 5,7մ երկարություն և 3,5մ լայնություն արևելյան եզրին, իսկ արևմտյանում՝ 1,8մ: Պատի երկու ծայրերի չափերի տարբերությունը պայմանավորված է հավելյալ պատի անհամաչափ շարվածքով: Նախնական պատն ունի 1մ լայնություն: Հետագա հավելաշարն արևելյան եզրից սկսվում է 2,5մ և արևմտյանում ավարտվում 80սմ լայնությամբ: Պատը լրացվել է ամրացման նպատակով և անհամաչափ շարվածքի արդյունքը կենտրոնի լայն փքվածքն է: Վաղմիջնադարյան կցակառույցի որակը տնտեսական և սոցիալական վիճակի վկայություն է:

Հյուսիսային հատվածում պեղվեցին հավելված կից երեք քառակուսիներ (C-2, D-2 և E-2): Լրացված հատվածն ավարտվում է սարի գագաթի հյուսիսային եզրին, ուր ուրվագծվում էին պատի հետքերը: Ներառվեց նաև նշված պատը: Ինչպես պեղավայրի

ողջ տարածքում, այստեղ ևս հեռացված ճիւղի տակ արդեն փլվածքների խառնիխուռն թափված քարեր են՝ խառնված վաղբրոնզիդարյան և վաղմիջնադարյան խեցեղենի հարյուրավոր բեկորների հետ: Խեցեղենի մեջ կան մախորդ տարիներին գտնված անոթների բեկորներ: Հավելված հատվածի պեղումներով (E-2) բացվեցին արդեն պեղված կառույցներն ամբողջացնող պատեր: Այսպես, հյուսիսարևելյան մասում բացվեց հյուսիսային կամ երկրորդ սենյակի հյուսիսային պատը, որի լայնությունը արևելքում 2,30մ է, արևմուտքում՝ 1,60մ: Պատն երկու անգամ լրացվել է 40-սկան սմ լայնությամբ մեկական պատով: Հետագա երկու վերակառուցումների ժամանակ հավելված պատը դրվել է կառույցի հյուսիսային պատի տակ կուտակված 30-70սմ հզորությամբ կավի շերտի վրա: Կավի շերտի միջից դուրս եկան շարժական մի քանի օջախների բեկորներ: Արևմտյան մասնական պատը ի տարբերություն հյուսիսային հավելվածի, ավելի բարձր է, դրված է ժայռի վրա և ունի 1,60սմ հզորություն: Մենյակն ամբողջությամբ բացված չէ, քանի որ վաղմիջնադարյան պատերը նստած են վաղբրոնզիդարյան կառույցի վրա: Բացված հատվածներում հստակ են այս սենյակի վաղ բրոնզի վերաբերող հյուսիսային և արևմտյան պատերի որոշ հատվածներ և սալահատակի մի մասը: Պայմանավորված տեղանքով՝ այս և պատկից երկու սենյակների սալահատակների բարձրությունները տարբեր են: Առաջինի սալահատակը պատկից սենյակների սալահատակից 67սմ բարձր է: Բացի խեցեղենից, այստեղից գտնվեցին նաև փայտի և օբսիդիանից դանակի կտորներ, իսկ սալահատակի տակ ստուգումները ցույց տվեցին, որ այս կառույցը նստած է մ.թ.ա. III հազարամյակի մշակութային շերտի վրա, այսինքն՝ վերաբերում է վաղբրոնզիդարյան կառույցի շինարարական երկրորդ փուլին:

Պեղվեց նաև բնակավայրի հյուսիսային հավելվածի արևմտյան թևը (C-2, D-2): Կառույցների մնացորդները ծածկված են փլված քարերի խառնակույտով: Վերին շերտից հայտնաբերված նյութերը խառն են՝ և վաղմիջնադարյան, և վաղբրոնզիդարյան: Այս հատվածում թեև միջնադարյան կառույցներ չեն պահպանվել, սակայն գտածոների մեջ միջնադարյան նյութերի առկայությունը ենթադրում է, որ փլվածքները կարող են վերաբերել նաև տվյալ ժամանակաշրջանին: Բացվեց երկրորդ սենյակի հյուսիսային պատի շարունակությունը: Այս պատի հյուսիս-արևմտյան անկյունից սկսվում է մի փոքր կառույցի արևմտյան պատը: Վերջինս դրվել է ավելի վաղ կառույցի հյուսիս-հարավ պատի վրա: Կառույցը փոքր է (երկարությունը՝ 1,8մ, լայնությունը՝ 1մ): Հյուսիսային հատվածի փլվածքի մեջ գտնվեց ոլորուն բրոնզալարից ապարանջանի բեկոր: Այս կառույցի մեջ բացվեց մոխրի շերտով տափանված երկու հատակ, որտեղից գտնված նյութերը հիմնականում սև փայլեցված արտաքինով խեցեղենի բեկորներ են: Առաջին հատակին, 60սմ խորության վրա, սև փայլեցված թասի և մմանատիպ այլ անոթների բեկորների հետ գտնվեց նաև ոսկորից, մի ծայրը նեղ և տափակ գործիք: Մշակութային շերտի երկու հորիզոններից գտնվեցին կայծքարից մի քանի ներդիր և կոճակ: Հյուսիս-արևելյան անկյունում, 1,60մ խորության վրա գտնվեց բրոնզի թիթեղից ինչ-որ իրի՝ ծայրերն իրար սեղմված, տանձաձև մաս: Նույն խորությունից գտնվեց նաև կավից գրայի բերան, որի պռչը գտնվել է առաջին հատակի նյութերի հետ: Այս հատվածի պեղումներից գտնվեցին շարժական օջախների բազմաթիվ բեկորներ և եռանկյունաձև պատվանդանների քսանից ավելի հենակներ: Հողի, մոխրի և վատ թրծված կավի փշրանքներով հագեցած շերտերում բեկորային խեցեղենի՝ հատկապես շարժական օջախների և եռանկյունաձև պատվանդանների հենակների առատությունը, ինչպես նաև կառույցների բացակայությունը (այստեղ սրբարանին կից նեղ միջանցքի հյուսիսային պատի արտաքին կողմն է և տեղանքի բնական իջվածքի պատճառով նշված պատից ցածր է 2,5մ) ենթադրում են, որ այստեղ աղբն է լցվել:

Բնակավայրի կառուցապատման ժամանակ հաշվի է առնվել տեղանքի դիրքը, և համալիրը կառուցվել է հարթակներով: Պեղավայրի այս հատվածը կենտրոնում բացված նեղ միջանցքի հյուսիսային պատի հակառակ կողմում է (D-3): Նշված պատը փլվելիս՝ քարերը լցվել են 1,5մ խորությամբ բնական իջվածքի վրա դրված մեկ այլ պատի վրա, որը նույնպես փլված է: Խառնվել են նույն ժամանակի վերաբերող տարբեր կառույցների փլվածքները: Տեղանքի թեքության պատճառով վերին հարթակի պատերը փլվելիս թափվել են ստորին հարթակի կառույցների վրա: Հավանաբար դրա հետևանքով փլվել են նաև ստորին հարթակի կառույցները:

Փլվածքների տակ բացվեց խոշոր քարերով կիսաշրջանաձև շարվածք՝ հաված երրորդ սենյակի արևմտյան պատի հիմքին (D-3): Կիսաշրջանաձև շարվածքի վրա գտնվեցին նավաձև աղորիք և քարից փոքր, անավարտ կուռք (տախտ.V, նկ. 10): Շրջանաձև կառույցից պահպանված երկու շարքով արևելյան կիսաշրջանը վերաբերում է վաղբրոնզիդարյան բնակավայրի շինարարական երկրորդ փուլին: 40սմ հզորությամբ, մոխրով և հարդախառն հողով տափանցված հատակով շերտի գտածոները խեցեղենի հարյուրավոր բեկորներ են: Ինչպես ցույց տվեցին հետագա պեղումները, կիսաշրջանաձև շարվածքը նստած էր մայր հողին դրված բնակավայրի շինարարական առաջին հորիզոնի պատի վրա:

Կիսաշրջանաձև շարվածքի տակ բացվեց վաղբրոնզիդարյան լայն պատը (հյուսիս-հարավ, դեպի արևելք քիչ թեքությամբ), որը շարելով, հասել են բնական ժայռին և այն ներառել պատի մեջ: Պատի լայնությունը 1մ է, բարձրությունը՝ 50սմ: Հարավային կողմում ևս ժայռն ուղիղ է և արևելյան անկյունում միանում է պատին: Այսինքն՝ բնական ժայռերն օգտագործելով և կից պատ շարելով ստացել են կառույցի արևելյան և հարավային պատերը: Արևելյան պատը հյուսիսարևմտյան անկյունում միանում է հյուսիսային պատին, որից բացվեց ընդամենը երեք քար: Արդյոք շարունակվում է այս պատը, թե ոչ, կպարզվի հետագա պեղումներով:

Ընդքված բազալտի մեծ, մոտավոր ուղղանկյուն քարերի շարվածքով արևելյան պատը բացելիս հատակին՝ մայր հողի վրա բացվեց պատից քիչ հեռու, միջին մեծության քարերով շարված օջախ: Պատին զուգահեռ շարված օջախի քարերը հյուսիսային կողմում պատից քիչ ավելի հեռու են: Շարվածքի նման թեքությունը հնարավորություն է տվել տարբեր չափերի ամաններ դնել կրակին: Ֆջախի հատակը շարված է մանր քարերով: Հաստ մոխրաշերտի վրա վատ թրծված և փշրված կավի շերտ է: Մոխրաշերտից գտնվեցին վառված ոսկորներ, իսկ կավի շերտից՝ հենակներ: Ֆջախի կողքին գտնվեցին իլիկի գլուխ, խեցիներ, քարից կացնի և փոքր, նավաձև աղորիքի բեկորներ: Ֆջախի հարավային եզրից քիչ հեռու պատի հիմքի և ժայռի բնական իջվածքը լցված էր մոխրի հաստ շերտով, որտեղից գտնվեցին մի քանի խեցի և քարից իր՝ նման հենակի ոտքի:

Բացվեց նաև այս պատի դրսի կողմը, որ հարում է երրորդ սենյակի արևմտյան պատի տակ կուտակված կավի շերտին: Կավի շերտը բլրաձև լցված է մանր քարերի շարվածքով հատակին: Այս հատակի վրա, կավից ազատ հատվածում բերանքսիվայր դիրքով դրված կեղծ ունկով ամանի բեկորի տակ գտնվեցին տափակ բլթակի վրա միջանցիկ անցքով ոսկրե երկու ասեղներ: Նույն շերտից գտնվեցին խոյազուխ օջախի հենակ, ձվածիր, տափակ ուլունք, իլիկի գլուխ և օբսիդիանի ցլեպ: Կավի շերտում գտնված վաղբրոնզիդարյան ուշ փուլի խեցեղենի հետ գտնվեցին նաև ավելի վաղ փուլի կարմիր աստառով և արտաքինով բեկորներ:

Նշված պատերի մեջ ներառված կառույցն ունի դեպի հյուսիսային լանջ բնական թեքությամբ իջնող դիրք: Կառույցի արևմտյան հատվածում 60սմ հզորությամբ վաղբրոնզիդարյան մշակութային երկու շերտերը բաժանված են մանր քարերով շարված, ապա տափանցված մոխրախառն հատակով: Հատակի վրա գտնվեցին վաղբրոնզիդարյան խեցեղենի բեկորներ, որոնց հետ նաև ծեծիչ, օբսիդիանի ցլեպ, նավաձև աղորիքի բեկոր, նաև շարժական օջախի շրջանաձև հիմքով լայն ոտք և խոշոր եղջերավոր անասունի եղջյուր: Տափանցված հատակի տակ՝ մայր հողի վրա գտնված խեցեղենի մի քանի բեկորներ ունեն մուգ շագանակագույն արտաքին և աստառ, որ բնորոշ է վաղ բրոնզի դարաշրջանի առաջին փուլին: Արևելյան պատի հակառակ կողմում՝ կավաշերտի մեջ ևս գտնվեցին նման մի քանի բեկոր, որ կարող են նաև կավի հետ բերված լինել: Սակայն այստեղ կավի շերտից ներքև մույնպես մանր քարերով շարված հատակի տակ վաղբրոնզիդարյան վերջին փուլի խեցեղենի հետ գտնված շագանակագույն արտաքինով և աստառով խեցեղենի մի քանի բեկորը վկայում են ավելի վաղ նյութի առկայությունը, սակայն շերտ դեռևս փաստված չէ:

Պեղվեցին նաև հնավայրի արևմտյան եզրի երկարությամբ հավելված հատվածում դրված քառակուսիները: Այս հատվածում նպատակ ունեինք բացել հարավային սենյակի արևմտյան պատի դրսի երեսը, որ հարում էր դեռևս 2004թ. բացված կլոր կացարանին: Դրանով հնարավորություն կունենայինք կապել երկու հատվածները, հաս-

կանալ վաղմիջնադարյան կառույցի հարավային սենյակի մեջ բացված վաղբրոնզի-դարյան պատի և կլոր կացարանի հարաբերակցությունը: Ընդարձակվող տարածքի մեջ ներառնվելու էր նաև նախորդ երկու տարիներին բացված, սակայն դեռևս չամբողջացած սրբարանը: Վերջինիս վրա նստած միջնադարյան կառույցից դեպի արևմուտք պեղումով կրացվեին նաև կլոր կացարանի և սրբարանի միջև ընկած հատվածները, ինչը հնարավորություն կտար պարզել երկու կառույցների ժամանակագրական և գործառնության կապը:

Դրված քառակուսիները պեղավայրի այս հատվածը բաժանեցին երկու մասի՝ հարավային և հյուսիսային: Նախ պեղվեց հարավային հատվածը (C-4 և C-5): C-4 քառակուսու մի եզրը երկար միջանցքի հյուսիսային պատն է: Տեղանքի թեքության պատճառով կառույցները տարբեր հարթակների վրա են: Այստեղ երկու հարթակների տարբերությունը 2,5մ է, և փլվածքի հետևանքով վերին կառույցի քարերը թափվել ու ծածկել են ավելի ցածրում գտնվող կառույցները:

Սկսեցինք պեղել հարավային սենյակի արևմտյան պատի շարունակությունը կազմող թումբը (C-5), որն իջնում և ավարտվում է կլոր սենյակի մեջ (D-5): Արևմտյան պատը հարավային հատվածում ընդհատվում է: Գտնված հիմնական նյութը մ.թ.ա. III հազարամյակի է, կան նաև միջնադարյան խեցեղենի՝ դեղին, մանր գծազարդ բեկորներ:

Կլոր կացարանի հարավային մասում բացվեց պատ: Պեղվեց նաև կացարանի վրա դրված վաղմիջնադարյան կառույցի արևելյան մասում նախորդ տարի բացված պատի շարունակությունը: Պեղվեց հարավարևելյան անկյունը, բացվեց հարավային պատին զուգահեռ մեկ այլ պատ: Բացվեցին նաև կլոր կացարանի վրա վաղմիջնադարյան կառույցի արևելյան պատից պահպանված մի քանի շարքերը և նրան կից մաստաբան: Տարբեր հորիզոնների վրա պահպանվել են երկու սալահատակներ, որոնք վերաբերում են վաղ միջնադարում կատարված երկու վերակառուցումների: Առաջին սալահատակի մակարդակից գտնված իրերը խոհանոցային կոպիտ խեցեղենի խառը բեկորներ են, որոնց մեծ մասը՝ մ.թ.ա. III հազարամյակին բնորոշ: Գտածոների մեջ կան նաև միջնադարյան խեցեղենի բեկորներ և ոսկրից գործիք: Միջնադարյան պատերի հատվածից գտնվեց երկու միջանցիկ անցք ունեցող ոսկրե կոթով դանակի, ճան, ինչպես նաև՝ խոշոր եղջերավոր անասունի կողոսկրից քերիչ: Երկրորդ սալահատակը համապատասխանում է արևելյան պատի տակ դրված մաստաբային:

Հարավային սենյակի մեջ (D-4) նախորդ տարի բացված և արևմտյան պատի շարունակությունը կազմող կլորացող անկյուններով, անհամաչափ (2,5-2,8 մ) լայնությամբ հաստ պատի արևմտյան երեսը բացվում է կլոր կացարանի վրա միջնադարում կառուցված սենյակի մեջ, ապա նույն ձևով շարունակվում դեպի արևմուտք և հյուսիսարևելյան անկյունում միանում միջնադարյան կառույցի արևելյան պատին: Այստեղ կացարանի մուտքն է, որ բացվում է մի միջանցքի մեջ՝ ունենալով մի կողմից օջախով սենյակի հարավային պատը, մյուս կողմից՝ կլորացող պատը: Մուտքի մոտ՝ մ.թ.ա. III հազարամյակի հատակին գտնվեցին կտցածև ունկով անոթի բեկորներ:

Վաղմիջնադարյան սենյակի (C-5) արևմտյան պատը նույնպես մեկ շարքով է շարված, իսկ պատի ետևում ճեղքված քարերի լիցք է: Կարելի էր կարծել, թե կառույցներն այստեղ ավարտվում են, և շինարարության ժամանակ օգտագործված քարերի թափոնը թողնվել է տեղում: Սակայն պեղավայրի հարավային եզրին, 40սմ խորության վրա բացվեց մայր հողի վրա դրված տափակ սալերով շարված պատ, որ շարունակվում է արևմուտք: Այստեղ պեղավայրի արևմտյան սահմանն է, և միայն պեղման տարածքի ընդարձակմամբ հնարավոր կլինի պարզել պատի երկարությունն ու կապն այս կառույցների հետ: Այս հատվածի վերին շերտի նյութերի մեջ կան նավածև աղորիքի բեկոր, գնդածև ունկ, օջախի բեկորներ, մ.թ.ա. III հազարամյակի նախազարդ բեկորներ, միջնադարյան խեցեղենի բեկորներ (դեղնավուն, սանրաքաշ հիշեցնող գծազարդ, նախշով): Պատի հիմքի մոտ գտնվեցին ողորկ մակերեսով, սեղմված գնդի ձև ունեցող երկու կոկիչներ:

Պեղավայրի արևմտյան կողմում (C-4) հավելված հատվածի պեղումների ժամանակ բացվեց նախորդ տարի պեղված սրբարանի արևմտյան կեսը՝ արևմտյան և հյուսիսային պատերով: Արևմտյան պատի (լայն.՝ 73սմ) վրա սրբարանի մուտքն է

(բացվածքը՝ 60սմ): Պատի շարունակությունը մնացել է վաղմիջնադարյան պատի տակ: Բացվեց մակ սրբարանի հյուսիսային պատը, որ կից է միջանցքին: Մակայն պատի երկու կողմերի շարվածքների տարբերությունը ենթադրում է, որ իրար հաված տարբեր պատեր են: Միջանցքի պատի շարվածքը մեծ, անկանոն քարերով է, իսկ սրբարանինը՝ միաչափ և միջին մեծությամբ: Սրբարանի այս պատը հավանաբար միանում է 2005թ. բացված կավածեփ հատակի արևելյան եզրի վրա դրված միջնադարյան պատի ստորին հատվածում պահպանված նույնատիպ շարվածքով պատին, որն ըստ ամենայնի, սրբարանի արևելյան պատն է, քանի որ և՛ պատերի շարվածքներն են նույնը, և՛ նույն հատակի վրա են դրված: Իսկ վերջնական կճշգրտումը հնարավոր է միայն հետագա պեղումներով: Միջնադարյան կառույցի արևմտյան պատի հիմքի տակ՝ վաղբրոնզի դարյան սրբարանի կավածեփ հատակից 15սմ վերև, բացվեց հաստ մոխրաշերտ՝ փայտածխի կտորներով: Նույն տեղից գտնվեց փոքր հալոց (տախտ. III, նկ.7): Իսկ կավածեփ հատակին բացվեցին զոհաբերված վեց գայլերի գանգեր՝ առանց ներքին ծնոտների: Չոհաբերությունների կողքին գտնվեցին կարմիր աստառով և սև, փայլեցված արտաքինով տարբեր ամանների բեկորներ, իսկ գանգերից ոչ հեռու, արևմտյան պատին կիպ դրված՝ մեծ աղորիք: 2004 թ. սրբարանի արևելյան հատվածի պեղումների ժամանակ հատակի տարբեր մասերում գտնված գայլերի ծնոտներն անշուշտ այս գանգերինն են: Չոհաբերությունից 60սմ հեռու սրբարանի հյուսիսային պատի տակ, կավածեփ հատակին, ընդգծվում էր շրջանաձև սև հետք: Բացվեց մոխրախառն հողով լցված, ոչ խորը (15սմ) փոքր փոս, որտեղից գտնվեցին խեցիներ, դաջիտից և վանակատից պալեոլիթյան արտեֆակտեր և վաղբրոնզի դարյան պատվանդանի հենակ: Գտածոները զոհաբերություններից ավելի վաղ են:

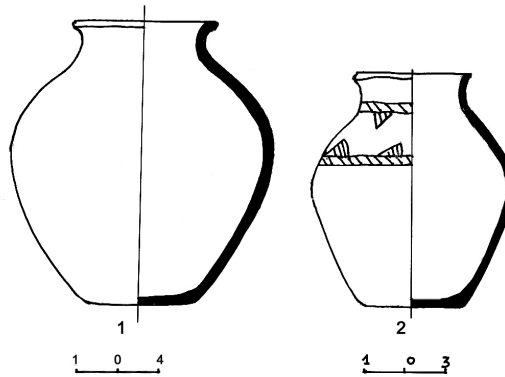
Հնավայրի վաղբրոնզի դարյան շերտն այս կամ այն չափով պահպանվել է պեղված բոլոր կառույցների ստորին մասերում: Այս շերտն առնված է երկու սահմանների մեջ: Ստորինը հրաբխային ծագմամբ կարմիր ավազաքարային մայր հողն է, իսկ վերին սահմանը՝ վաղմիջնադարյան կառույցների հիմնապատերին հասնող 60սմ հաստությամբ շերտը, որի տակ էլ մնացել են վաղբրոնզի դարյան կառույցների պատերի մնացորդները: Շերտի խորությունը տարբեր տեղերում տատանվում է 50-60սմ և 1,50-1,70մ միջև, իսկ հզորությունը՝ 40-50սմ: Փաստված են ավերման և վերաշինման հետքեր: Բացվել են պատերի մնացորդներ, որոնք սակայն մինչ այժմ հատակագծային որևէ ավարտուն պատկեր չեն տալիս: Սրբարանի հատակին դրված միջնադարյան կառույցի պատերը, ինչպես նաև սրբարանի արևմտյան և արևելյան պատերի որոշ հատվածների հետ դրանց հատումը թույլ չեն տալիս հատակագծային որոշակի պատկեր ունենալ: Սրբարանում զոհաբերված գայլերի վեց գանգերի առկայությունը վկայում է ծիսակարգի հնդեվրոպական հնագույն հավատալիքների և պաշտամունքի արմատներ ունենալը և այս մշակույթը կրող ցեղերի էթնիկ պատկանելիությունը պարզելու համար կարևոր փաստ է:

Մեծ Մեպասարի 2006թ. գտածոների մեծ մասը մ.թ.ա. III հազարամյակին բնորոշ վարդագույն աստառով և սև, փայլեցված արտաքինով ծիսական և խոհանոցային բեկորային խեցեղեն է: Խեցեղենի մեջ կան մակ վաղ բրոնզի առաջին փուլին վերաբերող շագանակագույն արտաքինով և աստառով մի քանի բեկորներ, որոնք գտնվեցին լցված կավի շերտի մեջ, ինչպես նաև պեղավայրի հյուսիսային եզրագծի ստորին մասում՝ մայր հողի վրա, ուշ փուլի նյութերի հետ: Խեցեղենի մեջ կան միջին բրոնզին վերաբերող երկու անոթների, ինչպես նաև՝ վաղմիջնադարյան բազմաթիվ բեկորներ:

Մ.թ.ա. III հազարամյակի խեցեղենը հիմնականում նույնն է, ինչ նախորդ տարիների գտածոները: 2006թ. գտածոների մեջ կան մակ խոյագուլի և ֆալիկավոր պայտաձև շարժական օջախների բեկորներ: Շարժական օջախներից մեկը պայտաձև է՝ լայն ժապավենաձև աղեղի արտաքին երեսի կենտրոնում կիսագնդաձև ունկով: Ե՛վ կենտրոնի, և՛ ծայրերի հենակները ֆալիկավոր են: Աղեղի ներսի կողմից, յուրաքանչյուր հենակի դիմաց մեկական փոքր ելուստ է՝ ամանը պահելու համար (տախտ. II, նկ.1): Գտնվեցին նաև շարժական օջախների մի քանի այլ հենակներ ևս (տախտ. II, նկ. 3,4), որոնցից մեկի ֆալիկաձև վերջույթը խոյակերպ է (տախտ. II, նկ. 2), իսկ մյուսի հենակը խոյագուլի է (տախտ. II, նկ. 5): Բազմաթիվ են եռուտանի պատվանդանների

հենակները: Գտածոների մեջ կա նաև կավից կոպիտ, լայն, տափակ բերանով և կլորավուն պոչով գրպա (տախտ. III, նկ. 2):

ՏՍԽՏԱԿ 1

Աշխատանքային գործիքները քարից են և ոսկրից: Գտնվեցին բազալտից աղորիքներ, կոկիչներ, ծեծիչ (տախտ. IV, նկ. 2), կացին (տախտ. IV, նկ. 3), կայծքարից ներդիրներ (տախտ. IV, նկ. 5-11) և անիվ (տախտ. III, նկ. 5), դացիտից արտեֆակտներ: Քարե իրերի մեջ կա նաև կայծքարից կոճակ (տախտ. V, նկ. 4) և երկու ուլունք. մեկը՝ ձվաձիթ, մյուսը՝ օղակաձև (տախտակ V, նկ. 5, 6):

Ոսկրե իրերի մեջ կան իլիկի գլուխ (տախտ. III, նկ. 4), ասեղներ (տախտ. V, նկ. 2, 3), ինչպես նաև ծակող գործիքներ (տախտ. V, նկ. 1, տախտ. III, նկ. 3), իսկ հղկված և տափակ ծայրով գործիքը կարող էր օգտագործվել կավե փոքր իրերի նուրբ անցումները հարթելու և կոկեղու համար (տախտ. V, նկ. 7): Ոսկրից գտածոների մեջ կա քիակ-ոսկրից անավարտ գործիք: Եզրին արված համաչափ ատամնավոր փորվածքները և խազվածքի հետքերը ենթադրում են, որ պատրաստվելիք իրը կարող էր լինել սանր (տախտ. IV, նկ. 4): Գտնվեց նաև կիսամշակ եղջյուր՝ տաշվածքի և կտրվածքի հետքերով (տախտ. IV, նկ. 1):

Բրոնզյա իրերից գտնվել են ոլորուն ապարանջանի մի բեկոր (տախտ. V, նկ. 9) և բրոնզի քիթեղից ինչ-որ իրի մաս (տախտ. V, նկ. 8):

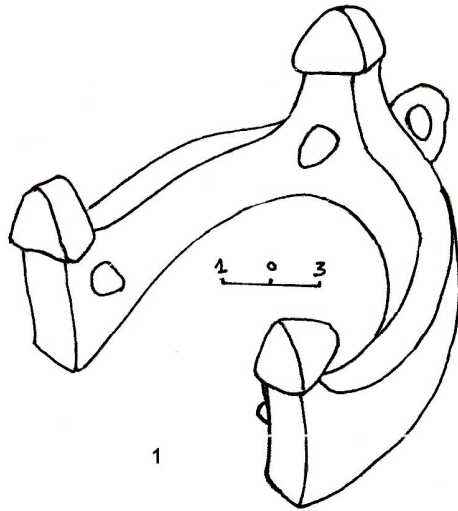
Բազմաթիվ են վանակատի ցլեպները և բացառված չէ, որ այս գտածոները կամի քարեր են: Սարի տակ աղբյուրների առատությունը, տարածքով հոսող Ախուրյան գետը, ինչպես նաև մերձակա դաշտավայրի հարուստ հողատարածքները նախադրյալներ էին հացահատիկի մշակության համար: Մանգաղների ներդիրների գյուտերը և դրանց կողքին վանակատի ցլեպների առատությունը ենթադրում են, որ Մեծ Մեպասարում հացահատիկը կախելու համար կարող էին օգտագործել կամր: Վանակատից մի ծակիչ գտնվեց սալահատակի տակ (տախտ. III, նկ. 1)՝ վաղբրոնզիդարյան կարասի բեկորների և միջինբրոնզիդարյան անոթների հետ:

Միջինբրոնզիդարյան նյութը ներկայանում է երկու անոթով: Շագանակագույն արտաքինով, քիչ փքուն իրանով, մեղացող վզով և ուղիղ շուրթով անոթ վզի տակ թեք գծերի խազերով, իրար հակադիր եռանկյունիների երկշարք նախշ է (տախտ. I, նկ. 2): Երկրորդ անոթն ավելի մեծ է, սև, ունի բարձր, փքուն իրան, կարճ վիզ, շուրթն ուղիղ է՝ քիչ դուրս թեքված կտրվածքով (տախտ. I, նկ. 1): Այս գտածոներն իրենց զուգահեռներն ունեն Հառիճի թիվ 4, 29 և 108 դամբարանների² և Շիրակի մեկ այլ համաժամանակյա հուշարձանի՝ Արեգմադեմում դիպվածաբար բացված դամբարանի նյութերում:

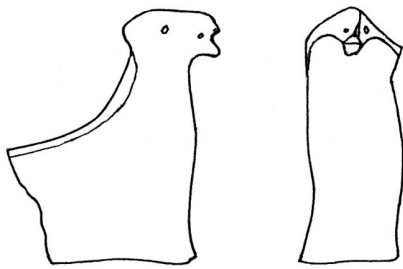
Վաղմիջնադարյան նյութերի հիմնական մասը բեկորային խոհանոցային խեցեղեն է՝ անգարդ: Գտածոների մեջ կան դեղնավուն, մանրահատիկ կավից ալիքաձև և խազավոր նախշազարդ բեկորներ: Միջնադարյան գտածոների մեջ կա կավից, մի ծայրը քիչ թերի, պճեղաձև ձիթաճրագ (տախտ. III, նկ. 2) և եռանկյունաձև, սրածայր շեղքով երկաթյա դանակ (տախտ. III, նկ. 8):

² Т. Х а ч а т р я н, Древняя культура Ширака, Ер., 1975, рис. 46, 60, 62.

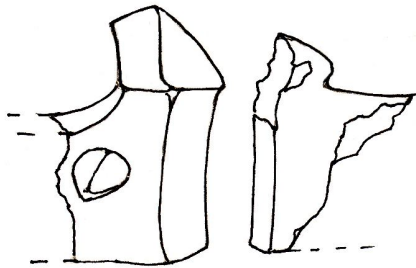
ՏԱԽՏԱԿ 2

1

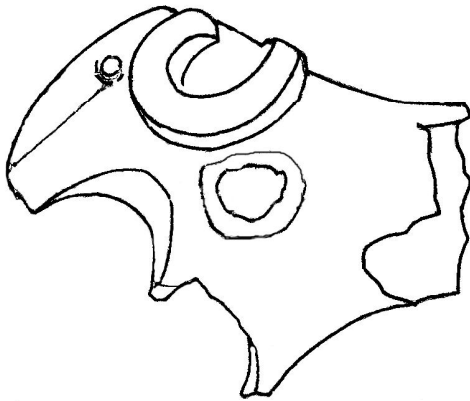
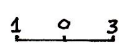

2

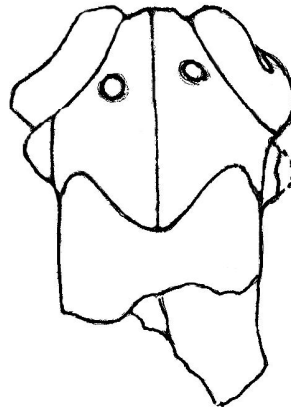
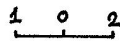

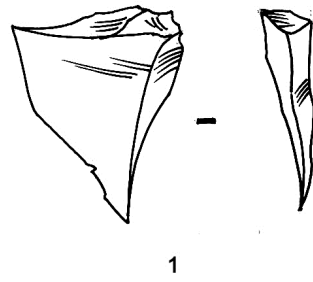
3

4

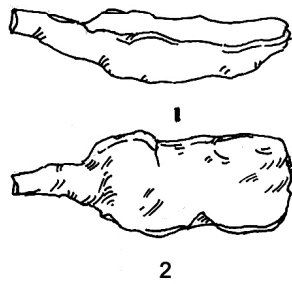

5

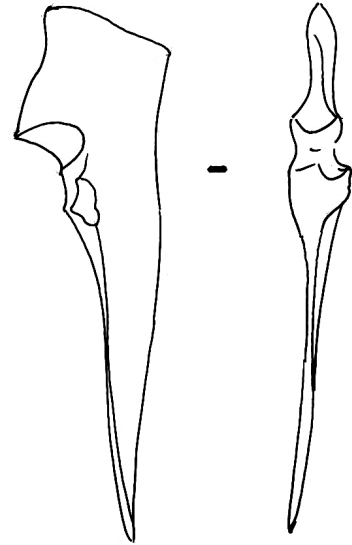

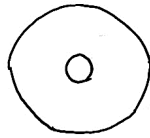
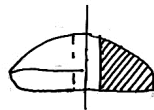
1

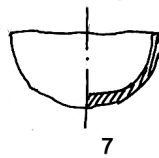
2

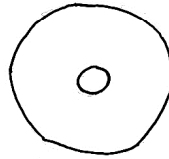
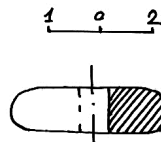
3

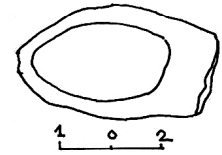
4

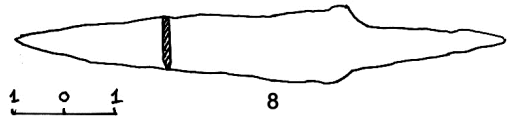
7

5

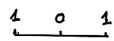
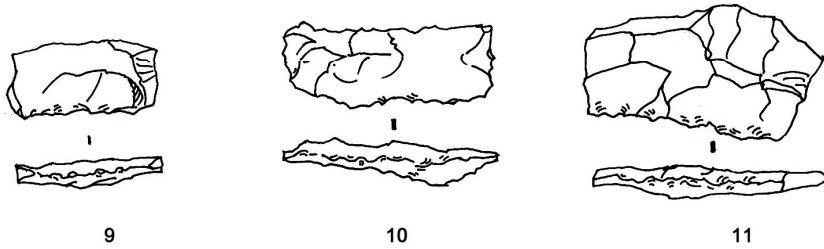
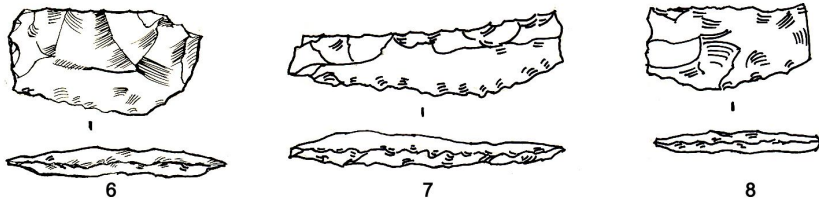
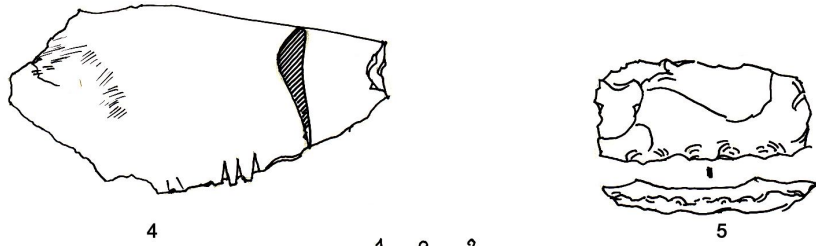
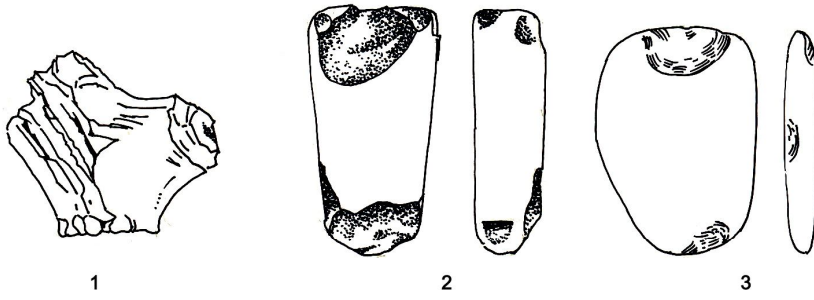

6

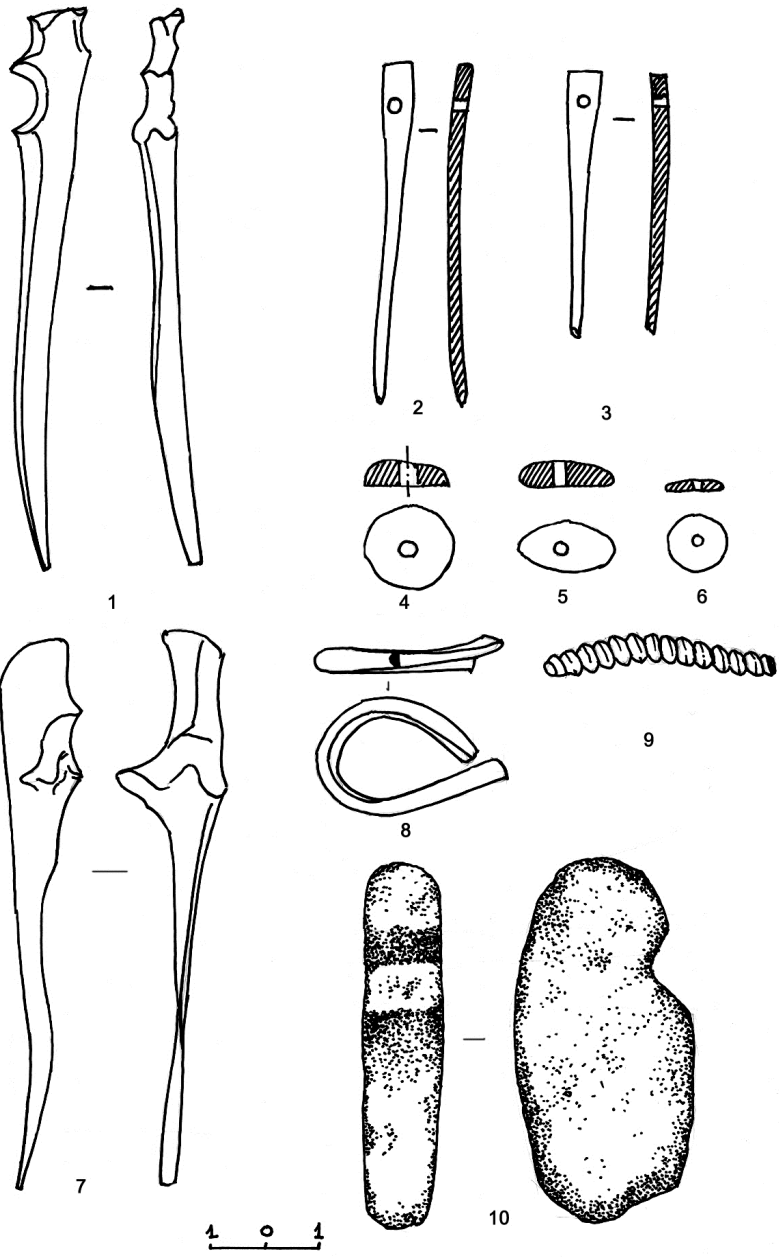

8

ՏԱԽՏԱԿ 4

ՏԱԽՏԱԿ 5

Մեծ Մեպասարի 2006թ. պեղումներով կուտակվեց մահ մեծ քանակությամբ ոսկրաքանական նյութ, որը կարելի է բաժանել երկու խմբի: Առաջին խմբում ընտանի կենդանիների ոսկորներն են, որ դաստելով գտածոների քանակից, ոչ մեծ հոտ է և բնակչության տնտեսության հիմքը (ձի, կով, ցուլ, ոչխար, այծ, խոզ): Յուրի ոսկորների մաշվածությունը ցույց է տալիս, որ տնտեսության մեջ օգտագործվել է քարշող ամասունի ուժը: Երկրորդ խմբում վայրի կենդանիների ոսկորներն են (կզաքիս և գայլ ...): Գտածոների մեջ կան մահ շան ոսկորներ: Ոսկրաքանական նյութի մեջ առանձնապես կարևոր է գոհարեղված գայլերի ոսկորները: Ենթադրվում է, որ ծեսը կատարողները հնդեվրոպական ցեղեր էին, քանի որ ըստ լեզվաբանական ուսումնասիրությունների, գոհարեղման մնացած ծեսը հատուկ էր սլավ լեզվախմբի նախնական ցեղերին:³

Այսպիսով, Մեծ Մեպասարի 2006թ. պեղումներով ի հայտ եկան մ.թ.ա. 28-26/24 դդ. թվագրվող վաղբրոնզիդարյան հնավայրում⁴ բացված սրբարանի արևմտյան և հյուսիսային պատերը, կտր կացարանի վրա դրված վաղ միջնադարյան կառույցից պահպանված հատվածները, հատակեցվեց կտր կացարանը և սրբարանը միասնող միջանցքը, ճշգրտվեց վաղմիջնադարյան կառույցի հարավային և հյուսիսային սենյակների տակ մնացած վաղբրոնզիդարյան պատերի և սալահատակների հարաբերակցությունը: Վաղբրոնզիդարյան սալահատակի տակ գտնվեցին միջինբրոնզիդարյան ամրոցներ, պեղավայրի հյուսիսային եզրում՝ վաղ բրոնզի դարաշրջանի առաջին փուլի մի քանի խեցիներ: Մակայն ինչպես վաղբրոնզիդարի առաջին փուլի, այնպես էլ միջինբրոնզիդարյան շերտեր չկան: Պեղումներով փաստվեց մահ, որ Մեծ Մեպասարի վաղբրոնզիդարյան բնակավայրը միջին բրոնզի դարաշրջանում վեր է ածվել դամբարանադաշտի:

РАСКОПКИ с. МЕЦ СЕПАСАР В 2006 г.

____ Резюме _____

____ Л. Еганян _____

В 2006 году продолжались раскопки многослойного поселения Мец Сепасар.

В результате раскопок частично открыто святилище, уточнены соотношения стен средневековых и раннебронзовых помещений. Особый интерес представляет жертвоприношения волков, найденное глинобитном полу святилища. Корни ритуала жертвоприношения волков мы находим в индоевропейских традициях, что имеет очень важную роль для установления и уточнения племен, населявших Мец Сепасар в III тыс. до н.э.

Открытое под полом помещения III тыс. до н.э. погребение эпохи средней бронзы показывает, что после прекращения существования поселения во II тыс. до н.э. на месте поселения возник некрополь .

Археологический материал из раскопок Мец Сепасар богат и разнообразен: керамика, предметы из бронзы, кремня, кости, обсидиана и т.д., Богат и разнообразен также остеологический материал: лошадь, волк, собака, свинья, бык/корова, овцы/козы, куница. Наличие в остеологическом материале костей лошади представляется важным в изучении вопроса по одомашниванию лошади.

Археологическое изучение памятника дает новые дополнительные ценные сведения по материальной и духовной культуре Ширака.

³ Т. Г а м к р е л и д з е, Вяч. И в а н о в, Индоевропейский язык и индоевропейцы, Тб. 1994, т. II, стр.893-894.

⁴ Л. Ե գ ա ն յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 21:

* Խեցեղենի վերականգնումը կատարվել է Շիրակի երկրագիտական քանդարանում. վերականգնող նկարիչներ՝ Հ. Ավետիսյան, Ռ. Մարգարյան, տախտակները՝ Վ. Թովչյանի:

Համազասպ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԶՈՐԻ ԶԱՐԱՆՉԱՎԱՅԻՆ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԻ 2005 թ. ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

Հայկաձորի քարանձավային բնակավայրի 2005 թվականի պեղումները շարունակվեցին ֆրանսահայ բարերարներ տեր և տիկին Թերոյանների հատկացրած միջոցներով: Շիրակի երկրագիտական թանգարանի հնագիտական արշավախմբի 2005 թվականի աշխատանքների հիմնական խնդիրներն էին՝

ա) Լիովին ավարտել թիվ 1 քարանձավի առաջին հարկի II սրահի ներսույթի պեղումները՝ տեղանքի շերտագրական պատկերն ունենալու և դրա հարաբերակցությունը շինարարական հորիզոնների հետ կապելու նպատակով արտաքին կողմում թողնելով մոտ 1,5 մ լայնքով հատված:

բ) Տեղանքի միջնադարյան պատկերը վերականգնելու նպատակով շարունակել թիվ 1 քարանձավի առաջին հարկի I, II և III սրահների դիմացի հարթակի պեղումները:

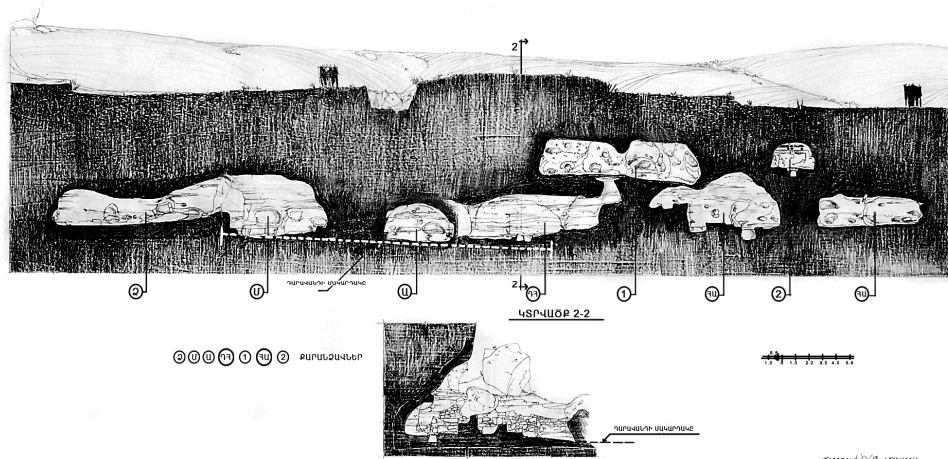
գ) Քանի որ նախորդ տարում արդեն պեղվել էր թիվ 1 համալիրին հարավից հարող թիվ 4 քարանձավը, կից քարանձավների հարաբերակցությունը պարզելու և տվյալ հատվածի ամբողջական պատկերն ունենալու նպատակով խնդիր դրվեց պեղել նաև նշված համալիրին հյուսիսից հարող հատվածը (չափագրություն 1,2):

II սրահի պեղումների ընթացքում հեռացված շերտի տակից հայտնաբերվեցին երկու թոնիր և մեկ վառարան: Բացվեց քարանձավը արտաքին կողմից անջրպետող պատը: Այն հավանաբար երկրաշարժի ընթացքում փլուզվել էր և ներսի կողմից անբացվել ավելի ցածր և անորակ շարված մի այլ պատով: Նույն պատկերը բացվեց նաև արտաքին կողմում՝ հարթակի վրա: Այստեղ թափված ժայռաքեկորների վրա կամ դրանց օգտագործմամբ կառուցվել էին նոր պատեր: Ուշ կառուցված պատերից մեկի տակ տեսանելի էր ևս մեկ լցված թոնիր: Չափագրելուց հետո՝ այս պատերը հեռացնելու ընթացքում թոնիրի մոտից հայտնաբերվեց քառանկյուն մեծ ձիթաճրագ (նկ.1): Նման ճրագները մեծ տարածում ունեին X-XIII դդ.: Այս ճրագի, ինչպես նաև նույն շերտից գտնված այլ նյութերի քվադրությունից կարելի է եզրակացնել, որ վերջին մեծ փլուզումը Աճիի 1319թ. ավերիչ երկրաշարժի հետևանք է:

I, II, III սրահների դիմաց պեղումներով վերականգնվեց նախկին ռելիեֆը: Այստեղ բնական ավազաքարը տաշելու միջոցով քարանձավների բնակեցման ժամանակաշրջանում պատրաստված էր հորիզոնական հարթակ, որի վրա պեղումներով բացվեցին վաղ ժամանակաշրջանի պատեր, թոնիր, հայրցքի վառարան և ավազաքարի մեջ փորված ցորենի 3 ամբարներ: Վաղ շրջանի պատերի մնացորդները քարանձավներից ձգվում են դեպի գետը և իրենց մեջ ներառում են քարանձավների գծին զուգահեռ փորված երեք ամբարներ: Ընդհանուր պատկերն այնպիսին է, որ քարանձավներին հարող հարթակը ամբողջությամբ ծածկված է եղել, այլապես թոնիրները, ամբարները և դեպի I և II սրահներ ձգվող միջանցքը կհայտնվեին բաց երկնքի տակ: Հարթ հորիզոնական հարթակն ամբարներից հետո ձգվում է մոտ 1,5-2մ, այնուհետև, ինչպես ցույց տվեց I սրահի դիմաց արված հետախուզական փոստրակը, ավազաքարը մոտ 1,3մ ուղղահայաց կտրված է, և այդ մակարդակից սկսվում է մեկ այլ հորիզոնական մակերես: Չնայած բացվեց մի փոքր հատված, սակայն արդեն իսկ տեսանելի է, որ լանջը գետից մինչև քարանձավները արհեստականորեն վերածվել է աստիճանաձև բարձրացող մի քանի հարթակների: I, II, III սրահների դիմացի հարթակի պեղումներով հստակորեն պարզվեց համալիրի նախնական կառուցվածքը, դրա առանձին մասերի տնտեսական բնույթը: Մեր կարծիքով, թիվ 1 ձեռակերտ քարանձավը հիմնականում ծառայել է որպես բնակարան, իսկ նրա առաջին հարկում գտնվող I, II, III սրահները և ծածկված հարթակը ունեցել են տնտեսական բնույթ:

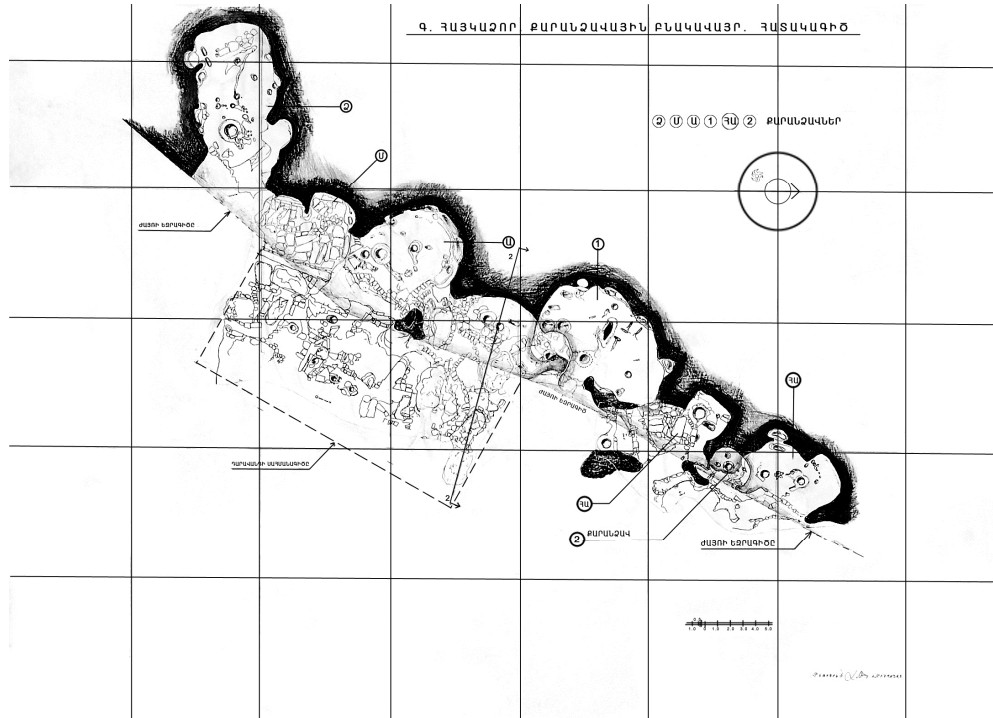
Ելնելով Շիրակի բնակլիմայական պայմաններից՝ կարելի է ենթադրել, որ ձեռակերտ քարանձավը հիմնականում օգտագործվել է ձմռանը, իսկ տարվա տաք շրջանում տնտեսական և կենցաղային հիմնական գործառույթները կրել են I, II սրահները և հարթակը:

9. ՉԱՅԿԱԶՈՐ. ՔԱՐԱՆՁԱՎԱՅԻՆ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐ. ԵՐԿԱՅՆԱԿԱՆ ԿՏՐՎԱԾՔ

Հօգուտ այս վարկածի են խոսում ձեռակերտ քարանձավում հայտնաբերված երկու՝ մեծ և փոքր թոնիքները: Ինչպես ցույց են տալիս եռանյա պեղումների արդյունքները՝ I և II սրահներն օգտագործվել են կենցաղային կարիքների և հացաթխման համար, III սրահը ծառայել է որպես անասնագոմ, ծածկված հարթակը, ըստ այստեղ հայտնաբերված հալոցքի վառարանով, ցորենի ամբարներով և այլն, ունեցել է արտադրական, մթերքների պահեստավորման և այլ կենցաղային գործառույթներ: Ուշադրության է արժանի ամբարների առկայությունը: Դրանք ունեն հատած կոնի ձև: Առաջինն ունի 1,9մ խորություն, հիմքի տրամագիծը մոտ 2մ, բերանի բացվածքը՝ 0,55մ, երկրորդը՝ համապատասխանաբար 1,35մ x 1,4մ x 0,5մ, երրորդը՝ 1,6մ x 2,15մ x 0,57մ չափեր: II և III ամբարներն իրար հաղորդակից են և ունեն միջանցիկ անցք, որով փոքր ամբարում պակասելու ընթացքում ցորենը համեմատաբար մեծ ամբարից ինքնահոս սորացել է և լրացրել պակասը: Այսինքն՝ մեծ ամբարը հաճախակի բացելու անհրաժեշտություն չի եղել: Առաջին ամբարը, որ կից ամբարներից փոքր ինչ հեռու է, հնարավոր է, ծառայել է զարի պահեստավորելու համար: Այս ամբարների վաղ լինելը ապացուցվում է նրանով, որ III ամբարի վրա ընկած էր փլուզման հետևանքով միակտուր ժայռից պոկված տուֆի հսկայական մի բեկոր, որի վերին մասը հետագայում մշակվել է. փորվել են պարան կապելու անցքեր: Ամբարի մեջ մնացել էին 3 տարբեր չափի կճուճներ:

2005թ. աշխատանքներ ծավալվեցին թիվ 1 քարանձավի՝ հյուսիսից հարող հատվածում: Սկզբում մաքրվեց թիվ 1 և 2 քարանձավների միջանկյալ հատվածը: Լցված հողի շերտը հասնում էր մինչև թիվ 1 քարանձավի երկրորդ պատուհանի եզրը՝ միանալով ժայռաբեկորի վրա երևացող միագիծ փոքր փորվածքներին: Նախորդ հատվածների պեղումներից արդեն ունեինք ծածկի համար արված նմանատիպ փոսորակներ, և ենթադրվում էր, որ այստեղ ևս նույն պատկերն ենք ունենալու: Առաջին շերտը հեռացնելուց հետո պարզվեց, որ հողածածկույթի տակ մնացած հատվածում՝ պատի վրա, քիչ կորագծով արված են իրարից 20-30 սմ հեռավորությամբ փորվածքներ, որոնք համապատասխան անցքեր ունեն մայր ժայռից պոկված հանդիպակաց հսկա ժայռակտորի վրա: Սա յուրահատուկ լուծում է՝ մասամբ փլուզված քարանձավները վերստին գործածական դարձնելու համար: Ժայռերի միջև տարածքն օգտագործել են վերակառուցման ժամանակ՝ ծածկի գերաններ դնելու համար: Քարանձավի պատի և այս ժայռաբեկորի միջև բացվեցին նաև XIդ. վերակառուցված երկու պատեր: Երկրորդ պատի մեջ դրված ուղղանկյուն բուխարու դիմաց հատակին գտնվեցին բյուզանդական երկու պղնձեղորամներ: Պատերի խորությունը և ֆունկցիոնալ ու ժամանակագրական կապը կայարգվի հաջորդ շերտերը բացելուց հետո: Այն, որ պատերը տարածամանակյա են, հուշում է նաև իրար աչքան մոտ դրված լինելու փաստից:

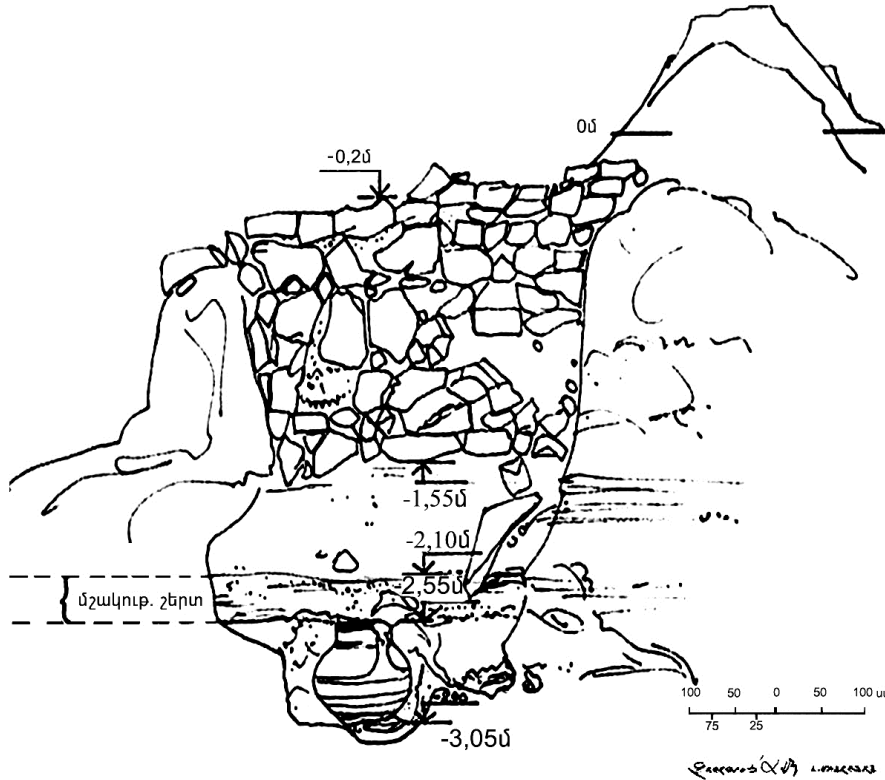
Պեղումները շարունակվեցին պոկված ժայռակտորի և քարանձավի միջև ընկած հատվածում: Այստեղ՝ սրբավայրի և նրանից աջ գտնվող քարանձավի արանքում, բացվեց կամարածև մուտքով սրան միացած մեկ այլ քարանձավ: Այս քարանձավի (թիվ 5) մի մասը միայն պեղվեց: Քարանձավը խորշով բաժանված է երկու մասի: Ի տարբերություն մյուս քարանձավների, այստեղ առաստաղը ռոմբածև նախշազարդված է: Հատակին և պատերին բացվեցին բազմաթիվ խորշեր, օջախներ, ինչպես նաև, պատի մի անկյունում կիտված կավի զանգվածներ: Հատակի քարի շերտի մեջ փորված երկու ակով հորանման փոսը ենթադրել է տալիս այս քարանձավի նախապես արհեստանոց լինելը: Վերակառուցումների ժամանակ դրված պատերը, ինչպես նաև ընկած հսկա ժայռաբեկորները մասամբ փակել են փոսը: Հետագա պեղումները հնարավորություն կտան պարզելու փոսի նշանակությունը: Քարանձավում պահպանված են շինարարական հինգ հորիզոնների պատեր: Գտածոները, որ հիմնականում խեցեղեն են և մետաղյա իրեր, վերաբերում են X-XIV դդ.:

Երկու քարանձավները միացնելու նպատակով հեռացվեցին փլվածքի հետևանքով սրբավայրից աջ գտնվող քարանձավի մուտքը փակող և ներսը լցված բազալտի և տուֆի հսկա բեկորները: Պեղվեց քարանձավի միայն ձախ թևը, քանի որ աջ կողմը առավել փլված է, և հսկա քարերը հնարավոր չէ հեռացնել: Այստեղ բացվեցին պատերի մեջ և պատերի վրա արված խորշեր, հատակների վրա՝ օջախներ, թոնիրներ, տնտեսական ամբարներ, որոնք վերաբերում են X-XIV դդ.: Թոնրի ակի մեջ գտնվեց Անիի քաղաքային դրամ:

Պեղվեց նաև այս քարանձավների դիմացի հարթակը: Բացվեցին շինարարական տարբեր հորիզոնների վերաբերող պատեր: Ինչպես պարզվեց, այստեղ ևս վերակառուցման մի քանի փուլ է եղել՝ կապված երկրաշարժերի ժամանակ հսկա քարաժայռերի՝ քարանձավի հարթակի վրա ընկնելու հետ:

ՅԱՅԿԱԶՈՐ, ՔԱՐԱՆԶԱՎԱՅԻՆ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐ

քարանձավ-5,
հարթակի կտրվածք

Չկարողանալով հեռացնել ընկած ժայռերը, կտրել են որոշ հատվածներ, ապա հարթեցրել, դարձնելով հատակ, պատեր դրել և վերաշինել են արդեն նոր կառույցի ձևով: Այստեղ, հարթակի վրա գտնվեց վերջին փլուզման տակ մնացած կանացիակերպ աղաման, որ վերաբերում է XIII-XIVդդ. (նկ. 1): Իսկ քիչ ներքև՝ կանգուն մնացած պատի հիմքի տակ, մոտ 0,6 մ ավելի խորքում, մեկ այլ մնացած հարթակի վրա, հատակին փորված փոսի մեջ գտնվեց ամբողջական մի կարաս, կային նաև փշրված տարբեր կարասների բեկորներ, որոնք արդեն վերաբերում են XI-XIIդդ. (չափագրություն 3):

Հայկաձորի 2005թ. պեղումները խիստ աշխատատար էին: Տարբեր փլուզումների հետևանքով թափված տուֆի և բազալտի հսկա ժայռաբեկորների հեռացման միակ հնարավորությունը տեխնիկական միջոցների կիրառման անհնարինության պատճառով դրանք՝ ձեռքի գործիքներով ջարդոտելն էր: Գտածոները բազմազան են. բյուզանդական և արաբական պղնձեղրամներ, խոհանոցային ամենօրյա օգտագործման կճուճներ, պտտուկներ, գավեր, թասեր, քառանկյուն (նկ. 2) և բլթակավոր ճրագներ, ջնարակած բարձրորակ անոթների բեկորներ, նաև մետաղյա իրեր, ապակու բեկորներ, խարամներ և այլն: Առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի միջնադարյան աղամանի գյուտը, որն առայժմ միակն է Հայաստանում և ապացուցում է XIX-XXդդ. հայկական կանացիակերպ աղամանների բուն հայկական ծագումնաբանությունը: Աղամանը բաց շագանակագույն, ավազախառն կավից է (բարձրությունը՝ 38սմ, իրանի

տրամագիծը՝ 25,5սմ, նստուկինը՝ 11,5 սմ): Երկթեք իրանն ավարտվում է նեղ վզի վրա նստած, բարակ շուրթով և ոչ խորը թաս-ճրագաթաթով: Ունեցել է իրանից վզին միացող հակադիր, աղեղնաձև գույզ ունկեր, որոնցից մեկն է պահպանվել: Ամենալայն մասում ունի կլոր բացվածք (պտղաբերման օրգանը՝ կոնիս), զարդարված է վերադիր նախշերով, որոնք զբաղեցնում են բացվածքի երկու կողմերը՝ ավարտվելով ճրագաթաթի տակ: Պատկերված են շուրջպար բռնած վեց մարդ: Բոլորը, բացի ամենափոքրից, գլխից վեր ունեն լուսապսակ հիշեցնող, աղեղի բարակող ծայրերով պայտաձև դետալ: Աղամանի տարբեր մասերում՝ ունկի վրա և վզի տակ, կան օձերի մի քանի վերադիր զավարներ:

Եզակի գտածոների շարքին կարելի է դասել II սրահի մեծ թոնիրի մոխրի միջից գտնված ծալծրված և այրված լավաշի մնացորդները, ինչպես նաև դրոշմազարդ խեցեղենի բեկորները:

Ինչպես ցույց տվեցին Հայկաճորի 2005թ. պեղումները, քարանձավային բնակավայրն ընդգրկել է ոչ միայն բնական և ձեռակերտ քարանձավները, այլ նաև ծավալվել է դեպի արևելք՝ ներառելով քարանձավների դիմացի հարթակները: Վերջիններս կառուցվել են աստիճանաբար ցած իջնող որոշակի համակարգով՝ հավանաբար հասնելով Ախուրյանի ափը:

Պեղումների արդյունքում խոշոր փլուզումների և հետագա վերակառուցումների տեսքով բացվեցին Անիի բոլոր 3 մեծ երկրաշարժերի հետևանքները: Ընդհանուր պատկերը ասպացուցում է, որ կյանքն Անիում, զոնե նրա արվարձաններում, չի դադարել և շարունակվել է մինչև ուշ միջնադար: Հուշարձանախումբը մանրամասն նկարագրվել է, կատարվել են չափագրական, լուսանկարչական աշխատանքներ: Հայտնաբերված նյութերը ենթարկվել են կամերալ մշակման, կոնսերվացվել կամ վերականգնվել են:

РАСКОПКИ ПЕЩЕРНОГО ПОСЕЛЕНИЯ АЙКАДЗОРА В 2005 г.

___ Резюме ___

___ А. Хачатрян ___

В 2005 археологическая экспедиция продолжила раскопки пещерного пригорода Ани близ села Айкадзор. Основные работы проводились на противоположной от двухэтажного пещерного комплекса 1 террасе и на северной стороне. На террасе обнаружены некоторые поздние перестройки и выкопанные в слое песчанника три амбара для зерна первого периода. На северной стороне по соседству со святилищем (пещера 2) обнаружена большая пещера (5), состоящая из двух помещений. В результате раскопок выяснилось что культурный слой террасы напротив этой пещеры составляет более 3 м. Были обнаружены железные и каменные орудия труда, кухонная керамика, в том числе фрагменты глазурированной, со штампованными узорами и расписной керамики.

Особый интерес представляют медные и серебряные монеты монгольской и византийской чеканки, большая антропоморфная солонка с барельефным изображением танцующих в круговом танце 6 человеческих фигур, фрагменты обгорелого хлеба лаваш. находка вышеупомянутой солонки (пока единственная из средневековья) доказывает местное происхождение широких распространенных в 19-20 веках подобных солонок.

Հասմիկ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ (ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ)
Հասմիկ ԱՓԻՆՅԱՆ

ՆՎԱԳԱՐԱՆՆԵՐԸ ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ԲԱՆԱԿՈՒՄ

Համաշխարհային երաժշտության պատմության հնագույն շերտերի մեջ են ձևավորվել ռազմական իրադարձություններին առնչվող երաժշտական ավանդույթները: Չերբազատվելով ծիսահավատալիքային գործառույթից (օրինակ՝ որսի ծիսապարեր) ռազմի երգն ու միազն ամենատարբեր դրսևորումներով են ներկայացել թե՛ ռազմական պարերում և թե՛ բուն պատերազմական գործողություններում:

Իբրև կարևոր բաղադրիչ տարր՝ հայոց միապետների բանակներում ևս հնչել են նվագարանային կոչ-մեղեդիներ, որոնց գործառույթը պայմանավորվել է մարտական գործողության կոնկրետ իրադրությամբ: Այս ոլորտին ենք անդրադարձել ներկա հրապարակման մեջ՝ քննության առնելով V-XV դդ. հայ պատմագրության տվյալները՝ իբրև հավաստի և արժեքավոր աղբյուրներ: Թեև հիշատակված նյութը վերաբերում է հիմնականում միջնադարին, այդուհանդերձ ակնհայտ է, որ ավանդույթը՝ որպես հելլենիստական մշակութային արժեքների համակարգի արգասիք, ժառանգված է և, թվում է, անդրադարձնում է համընդհանրական երևույթներ, ինչպես օրինակ՝ ռազմի դաշտում հնչող նվագարանային ազդանշան-մեղեդիների միևնույն համակարգի գործառույթը տարբեր ժողովուրդների բանակներում: Միևնույն ժամանակ պատմագրական աղբյուրներից անհնար է դուրս բերել բուն հնչող նյութի երաժշտաարտահայտչական բնորոշիչները: Հետևաբար, հնարավոր է ենթադրել, որ համընդհանուր կոչ-մեղեդիներից զատ, հիշյալ ժամանակաշրջանում կարող էին հնչել նաև տվյալ ժողովրդի երաժշտամտածողությանը բնորոշ մեղեդիական դարձվածքներ:

Պատմագրական տվյալները հավաստի աղբյուրներ են հիշյալ ոլորտում կիրառված *նվագարանների տեսականում* և առանձին դեպքերում՝ դրանց *կառուցվածքի* և *հնչերանգի առանձնահատկությունների* ուսումնասիրման համար:

Այդ վկայությունները բազմազան են: Կարելի է վստահաբար նշել՝ որ ռազմական տարբեր իրավիճակների ժամանակ հին հայոց բանակում հնչել է համապատասխան *փողավոր* նվագարաններով կատարվող երաժշտություն: Այսպես, Կվառս գյուղաքաղաքի քուրմ Արձանի դեմ Գրիգոր Լուսավորչի մղած զինված պայքարի նկարագրության դրվագներում Հովհան Մամիկոնյանը գրում է ճակատամարտի սկիզբն ազդարարող *պատերազմական փողերի* մասին. «Իսկ սրբոյն Գրիգորի առեալ զիշխանն Արծրունեաց, և իշխանն Անձևացեաց, և զիշխանն Անգեղ տան, և սակաւ ինչ զօրու իբրև արս երեքհարիւր, ելեալ յերբորդ ժամու ընդ բլուրն՝ ուր Արձանն էր: ...Եւ իբրև մերձ եղեն ընդ ելս զառ ի վերին, յառաջ մատուցեալ Արձանն ու Դեմեաք, և հնչեցուցին *զփողսն պատերազմին*, և յանդգնաբար յարձակեաց ի վերայ»: ¹ Ապա՝ «Արդ իբրև հարստացան երկոքին կողմանքն, և էին 6940 և վեց արք քրմացն, իսկ 5000 և 80 զօրք իշխանացն Հայոց, ապա հնչեցուցին *զփողսն պատերազմացն*»: ² IV դ. հայոց Տրդատ թագավորի և հունաց բանակների ճակատամարտի նկարագրության մեջ նշված է. «Չի գտին կողմ գեղջն պաշարեցին հետևակքն, և զներքինն հեծեալքն: Եւ սկսան հնչեցուցանել *զփողսն պատերազմաց*, և թնդին սաստիկ շուրջանակի»: ³ VII դարում հայ-պարսկական ռազմական ընդհարումներից մեկի նկարագրության մեջ պատմիչը գրում է. «Եւ իբրև զնացին յեզր գետոյն Սեղտեայ, յայս կոյս իջոյց զնոսա ի քուն առեալ և ինքն պատրաստի արարեալ զդարանակալսն՝ հրամայեաց ծառայիցն կտրել զերիւարսն արաւտի պատճառանաւք և զնոսա յանհոգս արարեալ՝ յանկարծակի հնչեցուցին

¹ Յ ռ Վ հ ա ն Մ ա մ ի կ ո ն ե տ ա ն, Պատմութիւն Տարօնոյ (այսուհետև՝ Յովհան Մամիկոնեան), Եր., 1941, էջ 45:

² Նույն տեղում, էջ 51:

³ Նույն տեղում, էջ 64, 180, 186:

գլխողսն յետոյ և յառաջոյ, և ի մէջ առին զնոսա»:⁴ Գագիկ Բագրատունու որդիներին՝ Աշոտի և Հովհաննեսի երկպառակտության առիթով նշվում է. «Եւ իբրև լուսա Յովհաննէս զգալն Աշոտոյ եղբօր իւրոյ, հրամայեաց փող պատերազմի հարկանել»:⁵ Պարսիկերի դեմ Վահան Մամիկոնյանի կազմակերպած ապստամբության նկարագրության մեջ կարդում ենք. «... և յարձակին ի միմեանս ի ճայն փողոց տազնապաւ ի դաշտին Գերանայ»:⁶

Որոշ վկայություններում հիշատակվում է ճակատամարտի *ավարտն* ազդարարող փողերի մասին: Հովհան Մամիկոնյանի աշխատության վերը նշված դրվագներից մեկում նշվում է. «Արդ իբրև մեռաւ Դեմետր ի նոյն պատերազմին, հնչեցոյց իշխանն Սիւնեաց *գլխող պատերազմին ի խաղաղութիւն*»:⁷

Հովհան Մամիկոնյանը և Թովմա Արծրունին պատերազմական փողի մասնակցությունը հիշատակել են նաև *ճակատամարտի ընթացքում*: Այսպես, VII դարում տեղի ունեցած հայ-պարսկական ռազմական ընդհարումներից մեկի նկարագրության մեջ Հովհան Մամիկոնյանը գրում է. «Եւ խմբեցաւ պատերազմն այնչափ, որ ոչ գոյր հնար ճանաչել զմիմեանս, բայց միայն ի ճայն փողոցն և ի տեսս դրօշացն»:⁸ 851թ. հայ-արաբական մարտերից մեկի նկարագրության մեջ Թովմա Արծրունին հիշատակում է. «Մինչ նոքա... ընդդէմ միմեանց ճակատեալ կազմէին զոսան, և *փողքն* զոչէին և դրօշքն տարածէին»:⁹

Դատելով առանձին վկայություններից՝ ռազմական փողերի քանակը հայոց բանակում բավական մեծ է եղել: Ըստ Եղիշեի՝ հայկական յուրաքանչյուր զորագունդը մի քանի *փողհար* է ունեցել: Ավարայրի ճակատամարտի նախօրեին պարսից զորավար Միհրներսեհը Վասակին հարցրել է. «Քէ ... քանի *փողահարք* ի մէջ զնդին ճայնիցեն»:¹⁰

Ներկայացված նյութից ակներև է դառնում պատերազմական փողի գործառույթի բազմազանությունը, ինչից ենթադրելի է նաև համարժեք հնչող նյութի առկայությունը: Այստեղից էլ օրինաչափորեն ծագում է այն հարցը, թե ռազմական այս կամ այն իրադարձության ժամանակ բանակում արդյոք միևնույն *փող* նվագարա՞նն է գործածվել: Հարցին պատասխանելու համար անհրաժեշտ է անդրադառնալ գրավոր այն հիշատակություններին, որոնցում տեղ են գտել նաև հակառակորդ բանակների նկարագրությունները: Այստեղ կարևորել ենք երկու իրողություն. նախ՝ հիշատակվող նվագարանների բացառապես հայերեն անվանումները (*փող, քմբուկ, քնար, ջնար*), ապա՝ այդ նույն նվագարանների հիշատակումները հայ իրականությանն առնչվող այլ նկարագրություններում: Այստեղից էլ այն մեծ հավանականությունը, որ հիշատակված ռազմի նվագարանները կիրառվել են նաև հայոց բանակում: Նշենք նաև հակառակի մասին: Այսպես, նույն «պատերազմական փողերը» վկայված են նաև հունաց բանակում: Անդրադառնալով հայոց Տրդատ քազավորի երիտասարդ տարիներին, Ագաթանգեղոսը գրում է հունական բանակում նրա քաջագործությունների մասին. «Եւ նորա առեալ զգունդն զօրաց բազմութեան՝ ի ճայն *փողոյ* տազնապաւ յառաջ մատուցանէր մինչև յանդիման թշնամեացն»:¹¹ Բյուզանդական բանակի՝ IX դարին վերաբերող նկարագրության մեջ Ստեփանոս Տարոնեցին գրում է. «Եւ ինքն քազաւորն ցամաքաւն եկեալ մերձենայ ի բանակն... և հնչեցուցանել հրամայէր *զպատերազմական փողսն*»:¹²

⁴ Նույն տեղում, էջ 222:

⁵ Յ ն վ հ ա ն Մ ա մ ի կ ո ն ն է ա ն, էջ 91:

⁶ Նույն տեղում, էջ 186, 190:

⁷ Նույն տեղում, էջ 200:

⁸ Նույն տեղում, էջ 210:

⁹ Թ ո վ մ ա Ա ռ ծ ր ո ն ի ի, Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց(այսուհետև՝ Թովմա Արծրունի), Թիֆլիս, 1917, էջ 118:

¹⁰ Ե ղ ի շ ե, Վարդանի և հայոց պատերազմի մասին (այսուհետև՝ Եղիշե), Եր., 1978, էջ 74:

¹¹ Ա գ ա թ ա ն գ ե ղ ն ս, Պատմութիւն Հայոց, Տիֆլիս, 1909, էջ 29:

¹² Մ տ ե փ ա ն ն ս Տ ա ր ո ն ն է գ ի Ա ս ո ղ ի կ, Պատմութիւն Տիեզերական, Պետերբուրգ, 1885, էջ 249:

Մատթեոս Ուռհայեցիին, պատմելով 1055թ. Տուրքիլ Սուլթանի արշավանքի մասին, գրում է. «... Իսկ յորժամ բաժաներ առաւօտն, հրամայէր հարկանել *պատերազմական փողան*»:¹³

Այժմ անդրադառնանք փողերի տեսակներին վերաբերող հիշատակություններին: Եղիշեի երկում հիշատակվում են *մեծ փող* և *մեծ գալարափող* նվագարանները. «Նշանս բաշխէր, դրօշս արձակէր, և ի ձայն *մեծի փողոյն* պատրաստ հրամայէր լինել»:¹⁴ Ապա՝ «Ձայն իբրև տես Մուշկան Նիսալաուրտն, ... ի ձայն *մեծ գալարափողոցն* զիւր գունդսն ստիպէր»:¹⁵

Կայսերալուրք փողեր է հիշատակել Թովմա Արծրունին՝ IV դարում Մերուժան Արծրունու դեմ Մմբատ Բագրատունու տարած հաղթական ճակատամարտի նկարագրության մեջ. «Ընդդէմ գորածողով եղեալ Մմբատ սպարապետ Հայոց ... ունելով ընդ իւր զգօրն Յունաց բազմամբոխ վահանաւորաց և դրօշաց սաւառնացելոց, և *փողք կայսերալուրք* և գունդք վառելոցն վաշտիցն»:¹⁶ Մատթեոս Ուռհայեցու Պատմության ձեռագրերից մի քանիսում պատերազմական փողի փոխարեն հանդիպում է *պատերազմական շեփոր* անվանումը:

Քննվող գրավոր աղբյուրներում տեղ են գտել նաև բացառիկ արժեք ներկայացնող հիշատակություններ, որոնք վերաբերում են ռազմի փողերի նկարագրին, մասնավորապես հնչերանգին և կառուցվածքին: Արտաշես Ա-ի օրոք հայոց բանակում, ըստ Մովսես Խորենացու հնչել են *պղնձե փողեր*. «Եւ Մմբատ հրամայէր *զփողսն պղնձիս* հնչեցուցանել և յառաջեալ զճակատն իւր, իբրև արծիւ յերամս կաքաւուց խոյանայր»:¹⁷ Նույնը՝ նաև Արտաշես Ա-ի հուղարկավորության նկարագրության մեջ. «... և առաջի *պղնձիս հարկանելով փողս*, և զկնիս՝ ձայնարկու կուսանք, սևազգեստ և աշխարող կանայք ...»:¹⁸

Իրենց հնչերանգով այլ գործառույթ են ունեցել *եղջերափողերը*: Այսպես, Շապուհ Բագրատունին, նկարագրելով VIII դարում արաբական զորաբանակներից մեկը, նշում է. «Հնչեցուցին *զփողն եղջիրե* ի բանակն անօրինաց»:¹⁹ 1098թ. Անտիոքի գրավման պատմության մանրամասների մեջ Մատթեոս Ուռհայեցիին հատուկ նշել է. «... և ամենայն բանակն Ֆռանկաց մտին ի քաղաքն Անտիոք. և ընդ առաւօտն միաբան հնչեցուցին *զփող եղջերացն* ամենայն զօրքն»:²⁰

Պղնձե և եղջյուրե փողերի հնչերանգային տարբերությունները դարձյալ հնարավոր է դիտարկել *փող* նվագարանի գործառույթային բազմազանության շրջանակներում: Նույնը կարելի է նշել նաև այդ նվագարանների կառուցվածքային առանձնահատկությունների մասին: Մովսես Կաղանկատվացին հիշատակում է *բազմաձայն փողեր*: Աղվանքի թագավոր Վաչեին ուղղված նամակում ասվում է. «Եկն եհաս ի վերայ քո միանգամայն բազմութիւն ազգաց հեթանոսաց, ահաւոր զազանօք, խառնադրոշմն նշանօք, *բազմաձայն փողովք, գալարափող զոչմամբ*, անտառախիտ նիզակօք»:²¹

Բազմաձայն բնորոշումը կարող է վերաբերվել և՛ նվագարանների քանակին և՛ հնչողության բազմաձայն կերտվածքին: Համանման եզրակացությունների ենք հանգում նաև Սեբեոսի հիշատակություններից մեկի քննության մեջ: Այսպես, անդրադառնալով 607թ. Մմբատ Բագրատունու և պարսից Խոսրով արքայի համազորձակցությանը, պատմագիրը գրում է. «Յայնժամ տայ նմա արքայ ... զփող չորեք-

¹³ Մատթեոս Ուռհայեցի, *Ժամանակագրութիւն (այսուհետև՝ Մատթեոս Ուռհայեցի)*, Վաղարշապատ, 1898, էջ 264:

¹⁴ Եղիշե, էջ 90:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 92:

¹⁶ Թովմա Արծրունի, էջ 211:

¹⁷ Մովսես Խորենացի, *Հայոց Պատմութիւն*, Տիֆլիս, 1913, էջ 138:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 250:

¹⁹ Պատմութիւն Շապուհի Բագրատունու նշանակումը, 1921, էջ 23:

²⁰ Մատթեոս Ուռհայեցի, *նշվ. աշխ.*, էջ 264:

²¹ Մովսես Կաղանկատվացի, *Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի*, Մ., 1860, էջ 17:

ձայնեանս»:²² Այս դեպքում ևս չորեքձայնյա փողերը կարող են ստուգաբանական տարբեր մեկնությունների ենթարկվել: Կարելի է ենթադրել, որ փողերից յուրաքանչյուրը արձակել է չորս հնչյուն, կամ ունեցել է չորս ձայնանցք: Հնարավոր է դրանք դիտել նաև որպես մեկ հնչյուն արձակող չորս փողերի խումբ և այլն: Տվյալ դեպքում փողերի *չորեքձայնյա* լինելը դրանց որոշակի տեսակն է վկայում: Նույնը կարելի է ասել նաև *պղնձե փողերի, եղջերափողերի, գալարափողերի*, ինչպես նաև *շեփոքի* մասին: Հնարավոր է, որ փող անվանումը պատմագիրների երկերում հաճախ ընդհանրացված անվանումի իմաստ է ունեցել և օգտագործվել որպես յուրա-հատուկ եզր:

Ի մի բերելով նվագարաններին վերաբերող պատմագրական բնութագրումները՝ նշենք, որ դրանցից մի քանիստ հիշատակվում են նաև տարբեր նվագարաններից բաղկացած նվագախմբերի մասին: IX դարում հայ-արաբական ռազմական ընդհարումներից մեկի նախօրեին, ըստ Թովմա Արծրունու, արաբ թագավոր Ջափրը «խնդրե և տեղեկութիւն թէ քանի՜ *փողք* գոչիցին, և կամ քանի՜ *թմբուկ* դափիցին»:²³ Արաբ զորապետ Բուդայի արշավանքներից մեկի նկարագրության մեջ ասվում է. «...նշանս կանգնեալ և *քնարք* հնչէին, և *թմբուկքն դափէին*»:²⁴ Նույն ճակատամարտի նկարագրության մեջ նշվում է. «Յայնժամ հրաման ետուն ամենայն զօրացն ելանել ի պատերազմ. և ահա աղաղակ և *փողք* և *քնարք* և *ջնարք*, և վանեալ զինու և սրոյ և ամենայն պատրաստութեամբ անհուն զօրացն»:²⁵

Ընդհանուր առմամբ քննվող ոլորտը դիտարկելով երևույթի ամբողջական համայնապատկերի մեջ՝ նշենք, որ բացի նվագարանային երաժշտությունից, ռազմական իրադարձությունների ժամանակ և առհասարակ հին հայոց բանակում հնչել են նաև այլ ժանրի և տիպի երաժշտական ստեղծագործություններ (իմա՝ ժողովրդական և հոգևոր երգեր, պարեր): Բնության մասնավորեցումը սուկ նվագարանային երաժշտության ոլորտով, ակնկալում է այլ աղբյուրների՝ հնագիտության, կերպարվեստի (հատկապես՝ մանրանկարչության), ինչպես նաև հարևան ժողովուրդների համապատասխան և համարժեք աղբյուրների տվյալների համադրական ուսումնասիրություն: Պատմագրական նյութը լուրջ հիմք է տալիս հայոց բանակում կիրառված նվագարանային երաժշտությունը արժևորելու իբրև ժամանակի երաժշտարվեստի ինքնատիպ ոլորտ, որտեղ բազմապիսի գործառնության մեջ են դրվել ինչպես մասնահատուկ, այնպես էլ ավանդական նվագարաններ:

МУЗЫКАЛЬНЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ В ВОЙСКЕ ДРЕВНЕЙ АРМЕНИИ

___ Резюме ___

___ А. Арутюнян, А. Апинян

В письменных исторических источниках средневековой Армении сохранились сведения о музыкальных инструментах, которые использовались в военных походах. Сбор и систематизация этих свидетельств показывают, что еще с древнейших времен в войске армян использовались духовые, струнные и ударные инструменты. В некоторых источниках присутствует также инструментоведческая информация, которая может играть важную роль в этимологических исследованиях.

²² Պատմութիւն Ս ե բ ե ն ս ի, Եր., 1979, էջ 101:

²³ Թ ը վ ս ա Ա ը ծ ը ու ճ ի, էջ 211:

²⁴ Նույնը:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 296:

ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՅՈՒ ՀԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑՆԱԿԱՐԳԵՐԸ
ՀԱՅ ՀԻՄՆԵՐԳՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

Ան. Շիրակացու հեղինակությանն են վերագրվում Հարության ԱՁ - ԴԿ հարցնակարգերի մեծ մասը և Հոգեգալստի ու Վարդավառի առաջին օրերի կանոնների երգերը. ըստ Ն. Թահմիզյանի հաշվարկի՝ շուրջ երկու հարյուր ստեղծագործություն:¹

Հայ հիմներգության կարևոր ժանրերից մեկի՝ կարգի ձևավորման և զարգացման ճանապարհին հատկապես Հարության հարցնակարգերը երաժշտաբանաստեղծական կարևոր դրսևորումներ են: Դրանց առկայության փաստն արդեն իսկ վկայում է մինչև VIII դարը, այսինքն՝ մինչև Մ. Ստեփանոս Մյունեցին, կարգ ժանրի գոյության մասին մեզանում: Մյուս կողմից՝ դրանք գալիս են վկայելու, որ կարգը մեզանում ոչ թե ներմուծված պատրաստի ժանրային մոդել է (կամ նույնիսկ օտար ավանդույթի «ստեղծագործարար» յուրացված դրսևորում), այլ հայ միջնադարյան մասնագիտացված երաժշտաբանաստեղծական արվեստի պատմության ընթացքում զարգացում ապրած երևույթ, որի ձևավորման և զարգացման ամբողջ տրամաբանությունը բխել է հիմնականում Հայ Առաքելական Ս.Եկեղեցու ծիսական համակարգից և պայմանավորվել նրա ներքին անհրաժեշտություններով, ինչի մասին առիթ ունեցել ենք խոսելու:²

Այլ խոսքով, կարգն անցել է զարգացման երկար ճանապարհ՝ պայմանավորված հայ միջնադարյան հոգևոր մշակույթի մի շարք իրողություններով, և զարգացման այդ ընթացքի տարբեր փուլերում ունեցել է տարբեր նկարագիր: Ուստի, կսխալվենք, եթե կարգ ասելով պատկերացնենք սոսկ ութ-ինը մասերից բաղկացած մի երգաշար, որ ի հայտ է եկել մեզանում պատրաստի կազմով և նմանակման կամ մշակութային «պատվաստի» կամ էլ նույնիսկ որոշակի սկզբունքներով ներմուծման հետևանքով: Ծարակնոցի ներկա կազմն անգամ բազմաթիվ առիթներ է տալիս կառուցվածքաբանական նման սքեմատիկ մոտեցումը հերքելու համար:

Մյուս կողմից, եթե կարգ ժանրի տեսական արտացոլանքն առաջին անգամ գտնում ենք Մ. Հովհաննես Գ Օձնեցու կանոններում, ապա դրա համեմատաբար անփոփոխ մնացած բուն դրսևորումներից են հենց Անանիա Շիրակացու Հարության հարցնակարգերը:

Ասվածը ոչ մի կերպ չի հաստատում այն տեսակետը, թե հայ հիմներգության զարգացման, ծաղկման, առավել ևս ձևավորման փուլը VII դարն է:³ Դրա հիման վրա, իբրև թե, կարող է հիմնավորվել նաև հայ միջնադարյան մասնագիտացված երաժշտաբանաստեղծական արվեստի բյուզանդական հիմներգությանը քայլ առ քայլ հետևելու տեսակետը: Տեսակետի գիտական անկարությանն այս կամ այն առիթով անդրադարձել ենք և դեռ կանդրադառնանք: Այստեղ շեշտենք, որ միջնադարյան աղբյուրներում հիշատակվող հայ հիմներգության առաջին հեղինակները IV-V դդ. ներկայացուցիչներ են, և այս աղբյուրներին չվստահելու որևէ հիմնավոր պատճառ ցայսօր չի առաջադրված: Մյուս կողմից՝ Հայ Առաքելական Ս. Եկեղեցու ծիսական համակարգի բյուրեղացումը և այդ համակարգի մեջ մասնագիտացված երաժշտաբանաստեղծական արվեստի արտահայտությունների ներգրավումը՝ որպես դրանց կանոնացման ձև, հետևանք և փաստ, արդեն իսկ կարգ ժանրի ձևավորման գործընթաց է նշանակում: Հետևապես, IV-V դդ. վերագրվող ստեղծագործություններն այս տեսանկյունից ոչ մի կերպ չրջանցել չենք կարող:

¹ Ն. Թահմիզյան, Գրիգոր Նարեկացին և հայ երաժշտությունը V- XV դարերում, Եր., 1985, էջ 163-164: Նույնի՝ Անանիա Շիրակացին և Հարության ԱՁ - ԴԿ հարցնակարգերը, «Էջմիածին», 1984, Եր., էջ 25-35:

² Մ. Ն ա վ ո յ ա ն, Մեսրոպ Մաշտոցը և հայ հիմներգության ձևավորման հարցերը, Հայոց գրերի գյուտի 1600 - ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների դրույթներ, Եր., 2005, էջ 157-158:

³ Ն. Թահմիզյանն անդրադարձել է այս խնդրին: Տե՛ս Ն. Թահմիզյան, Մեսրոպ Մաշտոցն ու հայոց հոգևոր երգարվեստը, «Բանբեր Մատենադարանի», Եր., 1964, N 7, էջ 187:

Կարգ ժանրի առաջին, սաղմնային կամ սկզբնական դրսևորումների մասին խոսելիս կարելի էր անդրադառնալ հանգստյան կարգի հին երգերին, որոնց հեղինակ է հիշատակվում Ս. Ներսես Ա Պարթևը:⁴ Սակայն, եթե նույնիսկ կարողանայինք ամբողջացնել հիշյալ կարգի երաժշտաբանաստեղծական հին կազմը, դարձյալ նման ծիսակարգերը, ինքնին, կարգ ժանրի ձևավորման նախապայման չէին կարող դիտվել: Դրանք ընդգրկված են Մաշտոց ծիսարանում, չնայած որ նման ծիսական կարգերի բաղադրիչ հանդիսացող երգերն էլ մաս են կազմում հայ եկեղեցու ժամերգությունների և շարականների ընդհանուր զանգվածի: Այլ մոտեցման դեպքում դրանք կարող են համարվել առանձին, փոփոխական կամ շարժական երգաշարեր, այլ ձևակերպմամբ՝ առանձին ժանրային անսամբլներ:

Մեր ելակետն այն է, որ Աղոթամատույց-ժամագրքի ծիսական կարգերը և հատկապես առավոտյան ժամերգությունն են Շարակնոցի կարգ ժանրի ձևավորման առանցքը: Նկատի ունենք այն միավորները, որոնք նույն ժամերգության մաս են կազմում, այսինքն՝ կնշանակի, որ, իր միավորների փոփոխականությամբ հանդերձ, կարգի բաղկացուցիչները հիմնականում երբքը կամ չորսն են եղել՝ Հարցի գլխավորությամբ (ներառյալ գործատները): Այլ կերպ ասած՝ խոսքը Հարցի կարգի մասին է *Ողորմյայի* և *Տեր Հերկնիցի* հետ:⁵ Մյուս կողմից, որ Հարության հարցնակարգերում հանդիպում ենք այլ միավորների ևս: Հարկ է նկատի ունենալ, որ դրանցից Մեծացուցեն ամենօրյա գործածություն չի ունեցել, այլ միայն կիրակի օրերը՝ Յուրաբերից կարգի մեջ:⁶ Մեծացուցեի ամենօրյա կիրառությունը, նաև որպես քաղվածք երգվելը համեմատաբար ուշ շրջանի նորամուծություն է: Դրանցից առաջինը վերագրվում է Գրիգոր Գ Անավարզեցու ժամանակներին,⁷ իսկ մյուսը պետք է որ Մովսես Գ Տաթևացուց հետո մուտք գործած լիներ: Սակայն դա չի բացառում Հարցնակարգերի մեջ նրանց կիրառվելը նաև վաղ միջնադարում՝ արդեն հիշատակված ծիսական կարգավորությամբ:

Մեծացուցեների հարցը սերտորեն առնչվում է Հարության հարցնակարգերի հեղինակների խնդրին: Ն. Թահմիզյանն արդեն նկատել է, որ դրանցում ընդգրկված բոլոր երգերը նույն հեղինակի երկերը չեն:⁸ Սակայն, եթե Հարության հարցնակարգերի գլխավոր հեղինակ ենք համարում Անանիա Շիրակացուն, ինչպես ճիշտ նշել է Ն. Թահմիզյանը՝ հենվելով Վանական Վարդապետի և Մարգիս Երեցի հիշատակությունների վրա,⁹ ապա հարկ է լուծում տալ նաև մյուս տեսակետին, որի համաձայն հիշատակվում է Ս. Մովսես Խորենացին, մանավանդ, որ տեսակետը շրջանառու է Վարդան Արևելցու պես խոշոր հեղինակից սկսած:

Հարության քառասուներկու հարցնակարգերից (բնականաբար չենք հաշվել միջանկյալ տոների կարգերը) քսաներկուսն ունեն «հոլվոդ», մեջբերվող Մեծացուցեներ, այսինքն՝ Մեծացուցեների կեսից ավելին քաղվում, մեջբերվում է այլ կարգերից, ընդամին ոչ միշտ Մեծացուցե շարականներից: Դա կարող էր հետևանք լինել այն բանի, որ, նշվածի համաձայն, Մեծացուցեի կիրառությունը VII դարում սահմանափակ էր, իսկ հետագայում ամենօրյա կիրառության համար կարիք առաջացավ դրանց թիվն ավելացնելու: Այժմ նույնիսկ դժվար է ասել, թե Մեծացուցեների որ մասն ունի ավելի հին կիրառություն. այն որ հարցնակարգերի մեջ է գետեղված, թե՞ այն, որ հղվում է: Հավանաբար վերջինը, քանի որ, շեշտում ենք, Ս. Հովհաննես Գ Օձնեցին Մեծացուցեի մասին առանձին է խոսում, այլ ոչ Հարցի սարքի առնչությամբ: Ուրեմն, դրանք օգ-

⁴ Տե՛ս Մ. Երվան, *Հայ հիմներգության առաջին հեղինակի հարցը, Երիտասարդ հայ արվեստաբանների առաջին մատաշրջանի նյութեր*, Եր., 2005, էջ 19:

⁵ Տե՛ս Մ ա դ ա ք ի ա ա ը ք. Օ ը մ ա ն ե ն ն, *Ծիսագիտություն Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցույ, Երուսաղեմ*, 1977, էջ 45:

⁶ Դա արտացոլված է նաև Ս. Հովհաննես Գ Օձնեցու կանոններում: Տե՛ս Կանոնագիրք հայոց, հ. Ա, Եր., 1964, էջ 527-530, կանոն ՈՂԸ (ՈՂԲ) ԻԳ: Նաև՝ Մաղաքիա արք. Օրմանեան, *նույն տեղում, Նորայր արք. Պողոսյան, Ծիսագիտություն, Նիւ Եորք, 1990, էջ 36:*

⁷ Նույնը:

⁸ Խոսքը, մասնավորաբար, Ս. Գրիգոր Նարեկացուն վերագրվող Հարության Դ-Կ Տեր հերկնիցի մասին է: Տե՛ս Ն. Թահմիզյան, *Գրիգոր Նարեկացին և հայ երաժշտությունը V - XV դարերում*, Եր., 1985, էջ 85-88, 108-109:

⁹ Ն. Թ ա հ մ ի գ յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 25:

տագործվում էին կիրակի օրերին, սակայն, որպես առանձին վերապահություն: Հետևապես կարող էին քաղվածաբար բերվել այլ կարգերից:

Ծննդյան և Հարության մի շարք ընդհանուր Մեծացուցների խնդիրը նկատել է Ն. Թահմիզյանը, սակայն դրանց մեծ մասի հեղինակ նա համարում է Բարսեղ Ղոնին:¹⁰ Եթե նույնիսկ ընդունենք այս տեսակետը՝ վերապահելով, որ Մեծացուցների հեղինակ ավանդաբար հիշատակվում է Ս. Մովսես Խորենացին, ապա, այդուհանդերձ, Բարսեղ Ղոնին կարող են վերագրել բուն հարցնակարգերում գետեղված քսան Մեծացուցները: Այդ բաղադրիչի մյուս, գերակշիռ մասի հեղինակն (կամ հեղինակները) ուրիշ է: Դա հստակ երևում է, քանի որ նշված քսաներկու Մեծացուցներից երկուսը մեջբերվում են Հարության ԱԿ հիմնգրքող և ԲԿ չորրորդ հարցնակարգերում՝ համապատասխանաբար Պահոց երկրորդ և երրորդ կիրակիների կարգերից, Հարության ԱԿ չորրորդ հարցնակարգում՝ Վարդավառի առաջին օրվա կարգից, Հարության ԲԿ երրորդ հարցնակարգում՝ Աստվածածնի ծննդյան կարգից, Հարության ԳԶ առաջին հարցնակարգում՝ Աշխարհամատրան կիրակիի կարգից,¹¹ Հարության ԴԶ յոթերորդ հարցնակարգում՝ Աստվածածնի վերափոխման երրորդ օրվա կարգից: Մնացած տասնվեց Մեծացուցները Ծննդյան և Աստվածահայտնության տարբեր կարգերից են քաղվում: Բնականաբար, դրանց հեղինակը Մ. Խորենացին է: Նշվածն ամենամեծ պատճառն է համարվել, որի հետևանքով Հարության հարցնակարգերի հեղինակի՝ Ան. Շիրակացու անունը շփոթվել է, ըստ էության, նույն կարգերի համահեղինակներից մեկի՝ Մ. Խորենացու անվան հետ, ինչը նկատում, սակայն չի ընդունում Ն. Թահմիզյանը:¹²

Կարգի մեջ Հարցերը դիտվում են որպես ավելի հին միավորներ, քան Օրհնությունները:¹³ Հետևապես հարցնակարգն էլ կարգի առավել վաղ ձևակերպումը պետք է դիտել: Դա չի նշանակում, որ Օրհնություններ չէին կարող ստեղծվել կամ երգվել այդ շրջանում, այլ այն, որ Օրհնությունների կամ դրանց մախատիպ Մարգարեական Օրհնությունների համար մախատեսված ծիսական կիրառության հետևանքով նշված միավորները կարգի մեջ չէին տեղավորվում մինչև Շարակնոցների համապատասխան խմբագրությունների ի հայտ գալը:

Սա ենթադրություն է, որի օգտին է խոսում նաև այն, որ Օրհնությունը հետագայում էլ մնաց որպես հարաբերականորեն կամ նույնիսկ ամբողջապես ինքնուրույն և բազմամաս միավոր: Նկատի ունենք թե՛ Ս. Ստեփանոս Սյունեցու Ավագ օրհնությունները, թե՛ միջնադարում Մովսես Գ Տաթևացու ներմուծած քաղվածքներով երգվող Օրհնության բազմամաս և փոփոխիկ ամբողջությունը:¹⁴ Նշված դեպքերում Օրհնությունը հստակորեն գատվում է Շարակնոցի հիշյալ ութ, ինը բաղկացուցիչներից՝ սուկ «պատկեր աուր» ենթադրյալ մախական¹⁵ կիրառության կողքին առաջացնելով իր երկու բազմամաս ենթատեսակները: Դրանցից առաջինը կառուցվածքային կայուն և անփոփոխ կազմ է ենթադրում, իսկ մյուսը՝ կառույցի հարաբերական կայունություն, կազմի և կատարման հարաբերակնորեն ազատ ընտրություն:¹⁶ Նմանատիպ դիտարկումներ հնարավոր են նաև կարգի և Հարության հարցնակարգի մյուս բաղադրիչների վերաբերյալ, որոնք Հարցի կարգի (կամ սարքի) մաս չեն կազմում, առանձին դեպքերում հանդես են գալիս որչ կարգի միասնական ամբողջության մեջ, իսկ ավելի հաճախ՝ առանձին և ժանրային բաղադրյալ «անսամբլներում»:

Կարելի է ենթադրել, որ նման տարբերակված վերաբերմունքի արդյունքում կարգի՝ որպես ամբողջական ժանրի նկարագիրը դառնում է անհստակ և աղճատված: Սակայն, խնդիրն առավել բարդ է, քանի որ մենք չենք կարող շրջանցել կարգի մի քանի

¹⁰ Ն. Թահմիզյան, *Ան. Շիրակացու հարցնակարգերը*, էջ 26: Տե՛ս նաև Նույնի՝ *Բարսեղ Ղոնի և երգաստեղծության ծաղկումը Հայաստանում VII դարում*, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Եր., 1973, N1, 15 216 – 217:

¹¹ Թերևս, այս մեկը ևս, Ն. Թահմիզյանի տեսակետի համաձայն, *Բարսեղ Ղոնինը համարվի:*

¹² Ն. Թահմիզյան, *Անանիա Շիրակացին ...*, էջ 26: Նույնի, *Բարսեղ Ղոնի ...*, էջ 216 – 217:

¹³ Նորայր արք. Պողոսյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 36: Նաև՝ Մաղաքիա արք. Օրմանյան, *Ծիսական բառարան*, Եր., էջ 161:

¹⁴ Մաղաքիա արք. Օրմանյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 163:

¹⁵ Նույնը:

¹⁶ Օրհնության ենթատեսակների մասին ավելի ուշ առիթ կունենանք խոսելու:

ենթատեսակների գոյությունը, ըստ ծիսական կիրառության, այսինքն՝ ըստ գործնականում կիրառվող, հնչող տարբերակների: Եվ ավելին, այդ մի քանի տարբերակները պատմական զարգացման տեսանկյունից ձևավորվել են հաջորդաբար:

Ինչևիցե, եթե հարցնակարգը¹⁷ դիտում ենք որպես կարգի նախնական դրսևորում, ապա Շարակնոցի կարգի մյուս բաղադրիչները (Օրհնություն, երբեմն հանդիպող Ճաշու) հետագա դարերում են ներմուծվել՝ կամ ուշ ձևավորվելու, կամ կարգի կազմի մեջ ուշ մտնելու հետևանքով (չփոթել եկեղեցում «ազատ» կիրառման և ուշ կանոնացման տեսակետի հետ, որը չիմնավորված ենք համարում): Ինչպես էլ որ եղած լինի, դրանք կարգի այլ ենթատեսակի ձևավորման հատկանիշ պետք է դիտել: Մանավանդ, որ այդ ենթատեսակների՝ որպես մեկ ամբողջությամբ ներկայացվող երգաշարերի կատարման ծիսական սահմանումները որոշակիորեն տարբեր են: Հետևապես, նշված «հավելվող» բաղադրիչների և հատկապես Օրհնության կարգին նախադասվելու որոշ հանգամանքներ հաշվի առնելու դեպքում կարգի նախնական բնութագիրը հայ հիմններգության զարգացման տեսանկյունից, խիստ կարևոր կողմով հստակվում է:

Օրհնության շարականների մասին Մաղաքիա արք. Օրմանյանը գրում է, որ դրանք երեք մասից են բաղկացած և որ այդ երեքից ենթադրաբար առավել հին է «պատկեր ավուր» մասը:¹⁸ Իր հերթին օրվա պատկերը «հատուկ» է կամ «քաղվածաբար» կազմված՝ «ընդհանուր»:¹⁹ Ընդամեն, Օրհնության «հատուկ պատկեր ավուրը» առանձին, տվյալ տոնի կարգի համար է ստեղծվել և, բնականաբար, մույն օրվա Հարցերից ավելի ուշ շրջանում, իսկ Օրհնության ընդհանուր, քաղվածաբար կազմվող օրվա պատկերը նախադասվել է դարձյալ ավելի ուշ շրջանում, սակայն հարցնակարգի հին մասերից առնվելով:²⁰ Ահա այս ընդհանուր օրվա պատկերով Օրհնություններ ունեցող կարգերի թվում են Պահոց, Մարտիրոսաց և Հարության կարգերը: Հարության հարցնակարգերի համար քաղվածաբար ավուր պատկերով Օրհնություններ են գործածվում սուկ Չատկի շաբաթվա ընթացքում, իսկ Հիմունքի մյուս օրերին հարցնակարգերին նախադասվում է Ավագ օրհնություն: Չատկի շաբաթվա օրհնություններն էլ, ինչպես նշվեց, քաղվում են հարցնակարգերի համապատասխան ձայնեղանակի Տեր հերկնիցներից:²¹ Ուստի պահպանվում է Հարության հարցնակարգերից յուրաքանչյուրի ձայնեղանակային միատարրությունը,²² անշուշտ, ձայնն ու իր դարձվածքը մեկ նշումի տակ դիտելով: Դրանց տարբերակումը, պատմական շերտերով դիտելը մեզ հեռու կտաներ:

Մենք հակված ենք այս երևույթը հայ հիմններգության զարգացման ընթացքում որոշակիորեն եղծված, սակայն կարևորագույն հատկանիշներից մեկը համարելու: Բանն այն է, որ վերը հիշատակված Օրհնության ընդհանուր օրվա պատկեր ունեցող Աղոթագից կարգերը մույնպես որոշակիորեն ցուցաբերում են նման ներկարգային ձայնական միատարրություն,²³ սակայն, մեկ խոշոր և մեզ համար կարևոր վերապա-

¹⁷ Այստեղ նկատի չունենք Հարության հարցնակարգերի կազմը, որտեղ բացի միավորների կրկնապատկումից հանդիպում ենք նաև Ճաշունների և քաղվածաբար երգվող Օրհնությունների, այլ՝ Հարցն իր սարքով:

¹⁸ Մ ա դ ա ք ի ա արք. Օ Ր մ ա ն յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 163:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 161 – 162:

²⁰ Նույնը:

²¹ Հենց Օրմանյանի բերած պատճառներով Լամբրոնացու երկու հատուկ օրհնությունները չենք դիտարկում: Նույն տեղում, էջ 163:

²² Կարծում ենք, Չայնագոյալ շարակնոցում Հարության Դ-Կ հինգերորդ հարցնակարգի գույգ Տեր հերկնիցների Դ-Չ նշումները շփոթություն պետք է համարել: Տե՛ս Չայնագոյալ շարակնան հոգևոր երգոց, Վաղարշապատ, 1875, էջ 609:

²³ Դարձյալ շփոթություն կամ վրիպակ կարելի է համարել Պահոց երկրորդ շաբաթվա ԱԿ հինգերորդ կարգի Ողորմյայի ԱՉ ցուցիչը (Չայնագոյալ շարակնոց, էջ 224), հինգերորդ շաբաթվա Դ-Չ չորրորդ կարգի Ողորմյայի ԳՉ նշումը (Չայնագոյալ շարակնոց, էջ 313), նմանատիպ երևույթ է Պահոց վեցերորդ շաբաթվա չորրորդ կարգի Հարցի ԴՉ ցուցումը (Չայնագոյալ շարակնոց, էջ 609): Այսու, Մաղաքիա արք. Օրմանյանը գրում է. «Ընդհանրապես Ողորմես և Տեր յերկնից շարականներն կը հետևին Հարցին ձայնին, միայն 15 Հարցեր կը գտնենք, որոց Ողորմես և Տեր յերկնից ձայն կը փոխեն, և մի Հարց միայն՝ որոյ Տեր յերկնիցն ձայն կը փոխէ: Այդ փոփոխություններն թերևս նշան լինին զանազան առիթներու և զանազան գրչաց գործոց ի մի հասարակելուն»: Մաղաքիա արք. Օրմանյան, Ծիսագիտություն, էջ 44:

հույսամբ: Պահոց կիրակիներն ունեն Օրհնության օրվա հատուկ պատկերներ, որոնք բոլոր վեց կիրակիների կարգերում այլ ձայնեղանակային ցուցիչ ունեն, քան նույն կարգի Հարցն ու իր սարքը: Վերջիններս պահպանում են ձայնային միատարրությունը: Ավելին, Պահոց կարգերում ձայնեղանակային միատարրությունը խախտող մյուս դեպքերը երրորդ շաբաթվա ԲԿ ստեղի (դիտում ենք որպես ԲԿ-ի տիրույթ) վեցերորդ կարգի Մանկունքն է իր ԲԶ եղանակով:²⁴

Այս դիտարկումները գալիս են ապացուցելու, որ Պահոց կարգերը, ունենալով այլ բաղադրիչներ ևս, քան հարցնակարգերը, հիմնականում պահպանում են ձայնեղանակային միատարրությունը: Սկզբունքային խախտումներն առաջանում են հարցնակարգերին, այսպես ասած, «հավելվող» միավորների ձայնային տարբերության հետևանքով՝ կիրակիների կարգերի բոլոր Օրհնությունների և մեկ Մանկունքի դեպքում: Դա հաստատում է մեր այն պնդումը, որ առավելության ժամերգության շարականները և հատկապես Հարցի սարքն է կարգ ժանրի նախնական դրսևորումը: Քանի որ այն հանդես է գալիս որպես մեկ որոշակի ամբողջություն թե՛ ծիսական գործառույթի, թե՛ երաժշտական նկարագրի իմաստով: Մյուս կողմից՝ այն իր կիրառությամբ առավել հին է, քան կարգում Օրհնության հաստատումը:

Չուտ պատմական տեսանկյունից երկու դեպքն էլ՝ Պահոց կարգերն էլ, Հարության հարցնակարգերն էլ հայ հիմներգության վաղմիջնադարյան շերտն են ներկայացնում: Ուստի, կարելի էր ենթադրել, որ երևույթը բնորոշ է հայ հոգևոր երգի զարգացման վաղ շրջանին: Սակայն, եթե ընդունենք, որ Մարտիրոսաց կարգերի հեղինակը Պետրոս Ա Գետադարձն է, ապա XI դարի երգաստեղծությունը նույնպես ցուցաբերում է հավատարմություն ձայնեղանակային միատարրության հանդեպ: Հիշեցնենք, որ այս կարգերը նույնպես նախորդների նման ունեն քաղվածորեն երգվող Օրհնության օրվա պատկեր:²⁵

Իհարկե, առանձին ուսումնասիրության նյութ է Օրհնության հատուկ պատկերով մյուս յոթանասումիներ (ըստ Օրմանյանի) կարգերում Օրհնության և Հարցի սարքի բոլոր միավորների ձայնեղանակային հարաբերությունները: Սակայն, թռուցիկ ակնարկն էլ բավական է նկատելու համար, որ դրանցում մեր նշած օրինաչափությունը հիմնականում պահպանվում է:

Հատուկ վերապահությամբ հարկ ենք համարում շեշտել, որ ձայնային միատարրություն ասելով՝ հասկանում ենք, ոչ թե սուկ մայր ձայնեղանակը, այլ տվյալ ձայնի տիրույթը: Հայտնի է ձայնեղանակային համակարգի զարգացման ընթացքը ևս, ուստի նրա առաջացրած ձայնեղանակային տարատեսակները նույնպես պետք է խմբավորվեն ըստ բուն ձայնեղանակների, ինչպես որ ընդունված էր միջնադարում:²⁶

Նման ձայնային միատարրության միակ հնարավոր բացատրությունն այն է, որ վաղ միջնադարում օրվա ժամերգությունները կատարվում էին նույն ձայնեղանակի շրջանակներում. օրինակը կանոն-սաղմսն է: Նկատենք մաս, որ ձայնեղանակի ժամանակի ընկալումն ուներ զուտ հոգևոր-խորհրդաբանական, գաղափարական բովանդակություն:

Ժամերգություններից մեկի՝ առավելության ժամերգության երգասացությունները, հիմք դառնալով շարականի կարգին, ժառանգում են մաս կարգի շրջանակներում ձայնային միատարրության հատկանիշը: Ինչը զարգացման հետագա ընթացքներով եղծվում է ավելի ուշ ժամանակներում: Դրա պատճառներից մեկը, ինչպես վերը նշեցինք, «հավելվող» միավորներն են, թեև ընդհանուր կամ մասնավոր բնույթի այլ պատճառներ ևս կան, ինչի մասին Օրմանյանը ևս նշում է:

Անանիա Շիրակացու Հարության հարցնակարգերն այս ավանդույթի կապող օղակն են, մեկ կողմից՝ Մաշտոցին վերագրվող Պահոց կարգերի, մյուս կողմից՝ Մարտիրոսաց կարգերի միջև, եթե համարենք, որ վերջինս կամ դրա մի մասը, գուցե նախատեղծ այլ օրինակների հիման վրա, հեղինակել է Պետրոս Ա Գետադարձը:

²⁴ Տե՛ս Չայնագրյալ շարակնոց, էջ 262:

²⁵ Եվրոս ենք համարում ԳԿ կարգի մեջ Տեր հերկնիցի ԴԿ նշումը: Տե՛ս Չայնագրյալ շարակնոց, էջ 951:

²⁶ Տե՛ս Կոմիտաս, Հողվածներ և ուսումնասիրություններ, Եր., Պետհրատ, 1941, էջ 121:

Եվ վերջապես, մեր նշած ձայնեղանակային հատկանիշը գալիս է վկայելու, որ Ս. Ստեփանոս Սյունեցին Ավագ Օրհնություններն ստեղծելիս կամ դասակարգելիս նախօրինակ ուներ Մարգարեական Օրհնությունները երգելու հնավանդ ձևը, ապա նաև Հարության հարցնակարգերի ձայնեղանակային միատարր նկարագիրը: Հարկ էր նկատի ունենալ, որ դրանք միասին էին կատարվելու, ըստ ութ ձայնեղանակների դասավորված շարքերի: Ուստի, Ավագ օրհնությունների ստեղծումը բնիկ տեղային ավանդույթի շարունակություն էր ընդամենը, այլ ոչ օտար ժողովածուների նմանակում,²⁷ ժանրային ավանդույթի կրկնօրինակություն:

АРЦНАКАРГИ ВОСКРЕСЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ РАЗВИТИЯ АРМЯНСКОГО ГИМНОТВОРЧЕСТВА

___ *Резюме* ___

___ *М. Навоян* ___

Процесс формирования армянского Гимнария и в частности жанра канона, начинается с IV-Vвв. Среди прочих составляющих песнопений здесь важное место занимают песни Арцнакарга, автором которых считается Анания Ширакаци (VIIв.). Эти циклы духовных песен являются промежуточным звеном в процессе исторического развития жанра канон в армянской гимнографии.

²⁷ Հմմտ. Н. Тагмизян, *Теория музыки в древней Армении*, изд. АН Арм. ССР, 1977, стр. 169.

Մենքերին Մեյրոնյան

Ենթադրական եղանակի ժխտական ձևերը Թումանյանի ստեղծագործություններում

Գրողի լեզվի ձևաբանական, շարահյուսական իրակությունների ուսումնասիրման կարևորությունն ավելի է ընդգծվում, երբ խոսքը վերաբերում է այնպիսի հեղինակների, որոնց գործունեությունը համընկնում է գրական լեզվի զարգացման վաղ շրջանին, երբ դրա քերականական շատ իրողություններ գրական մշակման, կայունացման և միօրինականացման ընթացքի մեջ են գտնվում: Նման պարագայում գրողի լեզվի քերականական իրողությունների ուսումնասիրությունը կարևոր նպաստ կբերի նաև գրական լեզվի գիտական պատմության ստեղծման գործին: Եթե համապատասխան շրջանի մեր գրողների, բանաստեղծների լեզվի ձևաբանական իրողությունները հանգամանորեն ուսումնասիրված լինեին, մենք ավելի հավաստի տեղեկություն կունենայինք, ասենք, այնպիսի հարցերի մասին, թե երբվանից են սկսվել նոր գրական լեզվում գործածվել և երբ են ընդհանուր ճանաչում գտել ենթադրական եղանակի ժխտական խոնարհման այժմյան ձևերը, ստացականության հոգնակին և այլն: Այս հարցերից առաջինի մասին արդի հայերենի բայը մենագրական ուսումնասիրության նյութ դարձրած անվանի լեզվաբաններ Հ. Բարսեղյանը և Ա. Աբրահամյանը բավական ընդհանուր ձևով են արտահայտվում: «Նախաստվետական շրջանի հայերենում,- գրում է Հ. Բարսեղյանը,- հանդիպում ենք պայմանական եղանակի բազմաթիվ ժխտական ձևերի, որոնք անորոշ դերբայով են կազմված»¹: «Հետագայում,- գրում է Ա. Աբրահամյանը,- տեղի է ունենում Լ ձայնորդի անկում: Պետք է ասել, որ այդ երևույթը լայն տարածում ստացավ և դարձավ տիրապետող, բայց այդ անցյալում էլ կար. օրինակ՝ Հովհաննես Թումանյանի մոտ գտնում ենք նաև առանց Լ ձայնորդի ձևը՝ «...Նա ձեզ էնքան շատ է սիրում... Նա չի թողնի ձեզ սոված»²: Լ ձայնորդի անկման ժամանակը մատնանշելու նպատակով Ա. Աբրահամյանի կողմից բերված այս միակ օրինակը՝ վերցված Հ. Թումանյանից, զուրկ է հավաստիությունից, որովհետև քաղված է հեղինակի 1939 թ. Միհատորյակից, որտեղ այդ ձևը ամենայն հավանականությամբ տեղ է գտել անզգույշ խմբագրման պատճառով: Թումանյանի Երկերի գիտական հրատարակության մեջ անճշտությունը վերացված է՝ «Նա չի թողնի ձեզ սոված»³: Հասկանալի է, որ այս մասնավոր խնդրին ավելի կոնկրետ պատասխան տալու համար հիշատակված լեզվաբաններն ստիպված պիտի լինեին ուսումնասիրել բավական ծավալուն գրականություն, որ եթե ոչ անհնար, ապա այնքան էլ արդյունավետ չէր լինի: Բայց ահա այդ հարցին անդրադառնում է Ալ. Մարգարյանը Մ. Նալբանդյանի լեզվի ուսումնասիրության կապակցությամբ: Նա նպատակ է դրել պարզել, թե Մ. Նալբանդյանն ինչպես է նպաստել նոր գրական լեզվի քերականական իրողությունների ծավալմանն ու զարգացմանը և այժմ մեզ հետաքրքրող խնդրի կապակցությամբ, հասկանալի պատճառով, կանգնել է որոշակի դժվարության առջև: Նա ստիպված է լինում իրողությունը ներկայացնել Մ. Նալբանդյանի ստեղծագործության ընձեռած հնարավորությունների սահմաններում: Բայց մեզ գոհացուցիչ չի թվում նրա վկայությունը, ըստ որի իբր Նալբանդյանն իր լեզվի զարգացման երեք շրջաններից առաջինում և վերջինում ժխտական դերբայն օգտագործել է անորոշ դերբայի ձևով (չի խոսիլ, չի կարողալ), իսկ միջին շրջանի շուրջ

¹. Հ. Բարսեղյան, Արդի հայերենի բայի և խոնարհման տեսություն, 1953, էջ 235:

². Ա. Աբրահամյան, Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը, 1953, էջ 260: Ընդգծումը մերն է:

³. Հ. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հ.1, 1950, էջ 111:

երեք տարվա ընթացքում՝ այժմյան, գրական ձևով¹: Սա անհավանական է թվում, մասնավորապես որ ժխտման դերբայի՝ Նալբանդյանի կողմից գրական ձևով օգտագործման և ոչ մի օրինակ չի բերված:

Ռ. Իշխանյանը նշելով, թե Վ. Տերյանի «Մթնշաղի անուրջներ»-ում սովորականը ենթադրական եղանակի ժխտական ձևերում դերբայն առանց 1-ի գործածությունն է, չի կամենալ ձևը դեպք է համարում: Նա գրում է. «Անուրջներում» ունենք չի կամենալ դեպքը («Չի կամենալ նա վերստին քեզ տանջել») ²: Բայց Տերյանի բանաստեղծություններում ենթադրական եղանակի ժխտական ձևերը 1-ով գործածելու այլ փաստեր էլ ենք նկատում: Օրինակ՝ «Չեն խավարիլ խավարում»³: «Չեն լսիլ նոցա ձայները...»⁴:

Ենթադրական եղանակի ժխտական ձևերի գործածության հարցում Թումանյանի վերաբերմունքն ստույգ ձևով ներկայացնելը որոշակի դժվարություն է ներկայացնում նաև հետևյալ պատճառով: Վերը նշվեց, թե ինչպես բանաստեղծի միատարրակում անհիմն ձևով տեղ է գտած եղել «չի թողնի» (փոխ. չի թողնի) ժխտական ձևը: Բայց դա եզակի դեպք չէ: Ինչպես ուշադիր դիտարկումն է ցույց տալիս, Թումանյանի ստեղծագործությունների տարբեր հրատարակություններում, նույնիսկ գիտական հրատարակություններ-

րում այժմ մեզ հետաքրքրող որոշ իրողություններ տարբեր ձևով են ներկայացված, թույլ են տրվել անճշտություններ, անհարկի միջամտություններ, որոնց մի մասը, ինչպես ստորև ցույց կտրվի, մինչև օրս էլ պատճառ է դառնում, որ ճիշտ չընկալվի հեղինակի ասելիքը: Նախ նշենք ենթադրական եղանակի ժխտական ձևերի ոչ ճիշտ ներկայացված մի քանի ձևեր:

Մի՞թե, հայրի՛կ, ինձ մոռացան,

Էլ չեն քերիլ հուրն անշեջ⁵:

Ընդգծված բայաձևի գործածությունը ճշգրտվել է բավական ուշ, բանաստեղծի Երկերի երկրորդ գիտական հրատարակությունում. «Էլ չեն քերիլ հուրն անշեջ»⁶:

-Ո՛հ, չէ, սիրուն, էլ ոչ մի սեր

Ճար չի անիլ իմ սրբտին,

Դուք էլ, անուշ սար ու ձորեր,

Չեք դիմանալ էս դարդին...

Այսպես է Թումանյանի 1903թ. Թբիլիսիում հրատարակված «Բանաստեղծություններ» ժողովածուում¹: Իսկ 1908թ. Բաքվում հրատարակված «Բանաստեղծություններ» ժողովածուում ընդգծված ձևերը տեղ են գտել առանց 1 վերջնահնչյունի՝ «ճար չի անի», «չեք դիմանա»²: Կարո՞ղ ենք ասել, թե 1-ի կրճատումները Թումանյանի կողմից են կատարված: Դժվար է հարցին դրական պատասխան տալ: Հայտնի է, որ Թումանյանը դժգոհ է եղել Բաքվի ժողովածուի հրատարակությունից, որտեղ անհարկի խմբագրումներ են կատարվել հրատարակչի կողմից, առանց Թումանյանի գիտության: Մի ձեռագիր պատառիկի վրա Թումանյանն այսպիսի դիտողություն ունի. «Մխավներով լիքն է Բաքվի

¹. Ալ. Մարգարյան, Մ. Նալբանդյանի լեզվագիտական գործունեությունը, 1957, էջ 199:

². Ռ. Իշխանյան, Արևելահայ բանաստեղծության լեզվի պատմություն, էջ 330:

³. Վ. Տերյան, Երկերի ժողովածու, երեք հատորով, հ.1-ին, 1960, էջ 182:

⁴. Վ.Տերյան, Երկերի ժողովածու, հ.2-րդ, 1973, էջ 169:

⁵. Հ. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հ.1-ին, 1950, էջ 295:

⁶. Հ. Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ.2-րդ, 1990, էջ 124:

¹. Հ.Թումանյան, Բանաստեղծություններ, Թիֆլիս, 1903, էջ 34:

². Հ.Թումանյան, Բանաստեղծություններ, Բաքու, 1908, էջ 50:

հրատարակությունը»³: Մեզ միանգամայն հավանական է թվում, որ Բաբվի ժողովածուի մեջ տեղ գտած «ճար չի անի», «չեք դիմանա» ձևերը հրատարակության կողմից կատարված «ճշգրտումներ» են: Բանաստեղծի երկերի առաջին գիտական հրատարակության մեջ տեղ են գտել «ճար չի անի», «չեք դիմանա» ձևերը (հ.1, 1950, էջ 134), իսկ երկրորդ գիտական հրատարակությունում առաջինը գործածված է լ-ով («ճար չի անիլ»), իսկ երկրորդը՝ առանց լ-ի («չեք դիմանա»)՝⁴:

Միևնույն ստեղծագործության մեջ նույն բայի ժխտական ենթադրականը երկու ձևով ներկայացված լինելու առումով առանձնապես ուշագրավ փաստեր կան «Խոսող ձուկը» հեքիաթում: Այդտեղ կորչել, հասնել բայերի ենթադրական եղանակի ժխտականը ներկայացված է և՛ անորոշ, և՛ ժխտման դերբայներով: «-Ի՛նչ թզուկ, ծնկան ծեղին աքլորը ծուղորուտու կանչի, ձենը ականջը չի հասնիլ»⁵: «-Ի՛նչ փոքրիկ, նապաստակը մի ծայրից մյուսը չի հասնիլ»⁶: «Լավություն արա ու թեկուզ ջուրը գցի՝ չի կորչիլ»⁷: «... ջուրը գցի – չի կորչիլ»⁸:

Մինչև այժմ ուշադրության արժանացած ենթադրական եղանակի ժխտականի գուգահեռ ձևերը, անկախ այն բանից դրանցում անորոշ դերբայը վերջադիր լ-ով է ներկայացված եղել, թե առանց դրան, խոսքի բովանդակության վրա չեն անդրադառնում: Բայց Թումանյանի արձակ ստեղծագործությունների, հատկապես հողվածների տպագրության ժամանակ տեղ են գտել ենթադրական եղանակի նաև այնպիսի ժխտական ձևեր, որոնք նախադասության միտքը երկիմաստ, ուղղակի սխալ ձևով են ներկայացնում: Այդպիսի գործածություն ենք նկատում «Հայկական հարցն ու իր լուծումը» հողվածում: Նշելով, թե դեռ 18-րդ դարի սկզբում Իսրայել Օրին, հայոց բարձր հոգևորականությունը, մեյիքները բանակցության մեջ են մտել Պֆայցի գերմանական կուրֆյուրստի հետ, խնդրել են աջակցել իրենց երկիրը պարսկական բռնակալությունից ազատելու գործում, Թումանյանն ավելացնում է, թե այն ժամանակ, այսինքն՝ 18-րդ դարի սկզբում «գերմանական կուրֆյուրստը, թեև ցանկանում էր օգնել հայերին, հայտնեց, թե եվրոպական պետությունները հակամարտ շահեր ունեն Արևելքում՝ Պարսկաստանում ու Տաճկաստանում, չեն միաբանել հայկական հարցի վրա...»¹: Մի՞թե եվրոպական պետությունները 18-րդ դարի սկզբին կամ դրանից առաջ հայկական հարցը քննարկման առարկա են դարձրել և չեն միաբանել: Կարծում ենք՝ ընդգծված ձևը տպագրական վրիպակի հետևանք է, որ տեղ է գտել Թումանյանի Երկերի ինչպես առաջին², այնպես էլ երկրորդ (հ.7, էջ10) գիտական հրատարակություններում: Ամենայն հավանականությամբ ընդգծված այդ ձևի փոխարեն Թումանյանի կողմից գործածված է եղել՝ չեն միաբանիլ, այսինքն՝ գերմանական կուրֆյուրստն Իսրայել Օրոն և նրա համախոհներին ասել է, թե եվրոպական պետությունները չեն միաբանվիլ հայկական հարցի վրա (և ոչ թե՛ չեն միաբանվել): Եվ մեջբերման անմիջական շարունակությունն էլ հոգուտ այսպիսի ըմբռնման է խոսում: Ավելացնենք նաև, որ հայտնի իրողություն է, որ Թումանյանի ժամանակներում ենթադրական եղանակի ժխտական ձևերում անորոշ «դերբայի իլ լծորդը միշտ փոխվում է իլ ձայնավորի»³: Այսպիսի բազմաթիվ գործածություններ կան Թումանյանի ստեղծագործություններում: Նշենք դրանցից մի երկուսը. «...Ղ.Աղայանը,մեր

³ . Գ.ԱԹ, Թա, ք. 1272:

⁴ . Հ.Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ.1,1988, էջ 188:

⁵ . Հ.Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ.5, 1994, էջ 189:

⁶ . Նույն տեղում:

⁷ . Նույն տեղում, էջ 190:

⁸ . Հ.Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հ.3-րդ, 1949, էջ 161:

¹ . Հ. Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 7,1995, էջ 10: Ընդգծումը մերն է:

² . Տես Հ. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, 1951, էջ 227:

³ . Մ. Աբեղեան, Աշխարհաբարի քերականութիւն, 1906, էջ 131: Ընդգծումը հեղինակինն է:

աշխարհքի խեղդուկ մթնոլորտից նեղվելով եթե աղաղակում է թե՛ քիչ է մնում փախչեն և՛ գրականությունից, և՛ մեր միջավայրից, չի փախչիլ ու շատ ուրախ օրեր կտեսնի...»⁴: «Իսկի մարդն էլ չի եղ բանին հավանիլ, - համաձայնեց Գոքորը»⁵:

Առանց մանրամասնելու նշենք, որ վրիպակի հետևանքով և լծորդի փոփոխություն տեղ է գտել Թումանյանի նաև մեկ այլ հոդվածում, հետևյալ նախադասության մեջ. «Մական նոքա չեն խաբել ընթերցող հասարակությանը և հայոց մուսայի համար ընդհանուր արհամարհանք են վաստակել»⁶: Ավելի ճիշտ մոտեցում է ցուցաբերված եղել Թումանյանի Երկերի առաջին գիտական հրատարակությունում, որտեղ ընդգծված բայաձևը ներկայացված է «չեն խաբիլ» ձևով⁷: Նոքա, այսինքն՝ բանաստեղծի հռչակ ունենալու ցանկությամբ տարված ապաշնորհները, որ «հանգեր թխելով» ուզում են Ոլիմպոս բարձրանալ, չեն խաբիլ (= չեն խաբի), չեն կարող խաբել ընթերցողին:

Արտասովոր երևույթ չէ, երբ գրական ճանաչված քերականական ձևը լեզվի զարգացման ընթացքում իր տեղը զիջում է բարբառային, խոսակցական համարված ձևին կամ հավասար գործածություն ունեցող զուգաձևերից մեկն է հաղթող հանդիսանում՝ նվաճելով գրական նորմայի իրավունք: Արևելահայերենում զարգացման այդպիսի ընթացք է ունեցել, օրինակ, օժանդակ բայի եզակի թվի 3-րդ դեմքի ժխտակն ձևը: 1906թ. հրատարակված իր «Աշխարհաբարի քերականություն» աշխատության մեջ Մ.Աբեղյանը հետևյալն է նշում. «Ներկայ ժամանակների մեջ եմ օժանդակի բացասական երրորդ դեմքը չէ՛ յաճախ ժողովրդական ձևով դառնում է չի. ինչպես՝ չէ ասում, չէ ասել, չէ ասելու դառնում են՝ չի ասում, չի ասել, չի ասելու»¹: Բայց այժմ, ինչպես հայտնի է, վերջին ձևերն են գրական ճանաչվում: Նույնպիսի ընթացք է ունեցել նաև ենթադրական եղանակի ժխտական ձևերի զարգացումը: Արևելահայերենի առաջին քերականագետների կողմից գավառական բարբառներին, խոսակցական լեզվին բնորոշ ճանաչված չեմ սիրիլ, չեմ կարողա և նման ձևերը հաղթող հանդիսացան գրական համարված չեմ սիրիլ, չեմ կարողալ և նման ձևերի հանդեպ: «Գավառական բարբառներում,- գրում է Ս. Պալասանյանը,- երբեմն 1 տառը բաց է թողվում չեմ խօսիլ, չեմ ուշանալ, չեմ ասիլ, չէի գնա.- որ ոմանք գրաօրի մեջ էլ են գործածում»²: Նույնն է արձանագրում նաև Մ. Աբեղյանը. «Անորոշ դերբայի 1 վերջաորոտիներ խոսակցական, երբեմն և գրական լեզուի մեջ յաճախ դուրս է ընկնում: Օրինակ՝ չեմ գրիլ, չեմ խօսիլ, չեմ գնալ(լ), չեմ զարմանալ(լ)»³:

Ընդհուպ մինչև 20-րդ դարի 20-30-ական թվականները ենթադրական եղանակի ժխտական ձևերը զուգադիր գործածություն են ունեցել, և բնականաբար նման գործածությունը պիտի արտացոլված լիներ նաև Թումանյանի ստեղծագործություններում: Պատմական մոտեցում չցուցաբերելու դեպքում միայն կարելի է ժամանակի գրական նորմայից շեղում դիտել ենթադրական եղանակի ժխտական ձևերի 1-ով կազմությունները, որոնք՝ որպես ժամանակի գրական նորմայի դրսևորումներ, բավական բարձր հաճախականություն ունեն Թումանյանի գեղարվեստական և հրապարակախոսական ստեղծագործություններում: Նշենք համապատասխան մի քանի օրինակներ. «Էլ չեն խաբիլ մեզ նրանց մեքենաներն ու ճարտար արվեստները» (հ. 7, էջ 148): «Կսովորի, հո էղպես չի մնալ...» (հ. 5, էջ 41):

⁴. Հ. Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 6, 1994, էջ 287:

⁵. Հ. Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 5, 1994, էջ 12:

⁶. Հ. Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 6, 1994, էջ 13:

⁷. Հ. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4-րդ, 1951, էջ 9:

¹. Մ. Աբեղյան, Աշխարհաբարի քերականություն, 1906, էջ 133:

². Ս. Պալասանյան, Քերականություն մայրենի լեզուի, Թիֆլիս, 1974, էջ 160:

³. Մ. Աբեղյան, Նշվ. աշխ., էջ 132:

«Տեղն ընկած տեղը ոչինչ չի խնայի նրա գործին վնասելու» (հ. 6, էջ 223): «Էդ տեսակ կարծիք չի լինի» (հ.7, էջ 41):

Ահա և ենթադրական եղանակի ժխտական ձևերի առանց լ-ի կազմություններ. «Էնպես չեմ անի, որ բռնի» (հ. 5, էջ 63): «Հյուր չե՞ք ընդունի ձեր տունն էս գիշեր» (հ 5, էջ 188): «Չենք բողնի որ չենք բողնի» (հ 5, էջ 189): «Վախենում է մի «խաթաբալա» չի դուրս գա միջից» (հ 6, էջ 8) և այլն:

Այսպիսով, Թումանյանի ստեղծագործություններում ենթադրական եղանակի գուգադիր ժխտական ձևերի գործածությունը (չեմ կարդալ, չեմ գրիլ – չեմ կարդա, չեմ գրի) պայմանավորված է ժամանակի արևելահայ գրական լեզվի զարգացման վիճակով և ոչ թե անհատական մոտեցման հետևանք է: Այդ գուգադիր ձևերը ճշգրտորեն արտացոլված չեն հեղինակի երկերի նույնիսկ գիտական հրատարակություններում:

Ե խոնարհման բայերի ենթադրական եղանակի ժխտական որոշ ձևեր ոչ ճիշտ ներկայացված լինելու պատճառով (չեն միաբանել - փոխանակ՝ չեն միաբանիլ և այլն) Թումանյանի կողմից արտահայտվող միտքը երկիմաստ, ուղղակի սխալ ձևով է ներկայացվել:

Уподробление параллельных отрицательных форм сослагательного (гипотетического) наклонения в произведениях Ов. Туманяна

Резюме

С. Мелконян

В произведениях Ов. Туманяна употребление параллельных отрицательных форм сослагательного наклонения (չեմ կարդալ, չեմ գրիլ - չեմ կարդա, չեմ գրի) обусловлено состоянием развития восточноармянского литературного языка в тот период, а не является следствием индивидуального подхода.

Эти параллельные формы не точно отражены даже в академических изданиях автора. По причине неточной передачи некоторых отрицательных форм сослагательного наклонения глаголов "Ե" спряжения (չեն միաբանել-вместо չեն միաբանիլ) мысль, выраженная Туманяном, представлена двусмысленно, просто неверно.

ՊԱՏԿԵՐԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ Վ. ՇՈՒՇԱՆՅԱՆԻ
«ՄԹԻՆ ՊԱՏԱՆՈՒԹՅՈՒՆ» ՎԻՊԱԿՈՒՄ

Վ. Շուշանյանի «Մթին պատանություն» վիպակը եղեռնին հաջորդող ժամանակահատվածում ստեղծված սփյուռքահայ գրականության լավագույն երկերից մեկն է: Այն յուրահատուկ ամբողջություն է կարոտի ու նահանջի և վերադարձի ու որոնման՝ ճակատագրորեն հայերիս վերապահված գրականությունների: Ինչպես նշված ողջ գրականության, այնպես էլ խնդրո առարկա վիպակում գերիշխող է նախաստեղծ մաքրության մի ընդհանուր տրամադրություն, և դա հասկանալի է, քանի որ խոսքն անդառնալիորեն կորած հայրենական տան ու հարազատ եզերքի մասին է, որոնցից դուրս ամեն ինչ օտար է: Կենսագրական այս հրաշալի վիպակի պատանի հերոսի համար հարազատների տունն իսկ օտար է. «օտարի տան մթնոլորտում» նա չի կարող հոգու անդորր գտնել, մինչդեռ «հոգվույն խորը միշտ արթուն էր իր հայրենի տան պատկերը»:¹

Հեղինակը մի վերին շնորհով անընդմեջ վերարտադրում է հայրենի տան անխամրելի պատկերը, որը կրկին տեսնելու համար «արտևանումքները խոնարհելու պետք իսկ չուներ», և ընթերցողը տեսնում է պատկերագրված «լայնատարած թզենին, որ դրացի պատին կհենվեր... Վարը՝ ածուի մը եզերքը ճերմակ շահարակներն կային, որ խունկ ու անմահություն կրուրեին: Առանձին, այդ շահարակները կրավեին ողջ գառունը բուրավետելու համար» (193):

Վերհուշ է և որպես այդպիսին՝ հուզիչ ու գեղեցիկ, իսկ որպես հայրենի տան ու մանկության վերհուշ՝ առավել գեղեցիկ, ուրեմն հասկանալի է «փոքրիկ սրբագրություններով զայն երազին մտեցնելու» հեղինակի ձգտումը:

Այդ «անցյալը ամեն վայրկյան կկոտտար հին վերքի մը պես», սակայն ողջ սերնդի որոնումների և ապագայի ձգտման միակ հուսալի օթևանն էր, որ «հակառակ իր պատճառած վերքերուն՝ ներսեն կլուսավորեր» հանկարծակի որբացած բյուրավոր պատանիների և երիտասարդների, ընդհանրապես ամեն մի վերապրողի:

«Ո՛վ կրնա երբևիցե երկու հայրենի տուն ունենալ» ճարտասանական իր հարցին հեղինակը տալիս է սահմանումի արժեք ունեցող սպառիչ պատասխան. «Մարդուն մը համար մեկ հայրենի տուն գոյություն ունի, ուր կբնակին ողջ սիրելիներն ու սիրելի մեռելները» (193):

Այս գիտակցությունն է ապրեցնում սերնդին, որ «ուր որ ալ ըլլար կտեսներ հեռուն՝ վերադարձի շքեղ աստղը»: Այս դեռատի տղոց ոգևորված բազմությունը, «որ խումբ-խումբ գեղեցկության տաճարին դուռը կը վազե՝ ներս մտնելու անհամբեր»², ցավով հասկանում է. «Ո՛չ, աշխարհը նույն աշխարհը չէր ու վերադարձը հաղթական ոչինչ ուներ և ոչ ոք կրնար իրեն վերադարձնել՝ ինչ որ կորուսյալ էր առհավետ» (243): Մ.Աբրահամյանը, խոսելով 1920-30-ական թվականների սփյուռքահայ արձակի մասին, նշում է, որ «լեզուն բնաշխարհիկ և միակ իմաստային-հոգևոր հանգրվանն է, որով պարզում էր հայ գրողը և՛ պատմական-կիրառական, և՛ հոգևոր արժեքային իր էության «կողմնորոշումը»³: Ընդարձակելով միտքը՝ կարելի է ասել, որ լեզուն իր բնաշխարհից արտաքսված հայության ողջ մնացած բեկորները միահյուսող միակ ատաղձն էր, միակ օթևանը, ազգապահպան գործությունը, ցավերի բալասանը, ի վերջո՝ հայրենի տունը:

Նաև հոգևոր որբությանը տառապող Վ. Շուշանյանի «Մթին պատանություն» վիպակը գեղարվեստական լեզվի անօրինակ գեղեցիկ նմուշ է, այն ունի իրոք շողարձակ մի լեզու՝ նվագուն ու աստղածոր, բայց ներկայացնում է մայրենի լեզուն ու բարբառը՝ իբրև «հիշատակաց երկրի»՝ յաթաղանից չեղծված ու անխորտակ մնացած միակ սյունը, որն այժմ պահպանության ու պաշտպանության է կարոտ:

¹ Վ. Շ ու շ ա ն յ ա ն, «Մթին պատանություն», Եր., 1983, էջ 193: Այսուհետ մեջբերումների էջերը կնշվեն փակագծերով:

² Հ. Մ ի ի ու ն ի, «Նավասարդ» տարեգիրք, Պուրթեշ, Ա.,

³ «Հայոց լեզու և գրականություն», Եր., 2003, 1-2, էջ 35:

Հեղինակ-հերոսը, հիշելով իր և Արուսի գրույցները գրականության հավերժական արժեքների և լեզվի մասին, գրում է. «Մասամբ այս հաճախակի խոսակցություններուն է, որ կպարտին հայերենի ուժեղ կիրքս» (282): Կամ մի՞թե պատահական է օտար բառերի հայերեն տարբերակները, թևավոր խոսքեր, շրջաառույթներ վիպական հորինվածքի մեջ մտցնելը, ընդ որում այդ ամենը «հիշատակների երկրի» կարոտով ապրող երիտասարդների շուրթերին է, ինչպես՝ «Օփերային հարկ է քնարախաղ ըսել, էնթրիկին՝ դիպախաղ, մելոտիին՝ մեղեդի, մաթիներին՝ ցերեկույթ, նաև

- Կավոռշին հայերեն ի՞նչ կըսեն...

- Փարիզյան ստահակ:

Ապա. «Ի՞նչ է Աքիլեսի կրունկը: Ո՞վ է Պրոմեթեոս շղթայյալ: Ո՞վ էին Թրուպատուրները» (282-283):

- Քոքեթին ի՞նչ կըսեն հայերեն:

- Կարելի է վայելչասեր թարգմանել, կամ պճնասեր, պչրասեր, պչրոտ (283):

Հայրենական հող ու եզերք կորցրած հայը հոգևոր հայրենիքի սահմաններն է նախանշում, և դրականի ու բացասականի բաժանարարը մայրենի լեզվի հանդեպ վերաբերմունք է: Պատանի Չարեհի սերը Բարկենի հանդեպ իր բացատրությունն ունի. «Չիս սիրելու գլխավոր պատճառներն մեկն ալ՝ իր մանուկ, բայց անընթացելիորեն խորունկ սերն էր դեպի գրականությունն ու հայ լեզուն» (260):

Հայոց լեզվի ոչ արժանավոր ուսուցչի մասին նա խոսում է առանց դույզն համակրանքի «...Այդ հանդիսավոր ավանակը ոչ միայն չէր ջանար մեր քաղցր լեզվին կրակը ձգել մեր արյան մեջ, այլև կհանդգներ ծաղրել մեր բարբախտն սերը» (265):

Ահա թե ինչու «քաղցր լեզվի» ազնվագույն մշակը զարմանալիորեն շքեղ իր պատկերասրահակից ընտրել է բոլորովին ոչ նախանձեղի համեմատություն ուսուցչի կերպարն ամբողջացնելու համար. «Երբ հասավ դժվար տողին՝ անմիտ ժպիտ մը կաղամբի պես բացվեցավ մորուքին մեջ...» (265):

Ուշադրություն դարձնենք հակադրությանը. «Թովմաս Թերզյանի մեկ գոհարի պես սիրուն ոտանավորը գրի կամենեք: Այդ ծերունի խրսովիակը կկարդար զայն առանց ջերմության, առանց սիրո...» (265): Մինչդեռ ինքը՝ հեղինակը, ոչ միայն սեր ու ջերմություն է տածում մայրենի բառ ու բանի հանդեպ, այլև նրա անարատության պահպանման մեջ է պատկերացնում հայ հոգու պահպանումը: Իր հերոսուհու լեզվի մասին նա գրում է. «Առանց մասնավոր ճիզի էր, որ կխոսեր այդ ճիշտ հայերենով ու առանց դույզն ցուցամոլության էր նաև, որ հրաժարած էր քաղցի շեշտեն ու կոպիտ ասույթներն: Ու կարծես ձայնն իսկ կհարմարեր իր լեզվին մաքրության ու ջինջ շեշտին» (187): Հասկանալի է, որ սա հեղինակի լեզվական դավանանքն է և վիպակի բնաբուխ, պերճ հայերենը դրա վկայությունն է:

«Մթին պատանություն» վիպակի լեզուն գեղարվեստական լեզվի, այսինքն՝ լեզվաճանկան հնարավորությունների հմուտ գործածության հրաշալի նմուշ է, ճշմարիտ լեզվական արվեստ, որը՝ որպես այդպիսին, նախ և առաջ գեղագիտական արժեք ունի. այն արևագույնի ու լուսներանգի ներթափանցումներով՝ գեղանկարչական, «ծառերի ծափով» և բնության կենդանի շնչառությամբ երաժշտական մշակույթների առնչություններ է բացահայտում:

Հայտնի է, որ գեղարվեստական մտածողությունն իրականացվում է լեզվաճանկան միջոցների և հնարանքների չափավոր ու դիպուկ կիրառությամբ, որը և բնութագրական է քննարկվող վիպակի լեզվի համար: Շուշանյանը զարմանահարույց առատությամբ գործածել է լեզվի պատկերավորության և արտահայտչականության միջոցներ, դրանք շաղ տվել պերճ զարդերի նման, որոնց առատությունը, սակայն, չի հոգնեցնում, չի ծանրաբեռնում խոսքը, ընդհակառակը, այն մոտեցնում է արձակ բանաստեղծության:

Բառի հմուտ, վարպետ գործածությունն արդեն խոսքի բանաստեղծականացում է, իսկ նման գործածության օրինակներ կարելի է շատ վկայակոչել, այսպես՝ հերոսուհու գեղեցկության չափը ներկայացրել է «համբուրելիորեն սիրուն» և «երիտասարդությամբ զվարթ» արտահայտությունների վարպետ բառագործածությամբ (280), կամ աղջկական հուշիկ պատասխանը բնութագրել է «մնջել» բայով, որը տվյալ դեպքում անփոխարինելի է. «Այո՛, մնջեց հագիվ լսելի ձայնով մը» (281), նաև որքան խո-

սուն է «խառնագնաց կհոսեր» կապակցությունը (285) նախադասության գեղարվեստական նպատակադրումն իրականացնելու գործում: Հաճախ Շուշանյանը գեղարվեստական տարբեր հնարանքներ համատեղ է գործածում, կուտակումներ է ստեղծում, և այդպիսով կարծես անհետանում է սահմանագիծը գեղանկարչության, երաժշտության և բանաստեղծական խոսքի միջև: Բերենք օրինակներ. «Որքա՛ն հուզիչ ու անուշ էր այդ երգը իր շրթներուն վրա: Ինձ թվեցավ, թե երջանկութենես պիտի տկարանամ: Ապշահար մտիկ կընեիք զայն ու ինձ կթվեր, թե զարնան խորունկն էի, թե հովը մեղմ ալիքներով կտուրար մարմանդներուն մեջեն, թե զմայելի ծառեր իրենց կատարներով կհամբուրեին իրար: Գուցե զիշեր էր ու կայծոռիկներ պճտուն լույսեր կարձակեին» (281):

Մակդիրների, համեմատության, հակադրության, փոխաբերության համատեղ գործածությամբ հեղինակն ստեղծել է զգացմունքների և վերաբերմունքի ամբողջական համակարգ, որը նաև լավագույնս ծառայում է կերպավորման արվեստին: Այդ մույն գեղարվեստական խնդիրն են լուծում աննախադեպ թարմ, երբեմն անակնկալ մակդիրները, որոնց սուկ թվարկումն անգամ անհնար է: Եթե քաղցր մանկություն, աղու (քաղցր) ձայն, զարնանային դեմք կապակցություններում ընդգծված մակդիրները գեղագիտական արժեք ձեռք են բերում հեղինակի վարպետության շնորհիվ, ապա ինքնին վարպետություն է ներքոհիշյալ մակդիրների գործածությունը՝ սակավիկ մը արև (801), երփներգյան ծաղիկ (305), սանձաբեկ սիրտ (309), հիացիկ ապշություն(310), խարխուլ անձրև (170), ապստամբ մազեր (178), թեթև աճապարանք, տաք դեմք (173), արծաթավառ ծառեր (181) և այլն: Ահա թե որքան թրթռուն են աղմկարար, որոտագոռ, զարնան առաջին ավետիսը բերող մակդիրները «հեղեղները» զոյականի համար (295), կամ որբացած պատանիների կյանքը «հին ու շքեղ քաղաքին մեջ» արձակունակ էր, պատանությունը՝ հապաղած (170): Հոգեբանական հրաշալի զուգորդումներ են ստեղծում պղտոր (աշուն - 171), համեստ (տրտմություն - 177), հալածական (տառապանք - 180) մակդիրները, մինչդեռ դույզն մակդիրը «մայրություն» (178) բառի համար խորինաստ գործածություն է, որը բացահայտում է և՛ Բարկենի խոր ցավը, և՛ մեծ մոր կերպարը, և՛ ընդհանրապես մայրական գորովից զրկված պատանիների հոգու տառապանքը: Նման բովանդակություն ունեն անհորիզոն հոգիներ, խոսքան հոգի, փափուկ տրտմություն, անկարելի ժամանակ, անհանդարտ հոգի, կիրակնօրյա պատանեկություն կապակցություններում ընդգծված մակդիրները:

Քանի որ մակդիրը նաև խոսքի հեղինակի վերաբերմունքի դրսևորման լավագույն միջոց է, ապա հետաքրքիր կլինի համեմատել կապակցությունները՝ ըստ այդ հանգամանքի, այսպես՝ վարկածային միամտություն, հանդիսավոր ապուշներ, խոշորաձայն, աղմկարար գոռոզություն և հեղինակավոր ծերություն, հանդարտ ու գորովալի գեղեցկություն, աստվածաճեմ ու աստվածագեղ մարդ, տերունական օր, լուսավորչական ձայն, արքայական ու զվարթ առավոտ կամ ապերասան մանկություն, արեզակի վաչկատան ճառագայթներ, անպատկառ պեխեր և այլն:

Բերված մակդիրները միանգամայն ինքնատիպ են, և դրանցից շատերը (օր՝ գորեղ կարոտ) հուզահոգեբանական մեծ ներուժ ունեն: Լ. Եզեկյանն իրավացիորեն նկատել է, որ «Նման ինքնատիպ մակդիրների ընտրությամբ արտահայտվում են ոչ միայն հեղինակի կամ որևէ կերպարի ընկալումն ու պատկերացումները կյանքի առանձին երևույթների, իրականության նկատմամբ, այլև ներկայացվում նրանց համապատասխան վերաբերմունքն ու գնահատականն այդ իրողության կամ անձնավորության նկատմամբ տվյալ իրավիճակում»⁴: Ահա բերված կարծիքը հաստատող մեկ դիպուկ օրինակ ևս «...Քանի որ իր մորը աչքերը ուներ, մորը իրիկնային ժամերու գորովով լուսեղինյալ աչքերը» (171):

Վիպակի լեզվում արտահայտչականության տեսակետից անփոխարինելի դեր են կատարում Շուշանյանի կերտած բազմաթիվ և բազմաբնույթ համեմատությունները՝ ամենատարբեր հարիմաստներով: Ըստ ասելիքի, ըստ խոսքի բովանդակության՝ և՛ պարզ են, անմիջական. համեմատվում են հայտնի, ծանոթ, ամենօրյա երևույթներ և՛ առարկաներ, և՛ գեղարվեստական տեսակետից պերճ են, ունեն վսեմ խոսքի այն մակարդակը, որն ընդհանրապես բնութագրական է վերիուշի ու կարոտի հոգեհույզ գրա-

⁴ Լ. Եզեկյան, Հայոց լեզվի ճանաչողություն, Եր., 2003, էջ 337:

կանությանը, մասնավորաբար իրեն՝ Վազգեն Շուշանյանին: Երբեմն ժողովրդական պարզ խոսքի հանգույն կազմում է համեմատություններ «պես» կապով՝ դրա մեջ դնելով, սակայն, կենդանի թրթիռ, բնականություն, օրինակ՝ «Պատերազմը, կերպով մը, անսպառ լուսանցքի մը պես էր, որ կյանքի մի էջ մը կբաժնե մյուս էջին ու մահը՝ երկար բացակայություն մը» (175), կամ «Գյուղին դեռ չմտնեցած՝ ձիերու զվարթ վրձյունը կբախեր դեմքիդ, ցնցելով քեզ, վրադ ձգելով տոթ հուշերու արու ծիծաղը, անսպասալին թեթև կապարի մը պես» (173): Ուշադրություն դարձնենք նաև փոխաբերություններին, մակդիրներին, որոնք նույնքան նոր ու քարմ են, որքան և համեմատությունը: Այսպես՝ «Ձեռքերը... կհիշեին սալորենիին բունը՝ որուն կալվվեր խոլ սիրեկանի մը պես» (173): Երբ հարիմաստը փոխվում է, համեմատության եզրերը համապատասխան հնչեղություն են ստանում», «Եթե կըրնար շրթները բանալ, բառերը կընային գոռալեն վազել ջրվեժի մը սահանքներուն պես» (178), «Իր հեռավոր երևակայության հորիզոններուն վրա՝ այդ աստվածաճեմ ու աստվածագեղ մարդը, որը օր մը նշմարած էր, անզուգական տեսիլքի մը պես, խորին խորհուրդի մը և հրաշքի մը պես էր» (189):

Որքան վսեմություն կա վերհուշի հերթական գեղումից բերվող հետևյալ համեմատության մեջ «Պատանի աստվածներու պես կննջեին, իրենց ճակատները լուսնկային» (182): Իհարկե, բացարձակ իմաստով նմանություն չկա նկարագրվող երևույթների միջև, սակայն բացառիկ ու անվրեպ ներքնատեսությամբ օժտված գրողը ի հայտ է բերում սովորական աչքի համար անտեսանելի նրբաթելեր:

Ինքնաբերուխ ու բարձրարվեստ այս լեզուն ենթադրում է ամենատարբեր կառույցների համեմատություններ: Ահա երկու համեմատություններ, որ տարբեր են կազմությամբ. երկրորդը մի տեսակ ազատ համեմատություն է, որ քնքուշ հուզականություն է հաղորդում խոսքին. «Առաջին անգամ չէր, որ երևակայությունը շեն մտրակի մը պես կտուրար ազատության ճամբաներեն: Ու վերադարձի գաղափարը միշտ հարսանեկան շրջագգեստի փրփուրներուն, ձերմակ ժանյակներուն հետ հեռավոր առնչություն մը ուներ» (170):

Նույնպիսի առանձնահատուկ, այսպես ասած, նկարագրական համեմատությամբ շնորհալի գրողը առնչություններ է ստեղծում արտաքուստ միմյանց հետ չկապված երևույթների միջև. «Տաք դեմքով լակոտ մը կտուլեր սիրո անըմբռնելիորեն տրտում երգը, որուն անարվեստ նիշերուն միջեն, եթե սակավիկ մը ակննջող լարեիր՝ կընայիր լսել հավերժական Տիրոջը այգիներուն գովքն ու երգ երգոցի Մուլամիթին արտակեղեք զանգատը», ապա՝ «Որևէ գյուղ կընայիր մտնել, կարծես թե Տիրոջը տունը ըլլար» (173), նաև՝ «...պատարագիչ քահանան, սրբորեն հանդերձյալ կմերձենար խորանին, ինձ կթվեր, թե իրապես Քրիստոս կպատարագեր» (305)

Պարզապես անհնար է ընտրություն կատարել և չենթարկվել մեջբերումների գայթակղությանը, մանավանդ, եթե պետք է մատնանշել կապը ասելիքի և լեզվադրակի միջև: Հաճախ իրար հաջորդող պարբերություններն ասես կապվում են միևնույն այս միջոցի կիրառությամբ, և խոսքը զնալով գեղեցկանում է: Ահա մի օրինակ և՛ «Մեր քաղաքին աղբյուրներուն պես՝ ողջ գիշերը կկարկաչե այդ ծածուկ ձայնը: Մեր քաղաքին պլացիկ ծառերուն պես՝ ողջ գիշերը կսարսռա այդ պատկերը հոգվույս ջրերուն վրա:

Ու ինչո՞ւ միշտ զարնված թռչունի մը պես են, որ արշալույսին երկնքին խորը կուզե իր վերջին գեղգեղանքը արձակել՝ իր շունչը ավանդելե առաջ» (294):

Ս. Մելքոնյանը ճիշտ է բնորոշում փոխաբերության դերը պատկերավորության միջոցների շարքում՝ մասնավորաբար նշելով, որ «գեղարվեստական մտածողության յուրահատկությունը բառական մակարդակում թերևս ուրիշ ոչ մի միջոցով այնքան բնորոշ ու հարուստ արտահայտություն չի կարող ունենալ, որքան փոխաբերության օգտագործումով...»⁵ Եթե հավելենք նաև այն, որ փոխաբերության հիմքում ընկած երևույթների նմանությունը կարող է նաև անձնական վերաբերմունքի արդյունք լինել, ապա կարելի է ասել, որ հեղինակի գեղարվեստական մտածողության առաջնային ցուցանիշը նաև նրա կերտած փոխաբերություններն են: Վ. Շուշանյանի խոսքի անհատականությունը վկայող հրաշալի փոխաբերություններ կան «Մթին պատանություն» վիպակի լեզվում, որի վերնագրի «մթին» բնորոշումն ինքնին խոսուն և տարողունակ է:

⁵ Ս. Մելքոնյան, *Անհրկներ հայոց լեզվի ռմբարանության, Եր., 1984, էջ 93:*

Տարբեր հարիմաստներով կառուցված փոխաբերությունները շահեկանորեն ինքնատիպ են և այնքան ակնառու արժեք ունեն, որ մեկնությունների կարիք չկա: Ահա մի քանի բնորոշ օրինակ՝ «Արևելքի ճամբաներում վրա, երբ անոթության հետ օրն ի բուն կռվելով կհատաջանար, հովը կլվար դեմքը, արևը կհրկիզեր իր շեն մարմինը և ուր որ ալ ըլլար կտեսներ հեռուն՝ վերադարձի շքեղ աստղը» (173):

«Հիշատակներ, որքան անուշ է ձեր գինին», «Մանուկ մը, որ ամեն առավոտ վերստին գյուտը կընէր երկրի ողջ գեղեցկության: Հիշատակներ, որքան, թեթև է ձեր շղարշը վրաս» (295): «Վասնզի շատ կանուխեն իր արյունը կըբախտեր գարնան քայլերուն հետքերով» (91): «Իր բոլոր շարժումներուն մեջ՝ երկրին ծածուկ բանաստեղծությունը կար», «Գարուն կար նաև Արուսյակի շարժումներուն մեջ, գարուն կար անոր ձեռքերուն վրա» (191) կամ՝ «...վերադարձը կերևեր...հարս ելած խնձորենիի մը տակ», նաև «Օրը լուրջամբ կհավաքեր իր փեշերը» (171): «Ամեն ինչ շարականներու ալիքներուն վրայեն կհասներ իրեն» (194):

Ուշադրություն դարձնենք՝ «Քարերն անգամ տաք բռնկումներ ունեին» (161), «Արևի փշուրներ կան իր մազերուն մեջ» (294), կամ «...երկիրը կսկսեր ծափել» (193), «...մեկեն պատերը կնահանջեին» փոխաբերությունները սեղմ ու կուռ կառուցվածքով ինչպիսի արտահայտչականություն են հաղորդել խոսքին: Շուշանյանի կերտած փոխաբերությունների արժեքը, անշուշտ, առարկաների, երևույթների, նրանց որոշակի հատկանիշների մասնության գեղարվեստական ըմբռնումն է, և նկատելի է համեմատվող երևույթներից մեկի՝ իրենց համար ընդհանուր հատկանիշների և երևույթների՝ մյուսին անցնելը: Ահա այս երևույթի դրսևորումը այլ նրբիմաստի փոխաբերություններում՝ «Կզգար թե դեռ ամիսներ շարունակ այս բոլոր բարի մարդիկը պիտի փորեին իր վերքերը» (180), կամ՝ «Այլ ծածկված այդ դռան ետև, պզտիկ հանցավորի մը պես, դռն հիասթափություն մը մտլտաց» (185): «Մեծ մայրդ կըսես, թե երեսեղ թույն կկաթի» (193): «Չմրան դաժան գիշերներուն, երբ հովը կոռնար դուրսը, խոշտանգելով ծառերը՝ քունի ժամը կընա՞ր միթե հնչել...» (193) և այլն, և այլն:

Բերված թե բառային, թե՛ ծավալուն փոխաբերությունները, միանգամայն նոր են, աննախադեպ, գեղեցիկ: Եվ սրանցով չի ամբողջանում գեղագիտական հնարանքների համակարգը ըննարկվող նյութի սահմաններում: Ներկայացված պատկերավորության միջոցներին իրենց անակնկալ գեղեցկությամբ և գեղարվեստական արժեքով չեն զիջում նաև արտահայտչականության միջոցները՝ հակադրություններ, ճարտասանական դարձույթներ, պատկերավորում, դիմանկար, բնանկար և այլն, որոնք առանձին ուշադրության են արժանի:

ИЗОБРАЗИТЕЛЬНО-ЯЗЫКОВЫЕ СРЕДСТВА В ЯЗЫКЕ ПОВЕСТИ В. ШУШАНЯНА “ТЯЖКАЯ ЮНОСТЬ”

____ *Резюме* _____

____ *М. Хачатрян* _____

В повести представлена национально-освободительная роль родного языка в постреволюционный период для всего осиротевшего поколения. Особенно выделяется образ духовной Армении.

Главной особенностью повести является автобиографичность, боль потери родного очага и Родины. Важнейшими стилистическими особенностями повести является точность художественного слова и образность мышления. В статье анализированы различные тропы – эпитеты, сравнения, метафоры, которые являются образными средствами образной речи. Из лексических средств образности определены стилистические функции заимствований.

ՀՈՍԱՆՇՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԵՆԻ
ՀԱՍԵՍԱՏՈՒԹՅՈՒՆ-ԴԱՐՉՎԱԾՔԱՅԻՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐՈՒՄ

Լեզվի դարձվածային կազմում առանձնահատուկ տեղ ունեն համեմատություն – կայուն կապակցությունները, որոնք լեզվաբանական գրականության մեջ կոչվում են նաև համեմատական դարձվածային միավորներ (ՀԴՄ) կամ համեմատություն - դարձվածային արտահայտություններ:¹ ՀԴՄ-ների հիմքում ընկած է պատկերավոր համեմատությունը, որն արտահայտում է մի առարկայի ու նրա հատկանիշի կամ գործողության ու նրա հատկանիշի հարաբերությունը մեկ ուրիշ առարկայի հատկանիշի, գործողության հիմնական կամ ընդհանուր հատկանիշների հետ:

ՀԴՄ-ների կազմության համար անհրաժեշտ են երեք անդամներ. համեմատության առարկան կամ սուբյեկտը, համեմատության հենակետը, որը պատկերավորության կողմն է և այն ընդհանուրը, որը հատուկ է թե՛ սուբյեկտին, թե՛ համեմատության հենակետին:² Հմնտ. Երեխան (1) ձկան պես (2) լուռ է (3)// Երեխան (1) լուռ է (3) ինչպես ձուկը (2): Աղջիկը (1) մոմի պես (2) հալվում է (3)// Աղջիկը (1) հալվում է (3) ինչպես մոմը (2): ՀԴՄ-ների կազմում մշտական անդամներ համարվում են վերջին երկուսը:

Արդի հայերենի ՀԴՄ-ները կազմվում են *պես* և *մման* կապերով, այլև՝ *չափ*, *ինչպես* (*որպես*), *իբրև*, *ասես*, *կարծես*, *ոնց որ* համեմատական բառերով: Հմնտ. քարի նման լուռ, թռչունի պես ազատ, տաշեղի նման թեթև, գրանիտի պես ամուր, մի բաժակ ջուր խմելու չափ հեշտ, թափվել ինչպես առատության եղջյուրից, իբրև մորից նոր ծնված, ասես որոտ պարզ երկնքից, կարծես ասեղների վրա նստած լինել:

ՀԴՄ-ների առանձնահատկություններից մեկն էլ հոմանշային հարաբերությունների մեջ մտնելու կարողությունն է: Նրանցում քիչ են այն դարձվածքները, որոնք չունեն դարձվածային հոմանիշներ: Ընդհանրապես մասնագիտական գրականության մեջ հոմանիշներ են համարվում միևնույն հասկացությունն արտահայտող այն բառերը, որոնք տարբեր են ձևական կողմով, իսկ իմաստային կողմով կան նույնական են, կան ունեն նրբերանգային, հուզարտահայտչական կամ ոճական և գործառական տարբերություններ:³

Դարձվածաբանական գրականության մեջ գոյություն ունեն դարձվածային հոմանշության տարբեր, այլև միմյանց լրացնող սահմանումներ:⁴ Առավել հիմնավորը և ամբողջականը մեր կարծիքով հետևյալ սահմանումն է. «Դարձվածային հոմանիշներ են այն տարակազմ և նույնակազմ դարձվածային միավորները, որոնք ունեն միևնույն նշանակությունը՝ միավորների ձևային պատճառաբանվածության անհամապատասխանությամբ և իմաստային նրբերանգների, ոճական-գործառական պատկանելության ու կապակցելիության հնարավոր տարբերություններով հանդերձ»:⁵

Այսպիսով, ինչպես բառային, այնպես էլ դարձվածային հոմանիշներին հատուկ են՝ ա) տարբեր ձև, ընդհանուր նշանակություն ունենալը, բ) իմաստային ու ոճական տարբեր երանգներ արտահայտելը:

¹ Л. И г н а т ь е в а, Структурные и семантические свойства фразеологических единиц с фразообразующим компонентом «как» в современном русском языке (АКД), Л., 1976, стр. 3-4; Հմնտ. Խ. Բաղիկյան, Ժամանակակից հայերենի դարձվածային միավորները, Եր., 1986, էջ 126, 261, 263, 271: Պ. Բեդիրյան, Ժամանակակից հայերենի ոչ փոխաբերական կայուն բառակապակցությունները, Եր., 1990, էջ 50 – 51:

² А. Н а з а р я н, Фразеология современного французского языка, М., 1987, стр. 112.

³ Վ. Ա ն ա թ ե լ յ ա ն, Ա. Խ ա չ ա տ ը յ ա ն, Ս. Է լ ը յ ա ն, Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 1, Եր., 1979, էջ 201:

⁴ Հմնտ. Ս. Արրահանյան, Հայոց լեզու, Բառ և խոսք, Եր., 1978, էջ 158: Ս. Սուրիալյան, Հոմանիշները ժամանակակից հայերենում, Եր., 1971, էջ 270: А. Молюков, Основы фразеологии русского языка, Л., 1977, стр. 163; А. Назарян, Образные сравнения французского языка, М., 1965, стр. 8.

⁵ И. Ч е р н ы ш е в а, Фразеология современного немецкого языка, М., 1970, стр. 81:

Ա. Հոմանիշ ՀԴՄ-ների դասակարգումն՝ ըստ իմաստային և ոճական - գործառական հատկանիշների: Դարձվածաբանական գրականության մեջ այս առումով առանձնացվում են հոմանիշների երեք տիպեր:

1. Տարբեր կառուցվածքով, բայց մեկ ընդհանուր անդամով հոմանիշ դարձվածքներ կամ հոմանշային տարբերակներ:
2. Տարբեր բառային կազմով հոմանիշ դարձվածքներ կամ բուն համանիշներ:⁶
3. Ոճական հոմանիշներ:⁷

Հոմանշային տարբերակները հաճախ միևնույն իմաստն են արտահայտում՝ հանդես գալով որպես դարձվածային նույնանիշներ: Հմմտ. աղբյուրի պես հոսել // հորդել // խփել // եռալ // բխել (առատորեն և անվերջ գալ), դանակի // դաշույնի պես սիրտը խրվել (խոր խոցվել), խելագարի // խենթի պես սիրել (չափազանց շատ, ինքնամոռաց սիրել): Հմմտ. Նա խենթի պես սիրում էր մամավանդ Ասլանի բարձր պարիսպներով շրջապատված այգին... (ՄԽՀ, 501): -Իմացի՛ր, Արևիկը խելագարի պես սիրում է Քաջանց Գարեգինին (ն.տ., 584):

Բուն դարձվածային համանիշները, որոնք կազմվում են տարբեր բառային միջոցներով, ունենում են իմաստային և հուզարտահայտչական տարբերություններ: Հմմտ. Ասես գետնի տակն անցավ, ասես ջրի տակը սուզվեց, ասես քամին տարավ, ասես երկինք համբարձվեց, ոնց որ դանակով կտրես (անհետանալ, ջրանալ, ջրվել): Տերևի նման թփրտալ, ոռու պես դողալ, շան պես վախենալ (սաստիկ վախենալ): Քամու նման թռչել, կայծակի նման սլանալ, հողմի պես սուրալ (շատ արագ թռչել, սլանալ):

Դանակի/դաշույնի պես սիրտը խրվել, նետի նման ցցվել սրտում, սուր սլաքների պես թափանցել մինչև սրտի խորքը, ծանր մուրճի պես հարվածել գլխին, օձի պես խայթել, կայծակի պես շանթել, զանգի մեջ ասես ասեղներ տնկվել («խոր խոցվել» ընդհանուր իմաստով): Հմմտ. Ամեն մի բառը մի դաշույնի պես ականջս է խրվում (ՄՄ, 327): Վերջին խոսքը այնպիսի մադճոտ ձայնով արտասանեց փոքրիկ երիտասարդը, որ նետի նման ցցվեցավ մեծափառ Պարթևի սրտում (Բ, 83): Նրա ականջների մեջ դեռ զարկում էին մոր կծու խոսքերը և սուր սլաքների նման թափանցում էին մինչև սրտի խորքը (ն.տ., 360): Ծանր մուրճի պես հարվածեց այդ ամենը նրա գլխին (ԳԴ, 168): Այս էր արտահայտում նրա դիվային ժպիտը, որ օձի պես խայթեց Միքայելին (ԱԸ, 4, 343): Վերջին խոսքերը կայծակի պես շանթեցին Մերուժանի քարացած սրտին (Բ, 535): Միթթարի զանգի մեջ ասես ասեղներ ցցվեցին (ՄԽՄ, 548):

Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ առկա են «շատ խոր խոցել» ընդհանուր իմաստով հոմանիշ ՀԴՄ-ներ, որոնց միջև առկա է իմաստային սաստկության աստիճանականություն (գրադացիա): Իսկ, ասենք *ոռու պես դողալ, շան պես վախենալ* հոմանշային զույգը դրսևորում է հուզարտահայտչական տարբերություններ:

Դարձվածային ոճական հոմանիշներն առանձնանում են լեզվի գործառական տարբեր ոճերում ունեցած կիրառությամբ:

Հմմտ. Գիսավոր աստղի պես փայլել (գրք.), պոչով աստղի պես երևալ (խսկց.) - ուշ-ուշ երևալ: Ջրի նման տռացնել (խսկց.), ջաղացի պես սորոք տալով անցնել (բրբ.) - արագ-արագ կարդալ: Ապուշի պես (արհմրհ.), իշացածի պես, տավարի պես (զոհկ.) - հիմարաբար: Աղբյուրի պես գալ (համագործած.), վարար գետի նման հոսել (գր.), թափվել ինչպես առատության եղջյուրից (գրք.), սելավի պես թափվել (բրբ.)-ուժեղ հորդել:

Հմմտ. Գալիս է նավթը, գալիս աղբյուրի պես (ԱԸ, 7, 75): Մեր կյանքում ռազմական փողի նման թնդում էին Գամառ - Քաթիպայի ազատ երգերը, վարար գետի նման հոսում էին Բաֆֆու վեպերը՝ անընդհատ խորհրդավոր (ՀԹ, 476): - Մելավի պես կաթ է տալիս (ՆՁ, 427):

⁶Ս. Արքրիսիան, *նշվ. աշխ.*, էջ 158: Ա. Назарян, *նշվ. աշխ.*, էջ 9: И. Чернышева, *նշվ. աշխ.*, էջ 144:

⁷О. Неведомская, *Компаративные фразеологизмы немецкого языка в сопоставлении с русскими* (АКЦ), Л., 1973, стр. 7; М. Фомина, *Русская лексика и фразеология*, ч. 1, М., 1965, стр. 25 - 27; И. Чернышева, *նշվ. աշխ.*, էջ 91:

Բ. ՀԴՄ-ների հոմանշային շարքը: Ինչպես բառային, այնպես էլ դարձվածային հոմանիշների շարքը համաժամանակյա (սինխրոնիկ) լեզվական կարգ է: Դարձվածային հոմանիշների շարքը երկու կամ ավելի դարձվածքների փունջն է: Թե՛ բառային, թե՛ դարձվածային հոմանիշների համար «հոմանշային շարք» տերմինից բացի կիրառվում են նաև «հոմանիշների փունջ» կամ «հոմանիշների բույն» տերմինները:⁸

ՀԴՄ-ների դեպքում դարձվածային հոմանիշների շարքերը քանակական ընդգրկումներով կարող են տարբեր լինել՝ ներառելով երկուսից մինչև տասնհինգ, երբեմն ավելի ՀԴՄ-ներ: Քննվող դարձվածքների հոմանշային շարքերի մեջ մեծամասնություն են կազմում երկու, երեք և չորս դարձվածքներ ընդգրկողները: Մեր տվյալներով առավել շատ հոմանիշ ՀԴՄ-ներ ունեցող շարքերից է «պնդակազմ» ընդհանուր իմաստով միազագաթ հոմանիշ դարձվածքների հետևյալ շարքը.⁹

Երկաթի պես, պողպատի պես, գրանիտի նման, պատի պես, պարսպի նման, կոճղի նման, կաղնու պես, ծառի պես, ցուլի պես, առյուծի պես, փղի նման, ժայռի պես, սարի պես, լեռան նման, Գաբոսայի նման (15 դարձվածք):

Իր ընդգրկումությամբ աչքի ընկնող հոմանիշ ՀԴՄ-ների շարքերից է նաև որպես նվազասույթ հանդես եկող «չափազանց փոքր» ընդհանուր իմաստով ՀԴՄ-ների հետևյալ փունջը. Ասեղի ծայրի չափ, քորոցի գլխի չափ, եղունգի չափ, թռչունի կտուցի չափ, ծոխի աչքի չափ, կորեկի չափ, մասուրի չափ, բալի նման /չափ, լուցկու տուփի չափ, մազի չափ (10 դարձվածք):

«Անմտաբար, մոլեգնած» ընդհանուր իմաստով հետևյալ հոմանշային շարքը ներառում է ինը հոմանիշ ՀԴՄ-ներ. Գժի պես, ցնդվածի պես, խենթի պես, խելագարի պես, կրակից փախչողի պես, խայթվածի պես, կայծակնահարի պես, շանթահարի պես, սպանվածի պես (վազել, փախչել, դուրս գալ, ցատկել տեղից, վեր թռչել և այլն):

Գ. Հոմանշություն և բազմիմաստություն: Լեզվական այս երկու երևույթներն ակնառու ընդհանրություններ ունեն: Դարձվածքների՝ հոմանշային կապերի մեջ մտնելու հնարավորությունը զգալիորեն առնչվում է նրանց բազմիմաստության հետ: Բազմիմաստ դարձվածքի իմաստային տարբերակները գործածվում են ինչպես միևնույն, այնպես էլ տարբեր հոմանշային շարքերում:

Դարձվածային հոմանշային շարքի անդամները նրբիմաստային և հուզարտահայտչական տարբերություններով հանդերձ՝ միավորվում են ըստ ընդհանուր իմաստի: Այդ իմաստի ծավալային ընդգրկումը կարող է հանգեցնել նրան, որ հոմանշային մույն շարքի ներսում կազմվեն իմաստով իրար ավելի մոտ խմբեր: Հմմտ. Գրանիտի պես, երկաթի պես, պողպատի նման, պատի պես, պարսպի նման, կոճղի նման, ծառի պես, կաղնու պես, ժայռի նման, սարի պես:

Քննվող ՀԴՄ-ների հոմանշային շարքի ներսում գրանիտի պես, երկաթի պես, պողպատի պես, պատի պես, պարսպի նման դարձվածքները կազմում են հոմանշային մի խումբ՝ «ամուր, դիմացկուն» իմաստով, իսկ կոճղի նման, ծառի պես, կաղնու պես, ժայռի նման, սարի պես ՀԴՄ-ները՝ մի այլ խումբ՝ «մնայուն, հաստատուն» նրբիմաստով: Հմմտ. 1. Միրոյի՝ գրանիտի պես ամուր այդ մարդու պատմությունը 1915-1920 թվականների արևմտահայության ճակատագրի կարդիոգրամն է (ՎՊ,458): -Մկանունքներս այժմ, տե՛ս, երկաթի պես են (ԱՇ,2,148): Բայց ես ամուր էի՝ պողպատի նման (ՎԱ,367): Պատի պես ամուր շարվեցե՛ք կանգուն (ԱԻ,275): Ողջ գյուղը կանգնե՛ց՝ պարսպի նման (ՀԹ,178): 2.Նրանցից առաջ եկավ մի զորական, կարճահասակ, կոճղի նման հաստատուն (ԴԴ,398): Չոր ծառի պես ես եմ կեցել, ընկերներս հող են դառել (ԱԻ,122): Հարյուր տարի են ծնակի կաղնու պես կանգնած էի (ՎԱ,195): Այս կրծքով ժայռի պես կանգնեմ Մոլեգնած հեղեղի ճամփին (ՀՄ,283): -Եթա տղեղ ըտեղ սարի պես կանգնած, անխոս թռչունքին ես ասու՞մ, - կանչեց նա զայրագին (ՆԴ,83):

Հոմանշային հարաբերությունների մեջ մտնում են ինչպես մեմիմաստ, այնպես էլ բազմիմաստ ՀԴՄ-ները: Ինչքան իմաստներ ունի տվյալ բազմիմաստ ՀԴՄ-ն, այնքան հոմանշային շարքեր կարող է կազմել: Հմմտ. «Ջրի պես» դարձվածքը

⁸Ա. Մ ո ս թ ի ա ս յ ա ն, Հոմանիշները ժամանակակից հայերենում, Եր., 1971, էջ 135:

⁹Միազագաթ ՀԴՄ-ների մասին տե՛ս Խ. Բաղիկյան, նշվ. աշխ., էջ 139, 259-261: Ա. Назарян, նշվ. աշխ., էջ 115:

բազմիմաստ է, ունի՝ 1. շատ վարժ, անգիր (իմանալ), 2. անխնա, շռայլորեն (փող ծախսել), 3. առատորեն (հոսել) իմաստները:

Իր առաջին իմաստով այն մտնում է հետևյալ հոմանշային շարքի մեջ. Ջրի պես, հինգ մատի պես, փրփուրի պես, Հայր մերի պես, Ավետարանի պես (զիտենալ, իմանալ, ճանաչել):

Իր երկրորդ իմաստով այն հոմանիշ է թաժա հացի պես (զնալ, փող ծախսել) դարձվածքին, իսկ երկրորդ իմաստով՝ աղբյուրի պես, գետի պես, հեղեղի պես (հոսել, բխել, հորդել) դարձվածքներին:

«Լույսի պես» ՀԴՄ-ն ունի՝ 1. շատ գեղեցիկ, 2. մարմնով սպիտակ, 3. շատ պարզ, ակնհայտ իմաստները և համապատասխանաբար հանդես է գալիս երեք տարբեր հոմանշային շարքերում: Հմնտ. 1. լույսի պես, հրեշտակի պես, ինչպես մի պատկեր, ինչպես նախշ ու նկար: 2. Լույսի պես, կաթի պես, բամբակի նման, ձյունի պես (սպիտակ), փրփուրի պես (ճերմակ): 3. Լույսի պես, օրվա պես, արևի պես, երկու անգամ երկու՝ չորսի պես (պարզ):

«Կրակի նման» ՀԴՄ-ն ունի՝ 1. շատ ճարպիկ, աշխույժ, 2. չափազանց արագ իմաստները, որոնցով էլ առանձին - առանձին հոմանշային շարքեր է կազմում: Հմնտ. 1. Կրակի նման, կատվի նման (ճարպիկ): 2. Կրակի նման, ծուխի պես, քամու նման, կայծակի նման, հողմի պես (շատ արագ սլանալ, թռչել):

«Ծուխի պես» դարձվածքը բացի «շատ արագ» իմաստը, ունի նաև «շատ թեթև» նշանակությունը, որով էլ այն համանիշ է տաշեղի նման, հովի պես, փետուրի պես (թեթև) ՀԴՄ-ներին և այլն:

Դ. Հոմանիշ ՀԴՄ-ների դասակարգումն ըստ ձևաբանական արժեքի: Դարձվածային հոմանիշների մեջ առանձին խումբ են կազմում տրամաբանորեն հասկացություն արտահայտող դարձվածային միավորները: Դարձվածքի ձևաբանական արժեք ասելիս նկատի է առնվում նրանով արտահայտված հասկացությունը, խոսքիմասային պատկանելությունը. դարձվածքն այս կամ այն խոսքի մասին համարժեք է առաջին հերթին իր արտահայտած իմաստով:

Ըստ ձևաբանական արժեքի՝ հայերենում հանդիպում են մեծ մասամբ ածականական, բայական և մակբայական հոմանիշ ՀԴՄ-ներ:¹⁰

1. Ածականի արժեք ունեցող հոմանիշ ՀԴՄ-ներ: Այդպիսիք հանդես են գալիս կապական կառույց + ածական կամ ածական + կապային կառույց տարբերակներով: Հմնտ. 1. Կոճղի պես, քարի պես, գերեզմանի պես, ձկան պես (լուռ, սառն, համր): 2. Կարմիր ինչպես վարդը, կարմիր ինչպես հուրը, բոսոր ինչպես արյունը: 3. Հին ինչպես աշխարհը, երկրագնդի պես հին, Ադամի չափ ծեր:

Ինչպես տեսնում ենք, ածականի արժեքով հոմանիշ ՀԴՄ-ների կառուցվածքային տարբերակները հանդիպում են նաև միևնույն հոմանշային շարքում: Ածականական հոմանիշ ՀԴՄ-ներն արտահայտում են մարդկանց և իրերը բնութագրող հասկացություններ: Հմնտ. 1. Ինչպես ջրի երկու կաթիլ, ինչպես մի խնձոր՝ երկու կես արած, ինչպես մի սաջի հաց, ինչպես մի ծառի պտուղ (իրար շատ նման՝ ներքինով, արտաքինով): 2. Ածուխի պես սև, կուպրի նման սև, մրի պես սև, սաթի պես սև, սարյակի թևի նման սև, խեժի պես սև (զերազանցապես ասվում է դեմքի, ձեռքերի, հագուստի չափազանց սև լինելու դեպքում):

Հոմանիշ ՀԴՄ-ների այս փնջում առկա են «սև» գունանիշ ածականով դարձվածքներ: Ածականական ՀԴՄ-ների շատ հոմանշային շարքեր կազմվում են հենց գունանուն բաղադրիչով դարձվածքներով:¹¹

2. Մակբայի արժեք ունեցող հոմանիշ ՀԴՄ-ներ: Մակբայական ՀԴՄ-ները ևս դասվում են ոչ հաղորդակցական դարձվածքների թվին: Մակբայի արժեքով ՀԴՄ-ներ

¹⁰ Հազվադեպ հանդիպում են եղանակավորող հոմանիշ ՀԴՄ-ներ: Դրանք խոսքը երանգավորող համեմատություն-դարձվածքներ են: Հանդիպում են կապ+կապ խնդիր կառուցվածքով: Հմնտ. Հակառակի պես, թարսի պես, սառանայի պես: Ախպոր պես, եղբոր նման և այլն:

¹¹ Գունանունների դարձվածակազմիչ դերի մասին տես՝ Լ. Խաչատրյան, Խոսքիմասային տարարժեքությունն արդի հայերենի կայուն կապակցություններում, Եր., 1996, էջ 94-106, Գունանունով ՀԴՄ-ների քննությունը տես՝ Լ. Խաչատրյան, Գունանուն բաղադրիչով համեմատություն-դարձվածային միավորներն արդի հայերենում («Բանբեր ԵՊՀ-ի», Եր., 1999):

րում մակրայի առկայությունը պարտադիր չէ: Ավելացնենք, որ բուն մակրայներով ՀԳՄ-ներ հայերենում գրեթե չկան, սակայն նրանցում կարող են լինել այնպիսիք, որոնք խոսքային միջավայրում, նայած լրացյալին, դիտվեն կամ իբրև անականներ, կամ իբրև մակրայներ: Հմմտ. Ու բիրտ, վայրենի, կանգնեց, ինչպես սար (մակրայ/ձևի պարագա), (ՀԹ,151): Մի քանի սև փողերի համար սարի պես տղամարդը շուտ անցավ (ածական/որոշիչ), (ՊՊ,51):

Ասվածը կարելի է դիտել նաև ՀԳՄ-ների միևնույն հոմանշային շարքում:

Հմմտ. Բացարձակ անհեթեթ ուսմունքներ հավանաբար չկան, յուրաքանչյուրը թեկուզ քորոցի գլխի չափ ճշմարտություն պետք է ունենա իր հիմքում, որ հենվի նրան (ածական/որոշիչ), (ԱՄ,302): Գեղեցիկ էին նրա սլացիկ իրանը, բալի նման փոքրիկ բերանը, բարեկազմ մերկ ոտքերը (ածական/որոշիչ), (ՄԽՀ,13): Ո՞ւմ բախտից էր, Բեկի դատե՞ր, թե՞ բախտից էր պատանու, Որ սև դամեն կողմ էր խրվել կտուցի չափ աղավաղ (մակրայ/չափ ու քանակի պ.), (ՀՇ,57): Բայց ոչինչ...չպիտի մագու չափ հուսահատվել (մակրայ/չափ ու քանակի պ.), (ԱՇ,2,233):

Հայերենում մեծ մասամբ առկա են մեկ լիմաստ և մեկ թերիմաստ բառից՝ կապից կամ կապական բառից կազմված հոմանիշ մակրայական ՀԳՄ-ներ, այլ կերպ ասած՝ միագագաթ (аднавершинные КФЕ) ՀԳՄ-ներ: Կարող են պատահել այս կառույցի ծավալումներով մակրայական հոմանիշ ՀԳՄ-ներ: Հմմտ. աշխարհի չափ, ծովի պես, բայց՝ մազերի համրանքի չափ, երկնքի աստղերի չափ, ծովի ավազի չափ (անչափ, անքանակ):

Միագագաթ ՀԳՄ-ներում ևս կարող են լինել փոխանունություններ: Հմմտ. մոլորվածի նման, մի բան կորցրածի պես, սպանվածի պես (վշտաբեկ, ընկճված): Հոմանիշ մակրայական ՀԳՄ-ները առավել արտահայտիչ են դարձնում գործողությունների հատկանիշները՝ պատկերավորություն տալով խոսքին:

3. Բայական հոմանիշ ՀԳՄ-ներ: Բայական ՀԳՄ-ների գերադաս բաղադրիչը պարտադիր բայ է: Դրանք հանդես են գալիս բայ + գոյական + կապ կառույցով, ինչպես նաև ստորադասական մախադասության ձևավորումով: Հմմտ. Մայունգի պես ծծել, խողովակի պես ընդունել, ծծանի պես կլանել (արագ, անմիջապես յուրացնել): Ծխի պես անցնել, երագի նման անէանալ, միրածի պես ջրանալ (աննկատելի և արագ անցնել, անէանալ): Կարծես այս աշխարհում չլինել, ասես մորից նոր ծնվել (ցնծության մեջ լինել): Կարծես երկնքից է, կարծես լուսնից է իջել, կարծես այս աշխարհից չէ (արտահայտում է զարմանք կամ զայրույթ նրա նկատմամբ,ով չգիտի որևէ հանրահայտ բան): Փոխվել ինչպես երագում, շուտ գալ ինչպես հեքիաթում (արագ և հիմնովին փոխվել): Տարբերվել ինչպես սևը սպիտակից, հեռու լինել ինչպես երկինքը երկրից (չափազանց տարբեր լինել):

Բայական ՀԳՄ-ները, ինչպես առհասարակ բայական կապակցությունները, ծավալման ավելի մեծ հնարավորություններ ունեն, քան մյուս ՀԳՄ-ները: Բայական ՀԳՄ-ների հոմանշային շարքերում հանդիպում են ինչպես երկանդամ, այնպես էլ բազմանդամ ՀԳՄ-ներ: Հմմտ. Հողի պես պտտվել, որսկանի բարակի պես վազել, սատանի չարխի պես դառնալ (անընդհատ շարժման մեջ լինել):

Ասես երկինք համբարձվեց, ասես գետնի տակն անցավ, կարծես քամին տարավ, ասես ցրի տակը սուզվեց, ոնց որ դանակով կտրես (անհետանալու, ջրանալու մասին): Կոտրած գդալի պես մեջ ընկնել, քանի ճանճի նման մեջտեղ ընկնել (խառնվել իրեն չվերաբերող գործերին): Իրեն զգալ ինչպես մոր փորում, սալրել ինչպես Աբրահամի գոգում (լիության մեջ սալրել):

Բայական հոմանիշ ՀԳՄ-ներում ևս կարող են լինել փոխանունություններ: Հմմտ. Մոմի նման ամեն կողմ շուտ տալ, բայց՝ ուզածի պես խաղացնել (մեկին ստիպել իր ուզածի պես վարվել):

Այսպիսով՝

1. ՀԳՄ-ները երկանդամ, կայուն, վերախմաստավորված բառակապակցություններ են, որոնց հիմքում ընկած է պատկերավոր համեմատությունը:

2. ՀԳՄ-ներին բնորոշ առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ կարող է ունենալ հոմանշային գույգեր կամ շարքեր:

3. Հոմանիշ ՀԳՄ-ներում առանձնանում են հոմանշային տարբերակները, որոնք մեծ մասամբ համընկնում են նույնանիշների հետ, թեև դրսևորում են նրբինաստային ու հուզարտահայտչական տարբերություններ, և միմյանց նկատմամբ ոճական - գործառական տարբերություններ դրսևորող ոճական հոմանիշները:

4. Դարձվածային հոմանիշների շարքը համաժամանակյա (սինխրոնիկ) իրողություն է: ՀԳՄ-ների հոմանշային փունջը կազմվում է երկու և ավելի (մինչև տասնվեց) դարձվածքներից:

5. Դարձվածային հոմանիշները պատկանում են միևնույն քերականական կարգին: Արդի հայերենում ավելի շատ հանդիպում են ածականական, բայական և մակբայական հոմանիշ ՀԳՄ-ներ:

ՀԱՍԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ԱԻ - Ալ. Իսահակյան, Երկեր, հ. 1, Եր., 1958:
ԱՇ - Ալ. Շիրվանզադե, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 2, 4, 7, Եր., 1950 - 51:
ԱՍ - Ա. Սահինյան, Կեռնաններ, Եր., 1976:
ԴԴ - Դ.Դեմիրճյան, Վարդանանք, Եր., 1987:
ՀԹ - Հովհ. Թումանյան, Ընտիր երկեր, Եր., 1978, Երկերի լիակատար ժողովածու, Եր., 1991, հ. 4:
ՀՇ - Հովհ. Շիրազ, Միանանթոն և Խջեզարե, Եր., 1970:
ՀՄ - Հ. Մահյան, Բանաստեղծություններ, հ. 1, Եր., 1967:
ՆԳ - Նար - Դոս, Պատմվածքներ և վիպակներ, Եր., 1978:
ՆՁ - Ն. Ջաղյան, Հացավան, Եր., 1960:
ՊՊ - Պ. Պռոշյան, Երկերի ժողովածու, հ. 5, Եր., 1963:
ՄԽՀ - Մ. Խանգաղյան, Հողը, Եր., 1957:
ՄԽՄ - Մ. Խանգաղյան, Մխիթար Սպարապետ, Եր., 1963:
ՄՍ - Մ. Մեֆերյան, Բնաստայտու Շերապիրը, Եր., 1986:
ՎԱ - Վ.Անանյան, Լեռներ Հայրենի, Եր., 1963:
ՎՊ - Վ. Պետրոսյան, Հավասարում բազմաթիվ անհայտներով, Եր., 1977:
Բ - Բաֆֆի, Մամվե, Եր., 1967:

СИНОНИМИЯ КОМПАРАТИВНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ СОВРЕМЕННОГО АРМЯНСКОГО ЯЗЫКА

____ *Резюме* ____

____ *Л. Аветисян* ____

Компаративные фразеологизмы (КФ) активно синонимизируются. В семантическом и функционально-стилистическом аспектах у КФ-синонимов различаются равноценные, неравноценные и стилистические синонимы. КФ-синонимы выступают в функции одной и той же части речи. В современном армянском языке встречаются глагольные, адъективные, наречные КФ-синонимы.

Արմենուհի ԱՎԱԳՅԱՆ

ՀԱՐՑԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ Վ. ԱՆԱՆՅԱՆԻ ՎԻՊԱԿԱՆ ԱՐՁԱԿՈՒՄ

Խոսել Վախթանգ Անանյանի վեպերի լեզվական առանձնահատկությունների մասին ընդհանրապես, նշանակում է ներկայացնել ժողովրդի լեզուն ու նրա արտահայտչամիջոցները, քանզի Անանյանի լեզվամտածողությունը ժողովրդական է՝ պարզ ու անպաճույճ, հասու թե՛ մեծերին և թե՛ փոքրերին: Դիպուկ է նկատել գրականագետ Ս. Աղաբաբյանը. «Հայրենի բնությունը, նրա գրկում ապրող կենսութախ ու հոգով առողջ մարդկանց կենցաղը, ժողովրդական կենդանի լեզուն, ժողովրդի բառ ու բանը, ժողովրդական ասմունքողների արվեստը, ահա Անանյանի ստեղծագործության և՛ տարերքը, և՛ սկզբնաղբյուրը»:¹

Հենց այդ ժողովրդական լեզվամտածողության և լեզվագագացողության արդյունքն են Վ. Անանյանի արձակում հետաքրքիր դրսևորումներ ունեցող մի շարք շարահյուսական իրողություններ, և դրանց թվում մաս հարցական մախադասությունների տարբեր տեսակների (հատկապես ճարտասանական հարցումների) առատ կիրառություններ, որոնք Անանյանի լեզվում ինքնանպատակ չեն որպես լեզվական տվյալ իրողության սուսկ փաստացի դրսևորում, այլ որոշակի ինքնատիպություն ունեն և ծառայում են նրա վիպական խոսքի ոճական գունավորմանը:

Լեզվաբանական գրականության մեջ ընդունված է, որ հարցական մախադասությունների ձևավորման գործում մեծ դեր ունեն «հատուկ հարցական արտաբերությունը /հնչերանգը-Ա.Ա./ և առանձնահատուկ հարցական բառերը (դերանուններ, շաղկապներ, մակբայներ), որոնց վրա էլ հաճախ ընկնում է հարցական արտաբերությունը»:² Միևնույն ժամանակ հարցական մախադասություններում, որոնք խոսակցական տարբեր իրավիճակներում ծառայում են համապատասխան վերաբերմունքի, հույզիկան զգացմունքի արտահայտմանը, պայմանավորված նյութի թելադրանքով, գրողի աշխարհայացքով կամ խոսակցական իրադրությամբ հարցական հնչերանգով կարող է օժտվել մախադասության ցանկացած անդամ: Ավելին, ժողովրդախոսակցական լեզվում, ինչպես վկայում է մաս Վ. Անանյանի ստեղծագործությունների լեզվի քննությունը, հարցական մախադասությունները ձևավորվում և դրսևորվում են ոչ այնքան հարցական իմաստ արտահայտող բառերի միջոցով, որքան տրամաբանական շեշտի և համապատասխան հնչերանգի շնորհիվ, երբ հարցական հնչերանգով կարող է արտաբերվել ցանկացած բառ. «-Ուրեմն առողջ ե՞ք... ոչինչ չպատահե՞ց...» /ՄԱ, 161/, «Ինձ ձեռ ես առնո՞ւմ, տո փսլնքոտ ծծկեր...» /ՄԱ, 161/, «-Ձառել ժամանակդ ա՞յս շավիղով գնացիր, պապի՛» /ՄԱ, 158/:

Հայ լեզվաբանության մեջ ընդունված է տարբերակել հարցական մախադասությունների երեք տեսակ՝ *հավաստիական կամ բուն հարցական, լրացական և ճարտասանական կամ հռետորական*:

Բուն կամ հավաստիական հարցումները Վ. Անանյանի վեպերում շատ են, և դա բնական է, քանի որ վեպերում հաճախ են երկխոսությունները, չիմացածի մասին հետաքրքրվել իմանալու պահերը. «Իսկ սա ո՞վ է, այս փոքրիկը» /Կօմ, 65/, «Բռավո, Ղուտիկ, է՞լ ինչ են արել քեզ» /Կօմ, 66/:

Առանձին ուշադրության են արժանի այն հավաստիական հարցական մախադասությունները, որոնք բազմեզր են, և հիմնականում բարդ մախադասությամբ արտահայտվում է մի քանի հարցում չիմացածի վերաբերյալ: Այսպիսի բարդ մախադասությունները բնույթով հիմնականում համադասական են, և այդ հարցումները հնարավոր է ներկայացնել մաս առանձին մախադասություններով: Այսպես՝ «-Ո՞վ է քեզ ուղարկել և ի՞նչ խնդիր է տվել,- ձայնը կեղծ խստացրեց խմբապետը» /Կօմ, 258/, «Ձեզ մոտ գործերը ո՞նց է, հիմի Դիլիջանն ո՞ւմ ձեռքին է, Ալեքսյուից ի՞նչ տեղեկություն կա, Պետին,

¹ «Գրական թերթ», Եր., 1955, 30 սեպտեմբերի, N 36, էջ 4:

² Վ. Անանյանի լեզվական շարահյուսություն, հ 1, Եր., 1958, էջ 14:

Գիքորը սաղ-սալամա՞ք են...,- վրա տվեց Ակոփն ու անհամբեր պատասխանի սպասեց» /Կօմ,262/³ «Իսկապես,- ինչպես միշտ՝ այս անգամ դարձյալ ուշ գլխի ընկա ես:- Համ էլ ինչո՞ւ էր մթության մեջ մնում, ինչի՞՞ կրակին մտտեցավ... կամ՝ էս անձրևին, էս խավարին ո՞ր էր գնում ասեղ մաշկող Սինասը» /Հվիք,173/:

Այս և նման կիրառությունները, հաջորդական հարցումների միջոցով շտապողականության, անհանգիստ լինելու կամ կարճ ժամանակում շատ բան իմանալու ձգտման արտահայտություն են:

Վ. Անանյանի ստեղծագործություններում հաճախ ենք հանդիպում երկբայական վերաբերմունք, երկընտրանք արտահայտող հավաստիական հարցական նախադասությունների: Սրանցում հարցում արտահայտող երկու և ավելի անդամներ իրար հետ կապվում են թե շաղկապով, որն իր իմաստով լինելով թեական՝ այդպիսի երանգով է օժտում ամբողջ նախադասությունը: Մենք նախընտրում ենք մնան նախադասություններն անվանել երկբայական հարցական նախադասություններ: Ս. Աբրահամյանը դրանք կոչում է երկբայական վերաբերմունք և երկընտրանք արտահայտող հարցական նախադասություններ՝ որպես իրարից անկախ հավաստիական հարցական նախադասության երկու տեսակ:⁴ Ս.Ղուկասյանն այս նախադասություններն անվանում է «ընտրանքային կամ թե՞ հարցում»,⁵ առանձնացնելով դրանց երկու տեսակներ՝ երկեզր և բազմեզր՝ հարցումների թվով պայմանավորված: Ընդ որում, երկեզր հարցման տակ նկատի է առնում միայն այն երկու եզրերը, որոնցից առաջինում տրվում է հարցը իր դրական ձևով, երկրորդում՝ դրա ժխտական ձևն է: Պատասխանողին մնում է ընտրություն կատարել այդ երկու ձևերի միջև՝ ընտրելով կամ դրական, կամ բացասական պատասխանը:⁶ «Այս, սրան էլ վերջ կա՞, թե՞ չէ» /Կօմ,255/, «Կամոն կանգ առավ շեմքում. տատանվում էր՝ մտնե՞լ, թե՞ ոչ» /ՄԱ,87/:

Մենք ևս, ընդունելով մնան նախադասությունների բաժանումը երկեզր և բազմեզր՝ տեսակների, երկեզր երկբայական հարցականներ ենք համարում այն նախադասությունները, որոնցում հարցման տակ են առնվում երկու կասկած հարուցող, բայց հավանական եզրերը: Ընդ որում, այստեղ նկատի ենք ունենում ինչպես վերոբերյալ օրինակները և դրանց մասնները, որոնցում ընտրությունը մի բառի դրական և ժխտական ձևերի միջև է, այլև նրանք, որոնք ընտրության երկու տարբեր, իրարից անկախ առաջարկ են ներկայացնում, և կամ պատասխանողը, կամ հենց հարց տվողը պետք է այդ տարբերակներից ընտրի մեկն ու մեկը: Սրանք ևս Ս. Ղուկասյանը դասում է բազմեզր տիպի մեջ: Մինչդեռ սրանք ընտրության մեջ զուգակցվող ձևեր են, անկախ նրանից՝ հակահիշ բառերով են, թե իրարից բոլորովին անկախ ձևերով: Մեզ հետաքրքրող դրանց ձևերի թիվն է: Օրինակ՝ «Ո՞ր մնացին ընկերները: Արդյոք ազատվեցի՞ն, թե՞ ընկել են գիշակերների ճանկը» /Կօմ,129/, «Եվ այժմ նա անհարմար վիճակում տատանվում էր. շարունակե՞լ համոզել, թե՞ ես կանգնել այդ հիմար միջոցից» /ՄԱ,124/:

Ընդ որում, ընտրանք հարուցող երկրորդ եզրը կարող է արտահայտված լինել և բարդ նախադասությամբ, ինչը չի ազդում նրա ընտրության եզրերի թվի՝ վրա: Օրինակ՝ «Ապարատի չխլոցի՞ց, թե՞ նրանից, որ մարդիկ համառորեն չէին հեռանում իր մորից, բազր ստիպված թռավ» /ՄԱ,53/:

Երկեզր երկբայական հարցական նախադասությունների ձևավորման գործում հատկապես մեծ է հակահիշ բառերի դերը: Այսպես, «Արդյոք հրճվու՞մ էր նա մոտալուտ հաղթանակի հավատով, թե՞ արտասվում էր հարազատներին դեռ չտեսած մեռնելու համար» /Կօմ,203/, «Չգիտեմ, կատա՞կ է անում, թե՞ լուրջ է ասում» /ՄԱ,174/, «Խանգարելու՞ էք եկել, թե՞ օգնելու, գոռաց բազմության վրա» /ՄԱ, 97/:

Երկեզր երկբայական կառույցը բնորոշ է հատկապես անդեմ հարցական նախադասություններին, որոնք մեծամասամբ ձևավորվում են անորոշ դերբայի դրական և ժխտական ձևերով («Լինե՞լ, թե՞ չլինել»):

³ Այս և հետագա օրինակներում ընդգծում ենք հարցման բովանդակությունն արտահայտող բառերն ու կապակցությունները՝ հարցումը միշտ ընկալվելու նկատառումով:

⁴ Ս. Աբրահամյան, Հայոց լեզու (Շարահյուսություն), Եր., 2004, էջ 85:

⁵ Լեզվի և ոճի հարցեր, V, Եր., 1978, էջ 122:

⁶ Օրինակները բերում ենք Վախթանգ Անանյանի ստեղծագործություններից:

Վ. Անանյանի ստեղծագործություններում երկեզը հարցական նախադասությունները ձևավորվել են.

ա) *անորոշ դերբայով*՝ «Կամոն կանգ առավ շենքում. տատանվում էր, մտնե՞լ, թե՞ ոչ» /ՄԱ, 87/:

բ) *բայի եղանակային ձևերով*՝ «Գիքորը տատանվում էր. առաջ գնա՞, թե՞ վերադառնա» /ՄԱ, 196/, «Վերևում պտտվող կռունկը մնացել էր մոլորված՝ խմբի՞ն հետևի, թե՞ իջնի ընկերոջ մոտ» /Հգ, 130/:

գ) *անվանական բաղադրյալ ստորոգյալով*՝ «Չէ, ասա բայիչի՞ն էս, թե՞ չէ» /Կօմ, 138/:

դ) *գոյականի տարբեր հոլովածներով, որոնք հանդես են գալիս հիմնականում լրացման դերով*՝ «Ի՞նչ իմացաք ինչի՞ց է վեր ընկել, քամու՞ց, թե՞ անզգուշությունից» /ՄԱ, 150/, «-Առաջ ո՞ր արտը հնձենք, Կաղնուտի՞նը, թե՞ Դգեղի՞նը...» /Հվփբ, 102/:

Քազմեզը երկրայական կամ ընտրանքային են համարվում այն հարցական նախադասությունները, որոնցում ընտրության օբյեկտ են դառնում երեք և ավելի եզրեր: Օրինակ՝ «Բարի նախա՞նձ էր դա, մրցություն՞ն, թե՞ մի այլ զգացմունք,-մա իրեն հաշիվ տալ չէր կարողանում» /Հգ, 16/, «Չհասկացանք՝ թե՞ն էր վնասվել, հիվանդ էր, թե՞ ուժասպառ էր եղել երկար ճանապարհորդությունից» /Հգ, 130/, «Աղջկա մատների հայտնի՞ց, սրտազին այդ նվերի՞ց, թե՞ Վարսիկի ժպիտից չոբան պատանին շիտո՞վեց ու շառագունեց» /Կօմ, 40/: Սրանցում թվարկվում են բոլոր հնարավոր տարբերակները, և դրանցից մեկի ճիշտ լինելը կվերացնի այդ երկրայական վիճակը:

Վ. Անանյանի վեպերում բավական հաճախ ենք հանդիպում *լրացական հարցական* նախադասությունների, որոնք դրսևորվում են և՛ գրական նորմին համապատասխան լեզվամիջոցներով և՛ խոսակցական ու բարբառային ձևերով: Վերջիններս հատկապես հանդիպում են հերոսների խոսքում՝ կերպարի տիպականացման, տվյալ լեզվական միջավայրի կերտման նպատակով: Օրինակ՝ «-Քանի՞ օրվա ուտելիք դնենք ձեզ հետ» /ՄԱ, 217/, կամ՝ «-Ծո օդո՛ւ, ուրկե՞ն կուզաս» /Կօմ, 227/, «-Մի տես, ման, դեռ թաց է: Հիմա ձվի դեղնուց չտա՞նք» /ՄԱ, 127/, «-Էն սիրուն փոմփոլավոր թռչուններին ի՞նչ են ասում քո գրքում, գիտնական բայա» /ՄԱ, 223/:

Ի տարբերություն հավաստիական հարցական նախադասությունների, լրացական հարցական նախադասությունները ենթադրում են պատասխան *այո* կամ *ոչ* պատասխանական բաներով, ինչպես նաև՝ դրանց զուգահեռ հարցման բովանդակությանը համապատասխան պատասխան նախադասությամբ կամ բառով. օրինակ՝ «-Ջանդ դինջացա՞վ... - Հա...լազաք տվեց...» /Հվփբ, 158/:

Շատ դեպքերում էլ հարցման տակ վերցվող բառն է հաստատական հնչերանգով դառնում պատասխան, որին կարող է հաջորդել կամ չհաջորդել լրացուցիչ տեղեկություն: Այսպես՝ «- Ուրեմն Հայաստանը հիմի կառավարություն ունի՞...»

- *Ունի,- քննի՞մադ տվեց Գրիգորի ազգական Սկրտիչը* /ՈւՏԿ, 343/, «- Ուրեմն մեր թորքերը սրանց հարազատներն են՞...»

- *Հրամանքդ, հարազատներն են՞*:

Շատ անգամ այսպիսի նախադասություններում պատասխանը հարցով է տրվում: Այսպես՝ «- Ուրեմն քու մերն է՞ յ խորք:

- *Ինչո՞ւ է խորք,- բողոքեց Արեգնազը* /Հվփբ, 108/:

Վ. Անանյանի ստեղծագործության մեջ ոճաարտահայտչական մեծ դեր ունեն *ճարտասանական հարցական* նախադասությունները:

Ժողովրդի ծոցից ելած, նրա բառ ու բանով սնված զավակի՝ Վ. Անանյանի վիպական խոսքը չափազանց հարուստ է ճարտասանական հարցմամբ, ինչի այդքան ազատ ու առատ կիրառումն առաջնահերթորեն պայմանավորված է նրա վեպերի թեմատիկայով: Ե՛վ պատերազմական թեմայով («Կրակե օղակի մեջ», «Գժոխքի դրան գաղտնիքը»), և՛ գիտաարկածային («Սևանի ափին», «Հովազածորի գերիները») և՛ ինքնակենսագրական («Հին վրանի փոքրիկ բնակիչը», «Ո՞ր են տանում կածանները») բնույթի գործերում մնան նախադասությունների օգտագործման նպատակը մեկն է. կենտրոնացնել ընթերցողի ուշադրությունը որևէ հարցի վրա, սրել իրադրությունը, առաջացնել լարված հետաքրքրություն, որից հետո ցույց տալ դրանց, լուծման ճանապարհը: Իսկ հատկապես գիտաարկածային վեպերում ճարտասանական հարցման առավել հաճախակի գործածությունը պայմանավորված էր նրանով, որ մանկապատա-

նեկան ժանրի այս գործերն իրենց արկածային բովանդակությամբ և սյուժետային կտրուկ փոփոխություններով հանդերձ պահանջում են ոչ միայն առաջադրվող հարցերի ճիշտ, գիտական մեկնաբանություն, արկածային ինտրիգների հմուտ ստեղծում ու լուծում, այլև ունեն նկարագրվող երևույթների ճանաչումը ասպահովող դաստիարակչական նշանակություն. ճարտասանական հարցմամբ ընթերցողի ուշադրությունը կենտրոնանում է տվյալ երևույթի վրա՝ չբուլացնելով հետաքրքրությունը մինչև նրա վերջնական պարզաբանումը: Ընդ որում, ճարտասանական հարցումն առատ է ոչ միայն հեղինակի, այլև հերոսների խոսքում՝ ժողովրդականին բնորոշ հետաքրքիր ձևերով ու միջոցներով:

Հեղինակային խոսքում ճարտասանական հարցական նախադասությունները հիմնականում ներկայանում են որպես Անանյան-բնագետի, Անանյան-մարդու տարիներով կուտակած փորձի, գիտելիքների փոխանցման միջոց, կամ էլ հեղինակի քննարկական խոհ, օրինակ՝ «Ախր ինչպե՞ս գոյացավ ու հոսեց ցեխն այն լեռներից, որոնց լանջերում ես միայն ծաղիկ ու կանաչ եմ տեսել և մեկ էլ ձյուն» /Կօմ,45/, «Իսկ դրանով մենք ձկներին չե՞նք զրկում սերունդ տալու հնարավորությունից» /ՄԱ,20/, «Ինչո՞ւ էր այդպես փոխվել մեր սրտաբաց Սաքո ամին» /Հվիբ,110/:

ճարտասանական հարցումը Վ. Անանյանի հերոսների խոսքում տիպակաճացման, խոսակցական իրական միջավայր ստեղծելու, հետաքրքիր խոսք կառուցելու արդյունավետ միջոց է: Այսպես՝ «Թոշունները աշնան վերջին կշվեն կզնան հարավ և նրանցից շատերը չոչնչանան ով գիտի որ աշխարհում Մուղանո՞ւմ, Իրանո՞ւմ, թե՞ Աֆրիկայում...» /ՄԱ,220/: «Եվ ի՞նչ ես կարծում, ինչի է եղբան շատ ման գալիս: Մեղրի կարտից» /ՄԱ,236/, «- Ես հուսահա՞տ... Չէ...Ինչի՞ պիտի հուսահատ լինեմ, ձեզ պես ընկերներ ունեմ» /ՀԳ,84/:

Ընդ որում, Վ. Անանյանի օգտագործած այդպիսի ճարտասանական հարցականների մեծ մասը ժողովրդական լեզվանտաժողովրդային արդյունք են: Մասնավորաբար նկատի ունենք կերպարների խոսքում դրանց բավականին հաճախ դրսևորվող բառերը, երբ ժխտական կառույցով դրական, իսկ դրականով ժխտական, մերժողական միտք է արտահայտվում, հաղորդվում: Ժողովրդական խոսքին բնորոշ այս երևույթը, երբ «դրական ճարտասանական հարցերն ունին բացասական նշանակություն, իսկ բացասականները՝ դրական», ժամանակին դիպուկ նկատել է Մ. Աբեղյանը:⁷ Այսպես՝ «...Լավ, Բագրատն էդպես խամ բան կանի՞ որ ... մինչև ճտերն աչքովս չտեսնեմ՝ ես ձու բաց կթողնե՞մ» /ՄԱ,116/:

Այստեղ բացասվող միտքն արտահայտվել է դրական կառույցի միջոցով՝ հերոսի խոսքը դարձնելով ավելի հաստու,կարծիքը՝ անբեկանելի: Եթե հեղինակը փոխարենը օգտագործեր «յի անի» և «չեմ թողնի» ժխտական ստորոգյալներով կառույցը, ժխտման գաղափարը անշուշտ նույնքան ընդգծված չէր դրսևորվի, ինչպես այս դեպքում. երբ դրական ճարտասանական հարցմամբ ժխտումը վերջնական է, մտափոխությունը՝ բացառված: Նման կառույցներում նախադասության ցանկացած անդամ, կախված խոսակցության բնույթից ու իրադրությունից, կարող է դրվել հարցման տակ. «Աշխարհում կա՞ շուն, որ հանգիստ մնա այն պահին, երբ իր տերը վտանգի մեջ է...» /ՄԱ,66/, «Ո՞ր նկարիչը կարող էր կտավի վրա տալ այն նրբին ու ներդաշնակ, նրբերանգները» /ՄԱ,145/, «Ինչպե՞ս կարելի է առանց ակադեմիայի այսպիսի հնությունները կտրել իրենց միջավայրից...» /ՄԱ,215/, «Մեր մեջ նրանից շատ ո՞վ է ճնշվել» /Կօմ,58/, «Ո՞ւմ մտքով կանցներ, որ թշվառ այդ գեղջկուհու կրծքի տակ բարսխում է անձնուրաց բայշևիկի սիրտը...» /Կօմ,183/:

Հակառակ երևույթը՝ ժխտական կառույցի միջոցով ճարտասանական հարցմամբ հաստատական միտք արտահայտելը, որը նույնպես առկա է Անանյանի ստեղծագործություններում ընդ որում, ինչպես հեղինակային, այնպես էլ հերոսների խոսքին՝ վերջինի գերակայությամբ:

Հեղինակային խոսքում սրանք հիմնականում քննարկական շունչ ունեն, դառնում են հեղինակի քննարկական խոհ՝ հարցական հնչերանգով. «... Ավելի շատ էր բորբոքվում իր մեջ հովի կարտը, մեր սարերի կարտը: Եվ ո՞նց չկարոտես» /Կօմ,7/ կամ՝ «Ասենք,

⁷ Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Եր., 1965, էջ 555:

Արարատյան բերրի հովտի ո՞ր գյուղում այդպես չէ, անծանոթ մարդուն երբեմն նույնիսկ գյուղամիջով կոպտությամբ քարշ են տալիս տուն... հյուրասիրելու» /ՀԳ, 86/:

Ի տարբերություն հեղինակայինի, հերոսների խոսքում նման կառույցներով հաստատական միտք է արտահայտվում. «-Էնքան ազոավի ձվեր են խաշել-կերել... Բա ոտս դրա գոհր չի...» /ՄԱ, 54/, «-Ուրեմն որսկան Ասատուրի թռան գլխին փափախ չկա՞, որ ուրիշները նրանից առաջ ընկնեն...» /ՄԱ, 185/, «Չորանը ես չե՞մ, որտեղ ուզեցնամ, էնտեղ էլ կարածացնեմ» /ԿՕՄ, 132/:

Ժխտական կառույցով հաստատում արտահայտող հարցական նախադասություններում շատ անգամ առկա է երկբայության նրբինաստը, երբ արտահայտված մտքում կասկած կա. «Ի՞նչ եք կարծում, այդ բանը ձեր ուժերից վեր չէ՞, -հարցրեց ուսուցիչը» /ՄԱ, 82/:

Երբեմն էլ ճարտասանական հարցումը ստանում է իր համար անսովոր գործառույթ՝ հանդես գալով իբրև հավաստիական հարցման պատասխան. «- Պասախ՛, մորթին ի՞նչ ես անելու: -Էն որ Հասմիկից մատանու ակը խլեցիք-ուղարկեցիք թանգարան, կարծում եք ես նրան առանց նվերի՞ եմ թողնելու» /ՄԱ, 240/:

Մեր հաշվումներով Վ. Անանյանի հերոսներից ամենից շատ ծերունի Ասատուրի («Մևանի ափին») խոսքում ենք հանդիպում ճարտասանական հարցական նախադասությունների: Փաստը պայմանավորված է նրանով, որ հեղինակը հերոսին համարում է խորհրդանշական կերպար: Նա ժողովրդական իմաստնության կրողն ու մարմնացումն է, որն իր երկարատև կենսափորձի արդյունքում ամբարած գիտելիքները փոխանցում է երեխաներին: Այդ փոխանցման լավագույն ու նախընտրելի միջոցներից մեկն էլ ճարտասանական հարցումն է, որով նախ կենտրոնացնում է իրեն շրջապատողների ուշադրությունը որևէ իրողության կամ երևույթի վրա, ապա տալիս է դրա մեկնաբանությունը: Օրինակ՝ «- Ապրես: Իսկ ինչի՞ է եղպես վախկոտ /բաղը-Ա.Ա./: Իրեն կարմիր գույնի պատճառով: Որ կողմը շարժվում է՝ հետվից երևում է: Հիմի ձեզ եմ հարցնում, կարմիր բաղը իրեն էդ գույնով կարո՞ղ է շաբաթներով թուխս նստել դամշկուտում...» /ՄԱ, 38/, «...Իսկ քոթթի մոր ահից ո՞վ կմտնի նրա բույնը... Էն տեսակ ահեղի մոր ձագը իսկի արագ վազելու կամ պաշտպանվելու կարիք ունի՞...» /ՄԱ, 105/:

«-Ո՞նց կարող է ամեն բան գրքերում լինի-հարցրեց նա նեղացած: ...Դե թող ձեր գրքերն ասեն, թե էն լողացող բաղերի մի մասն ինչն՞ է սիրուն, փոմփոլավոր, հուրիբատին տալիս արևի տակ, իսկ մնացածները քարի գույնի, անշնորհ բաներ են» /ՄԱ, 24/:

Ժողովրդական լեզուն գործառում է նաև հարցական նախադասության մի այլ տեսակ՝ կազմված ուղղերանունով և դիմավոր բայաձևով, որը միշտ եզակի թիվ երրորդ դեմքով է հանդես գալիս (ո՞վ գիտի, ո՞վ է տեսել, ո՞վ կտար և այլն): Մրանք զգայական վերաբերմունք արտահայտող միջանկյալ նախադասություններ են՝ հաճախադեպ իրակություններ Վ. Անանյանի ստեղծագործությունների լեզվում. «Ներքին ծնոտի վրա պարզ երևում է մեծ սպին: Ո՞վ գիտե ո՞ր ֆրոնտում մոլորված մի գնդակ ջարդել է ծնոտն ու իր հետ տարել աստամների առաջին շարքը» /ԿՕՄ, 114/, «-Անարխիսա է՞, տո՞, ո՞վ է տեսել, որ առանց վարչության հանձնարարության կոլխոզի հողամասը ցանկապատվի» /ՄԱ, 105/:

Մնում է ավելացնել, որ «ո՞վ գիտե» կապակցությունով հարցական նախադասությունները ավելի շատ հավաստիական հարցում է արտահայտվում, իսկ «ո՞վ է տեսել», «ո՞վ կտար» և նման կապակցություններով հարցականները՝ նաև ճարտասանական, երբ դրական կառույցով ժխտվող միտք է արտահայտվում. «-Վիհ, քոռանամ ես, երեսը չանգրելով բացականչեց պառավը,- ո՞վ է տեսել, որ հանդի ձուն հավի տակը դնեն» /ՄԱ, 95/:

Ժողովրդական խոսքին բնորոշ հարցական նախադասության դրսևորում պիտի համարել նաև սովորական նախադասություններում որոշ բառերի հարցական հնչեքանգով այնպիսի գործածությունները, երբ խոսողը փորձում է իր կողմից ներկայացվող երևույթը, իրադարձությունը հավաստի և իրական դարձնել որևէ փաստի հիման վրա (սովորաբար այդ փաստը դիմացինի դրական, հաստատական վերաբերմունքն է ներկայացվող իրողության նկատմամբ): Հարցում արտահայտող բառերի դեպքում հանդես են գալիս հիմնականում ստորոգյալները պարզ (տեսա՞ր, տեսա՞ք, գիտե՞ս, մի՞տղ է (մի՞տքդ է), հիշո՞ւմ ես և նման այլ ձևեր), որոնք որպես ոճավորման միջոցներ՝

հերոսների խոսքը դարձնում են ավելի իրական ու անմիջական: Ինչպես՝ «Տեսա՞ր, պապի՛, որ ոչ երկրաշարժ եղավ, ոչ քամի բարձրացավ,- լուրջ պատասխանեց Գրիգորը» /ՄԱ,161/, «-Հողեմ նրա պրաֆեսոր գլուխը, տեսա՞ք ոնց կապ գցեցի...» /ՄԱ,217/, «Մի՞տող է, որ մերի հոտից ճանճաքարի ճակատն էիր բարձրացել» /ՄԱ,236/: Ի դեպ, սրանք որոշ առնչություն ունեն լրացական հարցական նախադասությունների հետ, և շատ դեպքերում կարող են ակնկալել պատասխան «այո» կամ «ոչ» պատասխանական բառերով:

Ճարտասանական հարցական նախադասությամբ երբեմն կարող է արտահայտվել նաև *հանդիմանանք*: Ինչպես նկատել է Ս. Աբրահամյանը, երբ «հարցական նախադասության մեջ հռետորականությունն ու հանդիմանությունը տեղ են գտնում միաժամանակ. հարցական նախադասությունն ունենում է և՛ մեկի, և՛ մյուսի տարրը, հատկանիշը»:⁸ «-Ճանաչեցի՞ր, թե ով ես և ում զավակը,- հերթական հարվածը հասցրեց Աշոտը: Զո հայրը տաշած տուֆից երկու հարկանի տուն շինեց: Ո՞ւմ աշխատանքով, իսկի հարցրե՞լ ես, պիտներ Սարգիս...»/ՀԳ,119/: «Տղերք, բա փափախ չկա՞ ձեր գլխին, էգուց մեր աղջիկներին էլ կտանեն, բա տղամարդկություն չկա՞ ձեր մեջ» /Կոմ,52/: «Այ դամնազներ, տերություն ա, թուփ ու թուփխանա ունի, դուք քանի՞ գլխանի եք, որ թվանք եք քաշում տերության վրա» /Կոմ,52/:

Վ. Անանյանի վեպերում ճարտասանական հարցմամբ երբեմն կարող է արտահայտվել նաև *գայրույթ, ցատում*, հաճախ էլ՝ *զարմանք*. «Եվ դուք ձեզ կոմերիտականներ՞ եք համարում...» /ՄԱ,69/: «- Այ քեզ բան, առանց հողի կղզի՞,-բացականչեց նա՝ մեջքը շտկելով» /ՄԱ,48/, «-Զոռանամ ես, այ տղա, բա ամբողջ օրը ո՞նց ես սոված մնացել...» /ՄԱ,75/:

Նման հարցական նախադասություններում համապատասխան հնչերանգին զուգահեռ հաճախ առկա է նաև բացականչական հնչերանգը: Կարող են նաև հարցումից առաջ առկա լինել *զարմանալ, քար կտրել, ապշել* և նման իմաստ ունեցող բառեր, որոնցով էլ պայմանավորվում է նախադասության հետագա բովանդակությունը.

«Պապը զարմացավ: Այ քեզ բան...Այդ ի՞նչ անտեսանելի ուժ է օդի միջով թռչունին դեպի իրեն քաշում...» /ՄԱ,218/: «-Ի՞նչ, սահմանն անցել է, կոչե՞ր է տարածել:-Չարմանքից աչքերը չեց ցրտից կապտած պատանու վրա» /Կոմ,146/:

Վ. Անանյանն իր վիպական արձակում բավականին հաճախ ու հմտորեն է կիրառել հարցական նախադասության մի հետաքրքիր ձև, երբ հարցական նախադասությունը բնույթով հիշեցնում է *ներքին խոսք* և հանդես է գալիս որպես ուրիշի ներքին խոսի՝ հարցական հնչերանգով: Հիմնականում այդ հարցական նախադասություններն ուրիշի խոսք են, որ հեղինակային խոսքին կապվում են *մտածել, մտատանջվել, մտքով անցնել* և նմանիմաստ բառերով: Այսպես՝ «Կամոն լսում էր ու անհամբեր *մտածում*. «Ե՞րբ ենք փակելու այդ կնոջ բերանը... Ե՞րբ ենք բացելու Սև ժայռի ու Գլյի լճի գաղտնիքները...» /ՄԱ,217/, «Տեղում կանգնած *մտածեց, տատանվեց*: Է՛հ, ո՞վ էր գծվել մենակ ճամփա գնալ ժայռերով ու ձորերով...» /ՀԳ,22/, «Ինչի՞ է խեթում, չի՞նի՞ թե սրիկան էլի հինն է մնացել», *անցավ* պատանու *մտքով*» /Կոմ,236/:

Երբեմն հարցմանը նախորդող այդ *հուշող* բառերը կարող են զեղչված լինել. «Չարմացած նայում են ... պատանուն և «Կապյա՞ն, գաղտնի ժողո՞վ» /Կոմ,89/: Այստեղ ընդգծված հարցումից առաջ *մտածում են* բայը զեղչված է, բայց հստակ գիտակցվում է: Սակայն այն կարող է նաև չգիտակցվել: Այնուամենայնիվ կառույցը չի դադարի հասկացվել որպես մտածական հարցական նախադասություն: Այդպես է նաև հետևյալ օրինակներում. «Օգնություն կանչել ընկերներին ամաչում էր /մտածում էր- Ա.Ա./, ի՞նչ կասի այն աղջիկը» /ՄԱ,66/, «Ի՞նչ անել, ո՞ր գնալ /մտածում էր- Ա.Ա./: Չէ՞ որ խոստացել էր այս գիշեր թուրքիկները գյուղերը հասցնել» /Կոմ,69/, «Պատանիների սիրտը սեղմվում էր /մտածում էին-Ա.Ա./, ո՞ր է տանում այդ խորհրդավոր անցքը» /ՄԱ,44/, «Վերջին դեպքերը նրան շշմեցրել էին /մտատանջվում էր-Ա.Ա./: Ո՞ր մնացին ընկերները» /Կոմ,105/:

⁸ Ս. Աբրահամյան, Ժամանակակից հայերենի շարահյուսության մի քանի հարցեր, Եր., 1962, էջ 83:

Մենք հակված ենք մնանատիպ մախադասությունները կոչել *մտածական հարցական մախադասություններ*, որոնցում հարցումը կարող է լինել և՛ հավաստիական, և՛ լրացական, և՛ ճարտասանական՝ դրսևորվելով յուրօրինակ ձևի՝ ներքին խոհի միջոցով: Ինչ որ տեղ մտածական հարցական մախադասություններն առնչվում են ազատ անուղղակի խոսքին, բայց վերջիններիցս տարբերվում են թե՛ հարցական հնչերանգով, թե՛ բնույթով:

Մտածական հարցումը բնորոշ է ինչպես հեղինակային, այնպես էլ կերպարների խոսքին: Շատ հաճախ դա կարող է լինել ոչ թե մեկի մտածածը, այլ բոլորի խոհը, երբ որևէ խնդրի հանդիպելիս բոլորն էլ մտքում նույն հարցն են տալիս իրենք իրենց՝ իրարից անկախ: Այսպես՝ «Հետքը գննեցին /պատանհները-Ա.Ա./ իր ոտնատեղերով ետ չի եկել: Բայց ու՞ր է գնացել, հո երկինք չի թռել.../աղվեսը-Ա.Ա./» /ՄԱ, 232/:

Մտածական հարցումը հաճախ կարող է զուգորդվել ճարտասանական հարցմանը՝ մախորդելով կամ հաջորդելով վերջինիս. «Ո՞ր գնալ, ո՞ւմ դեմ, ինչի՞ համար: Ախր չէ՞ որ մերոնք են, հայ են, «հայր հայի դեմ»: Էլի կոմիսարի դեմ ոչինչ, կարելի է..., բայց դու արի Մարկոսենց Աթոյի վրա կրակիր, ախր *n՞նց սպանես էն մարդուն*, որ կոմիսարի, տերտերի, զոռբաների ձեռքից փողը խլեց, քեզ տվավ» /Կոմ, 171/:

Հարցական մախադասությունների համառոտ քննությունը վկայում է. Վ.Անանյանը ժողովրդական բառ ու բանի հմուտ օգտագործող է, որը կարողացել է վարպետորեն մշակել ժողովրդականին բնորոշ լեզվածները և դրանք ճաշակով ու հմտորեն կիրառել գեղարվեստական գրականության մեջ՝ դարձնելով այդ տարրերը գրական լեզվի ճոխ հարստության անտրոհելի բաղադրամասը:

Համառոտագրություններ

ԿՕՄ - Վ.Անանյան, Կրակե օղակի մեջ, Եր., 1930:

ՀՎՓԲ - Վ.Անանյան, Հին վրանի փոքրիկ բնակիչը, Եր., 1978:

ՀԳ - Վ. Անանյան, Հովազաձորի գերիները, Եր., 1984:

ՄԱ - Վ.Անանյան, Սևանի ափին, Եր., 1953 և 1970:

ՈՒՏԿ - Վ. Անանյան, Ո՞ր են տառնում կաձանները, Եր., 1980:

ВОПРОСИТЕЛЬНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В РОМАНИЧЕСКОЙ ПРОЗЕ В. АНАНЯНА

___ Резюме ___

___ А. Авагян ___

В. Ананян в своих произведениях смог искусно употребить не только три основные виды вопроса (утвердительные, пояснительные и риторические), но благодаря своеобразному языкомышлению в вопросительных предложениях, он ввел новые модели: двубортные и многобортные утвердительные вопросы, мыслительные вопросительные предложения. Благодаря своему общенародному языкомышлению, писателю удалось применить разнообразные проявления вопросительных предложений, способствующих образности героев-персонажей и созданию прозаической атмосферы в своих произведениях.

**КОННОТАТИВНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ
СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ В ОРГАНИЗАЦИИ
АНГЛИЙСКОЙ АНТРОПОНИМИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ**

В последние годы наметилась методика комплексного изучения структуры многозначного слова. Учитываются синтагматические и парадигматические связи слова в системе как в формальном, так и в содержательном аспектах.¹

Объектом рассмотрения данной статьи является корпус примеров в 13.000 единиц, засвидетельствованных в подготовленном нами словаре английской коннотативной антропонимической лексики² Материал, привлеченный к анализу, рассматривается с точки зрения словообразовательных возможностей в создании оценочности как компонента коннотативного фона лексической единицы.

Вслед за Э. Азнауровой, мы считаем что оценка – это «закрепленное в семантической структуре слова оценочное значение, которое реализует отношение языкового коллектива к соотносительному со словом понятию или предмету по типу хорошо-плохо, одобрение-неодобрение и т.д. Всеобщность и обязательность этих критериев создают ту объективную лингво - психологическую базу, на основании которой становится возможной коммуникация в сфере стилистических значений оценочной направленности».³

Само собой разумеется, что терминологическая лексика, например, лишенная эмоциональной оценки в своей семантической структуре, но могущая приобрести ее в конкретном ситуативном употреблении и в определенных контекстах, не может быть предметом нашего исследования.

Существует определенный пласт лексики, который содержит оценку в семантической структуре слова. В этом случае оценка связана в основном с номинативной способностью слова. Например, *darer, dauber, killer, prowler* и др.

В данной работе мы исследуем слова с привнесенной эмоциональной оценочностью, т.е. с ярко выраженной коннотативностью. Здесь в обычно нейтральных словах появляются оценочные семы или оценочные ассоциации, которые, закрепившись в семантической структуре слова, служат причиной сдвига сем, что приводит к трансформации смысла. Возникает вторичная номинация. Анализ позволил сделать вывод о том, что на современном этапе развития английского языка наблюдается преимущественное образование метафорических единиц-новых ЛСВ слов, созданных в процессе вторичной номинации. Наблюдается тенденция к языковой экономии.

Подавляющее большинство слов с вторичной номинацией-существительные. Среди существительных антропонимическая лексика по своей экспрессивности, стилистической направленности, эмоциональной оценочности занимает особое положение и образует очень большой пласт единиц в лексической системе английского языка. Языковая категория лица многоаспектна и многогранна.

В семантическую структуру большинства качественных имен входят оценочные семы и, как показывает анализ материала, их оценочная семантика яв-

¹ Э. М е д н и к о в а, *Значение слова и методы его описания*. М., 1974; А.Уфимцева, *Лингвистическая сущность и аспекты номинации*. В кн.: *Языковая номинация. Общие вопросы*, М., 1977; М. Никитин, *Лексическое значение слова (структура и комбинаторика)*, М., 1983; И. Стернин, *Проблемы анализа структуры значения слова*. Воронеж, 1979.

² С. Г р и г о р я н, *Словарь английской коннотативной антропонимической лексики (в печати)*.

³ Э. А з н а у р о в а, *Очерки по стилистике слова*. Ташкент, 1973, стр. 117.

ляется отрицательно направленной. Впрочем, это явление универсально для многих языков.

В. Шаховский объясняет это следующим образом: «Лексика отрицательной оценки в количественном отношении значительно превалирует и в русском, и в английском языке над лексикой положительной оценки. Этот факт объясняется социально-психологическими факторами: все хорошее считается нормой, а отклонения от нее в сторону полюса отрицательной оценки имеют разнообразную гамму проявлений, отраженных в денотации значения слов, обозначающих эти проявления».⁴

Перейдем к рассмотрению некоторых словообразовательных средств, придающих оценочность антропонимам, включенным в указанный словарь.⁵

Суффиксы, имеющие эмоциональную оценочность, в количественном отношении превалируют над префиксами, поэтому рассмотрим некоторые из них.

Суффикс *-ster/-aster* прибавляется к существительному и придает ему иронический, умеренно отрицательный характер: *lamester, huckster, mobster, trickster, homester, philosophaster* и др.

Например, *doomster informal* someone who always thinks something bad is going to happen; *doomsayer*

grammaticaster contemptuous a petty grammarian

Суффикс *-y/-ie* придает существительному характер пренебрежения, фамильярности: *goalie, druggie(-y), hostie, dovey, oldie but goodie* и др.

Например, *goodie/goody informal, humorous* someone in a book or film who is good and does things you approve of

goalie informal a goalkeeper

Интересно отметить, что не всегда суффиксы *-y* и *-ie* взаимозаменяемы.

Например, *greenie slang* an environmentalist, conversationist, especially one who participates in protest demonstrations

greeny slang 1. a newcomer, a novice, a tyro 2. an inexperienced person

Существительные с суффиксом *-ard* приобретают уничижительный характер. В настоящее время этот суффикс является непродуктивным. В нашей выборке он представлен такими словами, как *dustard, haggard, dullard, laggard, drunkard, dumbard, lollard, niggard* и др.

Например, *dullard* a stupid or dull person; a dolt, a dunce

laggard old-fashioned someone who is very slow or late; a lingerer, a loiterer

С суффиксом *-ling* образуются существительные со значением пренебрежительности, которое развилось из значения уменьшительности. Отсюда уменьшительно-ласкательное и уменьшительно-презрительное значение существительных с этим суффиксом: *gosling, hireling, lapling, dumpling, dukeling, faintling, fledgeling, nurseling, popeling* и др.

Например, *nurseling* any person under fostering care, influences, or conditions

faintling one who is faint or faint-hearted

fledgeling fig. an inexperienced person

Наличие суффикса *-o* в существительных – признак наличия фамильярной, разговорной или сленговой коннотации: *kiddo, pinko, nasho, nutso, plunko, garbo* и др.

Например, *garbo Australian slang* a dustman

nutso mainly US slang a crazy person, a madman, often as a (usually insulting or provocative) form of address

kiddo 1. *US colloq.* a familiar way of addressing someone you know, usually a young person 2. *informal* a child

⁴ В. Шаховский, *Эмотивный компонент значения и методы его описания*. Волгоград, 1983, стр. 33.

⁵ С. Григорян, *ук. соч.*

Существительные с суффиксом *-nik* русского происхождения в основном имеют иронический характер: *dopenik*, *no-goodnik*, *peacenik*, *beatnik*, *neatnik* и др.

Например, *dopenik slang* a narcotics user or addict

neatnik mainly US slang one who is neat in his or her personal habits (originally, as contrasted with a beatnik)

peacenik slang often disparaging an activist or demonstrator who opposes war and military intervention

Суффиксы *-eer*, *-ist*, которые могут указывать на род деятельности и часто придают существительному дерогативный оценочный оттенок: *jargoneer*, *pamphleteer*, *perfectionist*, *pleasurist* и др.

Например, *jingoist* a jingo, a person who professes his patriotism loudly and excessively; a chauvinist

jargoneer a jargon-monger

В словаре также нашли место существительные с такими суффиксами как *-ati*, *-crat*, *-crasy*, *-kin*, *-ian*, *-ant(e)* и др., которые также придают словам оценочную коннотацию.

Например, *glitzerati originally US slang, humorous, show business* people who are full of cheap glitter, extravagantly showy, ostentatious, flashy

glitterati originally US slang, media the celebrities or "glittering stars" of fashionable society, especially those from the world of literature and entertainment; people who conspicuously or ostentatiously attend fashionable events

Словосложение в современном английском языке также является одним из основных средств эмоционально-оценочной номинации. Более 30% собранного нами материала составляют сложные слова.

В задаче данной статьи не входит подробное описание ассоциативных связей в сложных словах, реализующихся в процессе оценочной номинации. Отметим лишь, что пейоративность эмоциональной оценочности настолько усилена, что употребление данной лексемы возможно только в условиях неофициального общения.

Значительная часть сложных наименований со значением лица имеет опорные повторяющиеся компоненты: *-head*, *-pate*, *-box*, *-monger*, *-brain*, *-maniac* и др.: *panic-monger*, *news-monger*, *cabbage-head*, *addlepate*, *baldpate*, *nymphomaniac*, *airbrain*, *addlebrain*, *pyromaniac* и т.д.

Например, *saucebox informal* a person addicted to making saucy, impudent remarks

scandal-monger someone who tells people untrue and shocking things about someone else; who spreads scandal or gossip

Интересно отметить, что одно и то же сложное слово *pothead* имеет полярно противоположные значения, и они фактически являются омонимами:

pothead¹ slang an intellectual, a thinker

pothead² slang a stupid or foolish person; an idiot

Общее число сложных слов со вторым компонентом *-head* составляет 158 единиц.

Большое место в выборке занимают сложно-производные слова, несущие эмоциональную оценочность: *day-dreamer*, *double-dealer*, *fence-sitter*, *ear-bender* и др. Например, *stockjobber often contemptuous* a stock salesman, especially one who sells or promotes worthless securities

Такие номинации, как *kickie-wickie*, *fiddle-faddle*, *dumb-dumb*, *heelie-feelie*, *ducky-wucky*, *gibble-gabble*, *huff-snuff*, *hocus-pocus*, *humpty-dumpty* и др. являются редупликативными образованиями. Они имеют преимущественно иронически – шутовую оценку.

Например, *hocus-pocus old use* a conjuror, juggler; *transf.* a trickster

heelie-feelie informal an adherent of a theory which holds that certain mineral crystals possess therapeutic properties.

Из других словообразовательных средств, создающих определенный коннотативный фон в антропонимах, можно назвать усечение (ex-con, indie, innie и др.), образование акронимов (DINK-Double Income No Kids, FLK-Funny Looking Kid, BF- Best Friend/Bloody Fool, ВМОС- Big Man On Campus, BWOC-Big Woman ON Campus и др.), словослияние, бленды (Eurocrat, autocrat, foodaholic, clothesaholic, milkaholic, youthocracy, kleptocracy, Amerasian и др.).

Например, biocrat a bureaucrat representing the interests of the biological sciences or environment protection

actressocracy actresses ennobled by virtue of marriage, considered collectively

Рассматривая суффиксы, мы говорили о том, что значение лица может воплощаться в единице меньшей, чем слово, т.е. в системе словообразовательных морфем. Как показал анализ, значение лица может быть выражено и в единице большем, чем слово. На наш взгляд, интересны примеры образования эмоционально-оценочных существительных от глаголов с постпозитивными элементами и от существительных с предпозитивными элементами: gross out, go-between, hold-out, goof-up, fill-in, drop-in, drop-out, dick-for, non-winner, no-hoper, noshow, non-scientist, no-neck и др.

Например, goof-off *slang* a person who habitually shrinks work or responsibility; an idler

fill-in *Brit. informal* someone who does someone else's job when he is unable to do it

И наконец, оценочность свойственна и тем антропонимам, в которых наблюдается явление антономасии, т.е. перехода собственного имени в нарицательное. Имя становится выразителем понятия, богатые оценочные возможности антропонима выражены косвенным путем. Необходимы фоновые знания, широкий кругозор коммуникантов, чтобы понять задействованные здесь фоновые коннотации.

Например, Adonis *slang* an attractive man, especially one who is sexually attractive

Cain *used allusively* a murderer

Caesar a tyrant, dictator

Appollo a young man of great beauty

Herculez one who resembles Herculez in strength; a strong man

Подводя итог всему сказанному, отметим, что мы не ставили задачу дать исчерпывающий анализ всех словообразовательных средств, а лишь остановились на наиболее ярких словообразовательных средствах, придающих антропонимам эмоциональную оценочность.

ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ ԲԱՂԱԴՐԻՉՆԵՐԻ ՀՈՒԶԱԶԳԱՑԱԿԱՆ ԻՄԱՍՏ
ՀԱՂՈՐԴԵԼՈՒ ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՆԳԼԵՐԵՆԻ
ԱՆՉՆԱՆԻՇ ԲԱՌԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

___ Ամփոփում ___

___ Մ. Գրիգորյան ___

Հոդվածը նվիրված է բառակազմական այն միջոցների հետազոտմանը, որոնք առաջ են բերում կամ ուղղակիորեն արտահայտում են հուզազգացական իմաստ, մասնավորաբար, զգացմունք և նշույթայնություն:

Ուսումնասիրության նյութը՝ անգլերեն լեզվի անձնանիշ բառերը, պատկանում են լեզվի խոսակցական մակարդակին և հարուստ հիմք են ծառայում մեզ հետազոտության համար:

**ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԳՐԱԿԱՆԱՑՈՒՄԸ
ԱՎԵՏԻՄ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻ ԱՐՉԱԿՈՒՄ («Խայր» պատմվածքը)**

1898թ. Ա. Ահարոնյանը բարձրագույն կրթություն ստանալու նպատակով գնում է Շվեյցարիա և ընդունվում Լոզանի համալսարանի պատմափիլիսոփայության բաժինը: Ուսումնառության տարիներին գրողի ստեղծագործական հետաքրքրությունների կիզակետում է շարունակում մնալ արևմտահայության կյանքի ու ոգորումների թեման, սակայն փոխվում են այն արժարժեքու գաղափարաքաղաքական ու փիլիսոփայական ելակետերը: Ահարոնյանը, դառնալով Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցության անդամ, սերտ կապեր է հաստատում նրա ճանաչված առաջնորդ Զ. Միքայելյանի հետ: Վերջինիս անմիջական խրախուսմամբ էլ սկսում է իր գեղարվեստական ստեղծագործություններում պատկերել Արևմտյան Հայաստանում (1890-1900-ական թթ.) հայրուկ-ֆիդայիների մղած պարտիզանական բնույթի կռիվները, որ մղվում էին քուրքական իշխանությունների վարած հայասպան քաղաքականությունն իրականացնողների դեմ: Մի շարք բանավոր ու հատկապես գրավոր վավերական նյութերի հիման վրա, որոնք նրան էր տրամադրում այդ ժամանակ «Դրոշակ»-ի խմբագիր Զ. Միքայելյանը, Ահարոնյանը գրում է պատմվածաշար: Այդ ստեղծագործությունները «Ազատության ճանապարհին» խորագրի տակ 1898թ. լույս են տեսնում «Դրոշակ»-ի էջերում:

Այս պատմաշրջանում առաջին պլան էր մղվել 1894-96թթ. ինքնապաշտպանական մարտերի ձախողման ու մասսայական կոտորածների հետևանքով ընկճված ժողովրդին գոտեպնդելու խնդիրը: Եվ ահա գրողը ձեռնամուխ է լինում գրականացնելու իրեն հասած վավերական պատմությունները: Իրական կենսանյութը և նրա գեղարվեստական արտացոլումը ուրույն համադրությամբ են դրսևորվել գրողի ստեղծագործական երևակայության փոխակերպումների մեջ: Ուստի՝ «Ազատության ճանապարհին» շարքի երկերի ստեղծագործական մեթոդի առանձնահատկություններն առավել որոշակի են ի հայտ գալիս, երբ ուսումնասիրում ենք դրանց գեղարվեստական պատկերաչին համակարգի խորքային օրինաչափությունները: Ըստ այդմ էլ՝ մեզ համար ակնհայտ է, որ այս շարքի ստեղծագործությունները գրվել են նեոռոմանտիզմի գեղագիտական համակարգին բնորոշ գեղարվեստական հղացման ու հորինման տրամաբանությամբ: Այդպիսի մտածողության տիրույթում հաճախ ռոմանտիզմի սկզբունքների հետ էկլեկտիկորեն համատեղվում են այլ գրական ուղղություններին (ռեալիզմ, նատուրալիզմ, սենտիմենտալիզմ, իմպրեսիոնիզմ, սիմվոլիզմ և այլն) հատուկ գեղարվեստական ոճի տարրեր:

Հեղինակի գերխնդիրն է եղել այս շարքի երկերում գրական բազմազան հնարանքներով վերստեղծել հայ ազատամարտի ընթացքում գիրկընդխառն դրսևորված հերոսականն ու ողբերգականը, վեհն ու ստորը, սովորականն ու արտասովոր-ֆանտաստիկականը: Նա գեղարվեստորեն մարմնավորել ու իմաստավորել է հայ մարդու և հատկապես ազատամարտիկ-հայրուկների դրամատիզմով հագեցած առօրյայի, բռնության դեմ գաղափարական ու գործնական պայքարի, նրանց կամքի ու անձնագոհության՝ երբեմն բացառիկ դրսևորումներ պարունակող դրվագներով լի աշխարհը: Էականն այն է, որ արևմտահայության համար ստեղծված մղձավանջային կացության պայմաններում ազատագրական պայքարի թեման արժարժեքու գրողն ավելի ու ավելի էր հակվել դեպի թուրք և քուրդ իշխողների բռնության դեմ մարտնչելու, ուժի փառաբանման գաղափարական ելակետը: Նրա աշխարհայացքում պայքարի կենսափիլիսոփայությունն ամրապնդվել էր թե՛ Դաշնակցության տեսարան Զ. Միքայելյանի և թե՛ գերմանացի փիլիսոփա Ֆ. Նիցշեի շնորհիվ: Առաջինը գրողի ուշադրությունը սևեռել էր ազգային խնդիրների վրա, իսկ երկրորդը՝ գերմարդու և հին արժեքների վերագնահատման մասին ունեցած իր հայացքներով՝ ուժեղ անհատի գործունեության գաղափարի վրա:

Ազգային-ազատագրական պայքարի դիպաշարում Ահարոնյանի նախընտրած հերոսը ոչ միայն պարտիզանական մարտեր մղելու համար Արևմտյան Հայաստանում

տան անցած հայդուկ-ֆիդայիներն է՝ ազգային կուսակցության կարգապահությանը ենթակա մարտիկը, այլև տեղի հայ ազգաբնակչության միջից դուրս եկած, առանձին խմբով կռվող, ապա նաև նրանց միացած վրիժառու հայ գյուղացին: Նա, ով արժանապատվորեն ապրելը գերադասել էր ստրուկի ու ճորտի վիճակից, ով, զենք վերցնելով ու կյանքը վտանգի ենթարկելով, հաճախ անհետանկար ու անհույս, տարերայնորեն կռվել էր թուրք ու քուրդ արյունակալ ոճրագործների ոհմակի դեմ:

1898-1900թթ. ընթացքում, «Դրոշակում» տպագրված այս շարքի պատմվածքներին հետագայում ավելացնելով հին ու նոր այլ ստեղծագործություններ՝ հեղինակը դրանք ամփոփում է «Ազատության ճանապարհին» ժողովածուի մեջ, որն առաջին անգամ լույս է տեսել Թիֆլիսում, 1906թ.: Ժողովածուի ստեղծումը վկայում է, թե որքան կարևոր և սրտամոտ են եղել վերոհիշյալ գործերը նրա համար: «Ազատության ճանապարհին» գտնված վերնագիրն արդեն խորհրդանշում է գրքի գլխավոր թեման և գաղափարական պաթոսը: Այստեղ զետեղված երկերը հիմնականում գրված են արձակի պատմողական-վերլուծական պատկերման սկզբունքով: Այդ պատմվածքներից են՝ «Խայր», «Պատիվը», «Էլ մի աղոթիր», «Մայրը», «Արյունոտ թթխմոր», «Ջավոն», «Աշուղը», «Կովի դաշտում», «Տիրացու Գրիգորը», «Արյունի ձայնը», «Արտը», «Վազրիկ», «Հազրեն», «Մեր ճանապարհը», «Լուսաբացին», «Մահը», «Փոթորիկը»:

Այս երկերում իբրև գաղափարագեղագիտական ելակետ կարևորվել է դարավոր թշնամու դեմ ընդհանուր ճակատ կազմելու համար ազգային-հասարակական ուժերի համախմբման պահանջն ավելի, քան սոցիալական տարբեր խավերի միջև հակասությունների բացահայտումը: Այսպիսի մոտեցումը պայմանավորված էր արևմտահայության տվյալ պատմաշրջանի կեցության յուրահատկությամբ: Օսմանյան կայսրության տարածքում մահմեդական ցեղերի տիրապետության տակ գրեթե հավասար չափով տուժում էին (հատկապես զավառահայ ազգաբնակչության) բոլոր խավերը: Օպերատիվորեն արձագանքելով ազատագրական պայքարի հետ կապված, հայությանը հուզող օրախոսքի հարցերին՝ Ահարոնյանն հանդես էր գալիս իբրև միտումնավոր գրող: Նա բռնությունների զանազան դրսևորումներին ի տրիստր տարբերորեն էր ֆիդայական-ազատագրական պայքարը: Գրողը միաժամանակ ձգտում էր գաղափարական միտումը ներդաշնակել գեղարվեստական հղացքի արտիստիկ կատարման հետ: Նշված դիտանկյուններից ուշագրավ է շարքի հենց առաջին՝ «Խայր», պատմվածքը:

Այս երկը շարքի համար ծրագրային նշանակություն ունի: Ըստ պատմվածքի գերխնդրի՝ հեղինակը անշրջելի թվացող ծանր ճակատագրին անդառնալի կերպով զամված լինելու լայնորեն տարածված գիտակցությանն ու տրամադրություններին հակադրում է նրա դեմ հայ մարդու անհատական կամ խմբակային խիզախությամբ ընդվզելու գաղափարը: Այս միտքը պատմվածքի պատկերային համակարգում արտածվում է գաղթական Նախտյի (Խայի) անձնական փորձից և հակադրվում նրա նոր միջավայրի՝ արևելահայ գյուղի մարդկանց պատկերացումներին: Վերջիններս ծնեովա մի իրիկուն դատողություններ էին անում ճակատագրի մասին: «Յուրաքանչյուրն իր դիտողություններն արեց այդ մասին, ամենքն էլ հասան այն եզրակացության, որ մարդը խաղալիք է ճակատագրի քմահաճույքին, որ նրա առաջ անգոր են մարդկային բոլոր հնարքները, նրա բոլոր խելքը, եռանդը, աշխատանքը»:¹ Ճակատագրի հանդեպ նման կրավորական վերաբերմունքը և ստրկական հնազանդությունը անընդունելի էր իր հայրենիքում ֆիդայի եղած Նախտյի համար: Ճակատագրին չհավատալու մասին նրա հայտարարությունը հանկարծակիի է բերում, նույնիսկ ապշեցնում է զոմում հավաքվածներին. չէ՞ որ ճակատագրի ամենագոր ուժին չհավատացողը ամեն ինչից զրկված մի արևմտահայ գաղթական էր: Գեղարվեստորեն տպավորիչ է պատկերված պահի կարևորությունը, Նախտյի նկատմամբ ներկաների վերաբերմունքը: «Իսկապես ամենքն էլ զայրացած էին. և ինչպե՞ս չզայրանային. Մելիքը, հարուստ, զորեղ Մելիքը հավատում էր ճակատագրին, վախենում էր նրանից. ռես Գևոն, որի ճիպտի առաջ բոլորը դողում էին ինչպես ուռի տերևներ, սարսափում էր ճակատագրից. տերտերը խո՛

¹ Ա. Ա հ ա ղ ո ճ յ ա ն, Ժողովածու երկերի, հ. 5, Թեհրան, 1983, էջ 17: Այս հատորից մյուս մեջբերումները կատարելիս տեքստում նշել ենք միայն էջը:

ինչ քարոզեր, վերջը ճակատագիրն էր. ամենքն էլ ընկճված էին այդ աներևույթ գորու-
թյան առաջ, ամենքն էլ ստսկում էին նրանից, մեկ այս ողորմելի Խայր ճակատագրին
չէր հավատում, չէր վախենում նրանից»/18/: Նախոն նման համոզման էր եկել հայրե-
նիքում իր պես տասը ընկերների հետ ֆիդայական կռիվների բովով անցնելու շնորհիվ:
Պայքարի այդ ձևն ու անվանումը քանի որ նորություն էին շատերի համար, հեղինակը
հերոսի կողմից լրացուցիչ բացատրություններ է տալիս.«Ջյուրդերն ու թյուրքերը մեզ
ասում էին «Ֆեդայի», իսկ հայերն ասում էին «վրիժառու ոգի»»/19/: Նրանք իրենց
ընտանիքների արժանապատվությունը ոտնահարելու պատճառով վրեժ էին լուծում թե՛
թյուրքերից, թե՛ քրդերից, որոնք հովանավորվում էին իշխանությունների կողմից: Քն-
նարկման առարկա հարցի կապակցությամբ Նախոն պատմում է իր ու մի քուրդ համի-
դիների միջև տեղի ունեցած պատահարի մասին: Թեև անգնե՝ նրան այնուամենայնիվ
հաջողվում է ճարպկություն և համարձակություն հանդես բերել և սպանել մինչև
ատամները զինված հայատյաց բարբարոսին: Նախոյի մեջ դիմադրելու ուժ ու կարո-
ղություն է ներարկում ոչ միայն թշնամուն ատելու զգացումը, այլև բնության մեջ ընթա-
ցող գոյության կռիվի օրինակը: Այս տեսանկյունից է իմաստավորված արագիլի և օձի
մենամարտը պատկերող դրվագը, որը թեև հարմարեցված է, սակայն ունի որոշակի
ուսուցողական դերակատարություն: Այստեղ իր «խորամանկության» ու «հմարամտու-
թյան» շնորհիվ ի վերջո հաղթում է օձը: Հետևաբար, թշնամուն հաղթելու համար պետք
է կիրառել պայքարի հնարավոր բոլոր ձևերը. չէ՞ որ մարդու կյանքը ևս գոյապայքար է:
Եվ ամեն մարդ պետք է ձգտի տեր կանգնել իր ճակատագրին, գոյությունը պահպանե-
լու համար ընդվզի իրեն խոչընդոտող անարդարությունների դեմ: «Աստված, որ չի թույլ
տալիս օձի նման զգվելի սողունն անգամ անարդար գոհ դառնա արագիլին, - մտորում
է Նախոն,- նույն աստվածը մի՞թե պիտի թույլ տա, որ այս քյուրդը, օձից տասն անգամ
զգվելի այս արարածը իմ ճակատագիրը տնօրինի: Չէ, ճակատագիրը սխալ է,
մտածեցի ես... պիտի ճար տեսնել»/23/:

Ի դեմս ժողովրդական վրիժառու Նախոյի՝ հեղինակը գտել էր իր իդեալ հերոսի
հատկանիշներից ունեցող մարդուն: Նրա միջոցով է անձնավորվել տվյալ միջավայ-
րում ճակատագրին դիմակայելու ընդունակ, ուժեղ անհատի կերպարը: Վերջինիս ա-
րարքի բարոյահոգեբանական հիմքերի մեջ անհատական կենսափորձից բացի, մեր
կարծիքով, որոշակի դերակատարություն ունի նաև հեղինակի կողմից Ֆ. Նիցշեի «Այս-
պես խոսեց Ջրադաշտը» երկի ընթերցումը, նրա գերմարդու տեսությունը: Իմաստուն
օձի հետ կապված դրվագն համենայնդեպս ուղղակիորեն հիշեցնում է Ջրադաշտի սի-
րելի կենդանուն, որի մասին վերջինս ասում է. «Երանի՜ թե ավելի խելոք լինեի, շատ և
շատ խելոք, որպես իմ օձը»:² Անշուշտ, Ահարոնյան արձակագիրը միշտ չէ որ հաշտ է
եղել Նիցշեի տեսակետների հետ: Նա իր գրական ու գաղափարական-փիլիսոփայա-
կան ուսումնառությունը միշտ օգտագործել է իր ստեղծագործական երևակայության ու
լաբորատորիայի միջով անցկացնելուց հետո, այն գեղարվեստի միջոցով ծառայեցրել
ազգային-հասարակական կյանքի վրա ներգործելու համար:

Այսպիսով, գրողը ժողովրդի միջից դուրս եկած Նախո-Խայրի հերոսական օրի-
նակով ուզում էր ոգևորել հայ ընթերցողին, ազդու տպավորություն գործել կյանքի
մղձավանջային պայմաններին համակերպված մարդկանց վրա: Ուստի պատմված-
քում հեղինակային խոսքը ակտիվ է: Գեղարվեստական կողավորումը միտված է
մարդկանց մտքերն ու տրամադրությունները վերափոխելուն: Այս առումով ուշագրավ է
նաև պատմվածքի ավարտը: Նախոյի պատմածի տպավորությունն ավելի արտահայ-
տիչ դարձնելու, ինչպես նաև հեղինակային թելադրիչ գաղափարը շեշտելու համար
դրսում մոլեգնող քթի աղմուկն արդեն զուգորդվում է ընդդեմ ճակատագրի, հանուն
ազատության պայքարի ոգեկոչումների հետ: Կարծում ենք՝ հեղինակային խոսքի
նման «միջամտությունները» կատարված են գրական արտիստիզմով:

Այս տիպի մյուս պատմվածքներում Ահարոնյանը շարունակում է գրականաց-
նել «ազատության ճանապարհով» գնացածների կյանքի դրվագները: Իսկ հայրուկնե-
րի գործն ու պայքարը ներկայացնում է թե՛ «ղրսից»՝ արևմտահայ բնակչության վերա-

² Ֆ ը ի դ ը ի ի Ն ի ց 2 ե, Այսպես խոսեց Ջրադաշտը, (գերմաներենից թարգմ. Վ. Խորենի,
Բաքու, 1914), Եր., 1990, էջ 24:

բերմունքի բարդությունով, թե՛ «ներսից»՝ հայրուկային խմբերի մեջ ընդգրկվածների անձնուրաց, խիզախ արարքների, գերմարդկային տանջանքների, ինքնարոխ մարդասիրության դրսևորումներով:

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВОСПРОИЗВЕДЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНО- ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ В ПРОЗЕ А. АГАРОНЯНА (рассказ „Хай„)

___ Резюме ___

___ Г. Хачикян ___

Освободительная борьба западных армян в художественной прозе А. Агароняна целеустремленно отобразилась особенно в цикле „На дороге свободы„, затем в произведениях одноименного сборника. Философия освободительной борьбы закрепилась в сознании писателя под влиянием некоторых идей основоположника и теоретика партии Дашнакцутюн Х. Микаеляна, а также немецкого философа Ф. Ницше. Для раскрытия идейно-философских принципов сборника программное значение имеет рассказ „Хай„. В данном произведении, написанном в духе художественного мышления неоромантизма, писатель развивает и обосновывает идею бунтарства против кажущегося непоколебимого рока.

ՇԻՐԱԿԻ ՄԱՐԶԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԻ ԶԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐ (մաս II)*

Շիրակի մարզի աշխատանքային ռեսուրսների օգտագործման վիճակը բարելավելու շարժառիթները թելադրում են խորապես մտորել տնտեսության զարգացման ուղղությունների ընտրության, այդ հարցում առկա սխալներն ու բացթողումները չկրկնելու և դրանց հետևանքները վերացնելու մասին: Հիմնվելով վիճակագրական տվյալների վրա՝ կիրորձենք բնութագրել XXդ. վերջին և XXIդ. սկզբին Շիրակի մարզի աշխատունակ բնակչությունն իր տնտեսական ակտիվության, գործունեության ու զբաղվածության հատկանիշներով:

1989թ. Շիրակի աշխատունակ բնակչության թվաքանակը (15-64 տարեկան) կազմել է 211859 մարդ, այդ թվում մարզի քաղաքային աշխատունակ բնակչության թիվն է 142689, իսկ գյուղական բնակավայրերում՝ 69172: 2001թ.՝ համապատասխանաբար՝ 181489 մարդ (114864-ը՝ քաղաքային, 66625-ը՝ գյուղական բնակավայրերում):¹ Ինչպես տեսնում ենք, նշված ժամանակահատվածում մարզի աշխատունակ տարիքի բնակչության թիվը պակասել է 30370 մարդով կամ 16,7%-ով, այդ թվում քաղաքային բնակավայրերում՝ 27825-ով կամ 24,2%-ով, իսկ գյուղերում՝ 2547-ով կամ 3,8%-ով: Այսինքն՝ Շիրակի մարզի քաղաքային աշխատունակ բնակչության նվազումը բազմաթիվ անգամ գերազանցել է գյուղական աշխատունակ բնակչության թվի նվազման ցուցանիշը: Կարծում ենք՝ դա բացատրվում է նրանով, որ 1990-ական թվականներին հանրապետությունում շուկայական հարաբերությունների անցման, պետական ունեցվածքի, այդ թվում գյուղատնտեսական հողահանդակների մասսայական սեփականաշնորհման պայմաններում գյուղերում աշխատունակ բնակչությունը որոշ առումով ապահովվեց աշխատանքով, իսկ քաղաքներում՝ ընդհակառակը, արդյունաբերական ձեռնարկությունների սեփականաշնորհումից հետո տասնյակ հազարավոր բանվորներ ու ծառայողներ դարձան գործազուրկներ: Դա են փաստում նաև վիճակագրական տվյալները: Այսպես, 2001թ. ՀՀ մարդահամարի տվյալներով Շիրակի մարզում գործազուրկների թիվը կազմել է 52646 մարդ, այդ թվում քաղաքայինը՝ 44456 մարդ կամ գործազուրկների ամբողջ թվի 84,4%-ը, որ ամենաբարձր ցուցանիշն է հանրապետությունում:² Այսինքն՝ ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում Շիրակի մարզում էապես խախտվել է խորհրդային տարիներին ձևավորված արտադրահարաբերությունների և աշխատունակ բնակչության զբաղվածության համակարգը, իսկ Գյումրիում՝ հիմնավորապես:

Զբաղվածությունը մարդկանց աշխատատեղերով ապահովելու և հանրօգուտ աշխատանքային գործունեության մեջ մասնակցություն ունենալու համար նրանց միջև ստեղծված հարաբերությունների համակարգն է: Դա աշխատունակ բնակչության գործառնական բնութագրումն է: Վերլուծելով ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում Շիրակի մարզի բնակչության զբաղվածության թվի շարժընթացը ստանում ենք հետևյալ պատկերը. Մինչև երկրաշարժը՝ 1988թ. առաջին կիսամյակին ներկայիս մարզի սահմաններում զբաղվածություն ունեցող մարդկանց թիվը կազմել է 139,3 հազար, այդ թվում Գյումրի քաղաքում՝ 75,2 հազար,³ իսկ 2001թ.՝ համապատասխանաբար՝ 79,4 և 29,8 հազար մարդ:⁴ Բերված թվերից երևում է, որ եթե 1988թ. համեմատ՝ 2001թ. Շիրակի մարզում զբաղվածություն ունեցող բնակչության թվաքանակը պակասել է 59,9 հազարով, ապա Գյումրիում՝ 45,4 հազար մարդով: Այսինքն՝ զբաղվածություն ունեցող բնակչության թվաքանակի նվազման 76%-ը բաժին է ընկնում Գյումրի քաղաքին: Ուսումնա-

* Սկիզբը՝ տես ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. 8, Գյումրի, 2005, էջ 65-70:

¹ 1989թ. Համամիութենական մարդահամարի արդյունքները Հայկական ԽՍՀ-ում, Եր., 1991: 2001թ. ՀՀ մարդահամարի արդյունքները (Շիրակի մարզ), Եր., էջ 129-130:

² Նույն տեղում, էջ 165:

³ ՀՀ ԱՎԾ Շիրակի մարզային վարչություն, գ. 7, թ 42:

⁴ 2001թ. ՀՀ մարդահամարի արդյունքները (Շիրակի մարզ), Եր., էջ 168:

սիրվող ժամանակահատվածում մարզի տնտեսության ոլորտներում զբաղվածություն ունեցող բնակչության թվի շարժմբացի աղյուսակային պատկերը կլինի այսպիսին:

Զբաղվածության թվի շարժմբացը Շիրակի մարզում 1988-2001թթ.*

Աղ. 1

	1988թ.			2001թ.		
	Շիրակի մարզ	ք. Գյումրի	Ընդամենը	Շիրակի մարզ	ք. Գյումրի	Ընդամենը
Զբաղվածների թիվը	64125	75230	139355	50182	29289	79471
Արդյունաբերություն	12354	37877	50231	1439	2059	3498
Գյուղատնտեսություն	29265	757	30022	27791	445	28236
Շինարարություն	1125	4353	5478	704	1656	2360
Առևտուր և հասարակական սնունդ	1345	5867	7212	413	2499	2912
Տրանսպորտ և կապ	2224	7038	9262	422	1675	2097
Առողջապահություն և սոցիալ. ոլորտ	1036	3425	4461	908	2326	3234
Կրթություն	2534	8864	11398	3005	5881	8886
Պետական կառավարում	2090	497	2587	4996	3128	8124
Կոմունալ տնտեսություն	547	1630	2177	237	1024	1261
Տնտեսական գործունեություն չնշածներ	-	-	-	10232	8384	18616
Տնտեսության այլ ոլորտներ	11605	4922	16527	35	212	247

Աղյուսակից երևում է, որ 1988թ. մարզի նյութական ոլորտում աշխատողների թիվը 94993 մարդ է, որը կազմել է ամբողջ տնտեսությունում զբաղվածների թվի 68,1%-ը, իսկ Գյումրի քաղաքում համապատասխանաբար՝ 50025 մարդ է կամ 66,4%: 2001թ. նյութական ոլորտում աշխատողների թիվը նվազել է 2,6 անգամ՝ հասնելով 36191 մարդու և կազմել է ամբողջ տնտեսությունում զբաղվածների թվի 45,5%-ը, իսկ Գյումրի քաղաքում՝ նվազել է 8,6 անգամ՝ հասնելով 5835 մարդու և կազմել է ամբողջ տնտեսությունում զբաղվածների թվի 19,9%-ը: Ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում մարզի նյութական արտադրության ոլորտում աշխատողների թվի նվազման 75,2%-ը բաժին է ընկնում Գյումրի քաղաքին, հատկապես արդյունաբերության ոլորտին: Այլ է վիճակը ոչ նյութական արտադրության կամ սպասարկման ոլորտում: 1988թ. սպասարկման ոլորտում աշխատողների թիվը Շիրակում 20623 մարդ էր, իսկ Գյումրի քաղաքում՝ 14416, որ կազմում էր մարզի սպասարկման ոլորտի աշխատողների թվի 69,9%-ը, իսկ 2001թ. համապատասխանաբար՝ 21505 մարդ, Գյումրիում՝ 12559 կամ մարզի սպասարկման ոլորտում աշխատողների ամբողջ թվի 58,4 %-ը: Այսինքն՝ այդ տարիներին Շիրակի մարզի (առանց Գյումրի քաղաքի) սպասարկման ոլորտում աշխատողների թիվն ավելացել է 882 մարդով կամ 4,3%-ով, մինչդեռ Գյումրիում նվազել է 1857 մարդով կամ 14,7%-ով: Սպասարկման ոլորտում աճ է գրանցվել պետական կառավարման համակարգում: Դա պիտի բացատրել նրանով, որ 1988թ. պետական կառավարման համակարգն ընդգրկել է միայն վարչական կառավարման մարմինները, իսկ 2001թ. վարչական մարմիններից բացի, նրանում են հաշվվում նաև քաղաքացիական ծառայողները և բյուջետային հաստատությունների վարչական աշխատողները: Աղյուսակից երևում է նաև, որ 2001թ. մեծ է տնտեսական գործունեությունը չնշածների թիվը: Կարծում ենք՝ դրանում իր բացասական դերն ունի նաև տնտեսության նկատելի ստվերայնությունը. մարդահամարին հարցվածների մի մասը չի ցանկացել տեղեկություններ հաղորդել իր տնտեսական գործունեության վերաբերյալ:

Արդեն նշեցինք, որ ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում մարզի զբաղվածություն ունեցողների թվի կտրուկ նվազումն դիտվել է նյութական արտադրության ոլորտում: Հետևաբար խոսքն առաջին հերթին կարևորվում է Շիրակի արդյունաբերության

* Աղյուսակը կազմվել է. ըստ ՀՀ ԱՎԾ-ի Շիրակի մարզային վարչության տվյալների, գիրք 7, թ. 42-45: Տե՛ս նաև 2001թ. ՀՀ մարդահամարի արդյունքները (Շիրակի մարզ), Եր., էջ 165-181

ճյուղերի նորովի զարգացման, նրա ուղղությունների ճիշտ ընտրության, ինչպես նաև տնտեսության մեջ զբաղվածության նոր կառուցվածքի ձևավորման առումով, որն իր վրա այսօր կրում է առևտրի և ծառայությունների մատուցման աճող դերի ազդեցությունը: ԽՄՀՄ-ի փլուզումից հետո քննություն չբնեց Շիրակի մարզում, հատկապես Գյումրիում առկա թեթև արդյունաբերական և մեքենաշինական խոշոր ձեռնարկությունների արտադրողական ուժերի տեղաբաշխման անհիմն քաղաքականությունը:

Խորհրդային տարիներին Շիրակը հանրապետության արդյունաբերության զարգացման խոշոր շրջաններից մեկն էր, և 1980-ական թվականներին արդյունաբերական արտադրության ծավալով հանրապետությունում զիջում էր միայն մայրաքաղաքին: Եթե Շիրակի մարզի արդյունաբերական ձեռնարկությունների կողմից թողարկված ապրանքային արտադրանքի ծավալը 1985թ. կազմել է հանրապետությունում թողարկված արտադրանքի ընդհանուր ծավալի 13.4%, ապա 1997թ.՝ միայն 3.2 %, 2003թ.՝ 2.7%: Գյումրիում այդ ցուցանիշները համապատասխանաբար 12.0%, 2.6% և 1.6% են:⁵

Ասել է թե՛ 18 տարիների ընթացքում Շիրակի մարզի արդյունաբերական արտադրանքի ծավալը հարաբերական թվերով հանրապետությունում պակասել է 4.9, իսկ Գյումրիում՝ 7.5 անգամ: Այդ տարիներին Շիրակի մարզի և Գյումրի քաղաքի արդյունաբերական արտադրության ծավալի անկումն ուղեկցվել է նաև այդ ոլորտում աշխատողների թվաքանակի նվազմամբ: Այսպես, 1988թ. Շիրակի մարզի արդյունաբերական ձեռնարկություններում աշխատել են շուրջ 50.2 հազար մարդ, 1997թ.՝ 14.0 հազար, 2001թ.՝ 3.5 հազար և 2003թ.՝ 3.3 հազար մարդ, իսկ Գյումրիում համապատասխանաբար՝ 37.8, 10.5, 2.1, և 2,0 հազար մարդ²: Այսինքն՝ 1988թ. համեմատ՝ 2003թ. մարզի արդյունաբերական ձեռնարկություններում աշխատողների թվաքանակը պակասել է 15, իսկ Գյումրի քաղաքում 19 անգամ: Այդ թվի կտրուկ նվազումը պայմանավորված է եղել ոչ այնքան աղետալի երկրաշարժի պատճառած վնասներով ու մարդկային կորուստներով, որքան 1990-ական թվականների անցկացված սոցիալ-տնտեսական արևատական փոփոխություններով և, մասնավորապես, նաև ԽՄՀՄ-ի լուծարումով: Մեր սասածը հիմնավորենք թվերով. երկրաշարժից երկու տարի անց՝ 1990թ. Գյումրու արդյունաբերական ձեռնարկություններում աշխատողների թիվը 22 հազար մարդ էր,⁶ 7 տարի անց՝ 1997թ. այդ ցուցանիշը նվազել է երկու, իսկ 2003թ.՝ 10 անգամ: Այդ տարիներին քաղաքից որակյալ աշխատուժային բնակչության արտագաղթն էլ հիմնականում խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկությունների փակմամբ էր պայմանավորված: Այսպես, եթե 1990թ. քաղաքում քիչ թե շատ աշխատող արդյունաբերական ձեռնարկությունների թիվը 37 էր, ապա 2003թ.՝ 16, որտեղ աշխատել են ընդամենը 1069 մարդ, Արթիկ քաղաքի 5 ձեռնարկություններում՝ 96, Մարալիկ քաղաքի 2 ձեռնարկություններում՝ 68 և Ախուրյան գյուղի 6 ձեռնարկություններում՝ 101:⁷ Այն, որ մարզի արդյունաբերական ձեռնարկություններում աշխատողների թվաքանակի կտրուկ նվազումը բերելու էր արտադրության ծավալների նվազման, օրինաչափ էր: Եթե երկրաշարժի նախօրեին՝ 1988թ. Գյումրի քաղաքի արդյունաբերական ձեռնարկություններում 37.8 հազար աշխատատեղերի պայմաններում թողարկվել է 600 մլն. ռուբլու (նշված տարում այդ գումարը կազմել է մոտ 600 մլն. դոլար) համախառն արդադրանք,⁸ ապա 1990թ. 22 հազար աշխատատեղերի պայմաններում՝ 230 մլն. ռուբլու, 1997թ. 10.5 հազար աշխատատեղերի պայմաններում՝ 6,8 մլրդ. դրամի (նշված տարում այն կազմել է 13,6մլն. դոլար), իսկ 2004թ. 20 հազար աշխատատեղերի պայմաններում՝ 12,7 մլրդ. դրամի (նշված տարվա համարժեքով 34,5, իսկ 1997թ. համարժեքով՝ 25,5 մլն. դոլար):

⁵ Մ. Մ ա ն ս յ յ ա ն, Ա. Գ ռ ի գ ո ռ յ ա ն, Ա. Պ ո տ ո ս յ ա ն, Շիրակի մարզ (բնությունը, բնակչությունը, տնտեսությունը), Եր., 2002, էջ 103: Տեղեկագիր Շիրակի մարզի սոցիալ տնտեսական դրությունը 1995-1997թթ., Եր., 1997, էջ 2: ՀՀ մարզերը թվերով, 1999-2003թթ., Եր., 2004, էջ 11:

⁶ ՀՀ ԱՎԾ Շիրակի մարզային վարչության տվյալներ, գիրք 8, ք. 35:

⁷ Գաշտային ազգագրական նյութեր, Գյումրի, 2005, տետր 15:

⁸ Մ. Մ ա ն ս յ յ ա ն, Ա. Գ ռ ի գ ո ռ յ ա ն, Ա. Պ ո տ ո ս յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 103: Տեղեկագիր Շիրակի մարզի սոցիալ տնտեսական դրությունը 1995-1997թթ., Եր., 1997, էջ 2: ՀՀ մարզերը թվերով, 1999-2003թթ., Եր., 2004, էջ 11: ՀՀ 2001թ. մարդահամարի արդյունքները (Շիրակի մարզ) Եր., 2003, էջ 167: ՀՀ ԱՎԾ Շիրակի մարզային վարչություն տեղեկագիր, Գյումրի, 2003, էջ 14:

Ի մի բերելով Շիրակի մարզի, այդ թվում Գյումրի քաղաքի աշխատունակ տարիքի և զբաղվածություն ունեցող բնակչության թվաքանակի շարժընթացը ու արդյունաբերության արտադրության թողարկման ծավալների ու աշխատողների թվաքանակի փոփոխությունները ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում՝ գալիս ենք հետևյալ եզրահանգման. Վերջին 15 տարիների ընթացքում հանրապետության իշխանությունները գործնական քայլեր չեն կատարել մարզի արդյունաբերական համալիրի հզորությունը պահպանելու ուղղությամբ: Ավելին, 2003թ. սկսած՝ կառավարության որոշումներով արդյունաբերական մի շարք շենք-շինությունների քանդելը, եղած շինանյութերի շուկայականից ցածր գներով վաճառքը դեռևս շարունակվում է: Մինչ օրս տեղական, մարզային և հանրապետության իշխանությունների կողմից չի մշակվել Շիրակի մարզի արդյունաբերության զարգացման համալիր ծրագիր: Նույնիսկ առաջարկություններ չկան, թե արդյունաբերության զարգացման որ ճյուղերին պետք է նախապատվություն տալ: Էլ ավելի է մեծացել մարզի արդյունաբերական ձեռնարկությունների արտադրական ֆոնդերի ֆիզիկական մաշվածությունը, բացատրել արտադրված ապրանքի ինքնարժեքը: Եթե ասվածին ավելացնենք նաև այլ խոչընդոտող գործոններ՝ դեպի տարածաշրջանի խոշոր երկրներ՝ Ռուսաստան, Թուրքիա և Իրան երկաթուղային տրանսպորտային ուղիների անգործությունը, որակյալ արդյունաբերական կադրերի արտագաղթը գործազրկության պայմաններում նրանց մասնագիտական ունակությունների կորուստը և այլն, ապա պատկերն իրոք հուսադրող չէ: Այսպիսի պայմաններում Շիրակի արդյունաբերության զարգացմանը և ձեռնարկություններում աշխատատեղերի ավելացմանը նպաստող գործոններ կարող են դառնալ նաև հումքային ռեսուրսների և էժան աշխատուժի, տրանսպորտային, արտադրական և ենթակառուցվածքների, արդյունաբերական ձեռնարկությունների համար կադրեր պատրաստելու նպատակով համապատասխան ուսումնական հաստատությունների վերաբացումը: (շարունակելի)

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ В ШИРАКСКОГО РЕГИОНА (часть II)

___ Резюме ___

___ А. Бояджян ___

В конце XX-начале XXI в. в Ширакской области, в основном в городе Гюмри, зарегистрировано снижение как численности трудоспособного населения, так и объема промышленного валового продукта. Так, в 1985г. от общего объема промышленной продукции Советской Армении на долю Ширакской области приходилось 13.4%, в 1997г. только 3.2%, в 2003г. 2.7%. В городе Гюмри те же показатели составили соответственно 12.0, 2.6, 1.6%. В 1988г. на промышленных предприятиях Ширакской области работали около 50.2 тыс. человек, в 1997г.- 14 тыс., в 2003г.-3.3 тыс., в Гюмри соответственно 37.8, 10.5, 2.0 тыс. человек. Снижение численности работников в промышленных предприятиях, а также промышленной продукции обусловлено отсутствием четкой и целостной программы экономического развития региона.

ԴԱՏԱԿԱՆ ՓՈՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՆԳԼԻԱՅԻ
ԻՐԱՎՈՒՆԸՈՒՄ (VII-XI դդ.)

Իբրև հանցագործության ապացուցման հնարամիտ միջոց անգլոսաքսոնական թագավորություններում գրեթե լայն տարածում էին գտել շիկացած երկաթով և եռացրած ջրով դատական փորձությունները, որոնք պատմաիրավական գրականությունում, որպես կանոն, ընդունված էր կոչել «Աստծու դատ Աստվածային դատաստան»¹ կամ «Աստծու սաստիկ պատիժ»:²

Դատական դաժան փորձությունների հնարամտության միջոցով ծանրագույն հանցագործությունների բացահայտման, հանցագործի մեղքի կամ անմեղության հիմնավորման, հաստատման ու ապացուցման, ինչպես նաև օրինական և արդարացի դատավճիռ կայացնելու վերաբերյալ փորձությունների *քրեադատավարության* առեղծվածն առաջին անգամ հաստատագրել է Հնագույն Բաբելոնի ստրկատիրական թագավորության տիրակալ Համմուրաբի թագավորը մ.թ.ա. 1792-1750թթ.:

Համմուրաբի թագավորի օրենքների (դատաստանագրքի) 2, 129, 132, 141 և 143 հոդվածների իրավական շեշտադրության համաձայն՝ ծանրագույն հանցագործություն կատարելու մեջ կասկածվող մարդը փորձությունների էր ենթարկվում ջրով: Ըստ որում՝ Բաբելոնի թագավորության դատարաններում հանցագործության ապացուցման տարատեսակներ էին համարվում կասկածյալի կամ մեղադրյալի երդում-ցուցմունքը, վկաների և տուժողների ցուցմունքները, գրավոր ու իրեղեն ապացույցները: Նրա դատաստանագրքի հոդված 2-ն ուղղակի սահմանում էր, որ, եթե մարդը մեղադրվում էր կախարդություն կատարելու մեջ, և կախարդությունը չէր ապացուցվում, ապա կասկածվողը կամ մեղադրվողը իրեն նետում էր հոսող գետի մեջ: Եթե գետը քշում տանում էր նրան, ապա մեղադրողը տիրում էր մեղադրվող հանցագործի տանը: Իսկ եթե վերջինս չէր խեղդվում և անվնաս էր մնում, ապա այս դեպքում նա համարվում էր անմեղ, իսկ կախարդության մեջ մեղադրողը ենթարկվում էր մահապատժի: Այսպիսի հանգամանքներում ու դեպքերում մահապատժվածի տունը տնօրինում էր կախարդության մեջ կասկածված կամ մեղադրված անձը: Համմուրաբի թագավորի օրենքները հիշատակում են, որ սառը ջրով դատական փորձության էր ենթարկվում այն կինը, որն սիրաբանությամբ էր զբաղվում այլ տղամարդու հետ: Այսպիսի դեպքում երկուսին կայում ու նետում էին գետը (հոդվ. 129): Այդպես էլ եթե կինն աննպատակ հեռանում էր տնից, աղքատացնում, շռայլաբար ու մխտոլաբար վատնում էր տան ունեցվածքը, ապա նրան ևս նետում էին գետը (հոդվ. 142, 143):³

Դատական փորձությունների քրեական դատավարության առեղծվածի շարունակությունն իր իրավական ամրապնդումն է գտնում Հնագույն Հնդկաստանում՝ ստրկատիրության դարաշրջանում, մասնավորապես, առասպելական նախահայր Մանուի օրենքներում: Այդ իրավունքի աղբյուրը շարադրել ու կազմել է Բրահմանների (սուրբ գրքերը՝ Վեդաները մեկնաբանողների) քրմական դպրություններից մեկը, մոտավորապես մ. թ. ա. II դարից մինչև մ.թ. II դարն ընկած ժամանակաշրջանում: Պետք է ենթադրել, և դա հավանական է, որ Մանուի օրենքները Հնագույն Հնդկաստանի դրախմաշաստրայի իրավական նորմերի առաջին օրինակարգումը կամ օրենքների համակարգումն էր:

Հնագույն Հնդկաստանում դատավարության ընթացքում ցուցմունքների հավաստման, հաստատման արժեքավորումը, հիմնավորումը և որակումը կախված էին մարդկանց այն կամայականությունից և կամահաճոյությունից, թե որ կաստային կամ

¹ G. Frederick, Jr. Kempin, *Historical Introduction to Anglo-American Law. Third Edition. Pennsylvania, 1990, p. 58:*

² G. Smith, *A History of England. Third Edition. New-York, 1966, p. 24:*

³ *Стів Закони Хаммурапи, М., 1960; Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран, N 12, М., 1984, стр. 56-57; 3. Черниловский, Хрестоматия по всеобщей истории государства и права, N 10, М., 1996, стр. 17-18:*

կաստաներին էր (of the caste or castanets) պատկանում վկան: Ըստ որում՝ քրահանաների ցուցմունքներն առավել արժեքավոր էին գնահատվում: Իսկ եթե վկաներ գոյություն չունեին, ապա դատավորները հարցի կամ մեղադրանքի իսկությունը և ճշմարտությունը բացահայտելու համար նշանակվում էին դատական փորձություններ:

Մանուի օրենքների իրավական տեսության համաձայն՝ Հնագույն Հնդկաստանում գոյություն են ունեցել ու կիրառվել են հինգ տարաբնույթ փորձություններ: Առաջին տարատեսակն էր կշեռքով փորձություն: Ըստ որում, մեղադրյալին կշռում էին կրկնակի: Եթե նա երկրորդ անգամ իր կշիռով ավելի թեթև էր, քան առաջին անգամ, ապա նա ճանաչվում էր անմեղ: Երկրորդ տարատեսակը փորձությունն էր կրակով: Այս դեպքում մեղադրյալն ստորաշեղ (շիկացած) առարկան բռնում էր իր ձեռքով: Եվ եթե այդ փորձությունից հետո խարանվածքի հետքեր չէին երևում, ապա նա ճանաչվում էր անմեղ:

Երրորդ տեսակի փորձությունը կատարվում էր սառը ջրով: Հանցագործության կատարման մեջ մեղադրվողին նետում էին սառը ջրով լցված խոր հորի մեջ, և եթե նա չէր խեղդվում, ապա դատարանը նրան ճանաչում էր անմեղ: Չորրորդը՝ փորձությունն էր թույնով: Այս դեպքում դատարանը որոշում էր կասկածյալին կամ մեղադրյալին տալ սահմանված չափի թույն: Եվ եթե թույնը խմելուց հետո վերջինս չէր մահանում, ապա համարվում է անմեղ:⁴ Հինգերորդ դատական փորձությունը կասկածյալի կամ մեղադրյալի «աստվածային ոգեկոչման երդումն էր»՝ հետևյալ բովանդակությամբ. «Ո՛վ, Տեր՝ իմ Աստված, եթե այս բանը արել եմ, եթե անիրավություն կա իմ ձեռքերում, եթե չար եմ հատուցել ինձ հետ խաղաղ լինողին և կողոպտել եմ ինձ գուր տեղը նեղացնողին, ապա թող թշնամին հալածե՛ իմ անձը և հասնե՛ նրան, որ իմ կյանքը կոխ տայ գետնի վերայ և իմ փառքը հողի մեջ բնակեցնե՛»: ⁵ Եվ եթե կասկածյալը կամ մեղադրյալը հանցագործության իսկության բացահայտման արարողության և երդման ժամանակ այլալվում էր իր դեմքով, կեցվածքով ու վարքագծով, ընկնում էր շփոթության մեջ, ապա նրա մեղքը համարվում էր ապացուցված:

Մանուի օրենքների 83 հոդվածը հիշատակում է, որ դատարանում ճշմարիտ ցուցմունք տալու համար վկաներ էին հանդիսանում բոլոր կաստաներին պատկանող մարդիկ: Իսկ 113 հոդվածը սահմանում և պատվիրագրում էր, որ ծանրագույն հանցագործությունների կատարման դեպքերում դատարանում հարկադրաբար երդվում էին քրահանները, քշատրիները, վայշիները և շուրդիները:⁶

Հնագույն Բաբելոնի և Հնագույն Հնդկաստանի դատական դաժան փորձությունների իրավական տեսությունն իր կենսագործումն ու ընդօրինակումը գտավ Արևմտյան Եվրոպայում ավատատիրական թագավորությունների ձևավորման վաղ ժամանակաշրջանում: Այսպես, «գեռևս վեցերորդ դարում Ֆրանկյան տարեգրությունները հիշատակում են փորձության մի քանի ձևեր, մասնավորապես, ֆրանկյան ավատատիրության իրավունքի աղբյուրում՝ Սալիկյան պրավիդայում (Lex Salica):⁷ Այդ իրավունքի աղբյուրում գրառվել են սալիկյան (առափնյա) ֆրանկների դատական սովորույթները: Դատական սովորույթների գրառված իրավունքի աղբյուրներ ունեին նաև գերմանական մյուս ցեղերը: Այսպես, օրինակ՝ բուրգունդական ցեղերն ունեին իրենց բուրգունդական պրավիդան, ալեմանները՝ ալեմանական, վեստգոթերները՝ վեստգոթերյան պրավիդան, բավարները՝ բավարական, սաքսերը՝ սաքսոնական պրավիդաները: Այդ բարբարոսական պրավիդաների իրավական համակարգում յուրահատուկ տեղ էր գրավում Սալիկյան, որը գրառվել էր V-VI դարում՝ կարոլինգների գահատոհմի թագավոր Հլոդվիգի կառավարման ժամանակաշրջանում (481-511 թթ.):

Սալիկյան պրավիդայի՝ «Ձեռքերը կաթսայից փրկագնելու մասին (LIII) վերտառության 1 և 3 դրվագները (LIII.1.3.) և «գատարան չներկայանալու վերաբերյալ» LVI վերնագրի 1 դրվագը (LVI. 1) նվիրված էր եռացրած ջրով փորձությունների դատական ապացույցների հիմնավորվածությանը: Մեղադրյալի դատական փորձությունը կամ

⁴ *Законы Хаммурапи, М., 1560; Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран, М., 1984, 12, 18, стр. 28-29.*

⁵ *St'u Uստվածաշունչ, Stuttgart, 1991, էջ 643:*

⁶ *Законы Хаммурапи, М., 1960; Хрестоматия ..., стр. 28-29.*

⁷ *G. Frederick, Jr. Kem pin, նշվ. աշխ., էջ 58:*

արարողությունը տեղի էր ունենում նաև ատրաշեկ երկաթով: Տվյալ ժամանակաշրջանի մարդկանց իրավական մտածողությանը և պատկերացմանը՝ արդար դատաստանն իրականացվում էր «գերբնական ուժի՝ Աստծու դատաստանի միջոցով»: Դատական փորձությունը կատարվում էր կաթսայի եռացրած ջրով: Փորձության ենթարկվող կասկածյալը կամ մեղադրյալը պարտավոր էր իր ձեռքն ընկղմված պահել կաթսայի եռացրած ջրի մեջ այնքան ժամանակ, քանի դեռ չէր արտաբերել սրբազան ու նվիրական, պատրաստի ու անփոփոխ ոգեկոչման արտահայտությունները: Չեղբը կապում և որոշ ժամանակ անց մանրագին բուժազննում էին դատարանում: Եթե փորձարկվողի ձեռքի վերքը սահմանված ժամանակում ամոքվում և բուժվում էր, ապա դատարանը նրան անմեղ էր ճանաչում, հակառակ դեպքում նա դատապարտվում էր օրենքի ամենայն խստությամբ: Սահմանված փորձությունից օրենքով թույլատրվում էր ազատվել միայն փրկագնի միջոցով, եթե կասկածյալը կամ մեղադրյալն օրենքով նախատեսված կարգով տուգանք էին վճարում տուժողին և թագավորին:⁸ Իհարկե, փրկագնումը՝ որպես արտոնություն, նախատեսված էր հարուստ և ունևոր խավերի ու խմբերի համար:

Ֆրանսիայի ավատատիրական թագավորությունում՝ դեռևս նրա սկզբնավորման ու կազմավորման ժամանակաշրջանում, բացի դատական փորձություններից, դատարանում ապացույց էր համարվում երդում-ցուցմունքը, ինչպես նաև դատական մենամարտը: Իսկ վերջին դեպքում թույլերը, հիվանդները և կանայք կարող էին իրենց փոխարեն առաջ քաշել կամ առաջադրել, այսպես ասած, մարտունակ ռազմիկներին:

Ժամանակակից ամերիկյան իրավագետ-պատմաբան Ֆրեդերիկ Ջ. Քենսինգթոն «Անգլո-ամերիկյան իրավունքի պատմական ներածություն» աշխատությունում հիշատակում է, որ քրիստոնեության հետ մեկտեղ դաժան փորձությունները տարածվում էին Արևելյան Եվրոպայում, Անգլիայում և Իռլանդիայում: Փորձությունները գլխավորապես լայն կիրառում են ստանում սկսած IX-XII դդ.:⁹ Գործածվել են դաժան փորձությունների չորս ձևեր՝ եռացրած կամ սառը ջրով, շիկացած երկաթով և նվազագույն կերակրով: Առաջին երկուսը կիրառվում էր աղբատների և անազատների նկատմամբ: Անազատների նկատմամբ գործածվում էր նաև ատրաշեկ երկաթով փորձությունը:

Նվազագույն կերակրով փորձությունը գործադրվում էր հանցագործության կատարման մեջ մեղադրվող հոգևորականի նկատմամբ:¹⁰

Հնագույն Անգլիայի թագավորությունների օրենսդրություններում հիշատակվում են քրեական դատավարության իրավունքի նորմերի խախտման դեպքերում դատարանի կողմից նշանակվող այնպիսի փորձություններ, որոնք կիրառվել են դեռևս Հնագույն Բաբելոնի և Հնագույն Հնդկաստանի թագավորությունների քրեական դատավարություններում:

Այսպես՝ Ուեստսեքսի Ինե թագավորի (688-726թթ.) օրենքների 37 հոդվածի համաձայն, եթե կեռը բազմաթիվ անգամ մեղադրվել էր գողության կատարման մեջ և կաթսայի եռացրած ջրի միջոցով ճանաչվել էր որպես հանցագործ-մեղադրյալ, ապա կտրում էին նրա ձեռքը կամ ոտը:¹¹

Էդգար թագավորի (959-975թթ.) օրենքների իրավական տեսության համաձայն՝ դատական փորձությունը կարող էր փոխարինվել նյութական պատասխանավությամբ: Նա հարյուրակների տիրույթների վերաբերյալ իր հրամանագիր-օրենքում հիշատակում է, որ «եռակի փորձությունը պետք է զնահատել երեք ֆունտ, իսկ առանձինը՝ մեկ ֆունտ»:¹²

Դատական դաժան փորձությունները որպես՝ հանցագործության ապացուցման միջոց, որոշակի տեղ էին զբաղում նաև Էտելրեդ II թագավորի (978-1016թթ.) րենք-

⁸ Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы, М., 1961, стр. 21-23.

⁹ G. Frederick, Jr. Kempin, նշվ. աշխ., էջ 58:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 59:

¹¹ Attenborough. The Laws of Earliest English Kings. London, 1922; Smith G. A History of England Third edition. New-York, 1966, p. 24-25.

¹² Stubbs W. Select, Charters and other illustrations of English Constitutional History. Oxford, 1870, p. 69-70.

ներում:¹³ Ընդ որում, ինչպես Էդգար, այնպես էլ Էտելրեդ II թագավորների օրենքներում հիշատակվում է երկակի և եռակի դաժան դատական փորձությունների մասին:

Անգլիայի ավատատիրության իրավունքի աղբյուրները հավաստում են, որ 938թ. մինչև 1000թ. ընկած ժամանակաշրջանում դատական փորձությունների իրավական հիմունք է եղել անհայտ հեղինակների կողմից գրված և քրեական դատավարությունում կիրառված, «Շիկացած երկաթով ու եռացրած ջրով, փորձությունների մասին օրենքը»:

Հիշյալ օրենքի I հոդվածում ուղղակի գրված է «Աստծու հրամանով՝ երկաթով կամ ջրով փորձությունների կատարումը պատվիրագրվում է Քենտրբերիի արքեպիսկոպոսին, մյուս եպիսկոպոսներին»:¹⁴ Իսկ փորձության կատարումը տեղի էր ունենում եկեղեցում՝ քահանաների ներկայությամբ: Եթե փորձությունը կատարվում էր ջրով, ապա այն պետք է տաքացվեր մինչև եռման աստիճան: Որպես կանոն՝ եռման ջրի շոգեկաթսան պետք է լիներ երկաթից կամ պղնձից, կապարից կամ հրակայուն կավից: Եթե կասկածյալը կամ մեղադրյալը ենթարկվում էր փորձության շիկացած՝ երկաթով, ապա նա ընկնում էր սրբագործված կամ օրհնված ջուրը, կապկպում էին նրա այն բազուկը, որով բռնելու և նետելու էր ատրաշեկ դարձած երկաթը: Դրանից հետո փորձարկվողի բազուկը կնքվում և երրորդ օրը բուժազննվում էր՝ դատարանում ապացուցելու համար նրա մեղքը կամ անմեղությունը: Այդ օրենքի 6-րդ հոդվածը սահմանում էր, որ դատական փորձության այդպիսի կարգը խախտելու դեպքում փորձությունը համարվում էր անվավեր, իսկ հանցագործության կատարման մեջ մեղադրվողը թագավորին չհնազանդվելու պարագայում տուգանվում էր 120 շիլլինգով: Մակայն նշված օրենքում չէր հիշատակվում, թե դատական փորձությունը նման պարագայում կրկնվելու է, թե ոչ: Պետք է ենթադրել, որ այն շարունակվելու էր այնքան ժամանակ, քանի դեռ կասկածյալի կամ մեղադրյալի մեղքը կամ անմեղությունն ապացուցված չէին դատական կարգով: Եվրոպական մայրցամաքում IX-XII դարերում դատական դաժան փորձությունները գործածվում էին ոչ միայն ծանրագույն հանցագործությունները բացահայտելու, այլև քաղաքական նպատակների հասնելու համար: Միջնադարյան Անգլիայում, որպես կանոն, դատական դաժան փորձությունները կիրառվում էին միայն այն դեպքում, երբ անհրաժեշտ էր քրեական գործերը հասցնել հավաստի և վերջնական լուծման: Ծանրագույն հանցագործությունները բացահայտելու համար դատական դաժան փորձության էին ենթարկվում ոչ միայն տղամարդիկ, այլև խիստ անհրաժեշտ դեպքերում՝ նաև կանայք:¹⁵

Արևմտյան Եվրոպայում «Աստվածային դատաստանի» յուրաքանչյուր դաժան փորձություն, ըստ էության, իրենից ներկայացնում էր եկեղեցական մի փառավոր արարողության բաղկացուցիչ իրադարձություն: Չնայած բարձրաստիճան հոգևորականները ծանրակշիռ աջակցություն էին ցույց տալիս դատական դաժան փորձությունների իրականացմանը, այնուամենայնիվ, այդ առնչությամբ արդեն IX դարում բազմաթիվ ու բազմաբնույթ էին նաև բողոք-զանգատները դատական դաժան փորձությունների գործադրման դեմ: Իսկ XII դարից սկսած՝ այն քննադատության ավելի սուր բնույթ ուներ և համընդհանուր դժգոհության տեղիք էր տալիս հասարակական լայն խավերի ու խմբերի շրջանակներում: Մեղմելու համար հասարակական վրդովմունքը, հոգևորականությունը տարաբնույթ փաստարկներ էր մեջբերում, որոնք հավաստի և համոզեցուցիչ չէին: Իսկ աշխարհիկ քաղաքական իշխանությունը դատական դաժան ու ծանր փորձությունների դադարեցումը հիմնավորում էր նրանով, որ մինչև XI դարը հռոմեական կաթոլիկ եկեղեցու պապերը ենթարկվել էին աշխարհիկ դատական ատյաններին և այդ պապերից շատերը նշանակվել ու պապական աթոռից հեռացվել էին կայսր-տիրակալի կողմից:¹⁶

1215թ. հրավիրվում է Լյուսերականության չորրորդ խորհրդի նստաշրջան, որտեղ խորհրդի ազդեցիկ ու հեղինակավոր անդամները նպատակապես և արտակարգ

¹³ *Attenborough. The Laws of Earliest English Kings. London, 1922, Stubbs W. Select Charters and other illustrations of English Constitutional History. Oxford, 1870, p. 71-72.*

¹⁴ *Стів Хрестоматія пам'яток феодального государства и права стран Европы. М., 1961, стр. 91-92.*

¹⁵ *G. Frederick, Jr. Kempin, նշվ. աշխ., էջ 59-60:*

¹⁶ *Նույն տեղում, էջ 60:*

քննադատության են ենթարկում հոգևոր դատական դաժան փորձությունների գործադրումը: Խորհրդի աստվածաբան անդամները Աստվածաշնչի հոգևոր դրույթներով էին հիմնավորում միայն նրա դատաստանների ճշմարիտ և արդար լինելը՝ պնդելով, որ Աստված ինքն է սահմանել հոգևոր պատիժներ անհավատության, ստախտության, անբարոյականության և հոգևոր բոլոր մեղքերի համար: Մինչդեռ, այսպես կոչված, «Աստվածային դատաստանները» հակաստվածային, հակահոգևոր հմարքներ են, որ հակասում են Աստծու կամքին և նրա նկատմամբ եղած հավատքին, հույսին և սիրուն: Նրանք միաժամանակ հաստատագրում էին, որ Աստված ֆիզիկական տանջանքներ չի նախատեսել մարդու, նույնիսկ հանցագործների համար, և որ հանցագործությունը աշխարհիկ մեղք է: Լյութերականության չորրորդ խորհրդի կողմից «Աստվածային դատաստանի» մերժումը արժանանում է քաղաքական իշխանությունների և ժողովուրդի բուռն հավանությանը: Այդ խորհրդի որոշմամբ՝ վանականներն այլևս իրավունք չունեին իրականացնելու դատական դաժան փորձություններ: Իսկ պետական-իրավական տեսակետից դա մի առաջադիմական քաղաքական քայլ էր եկեղեցին պետությունից, աշխարհիկ իշխանությունից անջատելու գործընթացի մեջ:¹⁷

Դատական դաժան փորձությունների գործադրման փոխարեն հանցագործության կատարման մեջ մեղադրվողներին դատապարտելու, ինչպես նաև արդարացնող կամ դատապարտող դատավճիռ կայացնելու համար դատավորներն աստիճանաբար սկսում էին դիմել երդվյալ ատենակալների իրավական ինստիտուտին՝ երդվյալ ատենակալների դատարանին:

Դատական նիստերի ժամանակ իրենց կարծիքն արտահայտելիս երդվյալ ատենակալները հիմք էին ընդունում ոչ թե վկայությունները, այլ տվյալ գործի վերաբերյալ ձեռք բերված բոլոր տեղեկությունները: Սակայն դատավարության այդ կարգը նորանմուծություն էր, և դատարանը իրավունք չունեցրեց որևէ ձևով հարկադրել մեղադրյալին՝ ենթարկվելու քրեաիրավական դատավարության այդ նոր կարգին: Եվ եթե նա մերժում էր ժյուրիին՝ երդվյալ ատենակալ դատավորներին, ապա քրեական գործը քննող դատարանը փակուղու առաջ էր կանգնում: Քրեական դատավարության այս փակուղին կամ դատավարական այս բացն իր վերջնական լրացումն է ստանում 1275թ. Վեստմինստերյան I ստատուտում:¹⁸ Եթե մեղադրյալը հրաժարվում էր ժյուրիին ընդունելուց, ապա ձեռքակալվում և ենթարկվում էր ֆիզիկական տանջանքների: Բանտարկյալները հիմնականում չէին ընդունում ժյուրիին, քանի որ այն նշանակված էր դատավորներից, որոնք նախկինում իրենց դատապարտել էին: Իսկ դա նշանակում էր, որ մեղադրական դատավճիռը նախօրոք կանխորոշված բնույթ էր կրում: Դատաիրավական այս բացը կամ խոչընդոտը վերացվում է 1351-1352 թթ., երբ որոշվում է ժյուրիի կազմում չընդգրկել այն դատավորներին, ովքեր դատապարտել էին մեղադրյալին: Քրեական դատավարության այս ընթացակարգին դատավարական վերջակետ է դրվել մոտավորապես հարյուր տարի հետո: Քանի որ ժյուրիի անդամների համար քրեական դատավարության ընթացքում իրավական հիմքը կենսամորթն ու գիտելիքներն էին, ուստի հնարավոր էր ու չէր բացառվում գիտակցաբար կամ ոչ գիտակցաբար սխալ դատավճի կայացումը: Եվ եթե դատավորը կասկածում էր ժյուրիի կայացրած դատավճի արդարացիությանը, ապա նա նշանակում էր 24 մարդուց բաղկացած մեկ այլ ժյուրի՝ կեղծիքի համար դատապարտելու առաջինի անդամներին: Վերջիններիս մեղավոր ճանաչվելու դեպքում դատարանը իրավունք ուներ ձեռքակալելու առաջին ժյուրիին և բռնագրավելու նրա շարժական կայքը՝ հոգուտ թագավորական իշխանության: Դատավորի այսպիսի որոշումը չկատարելու կամ արհամարհելու դեպքերում դատարանը կարող էր ժյուրիին մեծ չափերի հասնող տուգանքի ենթարկել:

XVI դարում ժյուրիին՝ երդվյալ ատենակալ դատավորների ինստիտուտը, պատասխանատու է դառնում նաև այլ, ընդհուպ մինչև Աստղային պալատի դատավարական գործընթացների համար:¹⁹

Այսպիսով, Արևմտյան Եվրոպայում, առանձնապես Անգլիայում, «Աստվածային դատաստանի» դաժան փորձություններն աստիճանաբար դուրս են մղվում քրեա-

¹⁷ G. Frederick, Jr. Kempin, *նշվ. աշխ.*, էջ 62:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 63:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 63-64:

կան դատավարությունից, կանխվում է դատական ապացույցների ձեռքբերման դաժան փորձությունների ոչ իրավական համակարգը: Սկսվում է եկեղեցին քաղաքական իշխանությունից տարանջատելու գործընթացը. հանցագործության կատարման մեջ կասկածվողների կամ մեղադրվողների վերաբերյալ քրեական գործերի դատավարության իրավունքի վերապահումը աշխարհիկ դատարանների իրավագործյանը և երդվյալ ատենակալների դատարանների կազմավորումը:

СУДЕБНЫЕ ИСПЫТАНИЯ В АНГЛИЙСКОМ ПРАВЕ (VII-XI вв.)

___ *Резюме* ___

___ *Э. Есаян* ___

В Западной Европе, особенно в Англии, суровые судебные испытания как духовная мера наказания “Божественной расправы” постепенно вытеснялись из уголовного процесса, была отменена несудебная структура получения доказательств с помощью суровых испытаний, начался процесс разграничения церкви от политической власти. Уголовное судопроизводство в отношении преступников, привлеченных к уголовной ответственности, было передано под ведение светских судов, также основался и сформировался Суд присяжных заседателей.

**Յուղաբեր ՅԱՓՈՒՆՉՅԱՆ
Գայանե ՍԱԼՆԱԶԱՐՅԱՆ**

**ԱՆՑՈՒՄԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ԻՆԴԵՔՆԵՐԻ
ԿԱՌՈՒՅՄԱՆ ՄԿՁԲՈՒՆՔՆԵՐԸ**

Բորսայական ինդեքսները բորսայական առևտուրը բնութագրող հիմնական ցուցանիշներն են: Այդ ինդեքսները բնութագրում են ոչ միայն արժեթղթերի շուկայի իրավիճակը, այլև տնտեսության զարգացման դինամիկան: Չարգացած երկրներում այդ ինդեքսները հանդիսանում են մակրոտնտեսական կարևորագույն ցուցանիշ: Չարգացող և, հատկապես, անցումային տնտեսություններում ինդեքսների կառուցման հետ կապված դժվարությունները բացատրվում են շուկաների ցածր իրացվելիությամբ, երբ որոշ բաժնետոմսերի գնանշումները կարող են երկար ժամանակ գոյություն չունենալ: Այս հիմնախնդիրն այսօր ցայտուն է արտահայտված Հայաստանում: Անցումային տնտեսություններում չափազանց կարևոր են արժեթղթերի շուկաների ինդեքսների կառուցման սկզբունքները: Եթե զարգացած շուկաների համար տարբեր սկզբունքներով կառուցված ինդեքսները նույն ընտրանքի դեպքում հիմնականում տալիս են շատ մոտ արդյունքներ, ապա անցումային տնտեսություններում, որոնց արժեթղթերի շուկաները, ինչպես արդեն նշվել է, բնութագրվում են ցածր իրացվելիությամբ, ստացված արդյունքները կարող են իրարից խիստ տարբերվել: Այսպիսի իրավիճակում չափազանց կարևոր է ինդեքսը այնպես կառուցել, որ.

1. Ինդեքսը հաշվարկելիս օգտագործվեն շուկայում իրականացվող փոքրաթիվ գործարքների հնարավորին չափ շատ տվյալներ: Հասկանալի է, որ այս նպատակին կարելի է հասնել ընտրանքը մեծացնելու հաշվին: Սակայն ընտրանքը չափազանց մեծացնելիս առաջ է գալիս մեկ այլ վտանգ՝ այնպիսի բաժնետոմսերով գործարքները, որոնք շուկայի վրա որևիցե իրական ազդեցություն չունեն:

2. Հնարավոր է, որ այսպիսի շուկաներում իմաստ ունի կառուցել այնպիսի ինդեքսներ, որոնք բնութագրում են ոչ միայն գնային տատանումները, այլև շուկայի ակտիվության մակարդակը:

Անցումային տնտեսություն ունեցող երկրներում ինդեքսները կառուցելիս որոշ չափով կարող են փոփոխվել կառուցման վերը թվարկած սկզբունքները: Առաջին սկզբունքը չափողականությունն է: Շատ կարևոր է, որ ընտրանքի չափողականությունը համապատասխանի տվյալ ինդեքսով նկարագրվող բորսայական սեկտորը կազմող ընկերությունների քանակին, կամ որևիցե չափանիշով ընտրված տվյալ սեկտորի առավել կարևոր ընկերությունների քանակին: Թերի զարգացած արժեթղթերի շուկաներ ունեցող անցումային տնտեսություններում իմաստ ունի կիրառել փոփոխական ընտրանքի չափողականություն ունեցող ինդեքսներ: Այս մոտեցումը թույլ է տալիս արձագանքել այսպիսի շուկաների կառուցվածքի և առաջատարների արագ փոփոխության գործընթացներին: Նշենք նաև, որ թերի զարգացած շուկաներում օգտագործվում են նաև չափազանց փոքր ընտրանքով ինդեքսներ, որոնք թույլ են տալիս գործ ունենալ միայն այն բաժնետոմսերի հետ, որոնք խիստ համապատասխանում են ընտրված չափանիշներին: Միևնույն ժամանակ, փոքր ընտրանքի դեպքում կարող է կորչել ներկայացուցչականության պատշաճ մակարդակը:

Հաջորդ սկզբունքը ներկայացուցչականությունն է, այսինքն՝ ինդեքսի մեջ մտնող բաժնետոմսերը ինչպես են արտահայտում տվյալ ճյուղի վիճակը: Ինդեքսի հաշվարկման ընտրանքը կազմող բաժնետոմսերի ընտրությունը իրականացվում է որոշակի սկզբունքների հիման վրա: Չարգացած երկրներում այդպիսի սկզբունքներից հիմնականում հանդես են գալիս որևիցե բորսայում լիստինգ անցնելը և, ավելի հազվադեպ, բորսայական կապիտալիզացիայի որոշակի մակարդակը: Ճյուղային ինդեքսների համար որպես այդպիսի ցուցանիշ, բնականաբար, հանդես է գալիս նաև տնտեսության համապատասխան ճյուղին պատկանելը: Չարգացող և անցումային երկրներում, բացի վերը նշված գործոններից, որպես չափանիշ հաճախ օգտագործվում են նաև հետևյալ ցուցանիշները.

- տվյալ բաժնետոմսի գնանշումներն ունեն սահմանված ժամանակահատվածով պատմություն,
- տվյալ բաժնետոմսն ունի սահմանված հաճախականությամբ գնանշումներ,
- տվյալ բաժնետոմսն ունի սահմանված ժամանակահատվածով դիվիդենտային պատմություն,
- տվյալ բաժնետոմսն ունի սահմանված ժամանակահատվածով անընդմեջ գնանշումներ:

Հասկանալի է, որ այս կամ այն չափանիշը և այս կամ այն սահմանված ժամանակահատվածն ընտրելիս անհրաժեշտ է նախ ուսումնասիրել հետազոտվող շուկան, ճիշտ ընտրելու համար առավել օպտիմալ ժամանակահատվածները և չափանիշները: Այստեղ նույնպես, հաշվի առնելով թերի զարգացած արժեթղթերի շուկաների առանձնահատկությունները, չափանիշները և հատկապես ժամանակահատվածները կարող են փոփոխական լինել:

Հայաստանի Ֆոնդային բորսան ևս ծրագրավորում է մտակա ժամանակաշրջանում ներմուծել ֆոնդային ինդեքս, որի կառուցման մեխանիզմի ընտրության համար կատարվել են մի շարք հետազոտություններ:

Հայաստանի Ֆոնդային բորսայի ինդեքսի հաշվարկման ամենաարդյունավետ մեխանիզմը կարող է լինել համաշխարհային պրակտիկայում առավել օգտագործվող, իսկ անցումային տնտեսություններում հատկապես օգտագործվող կապիտալիզացիայով կշռված ինդեքսները: Ինդեքսների հաշվարկման այլ մեխանիզմներն ունեն որոշակի թերություններ, որոնք Հայաստանի կապիտալի շուկաների թերի զարգացվածության պայմաններում կարող են բերել անհարթահարելի բարդությունների: Ինչպես արդեն նշվել է, ցածր իրացվելիություն ունեցող շուկաների համար շատ կարևոր է ընտրել ինդեքսների կառուցման ճկուն մեխանիզմ այնպես, որ այն թույլ տա հաշվի առնել շուկայում իրականացվող փոքրաթիվ գործարքների մեծ մասը, միաժամանակ հնարավորություն ստեղծի խուսափել ոչ էական գործարքների հաշվարկումից: Բացի այդ, մեխանիզմը պետք է հնարավորություն ստեղծի փոփոխական չափողականությամբ և ներկայացուցչականությամբ ինդեքսների կառուցման համար: Կարևոր է նաև ինդեքսը կառուցելիս հնարավորություն ունենալ հաշվի առնելու այս կամ այն բաժնետոմսերով իրականացվող գործարքների ակտիվությունը կամ հաճախականությունը: Ելնելով վերը նշված հիմնադրույթներից՝ կառուցվել են տարբեր ինդեքսներ: Ինդեքսները կառուցված են Հայաստանի ֆոնդային բորսայում լիստինգ անցած բաժնետոմսերով իրականացված գործարքների հիման վրա: Որպես տվյալների բազա ընտրված են ՀՖԲ-ում իրականացված գործարքները՝ սկսված առաջին առևտրային մատաշրջանից՝ 2001թ. հուլիսի 6-ից մինչև 2002թ. նոյեմբերի 14-ը: Ընդ որում, ինդեքսների կառուցումը սկսված է ոչ շուտ, քան 2002թ. հունվարի 1-ից, երբ բավականաչափ ընկերություններ էին ցուցակվել, և բորսայում իրականացվել էին որոշակի քանակությամբ գործարքներ: Հետազոտությունները իրականացվել են հատուկ այս նպատակի համար Visual Basic համակարգչային ծրագրավորման լեզվով և MS SQL տվյալների բազաների կառավարման համակարգով: Այգորիքնը հիմնված է կապիտալիզացիոն ինդեքսների հաշվարկման բանաձևերի վրա: Ծրագիրը թույլ է տալիս փոփոխել հետևյալ մեծությունները.

1. Ինդեքսի չափողականությունը. Մասնավորապես, ավտոմատիկորեն հաշվի են առնվում լիստինգի և դելիստինգի գործընթացները, այն դեպքերում, երբ ինդեքսի կառուցման համար օգտագործվում են բոլոր լիստինգ անցած բաժնետոմսերը:

2. Ինդեքսի ներկայացուցչականությունը. Այսպես, հնարավորություն կա ընտրել ցանկացած ժամանակահատվածի համար ցանկացած քանակությամբ լավագույն բաժնետոմսերը: Այս հանգամանքը շատ կարևոր է, երբ ինդեքսը կառուցվում է որոշակի սկզբունքով ընտրված լավագույն *n* քանակությամբ բաժնետոմսերի հիման վրա: Ծրագիրը թույլ է տալիս փոխել ինչպես *n* արժեքը, այնպես էլ ընտրել համապատասխան քանակությամբ լավագույն բաժնետոմսերը: Կարող է կիրառվել լավագույն բաժնետոմսեր ընտրելու երկու տարբերակ.

- առավել ակտիվ առք ու վաճառքի առարկա հանդիսացող բաժնետոմսերը (որոշվում է նախորդ առևտրային մատաշրջանների ընթացքում իրականացված գործարքների քանակով),

– առավելագույն կապիտալիզացիա ունեցող բաժնետոմսերը:

Այդ հետազոտությունում որպես լավագույն բաժնետոմսերի չափանիշ վերցրել են առավել ակտիվ առք ու վաճառքի առարկա հանդիսացող բաժնետոմսերը: Երբ այս չափանիշով բաժնետոմսերը հավասար են, ապա որպես լավագույն հանդես է գալիս ավելի մեծ կապիտալիզացիա ունեցող բաժնետոմսը: Կապիտալիզացիայի գործակիցը որպես հիմնական չափանիշ չեն վերցրել, քանի որ ցածր իրացվելիության պայմաններում լավագույն կապիտալիզացիա ունեցող բաժնետոմսերը կարող են երկար ժամանակահատվածի ընթացքում (ամիսներ) չհանդիսանալ գործարքի առարկա և հետևաբար չպարունակել որևէ օգտակար տեղեկություն ինդեքսի կառուցման համար:

3. Գործարքների առարկա չլինելու ժամանակահատվածը. Ծրագիրը հնարավորություն է տալիս սահմանել ժամանակահատված, որի ընթացքում բաժնետոմսը գործարքի առարկա չհանդիսանելու դեպքում ավտոմատիկորեն դուրս է գալիս ընտրանքից, իսկ նրա տեղը զբաղում է ըստ ընտրված չափանիշի հաջորդ լավագույն բաժնետոմսը: Այս ժամանակահատվածը նույնպես կարելի է փոխել:

4. Բազիսային օրը: Ծրագիրը թույլ է տալիս ինդեքսի հաշվարկը սկսել ցանկացած բազիսային օրվանից: Մասնավորապես, այստեղ հաշվարկվել են ինդեքսներ երեք տարբեր բազիսային օրերի համար: Այդ բազիսային օրերն են՝ 2001թ. հունվարի 3-ը, 2001թ. փետրվարի 1-ը և 2001թ. մայիսի 1-ը: Հասկանալի է, որ բազիսային օրը մի անգամ ընտրելուց հետո չի կարելի հաճախ փոխել: Այդ հետազոտությունների նպատակը բազմաթիվ կորեր ստանալուց հետո էմպիրիկ ճանապարհով լավագույն պարամետրեր ունեցող կորի ընտրությունն է: Բոլոր կորերի համար որպես բազիսային օրվա արժեք է ընտրվել 1000-ը: Այսպիսով, վերը թվարկված սկզբունքներով կառուցվել են 42 կորեր: Եվ տարբեր սկզբունքներով կառուցած կորերը նույն տվյալների բազաների համար տալիս են իրարից բավականին տարբերվող արդյունքներ: Հետևաբար, անհրաժեշտություն է ծագում ստացված կորերից գտնել լավագույնը:

Սուբյեկտիվ գնահատականներից խուսափելու համար որպես լավագույնի չափանիշ ընտրվել են հետևյալ երկուսը՝

1. Ստացված կորերի վարիացիայի գործակիցը, որը հաշվարկվում է որպես ստացված արժեքների միջինի և վարիացիայի բաժանորդ:

2. Փոխադարձ կորելյացիայի գործակիցների միջինը: Այս ցուցանիշը հաշվարկելու համար կազմված է կորերի փոխադարձ կորելյացիաների գործակիցների աղյուսակ: Ամեն կորի համար հաշվարկված է մյուս 41 կորերի կորելյացիայի գործակիցների գումարը և բաժանված է 41-ի: Բացասական կամ փոքր փոխադարձ կորելյացիայի միջին գործակից ունեցող կորերը դուրս կմնան լավագույն կոր հանդիսանալու դիտարկումից, քանի որ նրանցով ստացված արդյունքներն առավել շատ են տարբերվում բոլոր կորերով նկարագրվող ընդհանուր միտումներից: Մնացած կորերից լավագույնը ընտրվում է փոքր վարիացիայի գործակից ունենալու սկզբունքով, քանի որ բարձր վարիացիայի գործակիցը նշանակում է ինդեքսի ավելի մեծ տատանումներ, որոնք շատ դեպքերում կապված կլինեն ոչ թե շուկայում իրականացող պրոցեսների, այլ պարզապես ինդեքսի կառուցման պարամետրերի ոչ օպտիմալ լինելու հետ:

Միևնույն ժամանակ չպետք է մոռանալ՝ որքան մեծ է դիտարկման ժամկետը, այնքան ավելի մեծ է հավանականությունը, որ վարիացիայի գործակիցը կարող է մեծ լինել: Այդ պատճառով, երկրորդ չափանիշը օգտագործելիս, պետք է համեմատել միևնույն բազիսային ժամանակահատված ունեցող կորերը:

Այս հետազոտությունների արդյունքներից ելնելով Հայաստանի ֆոնդային բորսան մշակել է ինդեքսի հաշվարկման նախագիծ, որի էությունը հետևյալն է: Նախ ինդեքսը կոչվում է ARMEX: Այս ինդեքսի հաշվարկման բազայի մեջ են մտնում այն ընկերությունների բաժնետոմսերը, որոնք ցուցակված են ՀՖԲ-ում: Ինդեքսի հաշվարկման բազան կազմված է երկու մասից. հիմնական (իր մեջ ընդգրկում է 10 արժեթուղթ) և լրացուցիչ (իր մեջ ընդգրկում է 5 արժեթուղթ): Լրացուցիչը նախատեսված է ինդեքսի հաշվարկման հիմնական բազայում փոփոխություն կատարելու նպատակով: ARMEX ինդեքսի բազայի մեջ մտնող արժեթղթերի ընտրությունը կատարվում է համաձայն վերը նշված 2 գործոնների (տվյալ ընկերության կապիտալիզացիայի և շրջանառության ծավալի): ARMEX-ը հաշվարկվում է հետևյալ բանաձևով.

ARMEX=Market Capitalization/Latest Index Divisor

Market Capitalization= $\sum_{i=1}^n P_{i,t} * Q_{i,(t-1)} * R_i$ որտեղ

$P_{i,t}$ -i-րդ արժեթղթի գինն է ժամանակի t պահին,

$Q_{i,t-1}$ – i-րդ արժեթղթի քանակությունն է շրջանառության մեջ ժամանակի t պահին,

R_i - i-րդ արժեթղթի ներկայացուցչականության գործակիցն է:

Ներկայացուցչականության գործակիցի նպատակն է՝ նվազեցնել ինդեքսում այն արժեթղթերի կշիռը, որոնց կապիտալիզացիան գերազանցում է ինդեքսի հաշվարկման բազայում ընդգրկված արժեթղթերի ընդհանուր կապիտալիզացիայի 30%-ը:

Latest Index Divisor-ը ճշտման գործակից է՝ կորպորատիվ իրադարձությունները հաշվի առնելու համար:

ПРИНЦИПЫ ИНДЕКСИРОВАНИЯ В ПЕРЕХОДНЫХ ЭКОНОМИКАХ

___ Резюме ___

___ Ю. Япунджян, Г. Салмазарян ___

Для общей характеристики конъюнктуры рынка ценных бумаг, оценки его состояния используются некоторые синтетические показатели, при составлении которых необходимы сведения относительно объема и цены сделок. Обработывая имеющиеся под рукой сведения, фондовые биржи получают показатели, которые называются индексами. Индексы включают цены всех сделок вместе с их объемами. В статье представлены принципы построения биржевых индексов в странах с экономикой переходного периода. В частности представлен индекс ARMEX, разработанный армянской фондовой биржей. Исходя из индексов, характеризующих биржевую торговлю, можно получить представление не только о состоянии рынка ценных бумаг, но и о динамике экономического развития.

ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ АКСИОЛОГИИ В ИССЛЕДОВАНИЯХ АРМЯНСКИХ ПЕДАГОГОВ XIX В.

Длительное время аксиологические проблемы не являлись самостоятельной областью исследования и рассматривались в рамках философии. С появлением педагогической теории они стали изучаться педагогами, которые в различное время с разной глубиной исследовали вопросы педагогической аксиологии. Это в первую очередь были такие европейские педагоги, как В. Ратке, Я. А. Коменский, Ж. Ж. Руссо, И. Г. Песталоцци, И. Ф. Гербарт и др. Аксиологический подход к педагогическим проблемам отразился и в работах русских педагогов: Л. Ф. Магницкий, В. Н. Татищев, В. С. Соловьев, К. Д. Ушинский и др. Армянские педагоги, рассматриваемого периода, тоже внесли свой вклад в процесс формирования, развития педагогической аксиологии. Рассмотрим это на примере анализа педагогических взглядов наиболее известных армянских педагогов XIX в.

Х. Абовян – основатель армянской народно-демократической педагогики. Его педагогические взгляды сформировались под воздействием русских революционеров-демократов. Он выдвигал идеи построения новой системы образования, демократической и гуманистической по своей сути, и поэтому основу его взглядов составляли гуманистические ценности. Х. Абовян видел тяжелые условия жизни, гнет, нищету народа и причиной считал невежество народа. А единственный путь освобождения от этих условий видел в просвещении. Высочайшей ценностью он считал образование. Выдвигая образование, воспитание как ценности, он выступал за планомерную, целенаправленную организацию учебно-воспитательного процесса, т.е. за формирование личности ребенка в государственной системе образования, в школе. Век Просвещения выдвинул новые ценностные взгляды на образование, не просто признавал ценность знания, но и провозгласил право на знание, поставив вопрос о создании системы всеобщего образования. И это, конечно, нашло отражение в педагогических взглядах Х. Абовяна, и он в духе времени выдвинул следующие положения: осуществление реального образования в школе, обеспечение обязательного, гармоничного и всестороннего развития всех детей, обоих полов¹ и др.

С начала XIX в. в педагогике развивалось общенациональное направление, отстаивающее ценности народного достоинства, гордости. Х. Абовян тоже руководствовался этими ценностными ориентирами и в своих педагогических исследованиях («Պատմություն Տիգրանի», «Եւրոպայի մասին», «Պարսից փոխառի խոսքեր» и др.) на практическом уровне решал вопросы нравственного воспитания: воспитание патриотизма, любви и уважения к родителям, честности и др. Процесс нравственного воспитания у Х. Абовяна обладает ценностью только в том случае, если он опирается на правильный выбор методов воспитания: изучение поведения ребенка, любовь и уважение к личности ребенка и т. д.

Х. Абовян выдвинул много новых педагогических проблем, не утративших актуальность и в наши дни: ценностный подход к формированию гармонически развитой личности, единство физического, трудового и умственного воспитания. В произведении «Պատմություն Տիգրանի» учитель Ваганян говорит о значении трудолюбия и готовит учеников к умственному и физическому труду.

Рассматривая педагогическую деятельность как ценностно значимую, Х. Абовян выделил те черты, которые должны быть присущи учителю-воспитателю: трудолюбие, преданность своему делу, скромность, любовь к детям и др.

¹ Յ. Սիմոնյան, Հայ մանկավարժության պատմություն 19-20 դ., Եր., 2000, էջ 22, 49, 50:

яна и др.), К. Агаян очень много сделал и в области методики, ценность которой он видел в том, что она с одной стороны задает общее основание для преподавания, а с другой – дает полную свободу учителю, предусматривая его творческие способности. Такой подход актуален и сегодня. В иерархии педагогической аксиологии методика относится к группе стимулирующих ценностей на основе понимания педагогики как технологичной науки.⁵ К Агаян в качестве ценности призывал и педагогические знания: педагогическая интуиция, педагогическое мастерство и т. д. Ценностный подход к педагогическим знаниям позволил известному педагогу выделить и ценность труда учителя. К учителю К. Агаян предъявлял высокие профессиональные и личностные требования.

В истории армянской педагогики большую заслугу имеет С. Мандинян-человек всесторонне образованный, учитель-практик, ученый-теоретик. Получив образование в Германии, он в начале своей педагогической деятельности находился под влиянием идей И. Гербарта и поэтому ценность образования С. Мандинян видел в приближении к нуждам народа, в оказании народу помощи. Как и И. Герbart, он важными считал те знания, которые совершенствуют нравственную природу человека – это религия. Осуществляя ценностный подход к знаниям, он делил их на «практические» и «формальные» и был склонен к последним, потому что очень большое место уделял развитию логического мышления детей, умению самостоятельно мыслить, делать выводы, умозаключения. С. Мандинян подчеркивал и ценности образования, воспитания, ценность которых он видел в осуществлении следующей цели: достичь волеизъявления ребенка, при этом нравственная воля должна соответствовать определенным критериям: внутренней свободе, справедливости, доброжелательности и т. д. При этом С. Мандинян образование и воспитание подводил под научные основы организации, иначе в результате можно получить человека, «побывавшего в образовании, а не образованного».⁶

Как его предшественники С. Мандинян ценностно значимым считает профессию учителя. Ценность учительского труда он видит в единстве профессиональных и личностных качеств учителя. Особо он подчеркивал творческие способности учителя, его умение самостоятельно мыслить.

С. Мандинян особое внимание уделял нравственному воспитанию детей, в основе которого он ставил общечеловеческие ценности, христианскую мораль: любовь к Родине, к родителям, к ближнему и др. При этом призывал уделять внимание формированию чувства национального самосознания, достоинства и т. д.

В плеяде армянских педагогов рассматриваемого периода особое место занимает А. Багатрян, который внес большой вклад в развитие армянской педагогической мысли. В силу своего образования он находился под влиянием идей И. Ф. Гербарта. Однако А. Багатрян механически не применял гербартовскую систему, а учитывал национальные особенности. Для его педагогической системы характерна ценность знаний, их всесторонность, гармоничность. Ценность знания он видел в умственном развитии детей, в их практической подготовке к жизни. Образование и воспитание – вот те главные ценности, на которых основывается его система. Верный принципам демократических идей своего времени, он ценность образования признавал в просвещении своего народа, в обязательном начальном образовании и предлагал значительно расширить программу начальной школы, включив историю, географию, математику, астрономию и т. д.

Если до А. Багатряна в армянской педагогике говорили об образовании здоровых детей, то он впервые заговорил об образовании, обучении детей с фи-

⁵ В. С л а с т е н и н, Г. Ч и ж а к о в а, Введение в педагогическую аксиологию: Учебное пособие для студентов, 2003, стр. 118.

⁶ Ա. Շ ա լ ջ ը ը յ ա ն, Գ շ լ ի, էջ 478:

зическими дефектами: глухих, немых, что, несомненно, повышает гуманность педагогических взглядов этого исследователя.

А. Багатрян в единстве рассматривал обучение и воспитание, конечно, учитывая их своеобразие. Осуществляя ценностный подход к процессу обучения, он теоретически обосновал принципы обучения, формы, методы преподавания. В процессе обучения особо выделил ценность педагогического общения. Ценность педагогического общения он видел в процессе воспитания детей, во взаимодействии с другими людьми, когда развиваются природные качества ребенка.⁷ Аксиологичность в воспитании ребенка проявляется во всестороннем и гармоничном развитии. Под влиянием европейских и русских педагогов (Я. Коменского, И. Песталоцци, И. Гербарта, К. Ушинского и др.) он важным считал единство, взаимосвязь трудового, эстетического, физического, нравственного воспитания детей. Говоря о физическом воспитании, он подчеркивал ценность здоровья, которое можно сохранить благодаря физической культуре, упражнениям, игре.

В воспитании он признавал такие нравственные ценности как патриотизм, чувство национального самосознания. В его понимании нравственность строится на общечеловеческих и национальных ценностях, в формировании и сохранении последних он важную роль придавал армянской церкви.

Ценностный подход к профессии учителя позволил ему выделить как личностные качества (честность, скромность и др.), так и специальные: учитель должен быть психологом, мастером своего дела, проявить творческий подход в работе, создать свою творческую лабораторию.⁸ Требования, предъявляемые А. Багатряном, актуальны и сегодня.

Итак, мы увидели на рассматриваемых примерах, что армянская педагогика XIX в. глубоко аксиологична по поставленным задачам, предлагаемым способам их решения. В педагогических системах армянских педагогов этого периода очень выпукло обозначилась проблема формирования личности, отвечающей всем требованиям эпохи. Армянские педагоги, как и европейские, русские подчеркнули ценность знания, образования, воспитания. Хотя понимание ценности было различным в их взглядах, но они все признавали эти педагогические ценности, особо выделяли ценность педагогического знания. А ценность образования они видели в улучшении условий жизни народа, в совершенствовании личности человека. Образование они рассматривали как личную, общественную и государственную ценность.

Армянские педагоги XIX в. исходя из такой важной ценности, как образование, провозгласили право каждого человека на образование, выступали за систему всеобщего образования. И большое внимание уделяли женскому образованию, национальным проблемам образования. Это общенациональное направление отстаивало ценности народа. Руководствуясь этими ценностными ориентирами, они на практическом уровне решали вопросы изучения армянского языка, литературы, истории.

Актуальны и сегодня проблемы ценностного подхода к формированию гармонически развитой личности, единства обучения с трудовым, физическим, нравственным, семейным воспитанием, тесное взаимодействие семьи и школы в воспитании детей. Они пытались определить взаимодействие индивидуального развития ребенка и процесса обучения, подчеркивая самоценность личности ребенка, индивидуализм, внутреннюю активность человека, его нравственность, которая у армянских педагогов данного периода заключалась в единстве общечеловеческих, христианских и национальных ценностей.

⁷ Ն. Հ ա ղ ը թ յ ը ճ յ յ ի ն, *Առաքել Բախարյանի (Կյանքը և գործը)*, Եր., 1992, էջ 81:

⁸ *Նույն տեղում*, էջ 96:

Выделяя знание, образование, воспитание как ценности, Х. Абовян, М. Налбандян, К. Агаян и др. учительский труд определили как ценностно значимый и сумели дать аксиологическую характеристику профессии учителя.

Процесс постепенной гуманизации современного общества приводит нас к пониманию того, что высшей ценностью является человек. Основным смыслом образования и воспитания стало создание условий для развития и саморазвития личности. Решение этой задачи невозможно без обращения к историческим истокам образовательных ценностей европейской, русской, а также армянской педагогики, где уже в XIX в. в трудах многих педагогов были подняты, рассмотрены педагогические ценности. Мы можем сказать, что армянские педагоги XIX в. сделали немало для выделения, определения, решения проблем педагогической аксиологии.

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԱԶՄԻՈՒՆՈՒԹՅԱՅԻ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ XIX դ.
ՀԱՅ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

___ Ամփոփում ___

___ Ռ. Մարդյան ___

Երկար ժամանակ արքիտոզիական խնդիրները դիտարկվել են փիլիսոփայության շրջանակներում: Մանկավարժական տեսության երևան գալուց հետո այն սկսեց հետաքրքրել նաև մանկավարժներին, որոնք տարբեր ժամանակներում, տարբեր խնդրայնք ուսումնասիրեցին մանկավարժական սոցիոլոգիայի հարցերը:

Հոդվածում ուսումնասիրվում են Խ. Աբովյանի, Մ. Նալբանդյանի, Գ. Աղայանի, Ռ. Մանդինյանի հայացքները մանկավարժական արքիտոզիայի տեսանկյունից: Դիտարկված ժամանակահատվածի հայ մանկավարժները, որպես արժեք առանձնացրել են գիտելիքը, կրթությունն ու դաստիարակությունը: Նրանց մանկավարժական համակարգը արքիտոզիական է և կառուցված է ազգային ու համամարդկային արժեքների միասնության վրա: Այդ դպրոցի խնդիրների լուծումը անհնար է առանց անդրադարձի կրթական արժեքների ակունքներին, արժեքներ, որոնց ձևավորումն ու զարգացումը հրամայական էր դեռ XIX դ. հայ մանկավարժների համար:

Նաիրա ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

ՊԱՀԱՆՁՍՈՒՆՔՆԵՐԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՆԳԼԵՐԵՆԻ ԽՈՐԱՑՎԱԾ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ԴԱՍԸՆԹԱՑՈՒՄ

Անգլերենի խորացված ուսուցման հանրակրթական դասընթացում ներկայումս տեղի են ունենում նպատակների հիմնային փոփոխություններ: Դա բացատրվում է ոչ միայն մասնագիտական (պրոֆիլային) ուսուցման, այլև բազային մակարդակում անգլերենի ուսուցման ծրագրերի արմատական փոփոխությամբ:

Ինչպես հայտնի է, օտար լեզվի դասավանդման մեթոդիկայի խորհրդային ավանդույթի շրջանակներում առանձնակի կարևորվում էին հիմնականում գործնական, մշակութային և կրթական նպատակները:¹ Սակայն արդեն 1990-ական թվականներին օտար լեզվի դասավանդման մեթոդիկայի առաջնային նպատակ է սկսում դառնալ հաղորդակցական իրազեկության կամ կարողության ձևավորումը:² Արդի փուլում բազային մակարդակում օտար լեզվի դասավանդման նպատակները ներառում են օտարալեզու հաղորդակցական իրազեկության (խոսքային, լեզվական, սոցիալ-մշակութային, կոմպենսատորային և ուսումնաճանաչողական) խթանում և աշակերտների զարգացումն ու դաստիարակությունը օտար լեզվի միջոցներով:³

Մեթոդաբանները մեծ ուշադրություն են դարձնում հատկապես օտար լեզվի միջոցով աշակերտների քննադատական մտածողության զարգացման, աշխարհայացքի, արժեքային համակարգի ձևավորման, ընդհանուր դաստիարակության և կրթության խնդիրների վրա: Անգլերենի խորացված ուսուցման դասընթացն ավելի մեծ հնարավորություններ է ընձեռում օտար լեզուն սոցիալականացման, դաստիարակության ու կրթության միջոցի, և ոչ թե նպատակի, վերածելու համար: Բազային մակարդակում օտար լեզվի ուսուցումը հետապնդում է ոչ միայն կրթական, ուսումնական, այլև դաստիարակչական նպատակներ: Հաշվի առնելով այն, որ պրոֆիլային մակարդակում դասաժամերի թիվը կարող է ավելանալ մինչև 210 ժամ, այն դեպքում, երբ բազային մակարդակում այն 105 ժամ է, կարելի է պնդել, որ օտար լեզվի ուսուցման նպատակներն այստեղ ենթարկվում են թե՛ բովանդակային, թե՛ ծավալային փոփոխության: Դա այն է, որ անգլերենի խորացված ուսուցման դասընթացն ընտրած աշակերտն ավելի նպատակասլաց է, ավելի հետևողական է իր կայացրած որոշումներում, և հաղորդակցական ունակության ձևավորումը՝ որպես ինքնազարգացման, ինքնակրթության միջոց, ավելի շատ է կարևորվում:

Ինչպես հայտնի է, աշակերտների պահանջմունքների վերլուծությունը պրոֆիլային և պրոֆիլային-կողմնորոշման ուսուցման հիմնական պահանջներից է: Հայտնի է նաև, որ մեթոդաբանները օտար լեզվի ուսուցման դասընթացը նախագծելիս հիմնականում ուշադրություն են դարձնում լեզվանյութի վերլուծության և համակարգման, ուսուցման արդյունքների պլանավորման վրա:⁴

Սակայն անգլերենի խորացված ուսուցման դասընթացը կազմակերպելիս առաջին պլան է մղվում պահանջմունքների վերլուծությունը, քանի որ միայն այդպես է հնարավոր անհատակացնել դասընթացը, դիտարկել այն ինչպես տարբերակված, այնպես էլ համալիր: Այստեղ մենք ստենում ենք աշակերտների պահանջմունքների խնդիրն դրդապատճառի առաջացման տեսանկյունից, որի վրա, ըստ Օ. Պոլյակովի,

¹ Г. Р о з о в а, Методика обучения английскому языку. (На англ. Яз.) Учебное пособие для пед. ин-тов и фак. иностранных языков Л., 1975, стр. 312, 34-39.

² *Skills Objectives for foreign language learning by Jan A. Van EK Volume 1: Scope, Project # 12. "Learning & teaching modern languages for communication": Council for Cultural Cooperation, Council of Europe Press, 1993, p. 11-14.*

³ П. С ы с о в, Обучение иностранному языку на старшей ступени общего среднего (полного) образования. Профильный уровень (X-XII классы), "Иностранные языки в школе", № 2, 2006, стр. 7.

⁴ И. Б и м, К проблеме планируемого результата обучения иностранным языкам в общеобразовательной средней школе, "Иностранные языки в школе", № 6, 1984, стр. 17-24.

ազդում են երեք տեսակի գործոններ՝ ա) ուսուցման կազմակերպման և անցկացման վրա ազդող գործոններ, բ) ուղղակիորեն աշակերտի հետ կապված անհատական գործոններ, Յ) սոցիալ-մշակութային գործոններ:⁵ Դրդապատճառի առաջին տեսակի գործոնների առումով ուսուցման արդի փուլում ի հայտ են եկել բազում խնդիրներ: Այսպես, ԽՄՀՄ-ի փլուզումից հետո Ռուսաստանի Դաշնությունում ստեղծվել են մի շարք ՄՈՒՀ-եր (մեթոդաբանական համալիրներ): Մինչդեռ, Հայաստանի Հանրապետությունում հիմնականում շրջանառության մեջ են կան ՌԴ-ում ստեղծված վերոհիշյալ գրքահամալիրները, կան արտասահմանյան երկրներում հայտնի գրքաշարերը:⁶ Իսկ դա նշանակում է, որ ՀՀ-ում դեռևս չկան պրոֆիլային ուսուցման դասընթացին համապատասխանող սեփական դասագրքեր, էլ չենք ասում՝ դասագրքաշարեր: Բազային դասընթացի համար նախատեսված դասագրքերը կարող են օգտագործվել կոնկրետ պայմաններում՝ ընտրողական, ֆակուլտատիվ դասընթացներում: Սակայն թե՛ ուսուցիչները, թե՛ աշակերտները մեծ դժվարությունների են հանդիպում, երբ ուսուցման գործընթացում կիրառվում են ոչ թե դասագրքեր, այլ նրանցից ընտրովի վերցված տեքստեր և վարժություններ: Բանն այն է, որ շրջանառության մեջ է մնում Բոնկը,⁷ ընդ որում, ոչ թե սրա վերահրատարակված վերջին տարբերակները, այլև այն, ինչ կրկնուսույցների հիմնական դասագիրք է համարվել տարիներ շարունակ: Ներկայումս այս դասագիրքն են գործածում ՀՀ-ի շատ դպրոցներ խորացված ուսուցման դասընթացի վերջին փուլում՝ 9-10-րդ դասարաններում:

Անհատական գործոնների դիտարկումը նույնպես ի հայտ է բերում հետաքրքրաշարժ փաստեր: Մասնավորապես այն, որ տվյալ դասընթացի մեջ ընդգրկված աշակերտների մեծ մասը լավ չեն պատկերացնում իրենց նպատակները: Ավելին, ուսուցման ոչ մի փուլում չի կատարվում նրանց պահանջմունքների վերլուծություն: Ոչ ուսուցիչները, ոչ մեթոդաբանները չեն փորձում գիտափորձով ցույց տալ այս կամ այն մեթոդական համալիրի, գրքի, աշխատանքային տետրի, այս կամ այն մեթոդի, սկզբունքի արդյունավետությունը:

Հայկական լսարանի համար չնախատեսված դասագրքերում հաշվի չեն առնված հայերենի և անգլերենի քերականական, հնչյունական, ուղղագրական, տիպաբանական առանձնահատկությունները, քերականական, բառային, հնչյունական, գործարանական փոխներթափանցման դրսևորումները:

Դիտարկելով պրոֆիլային ուսուցման գործընթացում աշակերտների դրդապատճառների տարաբաժանման Ռ. Գարդների և Վ. Լամբերտի բանաձևը, ըստ որի՝ դրանք լինում են գործիքային (“instrumental”) և ներառական (“integrational”) կարող ենք ասել, որ խորացված ուսուցման դասընթացում ներգրավված սովորողների դրդապատճառները հիմնականում գործիքային են: «Գործիքային մոտիվացիան այն է, երբ լեզուն ուսումնասիրում են որպես գործիքային նպատակների հասնելու միջոց, օրինակ՝ կարդալու մասնագիտական գրականություն, լեզվից կամ լեզվով քննություն հանձնելու, առաջխաղացում ունենալու ծառայության մեջ»:⁸ Իսկ ներառական դրդապատճառները դրսևորում են այն ժամանակ, երբ լեզուն սովորողի մոտ ցանկություն է առաջանում ներառվել լեզուն կրողների մշակույթի մեջ, նույնացնել իրեն նրանց հետ և դառնալ նրանց հանրության մի մասը:

Թե՛ պրոֆիլային, թե՛ մասնագիտական կողմնորոշման անգլերենի ուսուցման առաջնահերթությունը աշակերտների կողմից իրենց պահանջմունքների գիտակցումն է: Խնդիրն այն է, թե նրանք ինչ ձևերով և միջոցներով են սկսում գիտակցել իրենց պահանջմունքները:

⁵ О. П о л я к о в, Автономия учащихся как основа развития современного непрерывного образования личности, “Иностранные языки в школе”, № 3, 2004, стр. 46.

⁶ *Stu First Certificate Star Student's Book: Luke Prodromou, Macmillan publishers Limited, 1998, 240 p.; Nexus English for advanced learners. Martin Mills, 1990, 182 p.*

⁷ Н. Б о н к, Г. К о т и й, Н. Л у к ь я н о в а, Учебник английского языка, Часть 1, М, 1998, стр. 637.

⁸ W. L a m b e r t, *Language, Psychology, and Culture. Stanford, CA: Stanford University Press, 1972.*

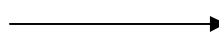
1978թ. Ջ. Մանդիի “Communicative Syllabus Design”-ը⁹ բացեց նոր դարաշրջան մասնագիտական կողմնորոշման անգլերենի ուսուցման տեսության և պրակտիկայի մեջ: Ջ. Մանդին համառոտ ներկայացրել է լեզվի ուսուցման կիրառման բնական պայմաններում պահանջումների բացահայտման ընթացակարգը, առաջադրել մի շարք հարցեր, որոնց պատասխանների վերլուծությունը կարող է տալ արժեքավոր տեղեկություն անգլերենի մասնագիտական կողմնորոշման դասընթացը նախագծելու համար:

Անգլերենի խորացված ուսուցման դասընթացը մի կողմից ներկայանում է որպես պրոֆիլային, մյուս կողմից՝ մասնագիտական կողմնորոշման դասընթաց:

Դպրոց

Ինստիտուտ

Պրոֆիլային ուսուցում

մասնագիտական ուսուցում

Պրոֆիլային ուսուցում

մասնագիտական կողմնորոշման ուսուցում

Այսինքն՝ անգլերենի խորացված ուսուցման դասընթացն ավարտելուց հետո աշակերտն ընդունվում է անգլերենի մասնագիտական ուսուցման ֆակուլտետ (անգլերեն լեզու, թարգմանական գործ և այլն) կամ ընդունվում է մասնագիտական կողմնորոշման ուսուցման ֆակուլտետ (տնտեսագիտական, իրավաբանական և այլն): Պահանջումների վերլուծությունն օգնում է ճիշտ կողմնորոշվել ոչ միայն աշակերտներին, այլև ընտրել համապատասխան մասնագիտական գրականություն, մեթոդներ, սկզբունքներ: Այդ վերլուծությունն օգնում է նաև հստակ պատկերացում կազմելու, թե ում ընդգրկել ընտրողական և ֆակուլտատիվ դասընթացներում: Սակայն ասվածը չի նշանակում, որ նշված վերլուծությունը պրոֆիլային ուսուցման հաջող կազմակերպման հիմնական պայմանն է:

Ճիշտ է նկատում նաև Օ. Պոլյակովը, որ պահանջումների վերլուծությամբ կարելի է որոշել, թե ինչ սովորեցնել և ոչ թե՝ ինչպես:¹⁰ Դա է պատճառը, որ մեթոդաբաններն այսօր առանձնացնում են պահանջումների տարբեր տեսակները: Նույն Յ. Մանդին դիտարկել է իրական հաղորդակցման իրադրություններում առկա պահանջումները:¹¹ Ն. Չամբերսը քննության առարկա է դարձրել հաղորդակցական պահանջումները և նրանց իրացման առանձնահատկությունները:¹² Ո. Օլրաիթը հարցին մոտենում է սովորողների անձի ձևավորման անհատականացման տեսանկյունից՝ տարաբաժանելով օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պահանջումները և առանձնացնելով ուսուցման մարտավարություններն ու ոճերը, տեղական մշակույթի ուսուցման միջոցներն ու եղանակները, պահանջումների վերլուծության շրջանակները:¹³

Օ. Պոլյակովը, ընդհանրացնելով արևմտյան մեթոդական մշակույթում պահանջումների վերլուծության վերաբերյալ գոյություն ունեցող հարուստ փորձը, առանձնացնում է դրանց երկու խումբ՝ 1. հաղորդակցական պահանջումները, թերացումները և ցանկությունները, 2. ուսումնական պահանջումները: Ըստ նրա՝ «Հաղորդակցական պահանջումները որոշվում են այնպիսի իրադրությունների բացահայտման միջոցով, որոնցում սովորողը պիտի գործի, օգտագործելով անգլերենը և նրա բաղադրամասերի համապատասխան վերլուծությունը»: Օրինակ՝ գործարարը կարող է ունենալ գործնական նամակները հասկանալու, համաժողովներում արտասահմանցի գործընկերների հետ արդյունավետ հաղորդակցվելու, զանազան գործարքներ կնքելու, առևտրային կատալոգներից տեղեկատվություն ստանալու, ինչպես նաև, այդ իրադրություններին բնորոշ լեզվական (խոսքային, գործառական, կառուցվածքային, բառային) առանձնահատկություններն իմանալու պահանջումը:

Ալեհայտ է, որ անգլերենի դասընթացում թե՛ պրոֆիլային, թե՛ մասնագիտական կողմնորոշման հաղորդակցական պահանջումների վերլուծությունը նրա հաջող և արդյունավետ անցկացման կարևորագույն պայմանն է: Այն պիտի հաշվի առնեն ոչ միայն գործնական դասընթաց անցկացնող ուսուցիչները, այլև այն նախագծող, դասագրքաստեղծող, պլանավորող մեթոդաբան-մանկավարժները: Թերությունների, թե-

⁹ J. M u n d y, *Communicative Syllabus Design*. Cambridge University Press, 1978.

¹⁰ Օ. Սոլյակով, *նշվ. աշխ.*, էջ 49:

¹¹ J. M u n d y, *նշվ. աշխ.*:

¹² F. C h a m b e r s, *Reevaluation of needs analysis in ESP// ESP Journal*. 1980. Vol. 1/1. p. 27-31.

¹³ R. A l l w r i g h t, *Perceiving and pursuing learner's needs//Individualization/ Ed. By M. Geddes. G. Sturtridge. London: Modern English Publications, 1982, p. 24-28.*

րացումների վերլուծությունը նույնպես նույն նպատակն է հետապնդում: Տվյալ դասընթացը պլանավորող, նախագծող մասնագետները պիտի հստակորեն պատկերացնեն, թե որն է ուսուցման ընթացքում ձախողումների պատճառը:

Պահանջմունքների վերլուծությունն օգնում է նաև հաղթահարելու տարբեր իրադրություններում առաջացող դժվարությունները, այսինքն՝ այն օգնում է ճիշտ պատկերացում կազմել սովորողների իրադրային ուղղվածություն ունեցող ցանկությունների մասին: Լեզվանյութի, դասանյութի, համապատասխան մեթոդի և սկզբունքի ընտրությունը հնարավորինս չպիտի հակասի սովորողների իրադրային, իրավիճակային ցանկություններին:

Հաշվի առնելով դասանյութը և լեզվանյութը, ուսուցման մեթոդներ ու սկզբունքներ ընտրելիս սովորողների ցանկությունները՝ ուսուցիչները և դասընթացը նախագծողները ավելի մեծ հնարավորություն են ստանում մոտեցնել ուսումնական իրադրությունները բնականին, ստեղծել ոչ թե արհեստածին, այլ բնական իրադրություն: Լուրջ խնդիր է նաև պահանջմունքների վերլուծության անցկացման կարգի, ժամանակահատվածի և ընթացակարգի ընտրությունը: Մեթոդաբանները առաջարկում են անցկացնել այն ամբողջ ուսուցման ընթացքում, նրա տարբեր փուլերում: Այդպիսի մոտեցումը հնարավորություն է ընձեռում ճիշտ գնահատել թե՛ դասընթացը նախագծողների, դասագիրք ստեղծողների, թե՛ գործնական աշխատանք իրականացնող ուսուցիչների աշխատանքը: Մյուստեղ կարևոր է հստակորեն ընդգծել, թե անգլերենի մասնագիտական դասընթացը նախագծելիս որ հայեցակետն է առաջնային դիտվում:

1. կողմնորոշված ենք դեպի մասնագիտական լեզուն,
2. կողմնորոշված ենք դեպի հմտությունները,
3. կողմնորոշված ենք դեպի ուսուցումը:¹⁴

Կասկած չկա, որ մասնագիտական կողմնորոշման, հմտությունների զարգացման և ընդհանրապես ուսումնառության կադապարները իրար չեն հակասում, այլ լրացնում են մեկը մյուսին:

Ըստ ESP դասընթացի հայտնի նախագծողներից մեկի՝ Թ. Հաչինսոնի՝ դեպի մասնագիտական լեզուն կողմնորոշված դասընթացի դեպքում դասընթացի նախագծումը սահմանափակվում է լեզվի օգտագործման իրական իրադրություններում խոսքային գործունեության իրականացման մասին գիտելիքով: Հմտություն զարգացնող դասընթացի համար առաջնային են խոսքագործունեության, խոսքի սերման գործընթացները, իսկ դեպի ուսումնառությունը կողմնորոշված դասընթացը դիտարկվում է նախագծման գործընթացի բոլոր փուլերում:¹⁵

Ինչպես ցույց են տալիս մեր անցկացրած հարցախույզի արդյունքներն անգլերենի խորացված ուսուցման (9-10-րդ) դասարաններում, աշակերտները շատ լուրջ են վերաբերվում իրենց սպազա մասնագիտությանը: Մեր հարցախույզի հիմնական նպատակն աշակերտների պահանջմունքների բովանդակությունն ու ուղղվածությունը որոշելն էր: Առաջարկվել են հետևյալ հարցերը.

1. Ինչու՞ եք ընտրել անգլերենի խորացված ուսուցման դասընթացը

- ա) սիրում եմ անգլերենը
- բ) ուզում եմ դառնալ անգլերենի ուսուցիչ
- գ) ուզում եմ օգտվել այդ լեզվով գրականությունից
- դ) առանց անգլերենի չես հասնի հաջողության ոչ մի մասնագիտական ոլորտում
- ե) ուզում եմ դառնալ դիվանագետ

2. Ըստ Ձեզ՝ անգլերենի խորացված ուսուցումը նպաստում է

- ա) ճիշտ և ճշգրիտ պատկերացումներ ունենալ Անգլիայի, ԱՄՆ-ի, այլ անգլիախոս երկրների մասին
- բ) լինել համակողմանի զարգացած, ժամանակակից մարդ
- գ) յուրացնել անգլիախոս երկրների պատմությունն ու մշակույթը

¹⁴ Օ. Սոլյակով, նշվ. աշխ., էջ 50:

¹⁵ T. Hutchinson, A. Waters, *English for Specific Purposes: A Learning-centred approach*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987, p. 72-74.

- դ) ցանկացած պահի հեռանալ Հայաստանից
ե) աշխատանք գտնել ցանկացած զարգացած երկրում:

3. Ո՞վ է Չեզ խորհուրդ տվել, որ սովորեք անգլերենի խորացված ուսուցման դասընթացով.

- ա) ծնողներս
բ) դպրոցը մոտ է տանը
գ) ինքս եմ որոշել
դ) բարեկամներս
ե) ուսուցիչներս

Աշակերտների պատասխանների արդյունքների վերլուծությունը ցույց տվեց, որ նրանց մեծ մասը՝ 65%-ը, օտար լեզու սովորում են ծնողների կամ բարեկամների խորհրդով: Դրա հետ մեկտեղ՝ աշակերտների զգալի մասը կարևորում է օտար լեզվի դերը նաև ապագա մասնագիտության ընտրության հարցում: Ընդ որում, հարցման ենթարկված 45 աշակերտներից 27 համոզված էր, որ անգլերենը վճռորոշ է լինելու ապագա մասնագիտական գործունեության մեջ: Նրանք վստահ էին, որ դառնալու են անգլերենի ուսուցիչ, դասախոս, թարգմանիչ, գիտ կամ դիվանագետ: Միայն 6%-ը չէր կարևորել անգլերենի դերը ապագա մասնագիտության ընտրության հարցում:

Այսպիսով, մասնագիտական խորացված անգլերենի ուսուցման դասընթացը կազմակերպելու համար ուսուցման բոլոր փուլերում անհրաժեշտ է իրականացնել սովորողների պահանջմունքների վերլուծություն: Վերջինս անգլերենի խորացված ուսուցման դասընթացը կազմակերպելիս մղվում է առաջին պլան, քանի որ առանց դրա հնարավոր չէ անհատակացնել ոչ մի դասընթաց, դիտարկել այն տարբերակված կամ ամբողջապես: Այն օգնում է ուսումնամեթոդական գրականություն, թեմաներ ու տեքստեր, համապատասխան մեթոդներ և սկզբունքներ ընտրելիս և կիրառելիս: Պահանջմունքների վերլուծության հիմնական պահանջներից է ուսումնամեթոդական գրականության մշտական վերանայումը, տարբերակված և անհատականացված մտտեցումների կիրառումը: Սա պիտի հաշվի առնեն ոչ միայն գործնական դասընթաց անցկացնող ուսուցիչները, այլև այն նախագծող, դասագրքաստեղծ և պլանավորող մեթոդաբան-մանկավարժները:

АНАЛИЗ ПОТРЕБНОСТЕЙ ПРИ УГЛУБЛЕННОМ ИЗУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

___ Резюме ___

___ Н. Айрапетян ___

В данной статье рассмотрены особенности анализа потребностей в профильно-ориентированном обучении английскому языку. Показано, что анализ потребностей имеет большое значение не только в профильно-ориентированном, но и в профильном обучении. Особенно подчеркивается роль и значение анализа потребностей и при отборе школьников, и в процессе обучения английскому языку в школах с углубленным изучением иностранного языка, Соответствующая обработка и учет данных проведенного анализа помогает при отборе учебно-методических комплектов, учебной литературы, методов и принципов преподавания, при организации учебно-методической работы в школах с углубленным изучением английского языка.

**ԿՐՏՍԵՐ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ
ՉԵՎԱՎՈՐՈՒՄՆ ՈՒ ՋԱՐԳԱՅՈՒՄԸ**

Դպրոց ընդունվելով՝ երեխայի համար առաջատար գործունեություն է դառնում ուսումնական գործունեությունը: Ըստ ակադ. Ա. Լեոնտևի, առաջատար է այնպիսի գործունեությունը, որի ընթացքում տեղի է ունենում հոգեկան հիմնական գործընթացների և անձնավորության էական հատկությունների ձևավորումը, որոնք և բնորոշում են տարիքային զարգացման տվյալ փուլի գլխավոր նվաճումը: Ըստ այդմ էլ՝ կրտսեր դպրոցականի «Ուսումնական գործունեությունը հասարակայնորեն նշանակալի, պարտադիր, գնահատելի գործունեություն է, և դրանով այն սկզբունքորեն տարբերվում է գործունեության բոլոր այլ տեսակներից, որոնցով առաջ երեխան զբաղվում էր նախադպրոցական հիմնարկներում կամ տանը»:¹

Կրտսեր դպրոցականի ուսումնական գործունեությունը ձևավորելիս պիտի նկատի ունենալ դպրոցական համակարգված ուսուցման հոգեբանամանկավարժական հիմնական առանձնահատկությունները: Նշանավոր հոգեբան Դ. Էլկոնինը տարբերակել ու բնութագրել է դպրոցական համակարգված ուսուցման հիմնական առանձնահատկությունները.

Դպրոցական ուսուցման առաջին հիմնական առանձնահատկությունն այն է, որ դպրոց ընդունվելով՝ երեխան սկսում է իրականացնել, թերևս առաջին անգամ իր կյանքում, հասարակականորեն նշանակալի և հասարակականորեն գնահատելի գործունեություն՝ ուսումնական գործունեություն, որը նրան դնում է բոլորովին նոր դիրքում, որով էլ որոշվում են նրա մնացած բոլոր հարաբերությունները մեծահասակների և հասակակիցների հետ ընտանիքում, դպրոցում, դպրոցից դուրս, վերաբերմունքը իր նկատմամբ և ինքնագնահատումը: Եվ միանգամայն իրավացի է Լ. Բոժովիչը, երբ իր հետազոտությունների հիման վրա եզրակացնում է, թե «դպրոցական համակարգված ուսուցման համար պատրաստվածությունը որոշվում է ամենից առաջ երեխայի մեջ հասարակականորեն նշանակալի և հասարակականորեն գնահատելի գործունեության միտումի ձևավորմամբ»:²

Համակարգված դպրոցական ուսուցման երկրորդ էական առանձնահատկությունն այն է, որ այն պահանջում է պարտադիր կարգով կատարել բոլորի համար միատեսակ կանոնների մի ամբողջ շարք, որոնց ենթակա է նաև աշակերտի վարքը դպրոցում գտնվելու ամբողջ ժամանակամիջոցում:

Դպրոցական համակարգված ուսուցման երրորդ էական առանձնահատկությունն այն է, որ դպրոց ընդունվելուց սկսվում է գիտության համակարգված կամ տվյալ գիտության բնագավառի, տվյալ ուսումնական առարկայի ուսումնասիրությունը տրամաբանությամբ: Պիտի նկատի ունենալ այն, որ տվյալ գիտության յուրացման էապես կարևոր հատկանիշն այն է, որ գիտական հասկացություններն իրենցից ներկայացնում են որոշակի համակարգ, և դրանք չի կարելի ուսումնասիրել պատահական հաջորդականությամբ:

Դպրոցական համակարգված ուսուցման չորրորդ էական առանձնահատկությունն այն է, որ դպրոցական ուսուցման անցնելիս երեխան պետք է արմատականորեն փոխի իրեն դաստիարակող չափահասների հետ ունեցած հարաբերությունների ամբողջ համակարգը: Ասել է թե՛ հարաբերությունների համակարգն անմիջականից դառնում է միջնորդավորված, այսինքն՝ ուսուցիչը աշակերտների հետ և աշակերտներն ուսուցչի հետ հաղորդակցվելու համար անհրաժեշտորեն պետք է տիրապետեն միջոցների հատուկ համակարգի:

Այդ առանձնահատկությունները բնութագրելուց հետո հոգեբան Դ. Էլկոնինը տալիս է ուսումնական գործունեության հետևյալ սահմանումը. «Ուսումնական գործու-

¹ Դ. Էլկոնին, *Կրտսեր դպրոցականի ուսուցման հոգեբանություն*, Եր., 1975, էջ 19:

² Ավելի մանրամասն տե՛ս Լ. Բոջովիչ, *Личность и его формирование в школьном возрасте*, М., 1968.

նեությունը նպատակաուղղված գործունեություն է, որի բովանդակությունը կազմում է գիտական հասկացությունների ոլորտում եղած գործողությունների ընդհանրացված եղանակների յուրացումը:³ Իսկ նման գործունեության ձևավորումը կրտսեր դպրոցական տարիքի սկզբում՝ առաջին դասարանցիների մեջ ընթանում է մի շարք դժվարություններ հաղթահարելով:

Ուսումնասիրելով առաջին դասարանցու հոգեբանությունը՝ Մ. Վոլոկիտինը բացահայտել է մի շարք դժվարություններ.

- ռեժիմի հետ կապված դժվարություն. մանկապարտեզում դաստիարակները վերահսկում են երեխայի գործողությունները մինչև կեսօր, իսկ հետո՝ տանը թուլանում է այդ վերահսկողությունը.
- փոխվում է երեխայի առաջատար գործունեությունը. խաղին փոխարինում է ուսումնական գործունեությունը.
- փոխվում է վերաբերմունքը ընկերների նկատմամբ, դեռևս չի ձևավորված փոխօգնության զգացումը.
- փոխվում է վերաբերմունքը մանկավարժների նկատմամբ. ժամանակ է պետք, որ պեսոսի 1-ին դասարանցիները պատշաճ հարաբերություններ ստեղծեն ուսուցիչների հետ.
- արմատապես փոխվում է 1-ին դասարանցիների հոգեվիճակը. 6 տարեկանները մանկապարտեզում համարվել են «ավագ», իսկ հիմա դպրոցում իրենք ամենափոքրերն են և այլն: Նկատի ունենալով ուսումնական գործունեությունը, հոգեբան Գ. Էլկոնինը վկայակոչում է նաև մի այլ դժվարություն. ուսումնական գործունեության մեջ առկա այն *հակասությունը*, որ լինելով հասարակական իր իմաստով, իր բովանդակությամբ, իրականացման իր ձևով, այն միաժամանակ անհատական է ըստ արդյունքի (խաղի ժամանակ միշտ չէ, որ առկա է արդյունքը), այսինքն՝ ուսումնական գործունեության ընթացքում յուրացված գիտելիքները, հմտությունները, գործողության եղանակները առանձին աշակերտի վաստակն է. «Դրա համար էլ միշտ ուսումնական գործունեությունը անհատապաշտական ուղղվածություն ունեցող գործողության վերածվելու վտանգ կա: Նման անհատապաշտական ուղղվածության դեպքում կորչում է գործունեության հասարակական իմաստը: Որպեսզի դա տեղի չունենա, անհրաժեշտ է, որ ուսումնական աշխատանքի ընթացքում ստացված գիտելիքները, կարողությունները և հմտությունները իրենց կիրառումը ստանան հանրօգուտ աշխատանքում, կապվեն դասարանական կոլեկտիվի կենսագործունեության հետ»:⁴

Ակադ. Վ. Դավիդովը, անդրադառնալով կրտսեր դպրոցականի հոգեկան զարգացման հիմնահարցին, նկատում է, որ առաջին դասարանցիները դժվարություններ են կրում ուսումնական տարվա վերջին շրջանում: Ուսումնական տարվա սկզբներին «նրանք հաճույքով դպրոց էին շտապում դասերից բավականին շուտ, պատրաստակամությամբ էին ցանկացած վարժություններ կատարում, հպարտանում էին ուսուցչի տված գնահատականներով: Այս ամենի մեջ իր արտահայտությունն էր գտնում գիտելիք ձեռք բերելու նրանց ընդհանուր պատրաստակամությունը»:⁵ Մակայն ուսումնական տարվա վերջերին այդ ամենը դառնում է սովորական բան, երեխաները կարծես «հագեցնում» են, դպրոցի կյանքի արտաքին կողմերը երեխայի համար սովորական են դառնում, ուստի նրա մեջ մարում է ուսման նկատմամբ սկզբնական ձգտումը, և վրա է հասնում անտարբերությունը»:⁶ Իհարկե, առաջին դասարանում դասավանդող ուսուցիչները երբեմն փորձում են հաղթահարել այդ դժվարությունը՝ ուսումնական նյութի մեջ հետաքրքրաշարժ տարրեր ներմուծելով: Մակայն այդ հնարը արդյունավետ է լինում միայն կարճ ժամանակի ընթացքում: Ըստ ակադ. Վ. Դավիդովի՝ «Ուսուցման գործընթացում «հագեցման» այդպիսի վիճակը կանխելու ամենաառաջին եղանակը աշակերտներին բավականաչափ բարդ ուսումնախմբական խնդիրներ առաջադրելը,

³ Գ. Էլկոնին, *նշվ. աշխ.*, էջ 72:

⁴ Նույն տեղում, էջ 28–29:

⁵ *Տարիքային և մանկավարժական հոգեբանություն*, Եր., 1977, էջ 91:

⁶ Նույնը:

նրանց պրոբլեմային իրավիճակների առջև կանգնեցնելն է: Դրանց հաղթահարման համար աշակերտները պետք է տիրապետեն անհրաժեշտ հասկացությունների»:⁷

Կրտսեր դպրոցականների ուսումնական գործունեության ձևավորման գործընթացում առաջնակարգ դեր են կատարում ուսումնաճանաչողական մոտիվները (դրդապատճառները), որոնք տարբերվում են սովորական ճանաչողական հետաքրքրություններից: Եթե սովորական հետաքրքրությունը պարզապես շրջապատող իրականության երևույթների լայն շրջանների մասին տեղեկատվության ձեռքբերմանն են ուղղված, ապա ուսումնաճանաչողական դրդապատճառները ուղղված են ուսումնասիրվող առարկայի կոնկրետ բնագավառում գործողության եղանակների յուրացմանը: Հոգեբան Դ. Էլկոնինը մատնանշում է, որ «ուսումնական գործունեության կառուցվածքի կարևորագույն բաղադրամասն են ուսումնաճանաչողական մոտիվները: Դրանց ձևավորումը ուսուցման կարևորագույն խնդիրն է, և նրանից, թե որքանով են արդեն տարրական դասարաններում ձևավորվել այդպիսի մոտիվներ, շատ բանով է կախված հետագա ուսուցման հաջողությունը»:⁸

Ուսումնական գործունեության ընթացքում պետք է ձևավորել ու զարգացնել նաև դպրոցականների ճանաչողական պահանջումները: Դրանք ձևավորվում են իրար հետ փոխկապակցված որոշակի փուլերով, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր առանձնահատկությունները: Պրոֆ. Ա.Բայանը տարբերում ու բնութագրում է մեծ 4 փուլեր.

Առաջին փուլում աշակերտին հետաքրքրում, գրավում է գիտական գիտելիքների էմպիրիկ հիմքը՝ վառ իլյուստրացիան, հետաքրքրական փորձը, ուշագրավ փաստերն ու օբյեկտները: *Երկրորդ փուլում* աշակերտի մեջ ձևավորվում է ուսումնասիրվող առարկայի գլխավոր, էական կողմերը ճանաչելու պահանջումը, առաջանում է բարձր հետաքրքրասիրություն: *Երրորդ փուլում* առարկան կամ երևույթը ճանաչելու պահանջումները դառնում է առավել նպատակամետ, երբեմն կապված կենսական պլանների, անձնական հակումների և ընդունակությունների հետ. «Այստեղ դրսևորվում է ճանաչողական պահանջումների ընտրողական բնույթը, նպատակաուղղվածությունը, նրանց զերաճելը ճանաչողական հետաքրքրությունների»:⁹ Գնաչողական պահանջումներն էլ ձևավորման *չորրորդ փուլում* ուսումնասիրվող առարկայով, երևույթով հրապուրվելու, կրթոտությամբ տարվելու փուլն է, որը կապված է աշակերտի մտավոր ընդունակությունների, ցայտունորեն արտահայտված հակումների հետ. «Այս փուլում սովորողների մեջ առաջանում է դպրոցում իր ստացած ծրագրային, դասագրքային գիտելիքները լրացնելու, ինքնուրույնության պահանջումները»:¹⁰ Ա. Բայանն իրավացիորեն գտնում է, որ բոլոր փուլերում էլ դրսևորվում է ճանաչողական պահանջումների ինտելեկտուալ գործառույթը. «Ճանաչել ուսումնասիրվող առարկայի, երևույթի էությունը, նրա էական, գլխավոր հատկանիշը տարբերել ոչ էական, երկրորդական հատկանիշից, ճանաչել տվյալ երևույթի պատճառը, այն տարբերել առիթից, տեսնել երևույթների ներքին փոխկապակցվածությունը, այն օրենքները, որոնք ընկած են ուսումնասիրվող երևույթների հիմքում, գաղափարները, որոնց ենթակա են ուսումնասիրվող փաստերը»:¹¹

Գնաչողական պահանջումները անխզելիորեն կապված են իմացական հետաքրքրությունների հետ: Ուսումնական գործունեության ձևավորման գործընթացում դրանք կարևոր դեր են կատարում: Ըստ Գ. Շչուկինայի՝ «իմացական հետաքրքրությունն իր ընդհանուր ձևով կարելի է սահմանել որպես իմացական գործընթացի (իսկ ուսուցումն էլ իմացական գործընթաց է-Ն.Ա.) նկատմամբ անձնավորության ընտրական նպատակայնության դրսևորում: Չգտում դեպի իմացությունը, տվյալ գիտական բնագավառը (կամ ուսումնական առարկան), այն հնարավորին չափ ավելի լիակատար իմացությամբ ընդգրկելու, խորությամբ, հիմնավոր ուսումնասիրելու ցանկությունը, իմացական գործունեությամբ զբաղվելու, նրա նպատակահարմար, արագ և հաջող ընթացքի համար անհրաժեշտ հմտություններ և ունակություններ ձեռք բերելու

⁷ Տարիքային և մանկավարժական հոգեբանություն, Եր., 1977, էջ 91:

⁸ Դ. Էլկոնին, *նշվ. աշխ.*, էջ 74-75:

⁹ Ա. Բայան, *Աշակերտների ճանաչողական պահանջումները և դրանց ձևավորման ուղիները*, Եր., 1982, էջ 11:

¹⁰ Նույնը:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 8:

ձգտումը»:¹² Նա կոչ է անում ուսուցիչներին ամեն կերպ զարգացնել ուսման նկատմամբ դպրոցականների հետաքրքրությունները, այդ նպատակով գործադրելով արգասավոր մեթոդներ:¹³

Կրտսեր դպրոցականի ուսումնական գործունեության ընթացքում տեղի է ունենում նաև նրա մտավոր զարգացումն ու դաստիարակությունը: Տարրական դասարաններում դասավանդող ուսուցիչները առանձնահատուկ ուշադրություն պիտի դարձնեն կրտսեր դպրոցականների մտավոր դաստիարակությանը, որի առաջնահերթ խնդիրներն Ի. Պոդլասնին սահմանել է իր «Տարրական դպրոցի մանկավարժություն» բուհական ձեռնարկում. որոշակի ծավալի գիտական գիտելիքների յուրացում, աշխարհայացքի ձևավորում, մտավոր զգացմունքների, ընդունակությունների և հակումների, ճանաչողական հետաքրքրությունների, անձի մտավոր կարողությունների ու հնարավորությունների զարգացում, ճանաչողական ակտիվության ձևավորում, իր գիտելիքները մշտապես լրացնելու պահանջմունքի ձևավորում, հանրակրթական պատրաստվածության մակարդակի բարձրացում, աշակերտներին ճանաչողական գործունեության մեթոդներով զինում, մտածողության եղանակների, ստեղծագործական գործունեության փորձի ձևավորում և այլն:¹⁴

Նա իրավացիորեն գտնում է, որ տարրական դասարաններում դասավանդողի առաջնահերթ խնդիրը պիտի լինի երեխաներին սովորել սովորեցնելը, որի մասին մատնանշել է դեռևս դասական մանկավարժ Կ. Ուշինսկին, գրելով. «Տարրական ուսուցման ժամանակ երեխաները պետք է իրենց բոլոր դասերը սովորեն դասարանում ուսուցիչների հսկողության ու ղեկավարության տակ, որոնք նախ երեխաներին պետք է սովորել սովորեցնեն, իսկ հետո միայն այդ գործը հանձնարարեն նրանց»:¹⁵

Իհարկե, վերոհիշյալով չեն սպառվում ուսումնական գործունեության ձևավորման խնդիրները և միջոցները: Այնուհանդերձ քննության առնված հարցերը կարծում ենք՝ կօգնեն տարրական դասարաններում դասավանդող ուսուցիչներին՝ մանկավարժորեն ճիշտ ուղղորդելու կրտսեր դպրոցականների ուսումնական գործունեության ձևավորման ու զարգացման գործընթացը:

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

___ Резюме ___

___ Н. Адамян ___

В статье показано, что после поступления в школу, главным для ребенка становится учебная деятельность, которая формируется преодолением ряда трудностей. Включенные в статью материалы несомненно помогут учителям начальных классов плодотворными формами и методами сформировать учебную деятельность младших школьников, вооружить их научными знаниями, навыками и умениями.

¹² Գ. Շ չ ու կ ի ն ա, Իմացական հետաքրքրությունը դպրոցականի ուսումնական գործունեության մեջ, Եր., 1975, էջ 6:

¹³ Կ. Մ շ ի ն ս կ ի ն յ, Սոբր. соч., Т. 6, стр. 272.

¹⁴ Ավելի մանրամասն տե՛ս Ի. Սոդասնյի, Педагогика начальной школы, М., 2000, стр. 91 - 92.

¹⁵ Կ. Ու շ ի ն ս կ ի ն, Մանկավարժական ընտիր երկեր, հ. 2, Եր., 1959, էջ 709:

ԱՎԱԳ ՆԱԽԱԴՊՐՈՑԱԿԱՆԻ ՏԱՐԻՔԱՅԻՆ- ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մանկապարտեզում տարվող ուսումնադաստիարակչական աշխատանքների արդյունավետությունը ամենից առաջ կախված է նրանից, թե դաստիարակները որքանով են հաշվի առնում տարբեր խմբերում ընդգրկված երեխաների տարիքային-հոգեբանական առանձնահատկությունները: Եվ միանգամայն իրավացի են հոգեբաններ Ա. Չապորոժեցը և Վ. Դավիդովը, երբ պրոֆ. Ա. Արկինի «Երեխան նախադպրոցական տարիներին» գրքի առաջաբանում գրում են. «Նախադպրոցական մանկական հիմնարկներում աշխատողները և գրագետ ծնողները պետք է լավատեղյակ լինեն նախադպրոցականի տարիքային-հոգեբանական առանձնահատկություններին, յուրացնեն գիտության կողմից սահմանված տեսական գիտելիքները և դրանցով ինքնուրույնաբար անշեղ առաջնորդվեն երեխաների հետ հաղորդակցվելիս»:¹

Ի. Պողյասնիցն նկատում է, որ մանկավարժության մեջ «երեխաների տարիքային շրջաբաժանման հիմքում դրվում են մի կողմից նրանց ֆիզիկական և հոգեբանական զարգացման փուլերը, մյուս կողմից՝ այն պայմանները, որոնց մեջ ընթանում է երեխաների դաստիարակությունը»:² Ըստ այդմ էլ մա կատարում է հասունացող սերնդի տարիքային հետևյալ շրջաբաժանումը.

1. մանկիկային տարիք՝ մինչև 1 տարեկանը.
2. մինչնախադպրոցական տարիք՝ 3-6 տարեկանը.
3. նախադպրոցական տարիք՝ 4-5 տարեկանը.
 - ա) կրտսեր նախադպրոցական տարիք՝ 3-4 տարեկանը.
 - բ) միջին նախադպրոցական տարիք՝ 4-5 տարեկանը.
 - գ) ավագ նախադպրոցական տարիք՝ 5-6 տարեկանը.
4. կրտսեր դպրոցական տարիք՝ 6-10 տարեկանը.
5. միջին դպրոցական (դեռահաս) տարիք՝ 10-15 տարեկանը.
6. ավագ դպրոցական (պատանեկան) տարիք՝ 15-18 տարեկանը:

Համառոտակի անդրադառնալով «ավագ նախադպրոցական տարիքի» երեխաների հոգեբանական առանձնահատկություններին, մի տարիք, որի դերը անձի հոգևոր զարգացման մեջ անչափ բարձր են գնահատել ականավոր շատ մանկավարժներ:³

Անձի ձևավորման գործընթացում բարձր գնահատելով ավագ նախադպրոցականի դաստիարակվածության դերը, ականավոր մանկավարժ Ա. Մակարենկոն գրել է. «Մարդու դաստիարակությունը որոշվում է փոքր տարիքում՝ մինչ 5տարեկանը: Թե ինչպիսին կլինի մարդը՝ գլխավորապես կախված է նրանից, թե դուք նրան ինչպիսին եք դարձրել մինչև 5 տարեկանը: Եթե դուք մինչև 5 տարեկանը նրան չդաստիարակեք ինչպես հարկն է, ապա հետո հարկ կլինի վերադաստիարակել»:⁴ Այստեղից բխող գործնական հետևությունը թողնում ենք մանկապարտեզի դաստիարակներին ու ծնողներին, որոնք լավ պիտի իմանան, որ վերադաստիարակելը ավելի դժվար գործընթաց է, քան դաստիարակելը:

Հոգեբանության կարևորագույն սկզբունքներից է գործունեության ընթացքում անձի հոգեկանի զարգացման սկզբունքը, իսկ մարդկային գործունեության հիմնական տեսակներն են խաղը, ուսուցումը և աշխատանքը: Նախադպրոցականի գործունեության առաջատար տեսակը խաղն է, որի ընթացքում էլ զարգանում են երեխաների հոգեկան գործընթացները և անձի հոգեբանական հատկությունները: Ավագ նախադպրոցական տարիքում առաջատար են դառնում հատկապես դերային խաղերը: Մեծերի հետ հաղորդակցվելու, նրանց հետ համատեղ կյանքով ապրելու ավագ նախադպրոցականների պահանջմունքները սկսում են բավարարվել հատկապես դերային խաղե-

¹ *Е. Аркин, Ребенок в дошкольные годы, М., 1968, стр. 3.*

² *И. Подласны, Педагогика, М., 1996, стр. 116.*

³ *Л. Толсто, Соч. в 12-и томах, т. 10, 1963, стр. 537.*

⁴ *Ա. Մակարենկոյն, Ընտանեկան դաստիարակության մասին, Եր., 1985, էջ 166:*

րի ընթացքում: Գեռնա մինչև խաղը նրանք պայմանավորվում են, թե ով ինչ դեր է կատարելու: Ասենք, աղջիկները նկատի են ունենում «մայրիկի», «բժշկուհու», «դաստիարակչուհու», իսկ տղաները «վարորդի», «օդաչուի», «զինվորի» գործառնությունները (պայմանականորեն դրանք կարելի է անվանել սեռադերային խաղեր): Պրոֆ. Վ. Մուխիան գտնում է, որ դերային և կանոններով խաղերը օգնում են ավագ նախադպրոցականներին ստանձնելու մեծերի փոխհարաբերությունները, նրանց «սոցիալական դեմքը»: Անդրադառնալով ավագ նախադպրոցականների խաղերի առանձնահատկությանը, նա գրում է. «Ավագ նախադպրոցականների խաղի բովանդակության մեջ էական է դառնում կանոններին հետևելը: Առաջին պլանի վրա են մղվում ինքնասահմանափակումը և հարաբերությունների հաստատման գործում դրսևորվող կարգապահությունը: Խաղի ընթացքում երեխաները հեշտությամբ են համաձայնեցնում իրենց գործողությունները, ենթարկվում են միմյանց, փոխադարձ զիջումներ են կատարում, քանի որ այդ ամենը մտնում է իրենց վրա վերցրած դերերի բովանդակության մեջ»:⁵

Կանոններով ու դերային խաղերի ընթացքում ձևավորվում ու զարգանում են ավագ նախադպրոցականների բարոյական ըմբռումներն ու գնահատումները: Հենց բարոյական առումով էլ դրանք գնահատում են իրենց խաղընկերների արարքներն ու գործողությունները: Նրանց սովորական գնահատումներից են «Այդպես չի կարելի», «Այդպես վատ է», «Այսպես լավ է», «Այդպես չի կարող լինել» և այլն:

Պրոֆ. Լ. Բոժովիչը իր «Անձնավորությունը և նրա ձևավորումը մանկական տարիքում» աշխատության մեջ ավագ նախադպրոցականի հոգեբանական նորագոյացումներից է համարում նրա արարքներում ու գործողություններում միջնորդավորված բարոյական մոտիվների առաջացումը: Ըստ այդմ էլ նրանք «լավ» են համարում խաղի այնպիսի կանոններն ու բարոյական նորմերին համապատասխանող ընկերների արարքներն ու գործողությունները, իսկ «վատ», եթե խախտվում են խաղի կանոնները կամ բարոյական նորմերը: Ընդ որում, ավագ նախադպրոցականի համար բարոյական նորմա է դառնում ընդհանուրի համար կատարվող աշխատանքը: Ավագ նախադպրոցականի աշխատանքային գործունեության մեջ «կարևորը սեփական գործունեությունը հասարակական դրդապատճառներին ենթարկելու, ուրիշների օգուտի համար գործել կարողանալու ունակությունն է» (Բոժովիչ):

Խաղի հետ միասին ավագ նախադպրոցականի հոգեկան զարգացման ընթացքում էական դեր է խաղում նաև արդյունարար գործունեությունը՝ նկարելը, ծեփակերտումը, ապլիկացիան, տանը կամ մանկապարտեզում աշխատանքային առաջադրանքների կատարումը և այլն: Հենց այդ արդյունարար գործունեության ընթացքում էլ զարգանում են նախադպրոցականի ուշադրությունը, հիշողությունը, երևակայությունը, մտածողությունը և հոգեկան մյուս գործընթացները: Ավագ նախադպրոցական տարիքում հոգեկան այդ գործընթացները դառնում են առավել կամաձին, քան տարիքային նախորդ շրջանում: Եթե կրտսեր և միջին նախադպրոցական տարիքում գերակշռող է չկանխամտածված ուշադրության և հիշողության դերը, ապա ավագ նախադպրոցական տարիքում ձևավորվում է ուշադրությունը կամաձին կերպով ավելի ու ավելի տևականորեն կառավարելու ընդունակություն: Սկսում է զարգանալ նաև խոսքային իմաստավորված հիշողությունը, որն իր կատարած դերով արդեն վեց-յոթ տարեկանում հավասարվում է պատկերավոր հիշողությանը: Ավագ նախադպրոցականի հիշողության զարգացման գործընթացում բեկման պահ է հանդիսանում հատուկ մենեթիկական գործողությունների ծագումը, այսինքն՝ երեխան իր առջև մտապահման խնդիր է դնում և սկսում է համապատասխան հնարներ կիրառել. օրինակ՝ լավ մտապահելու համար երեխան բառերը մի քանի անգամ կրկնում է:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ավագ նախադպրոցականներն ունեն հարուստ երևակայություն: Այն տպավորությունն է ստեղծվում, որ կարծես երեխան միաժամանակ ապրում է երկու աշխարհում՝ իրական աշխարհում և իր երևակայության աշխարհում: Նկատի ունենալով դա, առանձին հետազոտողներ երևակայությունը համարեցին նախադպրոցականի համար բնորոշ գործունեության ձևերի աղբյուրը: Սակայն հոգեբանական հատուկ հետազոտությունները ցույց տվեցին, որ նա-

⁵ Տարիքային և մանկավարժական հոգեբանություն, Եր., 1977, էջ 65:

խաղաղոցականի երևակայության զարգացումը գործունեության խաղային, նկարչական և այլ տեսակներին տիրապետելու ոչ թե պատճառը, այլ հետևանքն է: Իհարկե, նախադպրոցականի երևակայության պատկերները պայծառ են, ակնառու, հուզականությամբ հագեցված, սակայն այնքան էլ մտաչելի չեն վերահսկողության ու կառավարման համար: Երևակայության զարգացման հիմնական ուղղությունը գիտակցական մտադրություններին աստիճանաբար ենթարկվելը և որոշակի մտահղացումների իրականացման միջոց դառնալն է:

Դպրոցական համակարգված ուսուցման անցնելու կապակցությամբ պետք է շեշտադրել հատկապես ավագ նախադպրոցականի խոսքի և մտածողության աննախընթաց զարգացումը: Հարստանում է նրա բառապաշարը՝ հասնելով 3000-4000 բառի: «Նախադպրոցականի հոգեբանությունը» աշխատության մեջ պրոֆ. Վ. Մուխինան ներկայացնում է ավագ նախադպրոցականի խոսքի զարգացածությունը, տվյալ առարկայի, նկարի, իրադարձության հասկանալի նկարագրությունը, մտքի ու խոսքի ընթացքի տրամաբանվածությունը, այս կամ այն երևույթի, կանոնի հստակ բացատրությունը և այլ որակներ: Նա ընդգծում է, որ խոսքի հետ անխզելի կապի մեջ զարգանում է ավագ նախադպրոցականի մտածողությունը, որը դպրոցական ուսուցման անցնելու կարևոր հոգեբանական նախադրյալ է: Ըստ Վ. Մուխինայի, ավագ նախադպրոցականները «պետք է կարողանան առանձնացնել շրջապատի երևույթների էական կողմերը, համեմատել առարկաներն ու երևույթները, նկատել նման և տարբեր հատկանիշները, ճիշտ դատողություններ անել, գտնել երևույթների պատճառները, ընդհանրացումներ կատարել»:⁶ Խոսքը ոչ միայն հաղորդակցման, այլև մտածողության միջոց է: Հոգեառան ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ մտավոր-ինացական գործառնությունների բոլոր տեսակների կատարելագործումը հենվում է երեխայի խոսքի զարգացման վրա: Բառերը, իրենցում ամրապնդելով երեխայի կողմից յուրացված կոնկրետ, զգայական չափօրինակները, սկսում են «մասնակցել մտածողության գործընթացներին, դառնում են մտապատկերների ու հասկացությունների կրող, և տրամաբանական դատողությունների կատարման հնարավորություն է ստեղծվում: Խոսքն ուղղություն է հաղորդում երևակայության աշխատանքին, խնդիրներ է դնում ուշադրության ու հիշողության առջև: Խոսքի միջոցով երեխան խտացված ձևով ստանում է մարդկության ձեռք բերած փորձը, ընդ որում նաև հենց հոգեկան գործունեության փորձը»:⁷

Ավագ նախադպրոցականի մտածողության զարգացման գործընթացում վճռական դեր են կատարում տանը կամ մանկապարտեզում կազմակերպվող կարճատև ուսումնական պարապմունքները: Մի շարք հոգեբանների (Ա. Չապորոժեց, Դ. Էլկոնին, Վ. Դավիդով և ուրիշներ) հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ ավագ նախադպրոցական տարիքի երեխաների մտածողության շատ առանձնահատկություններ, որոնք տարիներ առաջ այդ տարիքի անկապտելի նշաններ էին համարվում, իրականում բացատրվում են երեխաների կյանքի ու գործունեության պայմաններով և փոփոխվում են «նախադպրոցական ուսուցման բովանդակության ու մեթոդների փոփոխման միջոցով: Օրինակ, երեխայի մտածողության կոնկրետությունը, տվյալ կոնկրետ դեպքին նրա կապվածությունը անհետանում և իրենց տեղը զիջում են դատողության ընդհանրացված ձևերին, երբ երեխային ծանոթացնում են ոչ թե առանձին իրերի և դրանց հատկությունների, այլ իրականության երևույթների ընդհանուր կապերի ու օրինաչափությունների հետ: Հինգ-վեց տարեկան երեխաները հեշտությամբ են յուրացնում գիտելիքներ մարմինների որոշ ընդհանուր ֆիզիկական հատկությունների ու վիճակների, զոյության պայմաններից կենդանիների մարմնի կառուցվածքի ունեցած կախվածության, ամբողջի և մասերի փոխհարաբերության, միավորի և բազմության և նման այլ կապերի մասին, և այդ գիտելիքները օգտագործում են իրենց մտածական գործունեության ընթացքում»:⁸

Ավագ նախադպրոցական տարիքը դպրոցական ուսուցման համար երեխաներին նախապատրաստելու ժամանակաշրջան է: Վ. Մուխինան փորձարարական նյութերի հիման վրա ցույց է տալիս, որ ավագ նախադպրոցականները տիրապետում են

⁶ В. Мухина, Психология дошкольника, М., 1975, стр. 231.

⁷ Տարիքային և մանկավարժական հոգեբանություն, էջ 75:

⁸ Նույնը:

նաև «ուսումնական գործունեության տարրերին. ուսուցումը այս կամ այն չափով մտնում է երեխաների գործունեության բոլոր ձևերի մեջ»: Նա միաժամանակ նկատում է, որ «ավագ նախադպրոցականի համար ուսուցումը հատուկ գործունեություն է դառնում միայն ուսումնական խնդրի առկայության դեպքում, երբ նրանից պահանջվում է ինչ-որ նոր բան սովորել: Ուսումնական խնդիրների առանձնացումը տեղի է ունենում միայն նախադպրոցական տարիքի վերջում»⁹

Նկատի ունենալով ավագ նախադպրոցականի տարիքային-հոգեբանական վերոնշյալ և այլ առանձնահատկությունները՝ մեր հանրապետության հանրակրթական դպրոցի առաջին դասարան են ընդունում 6 տարեկաններին: Ուրեմն այդ առանձնահատկությունները պիտի հաշվի առնեն ոչ միայն ծնողներն ու մանկապարտեզի դաստիարակները, այլև դպրոցների առաջին դասարանում դասավանդող ուսուցիչները:

НЕКОТОРЫЕ ВОЗРАСТНЫЕ-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СТАРШЕГО ДОШКОЛЬНИКА

___ *Резюме* ___

___ *Л. Мкртчян* ___

Продуктивность учебно-воспитательного процесса зависит прежде всего от того насколько педагоги считаются с возрастными психологическими особенностями детей. В статье описаны те воарстные психологические особенности детей старшего дошкольного возраста (5-6 лет), с которыми должны всегда считаться не только родители и воспитатели детских садов, но и учителя первых классов общеобразовательной школы.

⁹ В. Мухина, *624. աշխ.*, էջ 234:

Արմեն ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

**ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՎԱՌԻ XIXդ. 70-ական թթ.
 ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՍՏ ՆՈՐԱՀԱՅՏ
 ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ**

Շարունակելով «Արխիվային փաստաթղթերն Ալեքսանդրապոլի գավառի ժողովրդագրական դրության մասին» շարքը, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի կողմից հրատարակվող «Գիտական աշխատություններ» հանդեսի սույն համարում ընթերցողի ուշադրությանն ենք ներկայացնում ժողովրդագրական հիմնախնդիրներին վերաբերող արխիվային նոր փաստաթղթեր, որոնք մեր կարծիքով կարևորագույն տեղեկություններ են պարունակում XIXդ. 70-ական թթ. Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակավայրերի քանակի, բնակչության ազգային ու դասակարգային կազմի, նրա կենսաբանական ու մեխանիկական շարժերի և այլնի մասին: Հրատարակվող փաստաթղթերն իրենց անխուսափելի բացթողումներով ու թերացումներով հանդերձ (աշխարհագրի մեջ չեն մտել արտոնյալ դասակարգերն ու ոչ պետական հողերի վրա բնակվողները, կա նորածինների, փոքրահասակների և հատկապես մահացածների ու գավառից հեռացածների ակնբախ բերհաշվառում) ուսումնասիրողներին հարուստ նյութ կտան Ալեքսանդրապոլի և համանուն գավառի XIXդ. 70-ական թթ. ժողովրդագրության վերաբերյալ:

Հավաքածուում ընդգրկված փաստաթղթերն ընտրված են «Կամերալ ցուցակագրում» ֆոնդից և վերաբերում են Երևանի նահանգի Ալեքսանդրապոլի գավառի 1873թ. կամերալ ցուցակագրմանը (ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 183, 184, 185, 186, 187): Բացառություն է միայն վերջին աղյուսակը, որ կազմվել է մեր կողմից Ալեքսանդրապոլի գավառի Փամբակի տեղամասի 1859-1869թթ. (ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 123, թթ. 1-586) և Շորագյալի տեղամասի 1859-1872թթ. կամերալ ցուցակագրումների (ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 124, թթ. 1-662) հաղորդած տվյալների հիման վրա: Հրատարակվող փաստաթղթերը, որ նախատեսված են ինչպես մասնագետ-պատմաբանների, այնպես էլ ընթերցող լայն հասարակության համար, ավելի դյուրամարս դարձնելու նպատակով ընթերցողի ուշադրությանն ենք ներկայացնում երկու մեծ գլուխներով՝ «Երևանի նահանգի Ալեքսանդրապոլի գավառի կամերալ ցուցակագրում» (10 աղյուսակներ) և «Վիճակագրական տեղեկություններ կամերալ ցուցակագրմանը նախորդած մեկ տասնամյակի ընթացքում Երևանի նահանգի Ալեքսանդրապոլի գավառում բնակչության ներքին և արտաքին տեղաշարժի մասին» (18 աղյուսակներ):

**ԵՐԵՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՎԱՌԻ ԿԱՄԵՐԱԼ
 ՑՈՒՑԱԿԱԳՐՈՒՄ 1873Թ.¹**

**Ալեքսանդրապոլ քաղաքի էթնոժողովրդագրական դրությունը
 1873թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալներով**

աղյուսակ 1

ազգությունը	ընտանիք	արական	իգական	ընդամենը	%
հայ	3340	9889	9107	18996	94.6
պարսիկ	98	320	273	593	2.8
հույն	58	157	160	317	1.6
ռուս	27	39	17	56	0.9
հրեա	3	9	5	14	0.1
ԸՆԴԱՍՏԵՆԸ	3526	10414	9562	19976	100

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 184, թթ. 1-760: Բնագիր: Ձեռագիր:

¹ Կամերալ ցուցակագրումն անցկացվել է 1873թ., սակայն մատյանները վերջնական կազմվել ու Երևանի նահանգային վիճակագրական վարչություն են հանձնվել միայն 1875թ. հունվարին (Տե՛ս Эриванская казенная палата. Камеральное описание Александропольского уезда, Эриванской губернии, ՀԱԱ ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 183, 184, 185, 186, 187):

Ալեքսանդրապոլ քաղաքի կրոնադավանաբանական պատկերը
1873թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալներով

աղյուսակ 2

դավանանքը	ընտանիք	ար.	իգ.	ընդամենը	%
հայ առաքելական	3295	9750	8992	18742	93.3
հայ կաթոլիկ	45	139	115	254	1.3
ուղղափառ	83	190	177	367	2.45
մոլդկան (ռուս)	2	6	--	6	0.05
շիա մահմեդական	98	320	273	593	2.8
մովսիսական	3	9	5	14	0.1
ԸՆԴԱՍԵՆԸ	3526	10414	9562	19976	100

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 184, թթ. 1-760: Բնագիր: Չեռագիր:

Երևանի նահանգի Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղական բնակավայրերի
1873թ. կամերալ ցուցակագրում. Մաս Ա

աղյուսակ 3

գյուղերը	ընտ.	ար.	իգ.	ընդ.	ագգությունը	դավանանքը
1. Աղին	80	392	360	752	հայ	հայ առաքելական
2. Ախուլի	33	172	149	321	--/--	--/--
3. Աղիյանան	42	195	188	383	--/--	--/--
4. Ալախբիլիսա	29	122	109	231	հույն	ուղղափառ
5. Այիսան	25	114	116	230	հայ	հայ առաքելական
6. Մեծ Արքիսվալի	75	391	319	710	--/--	--/--
7. Փոքր Արքիսվալի	56	228	209	437	--/--	--/--
8. 3-րդ Արքիսվալի	65	292	269	561	--/--	--/--
9. Արմուքի	52	230	210	440	--/--	--/--
10. Արթիկ	270	1247	1112	2359	--/--	--/--
11. Աղբիլիսա	46	208	206	414	--/--	--/--
12. Ավդիբեկ	89	433	338	771	--/--	--/--
13. Աղբուլաղ	87	410	358	768	--/--	--/--
14. Համամյի	243	1273	1102	2375	--/--	--/--
15. Արջուտ	40	191	166	357	պարսիկ	շիա մահմեդական
16. Բազարխանա	54	235	240	475	հայ	հայ առաքելական
	17	79	79	158	հայ	հայ կաթոլիկ
17. Բանդևան	57	265	236	501	հայ	հայ առաքելական
18. Մեծ Բաշգյուղ	68	296	302	598	--/--	--/--
19. Փոքր Բաշգյուղ	19	90	77	167	--/--	--/--
20. Բայանդուր	74	312	270	582	հայ	հայ առաքելական
	52	187	179	366	հույն	ուղղափառ
21. Փոքր Բեքանդ	101	418	364	782	հայ	հայ առաքելական
22. Մեծ Բեքանդ	196	924	769	1693	--/--	--/--
23. Բողազբեհան	68	286	281	567	--/--	--/--
24. Բոզդողան	84	343	315	658	--/--	--/--
25. Չոլի ²	36	178	167	345	--/--	--/--
26. Բոզլոխուշ	21	134	140	274	--/--	--/--
27. Բոզիքենդ	118	674	512	1186	--/--	--/--
28. Բարուլի	43	182	184	366	--/--	--/--
29. Բզովդալ	23	124	108	232	--/--	--/--
30. Բուղդաշեն	30	115	70	185	--/--	--/--
31. Վարդանլի	30	143	114	257	հայ	հայ առաքելական
	58	187	156	343	պարսիկ	շիա մահմեդական
32. Վարդնով	131	531	513	1044	հայ	հայ առաքելական

² Արխիվային փաստաթղթերում և մասնագիտական գրականության մեջ գյուղը հանդիպում է նաև Բոստանչի-Խարաբա անունով (Մանրամասն տե՛ս Ա. Հայրապետյան, Արևելյան Օհրակը XIX դարի առաջին կեսին, Գյումրի, 2005: Նաև՝ «Հայկական ՍՍՀ վարչատեղիտորքի պաշտոնում» առ 1 հունվարի 1976թ., հրատ. 5, Եր., 1976:)

33. Վոսկրեսենովկա	88	295	313	608	ռուս	դուխորո մոլեկան հայ առաքելական մովսիսական
	12	39	39	78	ռուս	
	5	9	5	14	հայ	
	3	13	11	24	հրեա	
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	2620	11957	10655	22612		

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 183, թթ. 1-853: Բնագիր: Չեռագիր:

Երևանի նահանգի Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղական բնակավայրերի
1873թ. կամերալ ցուցակագրում. Մաս Բ

աղյուսակ 4

գյուղերը	ընտ.	ար.	իգ.	ընդ.	ազգությունը	դավանանքը
1. Օրթաքիլիսա	47	228	195	423	հայ	հայ առաքելական
2. Փալուքի	43	180	187	367	հայ	հայ կաթոլիկ
3. Փամայ	33	162	130	292	եզդի	արևապաշտ
4. Սարիբաշ	30	125	108	233	հայ	հայ առաքելական
5. Փյրքիբան	27	114	100	214	--/--	--/--
6. Մեծ Սարիար	48	215	228	443	--/--	--/--
7. Փոքր Սարիար	32	139	141	280	--/--	--/--
8. Սոգուքի	178	786	779	1565	հայ	հայ առաքելական
	5	22	21	43	հայ	հայ կաթոլիկ
9. Սոնգուռլի	59	264	257	521	հայ	հայ առաքելական
10. Սվանկերդի	95	401	410	811	--/--	--/--
11. Սամոլի	17	90	75	165	--/--	--/--
12. Սարայ	63	301	238	539	պարսիկ	շիա մահմեդական
13. Սարմուսաղլի	43	248	182	430	հայ	հայ առաքելական
14. Սպիտակ	36	170	146	316	--/--	--/--
15. Մխիմադան ³	45	112	113	225	հույն	ուղղափառ
16. Թափաղոլյակ	88	330	295	625	հայ	հայ կաթոլիկ
17. Թաքնայի	32	219	183	402	հայ	հայ առաքելական
18. Թալիբոլի	32	156	153	309	--/--	--/--
19. Տաշղայա	75	329	293	622	--/--	--/--
20. Տավյանդշլաղ	119	459	414	873	--/--	--/--
21. Թոմարտաշ	61	282	274	556	--/--	--/--
22. Թոփառլի	66	288	281	569	--/--	--/--
23. Թափանլի	40	212	199	411	--/--	--/--
24. Տիտոյ-Խարաբա	18	81	62	143	հայ	հայ կաթոլիկ
25. Խանվայի	19	84	101	185	հայ	հայ առաքելական
26. Հոռոմ	211	756	665	1421	--/--	--/--
27. Խաչաքիլիսա	29	157	136	293	--/--	--/--
28. Կանջուղագ	33	164	131	295	թաթար	շիա մահմեդական
29. Ըզիլար	65	331	296	627	հայ	հայ առաքելական
30. Չրախի	81	425	411	836	--/--	--/--
31. Չիրայիլի	63	257	208	465	--/--	--/--
32. Չոթուր	35	175	188	363	--/--	--/--
33. Շիրվանջուղ	137	620	582	1202	--/--	--/--
34. Շիշբափա	33	146	135	281	հայ	հայ կաթոլիկ
35. Յաղուրի	59	345	298	643	հայ	հայ առաքելական
36. Ջառջառիս	65	258	193	441	եզդի	արևապաշտ
37. Հայկական Փամայ	34	168	155	323	հայ	հայ առաքելական
38. Մեծ Ջամշու	19	105	91	196	եզդի	արևապաշտ
39. Փոքր Ջամշու	19	89	68	157	--/--	--/--
40. Բարբուլաղ	21	106	87	193	--/--	--/--
41. Դոնդաղագ	30	175	148	323	--/--	--/--

³ Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղական բնակավայրերի շարքում Մխիմադանը (հանքափորների գյուղ) հիշատակվում է միայն 1873թ. կամերալ ցուցակագրման ժամանակ (Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 93, ց. 1, գ. 185):

42. Չորանգերաքնագ	33	166	150	316	--/--	--/--
43. Քուրիբորոզ	57	262	209	471	--/--	--/--
44. Միրաք	66	281	291	572	--/--	--/--
ԸՆԴԱՍԵՆԸ	2441	10983	9997	20980		

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 185, թթ. 1-822: Բնագիր: Չեռագիր:

Երևանի նահանգի Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղական բնակավայրերի
1873թ. կամերալ ցուցակագրում. Մաս Գ.

աղյուսակ 5

գյուղերը	ընտ.	ար.	իգ.	ընդ.	ագգությունը	դավանանքը
1. Կապս	44	174	182	356	հայ	հայ առաքելական
2. Ղափլի	103	490	466	956	--/--	--/--
3. Փոքր Ղարաքիլիսա ⁴	222	854	781	1635	հայ	հայ առաքելական
	82	337	304	641	հայ	հայ կաթոլիկ
4. Փոքր Ղարաքիլիսա 3-րդ	22	116	88	204	հայ	հայ առաքելական
5. Աեղաչ	31	145	131	276	--/--	--/--
6. Մեծ Քեթի	63	314	270	584	--/--	--/--
7. Փոքր Քեթի	31	140	135	275	--/--	--/--
8. Քեչիշքենդ	27	114	104	218	--/--	--/--
9. Ղզրքիլիսա 1-ին	96	368	350	718	--/--	--/--
10. Ղզրքիլիսա 2-րդ	29	123	132	255	--/--	--/--
11. Ղզրդոչ	51	230	208	438	--/--	--/--
12. Ղևիչաղ	39	224	191	415	--/--	--/--
13. Փոքր Ղրդխ	31	150	167	317	հայ	հայ կաթոլիկ
14. Ղրդխղազիքուման	72	316	299	615	հայ	հայ առաքելական
15. Ղոնախղոման	90	371	404	775	--/--	--/--
16. Ղուլիջան	51	228	185	413	հայ	հայ առաքելական
	2	7	9	16	պարսիկ	շիա մահմեդական
17. Ղութնիղչաղ	19	70	75	145	հայ	հայ առաքելական
18. Կեֆյու	20	104	102	206	--/--	--/--
19. Ղայթախչի	106	534	466	1000	--/--	--/--
20. Ղարաբոյա	31	216	171	387	--/--	--/--
21. Մեծ Ղարաքիլիսա	229	1098	911	2009	հայ	հայ առաքելական
	3	5	3	8	ռուս	ուղղափառ
22. Ղարալ	83	418	327	745	հայ	հայ առաքելական
23. Ղաչաղան	41	238	195	433	--/--	--/--
24. Ղզորան	30	94	74	168	թաթար	շիա մահմեդական
25. Ղշաղ	85	458	314	772	հայ	հայ առաքելական
26. Ղուրսալի	62	254	191	445	թաթար	շիա մահմեդական
27. Գյուլիջա	38	258	223	481	հայ	հայ առաքելական
28. Գյոյ Յոխուշ	28	120	120	240	--/--	--/--
29. Քոռաղբյուր	30	155	139	294	հայ	հայ կաթոլիկ
30. Մահմուտջուղ	123	565	454	1019	հայ	հայ առաքելական
31. Մանջուխի	40	180	189	369	--/--	--/--
32. Մեիլքենդ	58	278	268	546	--/--	--/--
33. Մեջիսլի	100	379	353	732	--/--	--/--
34. Մոլլա-Գյուկչա	113	506	425	931	--/--	--/--
35. Մասուղի	33	215	196	411	հայ	հայ կաթոլիկ
36. Նայբանդ	63	319	300	619	հայ	հայ առաքելական
37. Նիկիտիմո	99	358	351	709	ռուս	մոլոկան
38. Նորաշեն	79	360	318	678	հայ	հայ առաքելական
ԸՆԴԱՍԵՆԸ	2599	11883	10571	22454		

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 186, թթ. 1-870: Բնագիր: Չեռագիր:

⁴ Արխիվային փաստաթղթերում և մասնագիտական գրականության մեջ գյուղը հանդիպում է նաև Նրդի Ղարաքիլիսա անունով (Մանրամասն տե՛ս Տեղագրական պատասխիկներ. Արևելեան մասն Շիրակայ, Արևելյան մասում, թիւ 15, 1 օգոստոսի, Չմիտնիա, 1898, 28-րդ տարի, էջ 584):

Երևանի նահանգի Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղական բնակավայրերի
1873թ. կամերալ ցուցակագրում. Մաս Դ

աղյուսակ 6

գյուղերը	ընտ.	ար.	իգ.	ընդ.	ազգությ ունը	դավանանքը
1. Հաջինագար-Ղուլի	100	432	368	800	հայ	հայ առաքելական
2. Ղուլթաթ	54	241	232	473	հայ	հայ առաքելական
3. Գյուրջի-Յոլ	1	7	6	13	քուրդ	սունի մահմեդ.
4. Հայկական Գյոզայդարա	31	202	233	435	հայ	հայ առաքելական
5. Թաթարական Գյոզայդարա	38	200	168	368	--/--	--/--
6. Թաթարական Գյոզայդարա	43	218	195	413	պարսիկ	շիա մահմեդական
6. Գյուլիբուլաղ	19	78	73	151	հայ	հայ առաքելական
7. Հաջիխալի	39	158	140	298	--/--	--/--
8. Հաջիդարա	85	416	386	802	--/--	--/--
9. Հալարի	20	89	69	158	թաթար	սունի մահմեդ.
10. Գայլավար	72	321	304	625	--/--	--/--
11. Գոզարան	63	318	354	672	հայ	հայ առաքելական
12. Ղասնալի	50	216	212	428	--/--	--/--
13. Դանադանագիրմազ	57	269	260	529	--/--	--/--
14. Դարբանդ	38	181	160	341	--/--	--/--
15. Դահարլի	60	253	223	476	--/--	--/--
16. Ջաջուռ	106	532	479	1011	--/--	--/--
17. Ճյվխանլի	38	180	167	347	--/--	--/--
18. Դիրաքյար	63	290	244	534	--/--	--/--
19. Մեծ Դուզբենդ	145	540	521	1061	--/--	--/--
20. Թաթարական Դուզբենդ	55	190	189	379	պարսիկ	շիա մահմեդական
21. Ջանգիթափա	18	85	78	163	հայ	հայ առաքելական
22. Դարբազ	25	138	98	236	--/--	--/--
23. Դարաքոյ	20	68	67	135	հայ	հայ կաթոլիկ
24. Եզանյար	64	360	301	661	հայ	հայ առաքելական
25. Եսառլ	104	451	388	839	--/--	--/--
26. Ջարինջա	30	141	107	248	հայ	հայ առաքելական
27. Իլլի Դարաքիլիսա	3	11	9	20	քուրդ	սունի մահմեդ.
27. Իլլի Դարաքիլիսա	63	327	303	630	հայ	հայ առաքելական
28. Իլխահարի	100	457	443	900	--/--	--/--
29. Իմիլխանլի	57	296	269	565	--/--	--/--
30. Զյաֆթալի	92	360	305	665	հայ	հայ կաթոլիկ
31. Ղազանչի	81	354	284	638	հայ	հայ առաքելական
32. Ղազարապատ	43	183	170	353	--/--	--/--
33. Ղալոուլի Դուզբենդ	36	171	157	328	--/--	--/--
34. Ղալոուլի Ղազանչի	38	187	164	351	հայ	հայ կաթոլիկ
35. Ղալոուլի Չիֆթալի	25	173	138	311	հայ	հայ առաքելական
36. Զյալալի	35	134	122	256	--/--	--/--
37. Վերին Ղանիջա	68	323	321	644	--/--	--/--
38. Ներքին Ղանիջա	40	206	183	389	--/--	--/--
39. Մեծ Զյալանակ	163	668	671	1339	--/--	--/--
40. Փոքր Զյալանակ	53	193	199	392	--/--	--/--
ԸՆԴԱՍԵՆԸ	2335	10617	9760	20377		

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 187, թթ. 1-817: Բնագիր: Չեռագիր:

Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղական բնակչության էթնոժողովրդագրական դրությունը 1873թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալներով

աղյուսակ 7

ազգությունը	ընտ.	ար.	իգ.	ընդ.	%	գյուղերի քիվը
հայ	8839	40671	36774	77445	88.3	127 (լրիվ), 7 (հույների, պարսիկների, ռուսների, հրեաների և քուրդերի հետ խառը)
պարսիկ	261	1094	953	2047	2.6	4 (լրիվ), 2 (հայերի հետ խառը)
ռուս	202	697	706	1403	2	1(լրիվ), 2 (հայերի և հրեաների հետ խառը)
հույն	126	421	401	822	1.3	2(լրիվ), 1 (հայերի հետ խառը)
հրեա	3	13	11	24	0.04	1(հայերի և ռուսների հետ խառը)
քուրդ	4	18	15	33	0.06	2 (հայերի հետ խառը)
թաթար	217	922	769	1691	2.2	5 (լրիվ)
եզդի	343	1603	1354	2958	3.5	9 (լրիվ)
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	9995	45440	40983	86423	100	

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 183, 185, 186, 187: Բնագիր: Չեռագիր:

Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղական բնակչության կրոնադավանաբանական պատկերը 1873թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալներով

աղյուսակ 8

դավանանքը	ընտ.	ար.	իգ.	ընդ.	%	գյուղերի քիվը
հայ առաքելական	8309	38361	34653	73014	83	114 (լրիվ), 10 (հայ կաթոլիկների, սունի և շիա մահմեդականների, դոկտորների, մոլկանների ու մովսիսականների հետ խառը)
հայ կաթոլիկ	530	2310	2121	4431	5.3	10 (լրիվ), 3 (հայ առաքելականների հետ խառը)
ուղղափառ	129	426	404	830	1.3	2 (լրիվ), 2 (հայ առաքելականների հետ խառը)
արևապաշտ	343	1604	1354	2958	1.2	9 (լրիվ)
մովսիսական	3	13	11	24	0.04	1 (հայ առաքելականների, դոկտորների և մոլկանների հետ խառը)
շիա մահմեդական	386	1606	1349	2955	3.9	7(լրիվ), 2 (հայ առաքելականների հետ խառը)
սունի մահմեդական	96	428	388	816	0.9	2 (լրիվ), 2 (հայ առաքելականների հետ խառը)
դոկտոր (ռուս)	12	39	39	78	0.16	1 (հայ առաքելականների, մովսիսականների և մոլկանների հետ խառը)
մոլկան (ռուս)	187	653	664	1317	1.9	1(լրիվ), 1 (դոկտորների հայ առաքելականների և մովսիսականների հետ խառը)
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	9995	45440	40983	86423	100	

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 183, 185, 186, 187: Բնագիր: Չեռագիր:

Երևանի մահանգի Ալեքսանդրապոլի գավառի ընդհանուր էթնոժողովրդագրական դրությունը 1873թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալներով

աղյուսակ 9

ազգությունը	ընտանիք	ար.	իգ.	ընդամենը	%
հայ	12179	50560	45881	96441	90.1
պարսիկ	359	1414	1226	2640	2.64
ռուս	229	736	723	1459	1.7
հույն	184	578	561	1139	1.4
հրեա	6	22	16	38	0.04
քուրդ	4	18	15	33	0.02

քաթար	217	922	769	1691	1.6
եզդի	343	1604	1354	2958	2.5
ԸՆԴԱՍԵՆԸ	13521	55854	50545	106399	100

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 183, 184, 185, 186, 187: Բնագիր: Չեռագիր:

Երևանի մահանգի Ալեքսանդրասյուրի գավառի ընդհանուր կրոնադավանաբանական պատկերը 1873թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալներով

աղյուսակ 10

դավանանքը	ընտանիք	ար.	իգ.	ընդամենը	%
հայ առաքելական	11604	48111	43645	91758	85.9
հայ կաթոլիկ	575	2449	2236	4685	4.2
ուղղափառ	212	616	581	1197	1.6
արևապաշտ	343	1604	1354	2958	2.5
մովսիսական	6	22	16	38	0.04
շիա մահմեդական	484	1926	1622	3548	3.6
սունի մահմեդական	96	428	388	816	0.7
դոկտոր (ռուս)	12	39	39	78	0.06
մոլդկան (ռուս)	189	659	664	1323	1.4
ԸՆԴԱՍԵՆԸ	13521	55854	50545	106399	100

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 183, 184, 185, 186, 187: Բնագիր: Չեռագիր:

ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԿԱՍԵՐԱԼ ՅՈՒՅԱԿԱԳՐՄԱՆԸ ՆԱԽՈՐԴԱԾ ՄԵԿ ՏԱՄՆԱՍՅԱԿԻ ԸՆԹԱՅՔՈՒՄ ԵՐԵՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՍՅՈՒՐԻ ԳԱՎԱՌՈՒՄ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ԵՎ ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՂԱՇԱՐԺԻ ՄԱՍԻՆ⁵

1863-1873թթ. ընթացքում Ալեքսանդրասյուրի գավառի գյուղերից գավառակենտրոն տեղափոխվածներ

աղյուսակ 1

տարեթիվը	ընտ.	ար.	իգ.	ընդ.	ագգությունը	դավանանքը
1863թ.	4	9	8	17	հայ	հայ առաքելական
1864թ.	--/--	--/--	--/--	--/--	--/--	--/--
1865թ.	6	12	15	27	հայ	հայ առաքելական
	1	2	4	6	հայ	հայ կաթոլիկ
1866թ.	2	5	4	9	հայ	հայ առաքելական
1867թ.	9	16	20	36	հայ	հայ առաքելական
	1	2	2	4	հայ	հայ կաթոլիկ
1868թ.	13	25	25	50	հայ	հայ առաքելական
	1	1	1	2	հայ	հայ կաթոլիկ
1869թ.	14	34	30	64	հայ	հայ առաքելական
	1	4	3	7	հայ	հայ կաթոլիկ
	1	2	1	3	պարսիկ	շիա մահմեդական
1870թ.	16	31	36	67	հայ	հայ առաքելական
	1	2	2	4	հայ	հայ կաթոլիկ
1871թ.	10	31	26	57	հայ	հայ առաքելական
	1	1	1	2	հայ	հայ կաթոլիկ
1872թ.	4	9	9	18	հայ	հայ առաքելական
1873թ.	1	1	2	3	հայ	հայ առաքելական
ԸՆԴԱՍԵՆԸ	86	187	189	376		

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 184, թթ. 1-760: Բնագիր: Չեռագիր:

⁵ Ալեքսանդրասյուրի գավառում բնակչության ներքին և արտաքին տեղաշարժը ներկայացնող 18 աղյուսակները 1873թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալների հիման վրա կազմվել են մեր կողմից:

Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղական բնակչության
1863-1873թթ ներքին տեղաշարժը

աղյուսակ 2

ուր են եկել	երբ	որտեղից	ընտ.	ար.	իգ.	ընդ.	ագգ.	դավանանքը
Ախուրի	1864թ	Ղոնախորանից	1	2	3	5	հայ	հայ առաքելական
	1870թ	Փոքր Ղարաքիլիսայից	1	11	4	15		
	1870թ	Փոքր Բեքանդից	1	3	3	6		
Աղբուլաղ	1870թ	Մեծ Բեքանդից	1	1	1	2	--/--	--/--
Համանյի	1863թ	Ղալթախյից	1	1	2	3	--/--	--/--
Չոռլի	1868թ	Մեծ Բեքանդից	1	1	2	3	--/--	--/--
	1870թ	Դիրաքլարից	1	2	2	4	--/--	--/--
Բոզյոխուշ	1863թ	Դարբանդից	1	2	4	6	--/--	--/--
	1872թ	Ջելաքկեչուտից	2	4	8	12	--/--	--/--
Բարբլի	1870թ	Ղազարապատից	2	11	11	22	--/--	--/--
Բուղաշեն	1870թ	Հաջիխալիլից	1	5	3	8	--/--	--/--
	1871թ	Ղզըքիլիսայից	2	3	2	5	--/--	--/--
	1873թ	Տալշանդշաղից	2	4	2	6	--/--	--/--
Վուկրեսենկո ԸՆԴԱՄԵՆԸ	1863թ	Նիկիտինոյից	1	2	4	6	ռուս	մոլդկան
			18	52	51	103		

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 183, 185, 186, 187: Բնագիր: Չեռագիր:

1863-1873թթ. ընթացքում Ալեքսանդրապոլ քաղաքից համանուն գավառի
գյուղեր տեղափոխվածներ

աղյուսակ 3

ուր են եկել	երբ	ընտ.	ար.	իգ.	ընդ.	ագգությունը	դավանանքը
Ադին	1862թ.	1	2	1	3	հայ	հայ առաքելական
Սվանվերդի	1866թ.	1	4	4	8	--/--	--/--
Բոզյոխուշ	1867թ.	1	1	2	3	--/--	--/--
Մեծ Բեքանդ	1868թ.	1	3	2	5	--/--	--/--
Հայկական Գյուղաքարա	1870թ.	1	2	4	6	--/--	--/--
Ղուքմիդշաղ	1872թ.	1	1	2	3	--/--	--/--
Բուղաշեն	1873թ.	1	2	1	3	--/--	--/--
ԸՆԴԱՄԵՆԸ		7	15	16	31		

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 183, 184, 185, 186, 187: Բնագիր: Չեռագիր:

1863-1873թթ. ընթացքում Թուրքիայից Ալեքսանդրապոլ գաղթածներ

աղյուսակ 4

երբ	ընտանիք	ար.	իգ.	ընդամենը	ագգությունը	դավանանքը
1863թ.	1	2	1	3	հայ	հայ առաքելական
1864թ.	5	11	6	17	--/--	--/--
1865թ.	9	23	20	43	հայ	հայ առաքելական ուղղափառ
	1	4	3	7	հույն	
1866թ.	8	18	23	41	հայ	հայ առաքելական
1867թ.	9	23	21	44	--/--	--/--
1868թ.	20	41	38	79	հայ	հայ առաքելական շիա մահմեդական ուղղափառ
	1	3	2	5	պարսիկ	
	1	2	1	3	հույն	
1869թ.	27	67	62	129	հայ	հայ առաքելական հայ կաթոլիկ ուղղափառ
	2	7	4	11	հայ	
1870թ.	1	2	--	2	հույն	հայ առաքելական
	9	23	21	44	հայ	
1871թ.	3	8	6	14	հայ	հայ առաքելական ուղղափառ
	3	13	9	22	հույն	
1872թ.	4	8	9	17	հայ	հայ առաքելական շիա մահմեդական ուղղափառ
	1	1	1	2	պարսիկ	
	1	2	1	3	հույն	

1873թ.	2	8	6	14	հայ	հայ առաքելական
ԸՆԴ.	108	266	234	500		

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 184, թթ. 1-760: Բնագիր: Չեռագիր:

1862-1873թթ. ընթացքում Թուրքիայից Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղեր գաղթածներ

աղյուսակ 5

ուր են եկել	եղբ	ընտ.	ար.	իգ.	ընդ.	ագգությունը	դավանանքը
Աղիյաման	1864թ.	1	3	3	6	հայ	հայ առաքելական
Արքիկ	1870թ.	1	4	4	8	--/--	--/--
Համամի	1864թ.	1	2	7	9	--/--	--/--
Բոզոողան	1863թ.	2	8	4	12	--/--	--/--
Մեծ Բեքանդ	1870թ.	1	1	2	3	--/--	--/--
Բաբոյի	1862թ.	1	1	3	4	--/--	--/--
Բողդաշեն	1870թ.	3	12	5	17	--/--	--/--
Օրթաքիլիսա	1871թ.	1	3	2	5	--/--	--/--
Սարիբաշ	1864թ.	1	2	4	6	--/--	--/--
Սվանվերդի	1864թ.	2	5	5	10	--/--	--/--
Տաշդալա	1871թ.	5	16	13	29	--/--	--/--
Տալշանդշաղ	1869թ.	7	16	13	29	--/--	--/--
Թոփառլի	1873թ.	1	4	4	8	--/--	--/--
Չրախի	1868թ.	1	5	2	7	--/--	--/--
Շիրվանջուղ	1863թ.	9	27	23	50	--/--	--/--
	1866թ.	1	4	4	8	--/--	--/--
	1871թ.	3	10	14	24	--/--	--/--
Շիշբափա	1862թ.	2	3	3	6	հայ	հայ կաթոլիկ
Հայկ. Փամայ	1871թ.	4	17	12	29	հայ	հայ առաքելական
Փոքր Ջամշու	1871թ.	2	6	3	9	եզդի	արևապաշտ
Դզրոլոչ	1870թ.	3	9	6	15	հայ	հայ առաքելական
Դութնիդշաղ	1872թ.	2	9	6	15	--/--	--/--
Գյուլիջա	1864թ.	1	2	5	7	--/--	--/--
Մեջիսլի	1868թ.	1	2	1	3	--/--	--/--
Մոլլա-Գյուլչա	1862թ.	2	3	4	7	--/--	--/--
Սասուլի	1871թ.	1	5	3	8	հայ	հայ կաթոլիկ
Նորաշեն	1869թ.	2	5	5	10	հայ	հայ առաքելական
Հայկական Գյուլաղարա	1869թ.	1	1	1	2	--/--	--/--
Թաթարական Գյուլաղարա	1869թ.	5	22	18	40	պարսիկ	շիա մահմեդական
Ջարինջա	1869թ.	7	32	28	60	հայ	հայ առաքելական
Իմիլիսանլի	1869թ.	1	2	2	4	--/--	--/--
Դայրուլի-Դա-գանչի	1869թ.	1	5	3	8	հայ	հայ կաթոլիկ
ԸՆԴԱՍԵՆԸ		76	246	212	458		

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 183, 185, 186, 187: Բնագիր: Չեռագիր:

1862-1873թթ. ընթացքում Թուրքիայից Ալեքսանդրապոլ քաղաք և համանուն գավառ գաղթածներն ըստ տարեթվերի

աղյուսակ 6

տարեթիվը	ընտանիք	արական	իգական	ընդամենը	%
1862թ.	5	7	10	17	2.7
1863թ.	12	37	28	65	6.5
1864թ.	11	25	30	55	6
1865թ.	10	27	23	50	5.5
1866թ.	9	22	27	49	4.9

1867թ.	9	23	21	44	4.8
1868թ.	24	53	44	97	13
1869թ.	54	159	136	295	29.4
1870թ.	17	49	38	87	9.2
1871թ.	22	78	62	140	12
1872թ.	8	12	10	22	1.6
1873թ.	3	12	10	22	1.6
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	184	512	446	958	100

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 183, 184, 185, 186, 187: Բնագիր: Ձեռագիր:

1862-1873թթ. ընթացքում Թուրքիայից Ալեքսանդրապոլ քաղաք և համանուն գավառ գաղթածներն ըստ ազգությունների

աղյուսակ 7

ազգությունը	ընտանիք	արական	իգական	ընդամենը	%
հայ	168	457	408	865	91.3
հույն	7	23	14	37	3.8
սարախի	7	26	21	47	3.8
եզդի	2	6	3	9	1.1
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	184	512	446	958	100

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 183, 184, 185, 186, 187: Բնագիր: Ձեռագիր:

1862-1873թթ. ընթացքում Թուրքիայից Ալեքսանդրապոլ քաղաք և համանուն գավառ գաղթածներն ըստ դավանանքի

աղյուսակ 8

դավանանքը	ընտանիք	արական	իգական	ընդամենը	%
հայ առաքելական	162	437	395	832	88
հայ կաթոլիկ	6	20	13	33	3.3
ուղղափառ	7	23	14	37	3.8
շիա մահմեդական	7	26	21	47	3.8
արևապաշտ	2	6	3	9	1.1
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	184	512	446	958	100

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 183, 184, 185, 186, 187: Բնագիր: Ձեռագիր:

1864-1870թթ. ընթացքում Պարսկաստանից Ալեքսանդրապոլ քաղաք և համանուն գավառ գաղթածներ

աղյուսակ 9

ուր են եկել	երբ	ընտ.	ար.	իգ.	ընդ.	ազգությունը	դավանանքը
Ալեքսանդրապոլ քաղաք	1864թ.	3	8	3	11	հայ	հայ առաքելական
	1865թ.	1	2	3	5	--/--	--/--
	1865թ.	1	1	2	3	սարախի	շիա մահմեդական
	1868թ.	3	4	5	9	--/--	--/--
Թաթարական Դուքքենդ	1870թ.	3	5	10	15	սարախի	շիա մահմեդական
ԸՆԴԱՄԵՆԸ		11	20	23	43		

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 184, 187: Բնագիր: Ձեռագիր:

1862-1873թթ. ընթացքում Ռուսական կայսրության տարբեր շրջաններից Ալեքսանդրապոլ տեղափոխվածներ

աղյուսակ 10

որտեղից	երբ	ընտ.	ար.	իգ.	ընդ.	ազգությունը	դավանանքը
Ալավերդուց	1872թ.	1	6	1	7	հույն	ուղղափառ
Ախալցխայից	1864թ.	3	4	6	10	հայ	հայ առաքելական
	1867թ.	1	6	2	8	--/--	--/--
	1868թ.	1	3	4	7	հայ	հայ կաթոլիկ
	1868թ.	5	10	9	19	հայ	հայ առաքելական
	1869թ.	2	3	3	6	--/--	--/--
	1870թ.	6	13	13	26	--/--	--/--

Ախաբալաբից	1865թ.	1	1	---	1	հայ	հայ առաքելական
	1867թ.	2	4	8	12	--/--	--/--
	1868թ.	4	4	8	12	--/--	--/--
	1870թ.	2	3	2	5	--/--	--/--
	1871թ.	4	7	7	14	--/--	--/--
Երևանից	1864թ.	2	3	7	10	պարսիկ	շիա մահմեդական
	1873թ.	1	4	3	7	հայ	հայ առաքելական
Էջմիածնի գավառից	1867թ.	2	3	4	7	հայ	հայ առաքելական
	1868թ.	3	9	12	21	--/--	--/--
	1869թ.	1	1	2	3	--/--	--/--
	1870թ.	2	2	5	7	--/--	--/--
	1871թ.	1	2	4	6	--/--	--/--
Թիֆլիսից	1862թ.	1	3	2	5	հայ	հայ առաքելական
	1864թ.	2	3	3	6	--/--	--/--
	1867թ.	1	2	4	6	--/--	--/--
	1868թ.	1	2	4	6	հույն	ուղղափառ
	1869թ.	1	4	2	6	հայ	հայ առաքելական
	1869թ.	1	1	2	3	հույն	ուղղափառ
1871թ.	1	1	2	3	հայ	հայ առաքելական	
Լոռու պրիստավությունից	1869թ.	2	5	4	9	հայ	հայ առաքելական
	1870թ.	3	4	5	9	--/--	--/--
Նախիջևանից	1863թ.	2	6	6	12	հույն	ուղղափառ
Նոր Բայազետից	1867թ.	1	1	1	2	հայ	հայ առաքելական
Շիրվանից	1868թ.	1	2	2	4	պարսիկ	շիա մահմեդական
	1869թ.	1	2	3	5	--/--	--/--
Շուշիից	1865թ.	1	1	1	2	հայ	հայ առաքելական
	1868թ.	1	2	1	3	--/--	--/--
ԸՆԴԱՄԵՆԸ		64	127	142	269		

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 184: Բնագիր: Չեռագիր:

1862-1873թթ. ընթացքում Ռուսական կայսրության տարբեր շրջաններից, ինչպես նաև Թուրքիայից ու Պարսկաստանից Ալեքսանդրապոլ տեղափոխվածներն ըստ ազգությունների

աղյուսակ 11

ազգությունը	ընտանիք	արական	իգական	ընդամենը	%
հայ	158	354	340	694	87.7
հույն	12	38	27	65	6.7
պարսիկ	10	16	22	38	5.5
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	180	408	389	797	100

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 184: Բնագիր: Չեռագիր:

1862-1873թթ. ընթացքում Ռուսական կայսրության տարբեր շրջաններից, ինչպես նաև Թուրքիայից ու Պարսկաստանից Ալեքսանդրապոլ տեղափոխվածներն ըստ դավանանքի

աղյուսակ 12

դավանանքը	ընտանիք	արական	իգական	ընդամենը	%
հայ առաքելական	155	344	332	676	86
հայ կաթոլիկ	3	10	8	18	1.7
ուղղափառ	12	38	27	65	6.7
շիա մահմեդական	10	16	22	38	5.5
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	180	408	389	797	100

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 184: Բնագիր: Չեռագիր:

1862-1873թթ. ընթացքում Ռուսական կայսրության տարբեր շրջաններից Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղեր տեղափոխվածներ

աղյուսակ 13

դրույնից	եթբ	ուր են եկել	ընտ.	ար.	իգ.	ընդ.	ազգ.	դավանանքը
Ախալցխայի գավառից	1868թ	Ղալոյի-Ղազանչի	1	5	5	10	հայ	հայ կաթոլիկ
	1869թ	Տիտոյ Խարաբա	1	2	2	4	հայ	--/--

Բորչալուի տեղամասից	1862թ 1870թ	Սարալ Թաթարական Գյոզաղարա	1 5	4 21	2 17	6 38	պարսիկ պարսիկ	շիա մահմեդ. շիա մահմեդ.
Երևանի գավառից	1864թ 1865թ	Շիրվանցուղ Բարբուլաղ	1 7	5 41	2 35	7 76	հայ եզդի	հայ առաքել. արևապաշտ
Էջմիածնի գավառից	1864թ	Բարբուլաղ	4	15	12	27	եզդի	արևապաշտ
	1864թ	Ղոնդաղասազ	3	16	13	29	--/--	--/--
	1868թ	Շիրվանցուղ	1	10	8	18	հայ	հայ առաքել.
	1870թ	Արջուտ	1	4	3	7	պարսիկ	շիա մահմեդ.
	1870թ 1871թ	Սվանվերդի Փոքր Չոմշլու	1 1	5 4	3 5	8 9	հայ եզդի	հայ առաքել. արևապաշտ
Թիֆլիսի գավառից	1867թ	Վոսկրեսենկո	1	5	4	9	հրեա	մովսիսական
	1868թ	Փոքր Չոմշլու	1	8	4	12	եզդի	արևապաշտ
	1870թ	Համամյի	1	2	7	9	հայ	հայ առաքել.
Լոռու տեղամասից	1867թ	Մաստուլի	1	6	4	10	հայ	հայ կաթոլիկ
	1870թ	Գյոզաղարա Հայկական	1	7	3	10	հայ	հայ առաքել.
Ղազախի գավառից	1862թ	Արջուտ	1	3	3	6	պարսիկ	շիա մահմեդ.
	1865թ	Սարալ	3	9	11	20	--/--	--/--
	1867թ	--/--	2	8	11	19	--/--	--/--
	1869թ	Ղանջուղազ	7	32	24	56	թաթար	շիա մահմեդ.
	1870թ	Արջուտ	1	2	3	5	պարսիկ	շիա մահմեդ.
	1870թ 1872թ	Քեշիշքենդ Արջուտ	3 1	6 3	8 3	14 6	հայ պարսիկ	հայ առաքել. շիա մահմեդ.
Նախիջևանի գավառից	1872թ	Վոսկրեսենկո	1	2	3	5	ռուս	մոլդկան
Նոր Բայազետի գավառից	1862թ	Վոսկրեսենկո	1	2	4	6	ռուս	մոլդկան
	1865թ		1	4	4	8	հայ	հայ առաքել.
ԸՆԴԱՄԵՆԸ			53	231	203	434		

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 183, 185, 186, 187: Բնագիր: Չեռագիր:

1862-1873թթ. ընթացքում Ռուսական կայսրության տարբեր շրջաններից, ինչպես նաև Թուրքիայից ու Պարսկաստանից Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղեր տեղափոխվածներն ըստ ազգությունների

աղյուսակ 14

ազգությունը	ընտանիք	արական	իգական	ընդամենը	%
հայ	81	270	237	507	61.4
պարսիկ	23	81	81	162	17.4
թաթար	7	32	24	56	5.3
եզդի	18	90	72	162	13.6
ռուս	2	4	7	11	1.5
հրեա	1	5	4	9	0.8
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	132	482	425	907	

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 183, 185, 186, 187: Բնագիր: Չեռագիր:

1862-1873թթ. ընթացքում Ռուսական կայսրության տարբեր շրջաններից, ինչպես նաև Թուրքիայից ու Պարսկաստանից Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղեր տեղափոխվածներն ըստ դավանանքի

աղյուսակ 15

դավանանքը	ընտանիք	արական	իգական	ընդամենը	%
հայ առաքելական	78	257	226	483	59.1
հայ կաթոլիկ	3	13	11	24	2.3
մոլդկան	2	4	7	11	1.5
շիա մահմեդական	30	113	105	218	22.7
մովսիսական	1	5	4	9	0.8
արևապաշտ	18	90	72	162	13.6

ԸՆԴԱՍԵՆԸ	132	482	425	907	100
----------	-----	-----	-----	-----	-----

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 183, 185, 186, 187: Բնագիր: Չեռագիր:

1862-1873թթ. ընթացքում Ռուսական կայսրության տարբեր շրջաններից, ինչպես նաև Թուրքիայից ու Պարսկաստանից Ալեքսանդրապոլ քաղաք և համանուն գավառի գյուղեր տեղափոխվածներն ըստ ազգությունների

աղյուսակ 16

ազգությունը	ընտանիք	արական	իգական	ընդամենը	%
հայ	239	624	577	1201	76.7
պարսիկ	33	97	103	200	10.6
հույն	12	38	27	65	3.8
քաքար	7	32	24	56	2.2
եզդի	18	90	72	162	5.8
ռուս	2	4	7	11	0.6
հրեա	1	5	4	9	0.3
ԸՆԴԱՍԵՆԸ	312	890	814	1704	

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 183, 184, 185, 186, 187: Բնագիր: Չեռագիր:

1862-1873թթ. ընթացքում Ռուսական կայսրության տարբեր շրջաններից, ինչպես նաև Թուրքիայից ու Պարսկաստանից Ալեքսանդրապոլ քաղաք և համանուն գավառի գյուղեր տեղափոխվածներն ըստ դավանանքի

աղյուսակ 17

դավանանքը	ընտանիք	արական	իգական	ընդամենը	%
հայ առաքելական	233	601	558	1159	74.8
հայ կաթոլիկ	6	23	19	42	1.9
ուղղափառ	12	38	27	65	3.8
մոլդկան	2	4	7	11	0.6
չիա մահմեդական	40	129	127	256	12.8
մովսիսական	1	5	4	9	0.3
արևապաշտ	18	90	72	162	5.8
ԸՆԴԱՍԵՆԸ	312	890	814	1704	100

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 183, 184, 185, 186, 187: Բնագիր: Չեռագիր:

1862-1873թթ. ընթացքում Ալեքսանդրապոլի գավառում հիմնադրված գյուղեր

աղյուսակ 18

հիմնադրված գյուղը	տրք	որտեղից են եկել	բնակչության թիվը հիմնադրման պահին					
			ընտ.	ար.	իգ.	ընդ.	ազգ.	դավանանքը
Սպիտակ	1869թ.	Համանիկից	28	16	125	285	հայ	հայ առաք
Գյոյ Յոխուշ	1864թ.	Մեծ Բեքանդից	22	94	86	180	--/--	--/--
Չոռուր	1862թ.	Վարդնովից	30	10	89	193	--/--	--/--
Ջորկանիստ ⁶	1862թ.	Թաքնալիից	10	63	41	104	--/--	--/--
		Իլլի Ղարաքիլիսայից	9	33	28	61	--/--	--/--
		Մեծ Բեքիից	4	29	30	59	--/--	--/--
		Ճգիլարից	3	13	11	24	--/--	--/--
Խանվալի	1862թ.	Դուզբենդից	28	90	118	208	--/--	--/--
Բաշգյուղ	1862թ.	Մեծ Բեքիից	10	60	58	118	--/--	--/--
Սամոլի	1864թ.	Աղքիլիսայից	11	63	49	112	--/--	--/--
Բարոլի	1864թ.	---	28	123	111	234	--/--	--/--
Ալիխան	1866թ.	Ջաջուռից	21	98	90	188	--/--	--/--
Ջարինջա	1870թ.	Ղեղաչից	11	50	40	90	--/--	--/--
	--/--	Փամայից	9	43	37	80	--/--	--/--
Աղդաշ ⁷	1870թ.	Օգրուջայից	6	22	20	42	--/--	--/--

⁶ 1873թ. կամերալ ցուցակագրման մատյաններում գյուղի մասին տեղեկություններ չկան: Հավանաբար 1862թ. վարչական բարեփոխման արդյունքում գյուղը Լոռու գավառակի հետ միասին միացվել է Թիֆլիսի նահանգին:

Հաջիխայի	1867թ.	Ղզրլքիխայից	40	151	147	298	--/--	--/--
Բուրդաշեն	1871թ.	Հաջիխայից	18	78	73	151	--/--	--/--
Տիսոյ-Խարա	1872թ.	Ալսալցիսայի գավառից	15	57	41	98	հայ	հայ կաթոլիկ
Բզովրայ	1869թ.	Ղլաղից	15	80	70	150	--/--	--/--
ԸՆԴԱՍԵՆԸ			318	1411	1264	2675		

ՀԱԱ Ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 123, քր. 1-586, գործ 124, քր. 1-662: Բնագիր: Չեռագիր:

ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКОГО УЕЗДА 70-х ГОДОВ XIX в. ПО НОВОЯВЛЕННЫМ АРХИВНЫМ ДОКУМЕНТАМ

___ Резюме ___

___ А. Айрапетян ___

Публикуемые документы, предназначенные как для специалистов-историков, так и для широкого круга читателей, со всеми своими объективными недостатками (пропусками), представят богатый материал демографического состояния Александропольского уезда 70-х гг. XIX века.

Представленные документы выбраны из фонда 93 “Камеральное описание” Национального архива Армении и относятся к камеральному описанию Александропольского уезда 1873г.. Чтобы проведенный материал был более доступным, представляется читателю в двух частях: “Камеральное описание Александропольского уезда Ереванской губернии 1873г.” и “Статистические данные о внутренних и внешних передвижениях населения Александропольского уезда в течении десятилетия до переписи 1873г.”.

⁷ Աղղաշ գյուղի մասին ևս 1873թ. կամերալ ցուցակագրման մատյաններում տեղեկություններ չկան: Արխիվային փաստաթղթերը գյուղի հետագա ճակատագրի մասին լռում են:

ՄՈՆՂՈՒԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐԻ ԳԱՆՁ ՀԱՅԿԱՎԱՆԻՑ

Շիրակի տարածքում բացի հնագիտական պեղումներով հայտնաբերված դրամներից, կան նաև դրամական գանձերի պատահական գտածոներ: 1980թ. Հայկական գյուղի «Կամոնց» կոչվող դաշտը վարելու ժամանակ գութանի խոփը դուրս է բերում մետաղադրամներով լցված մի փոքրիկ կավանոթ: Հայկականը գտնվում է Գյումրուց 10 կմ հյուսիս-արևմուտք: Գյուղի տարածքում կան վաղ բրոնզի շրջանի բնակավայր, ուշ բրոնզի դամբարանադաշտ, անտիկ և միջնադարյան բնակատեղիներ: Ժամանակակից գյուղի հարավարևելյան մասը նստած է միջնադարյան բնակավայրի վրա: Գանձը, որ կազմված է 195 մոնղոլական դրամներից, 1980թ. գտել է Վրույր Հլղաթյանը, իսկ 1982թ. որդին՝ Արշավիր Հլղաթյանը, կավանոթի հետ միասին այն հանձնել է Շիրակի երկրագիտական թանգարան: Սա Շիրակում հայտնաբերված ամենախոշոր դրամական գանձերից մեկն է (նկ.1): Դրամները XIIIդ. երկրորդ կեսում կտրվել են Հուլադույան հետևյալ խաների կողմից.

1. Աբաղա իբն Հուլադու (1265-1282թթ.), 25 դիրհեմներ
2. Սինադ իբն Հուլադու (1282-1284թթ.), 1 դիրհեմ
3. Արդուն իբն Աբաղա (1284-1291թթ.), 160 դիրհեմներ
4. Քեյխաթու իբն Աբաղա (1291-1295թ.թ.), 9 դիրհեմներ

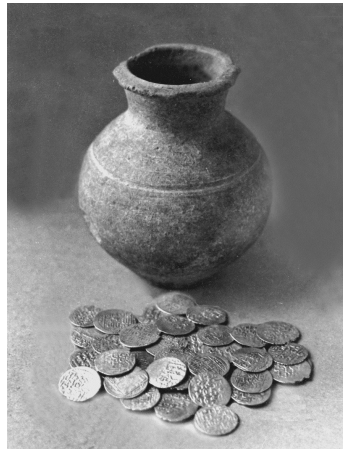
Արդուն խանի դրամներից 64-ը ունեն քրիստոնեական խորհրդանիշեր՝ խաչեր (նկ.2):¹

Գանձի կուտակման և այն թաքցնելու հավանական ժամանակաշրջանը պարզելու համար անհրաժեշտ է անդրադառնալ տվյալ ժամանակահատվածի պատմական իրադարձություններին: Արդուն խանի դրամների վրա քրիստոնեական խորհրդանիշի արտացոլումը և քրիստոնյաների նկատմամբ նրա բարյացակամությունն ունեն քաղաքական և տնտեսական դրդապատճառներ: Իր հակառակորդների դեմ մղած պայքարում նա հիմնականում հենվում էր տեղական, այդ թվում նաև՝ հայ-վրացական ֆեոդալական ուժերի վրա: Նա ձգտում էր քրիստոնեության գործուն օգտագործել նաև Եվրոպայի և Հռոմի պապի հետ իր արտաքին դիվանագիտական հարաբերություններում՝ դաշնակցելու նրանց հետ ընդհանուր թշնամու՝ Եգիպտոսի մամլուքների դեմ համատեղ պայքարում: Քրիստոնեության նկատմամբ Արդուն խանի քաղաքականությունը ժամանակի հայ ֆեոդալների միջավայրում առաջ է բերում նույնիսկ որոշ ազատագրական պատրանքներ:

Արդունին 1291թ. հաջորդեց եղբայրը՝ Քեյղաթուն, պետության կառավարման գործում բավականին անգոր մի մարդ: Պետական պաշտոնյաների կողմից կամայականությունները և չարաշահումները հասել էին աննախադեպ չափերի: Գանձարանը դատարկ էր, երկիրն ապրում էր տնտեսական և քաղաքական անկում: 1294թ. ստեղծված դրամական ճգնաժամից դուրս գալու նպատակով Քեյղաթուն կատարում է դրամական ռեֆորմ և արծաթադրամների փոխարեն շրջանառության մեջ է մտցնում թղթադրամներ: Սակայն հանդիպելով ժողովրդի սուր դիմադրությանը՝ կարճ ժամանակ հետո դրանք հանվում են շրջանառությունից: 1295 թվականին Քեյղաթուն դավադրության գոհ է դառնում, և գահն անցնում է Հուլադուի թոռ Բայդուին: Սակայն վերջինիս հաջողվում է իշխել ընդամենը վեց ամիս և Արդուն խանի որդի Ղազանը, հանդես գալով իբրև օրինական ժառանգ, դաժան հաշվեհարդար տեսնելով հակառակորդների հետ, վերցնում է իշխանությունը (1295-1304թթ.): Ղազանն ընդունում է մահմեդականություն և այն հայտարարում պետական կրոն: Նա գլխավոր ամիրա է նշանակում Նովրուզին, որը սատարել էր նրան գահակալական պայքարում: Չեռք բերելով համարյա անսահմանափակ իշխանություն՝ Նովրուզը վերսկսում է թալանը և հալածանքները քրիստոնյաների նկատմամբ: Որոշ ժամանակ անց նա գահին տիրելու նպատակով փորձում է դավադրություն կազմակերպել, որը բացահայտվում է, և նրա տոհմն ամբողջովին ոչնչացվում է: Ներքին և արտաքին թշնամիներից ապահովելով իր երկրի անվտանգությունը՝ Ղազան խանը ձեռնամուխ է լինում երկիրը տնտեսական ճգնաժամից դուրս

¹ Դրամների բնորոշումը կատարել են դրամագետներ Ա.Ջոհրաբյանը, Ժ.Դեպեյրտը և Ս.Բրեսքը:

բերելու միջոցառումների: Պահպանվել են նրա բարենորոգչական 40 հրովարտակ-միջոցառումները, որոնք վերաբերում են քաղաքական և տնտեսական կյանքի հիմնական հողային, ֆինանսական, հարկային, վարչական և ռազմական բնագավառներին: Թեթևացվում կամ վերացվում են որոշ հարկեր և տուրքեր, կրճատվում են պետական ծախսերը, հաստատվում են նահանգներից գանձվող հարկերի միասնական կայուն

չափեր: Երկրի տարածքում սահմանվում են դրամական, չափի ու կշռի միասնական միավորներ: Մեծ չափերի հասնող վաշխառությունը սահմանափակելու նպատակով նա հատուկ հրամանով արգելեց այն, իսկ պարտապաններին ազատեց վերցրած գումարները և դրանց տոկոսները վերադարձնելու պարտավորությունից: Չեռնարկվում են միջոցառումներ արհեստներն ու առևտուրը խրախուսելու համար: Ղազան խանի և նրա հետնորդների ձեռնարկած միջոցառումները փոքր-ինչ բարելավեցին վիճակը, սակայն չկասեցրին տնտեսական կյանքի անկման ընթացքը: Քաղաքական և տրնտեսական համեմատաբար կայուն իրավիճակը պահպանվում է մինչև XIV դ. 20-ական թթ.:

Հայկավանի գանձի ժամանակագրական

վերին սահմանը 1293-1294 թվականներն են, քանի որ 1294թ. արդեն արծաթի պակասության պատճառով ստեղծված ճգնաժամային իրավիճակում փորձ արվեց շրջանառության մեջ մտցնել թղթադրամներ:

Հնարավոր է, որ գանձը թաքցված լինի հենց այս ժամանակ, ունեցած արծաթը թղթադրամով փոխանակելուց խուսափելու նպատակով: Այն կարող էր թաքցվել նաև 1295-1297թթ.՝ գահակալական կռիվների շրջանում, երբ Ղազան խանի իշխանության առաջին տարիներից Նովրուզը վերսկսել էր քրիստոնյաների թալանն ու հալածանքները: Խանի բարենորոգչությունների սկսվելուց հետո գանձի թաքուստը քիչ հավանական է, իսկ ավելի ուշ շրջան ենթադրելու հիմքերը բացակայում են, քանի որ գանձի մեջ չկան Քեյդաթուին հաջորդած խաների դրամներ: Բացի այդ, քրիստոնեական խորհրդանիշերով դրամները մոնղոլների կողմից իսլամը պետական կրոն ընդունելուց հետո չէին կարող մնալ շրջանառության մեջ: Գանձն ամենայն հավանականությամբ կուտակվել է տարիների ընթացքում և թաքցվել XIII դ. վերջերին: Նույն թվագրությունն ունի նաև կավանթը:

КЛАД МОНГОЛЬСКИХ МОНЕТ ИЗ АЙКАВАНА

___ Резюме ___

___ А. Хачатрян ___

В 1980 году житель села Айкаван А. Хлгатын сдал в краеведческий музей Ширака денежный клад, найденный во время сельскохозяйственных работ и состоявший из 195 монгольских серебряных монет чеканки второй половины XIII века, принадлежавших монгольским ханам Гулавуйской династии. Серебряные монеты отчеканены монгольскими ханами Гулавуйской династии между 1265-1295гг.

64 монеты Аргун хана имеют христианскую символику-крест. Анализируя политическую и экономическую ситуацию данного периода, можно установить, что клад был зарыт между 1295-1297гг., так как в 1294г., из-за разоренной экономики и нехватки в казне серебра, была попытка внедрения бумажных денег вместо серебряных. Кроме того в 1295г. Хазан хан объявил ислам государственной религией. Разумеется, после этого монеты с христианской символикой должны были выйти из обращения и, несмотря на благоприятную обстановку, созданную ханом в дальнейшем для подъема хозяйства и торговли, были зарыты в землю.

ԱՆԻԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՉԱՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ
ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ ԵՎ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ (X-XIդդ.)

Երկրի վարչատարածքային բաժանումը պայմանավորված է տվյալ ժամանակաշրջանի հասարակական-տնտեսական հարաբերություններով: Ավատատիրական հասարակարգում ավատատիրական տիրույթը վերածվում է վարչական միավորի: Գավառներում և աշխարհներում տիրելով հողին սեփականատիրական իրավունքով ավատատերը դառնում է դրա լիակատար տերը: Ավատատեր իշխաններն իրենց տիրույթների սահմաններում գրեթե ինքնիշխան էին, նրանք էին վարում դրանց վարչական, ռազմական և դատաստանական գործերը:

Արաբական տիրապետության շրջանում, երբ Հայաստանը մտնում էր Արմինիա վարչական միավորի մեջ, ավատատիրական հասարակարգին բնորոշ մասնատվածությունը երկրում էլ ավելի էր խորացել, քանի որ այդ ճանապարհով արաբները կարողանում էին ամրապնդել իրենց տիրապետությունը: Մայրաառը (ավագի ժառանգական իրավունքի գերակայությունը), որն սկսել էր ձևախեղվել դեռ Արշակունիների օրոք, արաբներն ավելի են խորացնում: Չևավորվում են գահակալ և գահերեց իշխաններ: Գահերեցը ձևական իշխանություն ուներ գահակալի նկատմամբ: Ինչպես վկայում են արաբ հեղինակները՝ «Հայաստանի իշխանք նստած էին իրանց երկրներում և նոցանից ամեն մեկը կը պաշտպանէր իւր գաւառը. երբ այստեղ էր գալիս ամիրապետի ոստիկանն, նոքա կը ջանային նորա սերը գրաւել եւ, եթէ նա նոցա հետ ազնիւ, բայց խիստ կը վարւէր, նոքա նորան հարկ կը վճարէին, հակառակ դեպքում՝ նորան հրապարակօրէն կը հայտոյէին եւ կարհամարհէին նոքա հրամանն»:¹ Իսկ արաբ հեղինակ Տաբարին գրում է. «...բոլոր հայ իշխանները հսկում էին իրանց գաւառների ճանապարհների վրա»:² Յակուտ ալ-Համավիի բառարանում կարդում ենք. «Իբն Վադիի ալ-Իսպահանին, որը երկար ժամանակ մնացել է Արմինիայում, ասել է, որ իշխանությունների քանակով և տարածությամբ Արմինիայից ընդարձակ և կամ ավելի բարձրակարգ երկիր չկա: Նա ասում է, թե իշխանությունների թիվն է 118»:³

Չարգացած ավատատիրության պայմաններում, երբ Հայաստանում պետության գլուխ կանգնեցին Բագրատունիները, դատական և հարկահանության («Պետական» իշխանության տարրերը) իրավունքը, առկա էր բոլոր իշխանների մոտ (չհաշված ազատներին՝ խոստակդարների):⁴ Այդպիսի ավատատերերն աղբյուրներում հանդես են գալիս հատուկ տերմիններով, որոնք ունեն սոցիալական և քաղաքական բովանդակություն: Դրանք «իշխան» և «տեր» տերմիններն են: Ուսումնասիրողները ցույց են տվել, որ «իշխան» բառով աղբյուրները նշում են այն ավատատերերին, որոնք իրենց սեփական տիրույթներում ունեին քաղաքական իշխանություն, իսկ «տեր» բառն արտահայտում էր տվյալ ավատատիրոջ հողային սեփականության իրավունքը:⁵ Որոշ ավատատերերի հողային տիրույթներն ընդգրկում էին մի քանի գավառներ: IX-X դարերում իրենց հայտնի էին կալվածքներով և խաղացած դերով հայ իշխանական տներից Բագրատունիները, Արծրունիները, Սյունիները, Պահլավունիները (Կամսարականներ), Մոկաց, Խաչենի, Ուտիքի, Գարդմանի իշխանները: Ամենագորեղ ավատատերն այս շրջանում Բագրատունյաց արքայական տունն էր, որի տիրույթներն Անիի թագավորության տարածքի մեծ մասն էին կազմում: Դրանք էին՝ Այրարատյան աշխարհի

¹ Արաբացի մատենագրերը Հայաստանի մասին. Բալագորի, հավաքեց և թարգմանեց Բագրատ Խալաթեանց, Վիեննա, 1919, էջ 63:

² Նույն տեղում, էջ 95:

³ Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին. Յակուտ ալ-Համավի, կազմեց Հ. Նայրանդյան, Եր., 1965, էջ 18:

⁴ Ս. Հ ա կ ո թ յ ա ն, Հայ գյուղացիության պատմություն, հ.2, Եր., 1964, էջ 54:

⁵ Ռ. Մ ա թ և ո ս յ ա ն, Բագրատունյաց Հայաստանի պետական ու վարչական կարգը, Եր., 1990, էջ 47:

Շիրակ, Արշարունիք, Բագրևանդ, Ճակատք, Կոզովիտ, Արագածոտն, Նիգ, Կոտայք, Աշոցք, ինչպես նաև Սյունյաց աշխարհի Գեղարքունիք գավառները:

Շիրակ և Արշարունիք գավառները սկզբնապես պատկանել են Կամսարական նախարարական տանը: 783թ. Կամսարականները, գտնվելով դժվարին կացության մեջ, ստիպված են լինում այդ գավառները զիջել Բագրատունիներին. «...վաճառելով անդարձօրէն գերկիր իրեանց՝ զԱրշարունիս և զՇիրակ՝ տերանց Բագրատունեաց, որք յ' Ը դարու սկսան պայծառանալ և նախաձեռնել 'ի Հայս»:՝⁶ Բագրատունի Աշոտ Մսակերը. «զանձագին արար զգաւառն Արշարունեաց յազգէն Կամսարականաց, և զարքունիսն 'ի Կոզովտ յԱրշարունիս փոխեաց»:՝⁷ IX դ. II կեսից Շիրակը դառնում է Հայաստանի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կյանքի գլխավոր կենտրոն:

VIII դ. Մամիկոնյաններից Բագրատունիներին է անցել նաև Բագրևանդ գավառը: Ինչպես Արշակունիների, այնպես էլ Բագրատունիների թագավորության օրոք արքունի տիրույթների մեջ է գտնվել Ճակատք գավառը: Ճակատք գավառի արքունի կալվածք լինելու մասին վկայում է Հովհաննես Մմբատի 1038թ. Հռոմոսի արձանագրությունը,⁸ ըստ որի՝ թագավորը Հռոմոսի վանքին է նվիրում կալվածք Կոզովում: XI դ. սկզբին Արշարունիքի, Ճակատքի և Այրարատի՝⁹ եպիսկոպոս է հիշատակվում Անանիա եպիսկոպոսը,¹⁰ ինչը ենթադրել է տալիս, որ հիշյալ գավառները կազմել են մեկ վարչական միավոր:

Արշակունիների անկման շրջանում Բագրատունիներին է անցել Կոզովիտ գավառը. «Յատուրց անտի ուրեմն Այրաքաջին Մմբատայ մասն մի Կոզովտի սեպիականեցաւ իւրում տոհմի՝ Բագրատունեաց, որոյ յետոյ և ոստան իսկ եղև երկար դարս»:՝¹¹ Ինչպես նշվել է, IX դ. սկզբին Աշոտ Մսակերը, ձեռք բերելով Արշարունիքը, Դարինքից այնտեղ է տեղափոխում իր աթոռանիստը:՝¹² Եվ թեպետ Աշոտ Մսակերը «զարքունիսն 'ի Կոզովտ յԱրշարունիս փոխեաց, այլ ոչ փոխեցաւ և պայազատութիւն երկրին, այլ թուի կրտեր զարմի միոյ Բագրատունեաց վիճակեալ, նաև յետոյ 'ի պատուել թագաւորութեամբ՝ աւագ զարմին. քանզի և 'ի վախճան Ժ դարու յիշատակագիր մատենի միոյ յամի 999, ասէ գտեալ զիրս ինչ չ' Կոզովիտ գաւառի 'ի տանն Բագրատունեաց եպիսկոպոսարանի. յորում ժամանակի եպիսկոպոս նոցա էր Տէր Թադէոս»:՝¹³ X դ. սկզբին Գագիկ Արծրունին գրավում է Դարինքը, Ուղեոյ բերդերը: 930թ. պարտության մատնելով Լաշքարիի զորքը, Գագիկը գերիների մի մասն ուղարկում է Դարինք:՝¹⁴ 1000թ. Կոզովիտն ու Ծաղկոտնը պատկանում էին Աբուսահլ Արծրունուն, որի մայրը Գագիկ Ա Բագրատունու քույրն էր և Սենեքերիմ Արծրունու կինը: Ըստ երևույթին, Կոզովիտը ժամանակին տրվել էր Գագիկ Արծրունու ազգականներից մեկին, և այնտեղ առաջացել էր առանձին փոքր իշխանություն, որի մասին հիշատակում է Կոստանդին Ծիրանածինը: Կոզովիտի, ինչպես նաև Անձևացիքի ու Մոկսի իշխանությունները Վասպուրականի թագավորության վասալ իշխանություններից էին X դ. առաջին կեսին: Հետագայում Կոզովիտը մի քանի այլ գավառների հետ գրավվում է Բագրատունիների կողմից և վերածվում նրանց տիրույթի:

Արշակունիների անկման շրջանում Ծաղկոտն գավառը նույնպես անցնում է Բագրատունիներին և ամենայն հավանականությամբ X և XI դդ. մտնում էր Կոզովիտի իշխանության մեջ: Այդ է պատճառը, որ Ծաղկոտնը առանձին չի հիշատակվում:

⁶ Ղ. Ա ի շ ա ն, Շիրակ, Վենետիկ, 1881, էջ 1:

⁷ Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական (այստեեսև՝ Ստեփանոս Ասողիկ), Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 106:

⁸ Վիմական տարեգիր, կազմեց Կ. Կոստանեանց, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 21:

⁹ Ենթադրվում է, որ Այրարատ գավառը Մասյացոտն գավառն է, կամ ուղղակի Արարատյան դաշտը:

¹⁰ Ղ. Ա ի շ ա ն, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 116:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 494:

¹² Ս տ ե փ ա ն ո ս Ա ս ո ղ ի կ, էջ 106:

¹³ Ղ. Ա ի շ ա ն, Այրարատ, էջ 495:

¹⁴ Թ ո վ ս ա Ա ր ծ ր ո ն ի և Ա ն ա մ ո ն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց (այստեեսև՝ Թովմա Արծրունի), Եր., 1895, էջ 468:

Արաբական տիրապետության անկումից հետո Արագածոտնը մտնում է Բագրատունիների թագավորության տարածքի մեջ: 940-ական թվականների սկզբին «այդ մի արաբացի ազգա...» Գողթնի և Նախճավանի վրայով ներխուժում է Արաբատյան դաշտ, հասնում մինչև Դվին քաղաքը, հարկեր պահանջելով անգամ Արագածոտնից, որը Աբասի՝ Սմբատի որդու կալվածքների մի մասն էր:¹⁵ IX-XI դդ. Ամերդն Արագածոտն գավառով և այլ տարածքներ Բագրատունիներին ենթակա Պահլավունիների կալվածքն էր, պատկանում էր Վահրամ Պահլավունուն:

X դ. Բագրատունիներին է անցնում նաև Նիզ գավառը, որը դեռ IV դ. պատկանել է Գնթունի նախարարական տոհմին: Ինչպես հայտնի է Սմբատ Ա-ն գրավելով Տաշիրը, Վասակ և Աշոտ Գնթունի եղբայրներին կարգում է Տաշիրի վերակացու:¹⁶ Մակայն եղբայրներն ապստամբում են Աշոտ Բ-ի դեմ: Ապստամբությունը ճնշվում է, իսկ Նիզ գավառը միացվում է Բագրատունիների տիրույթներին:¹⁷ X դ. գավառը տրվում է Պահլավունիներին: Բագրատունիները Պահլավունիներին են տալիս նաև Կոտայք և Մազազ գավառները: Մազազը մինչև V դ. կազմել է Ոստան գավառի բաղկացուցիչ մասը և մտել է արքունի կալվածքների մեջ: Արաբական տիրապետության թոթափումից և հայկական պետականության վերականգնումից հետո Պահլավունիներն իշխում են նաև Վարաժնունիքում:

Ամենայն հավանականությամբ Անիի թագավորության կազմում Աշոցքը Շիրակի հետ կազմել է մեկ վարչական միավոր: Այդ է պատճառը, որ գավառը մինչև XII դ. առանձին չի հիշատակվել:¹⁸

XII սկզբում Բագրատունյաց ոստանին է միացվում նաև Գեղարքունիք գավառը:

Աղբյուրների համեստ տվյալներից երևում է, որ X դարի առաջին կեսին Բագրատունյաց ոստանում կային ինչպես թագավորի ընտանիքին, այնպես էլ Բագրատունիների մյուս ներկայացուցիչներին պատկանող հողեր: Բագրատունիների թագավորական տանը և նրա տարբեր ճյուղերին իբրև սեփական տիրույթ պատկանում էին մի շարք բնակավայրեր, ինչպես՝ Տեկորը, Մրենը, Բագարանը, Կողբը, Թալինը, Արունը, Վաղարշապատը, Երերույքը, Նախճավանը (Անիի մոտ), Ալամնա գյուղը (Անիի մոտ), Մաստարան, Կոշը, Ավանը և այլն: Այս վայրերում Բագրատունիներն ունեին այգիներ, արտեր, առուներ, ջրաղացներ, ձիթհաններ, քարավանատներ և վարում էին սեփական խոշոր տնտեսություն: Արքունական տիրույթները վարչական միավորներ էին, որտեղ կառավարում էին թագավորի նշանակած վերակացուները («հավատարիմը»): Աղբյուրներից երևում է, որ այդ պաշտոնը Հովհաննես-Սմբատի օրոք (1020-1041թթ.) տրված էր խոշոր ավատատեր Վեստ Սարգսին: Արիստակես Լաստիվերոցու հաղորդմամբ, Սարգիսը վարում էր Հովհաննես-Սմբատ թագավորի հոգաբարձուի պաշտոնը:¹⁹ Պատմիչի խոսքերից երևում է, որ հոգաբարձուն հսկում է թագավորի գանձարանը և բերդերը:²⁰

Առանձին վարչական միավորներ էին ավատատիրական տիրույթները: Բացի իրենց գոյությունը պահպանած հին ավատատիրական տներից, բագրատունիների օրոք բարձրանում են նաև նորերը: Որպես հակակշիռ՝ Բագրատունիները հովանավորում են որոշ իշխանական տների, որոնք թագավորական իշխանության համար կլիներին հուսալի հենարան՝ ի հակադրություն հին անջատողական իշխանական տների: Այդ է պատճառը, որ Աշոտ Գ-ից սկսած հայ թագավորները սկսում են ազատների միջավայրից առաջ քաշել նոր իշխանական տներ: Աննշան դիրք ունեցող որոշ իշխանական տներ, օրինակ, Պահլավունիներն (Ապուղամբենք) ու մասամբ Ապիրատյանները, շուտով բարձր դիրքի են հասնում: Բագրատունիների վասալներն էին Պահլավունիները, Ապիրատյանները, Հավնունիները, Գնթունիները, Ջաջբերունիները, Գաբելյանները, Սևորդիները, Խաչենի, Սյունյաց, Արծրունի իշխանները: Ենթակա ավատատիրական իշխանություններն առանձին վարչաավատատիրական միավորներ էին: Ամենաընդարձակը Պահլավունիների տիրույթներն էին: Նրանք կալվածքներ ունեին Արա-

¹⁵ Թ ռ վ մ ա Ա ր ծ ր ու ն ի, էջ 466:

¹⁶ Յովհաննես Կաթողիկոսի Գրասխանակերտոյ Պատմութիւն Հայոց, Եր., 1996, էջ 296:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 317:

¹⁸ Ղ. Ա լ ի շ ա ն, Այրարատ, էջ 128:

¹⁹ «Հոգաբարձու» խնամատար, վերակացու:

²⁰ Պատմութիւն Արիստակեսի Լաստիվերոցոյ (այսուհետև՝ Լաստիվերոցի), Եր., 1963, էջ 54:

գածոն, Նիզ, Կոտայք, Մազազ, Վարաժնունիք գավառներում, որոնք մեջընդմեջ տարածվում էին Շիրակ գավառից մինչև Սևանա լճի ու Ազատ գետի ավազանը Փամբակի լեռներից մինչև Երասխ գետն ընկած տարածքում: Հետագայում Պահլավունիների մի ճյուղը, որի ներկայացուցիչներն էին Վասակ Հուլունը, նրա եղբայր Վահրամը (Գրիգոր Համգայի ճյուղ) Հովհաննես Մմբատի վասալներն էին: Պահլավունիների մյուս ճյուղը, որը սերում էր Հասանից, վասալիտետով կապված էր Աշոտ Գ-ի հետ: Այս ճյուղի ներկայացուցիչներն էին Հասանի որդի Ապիրատը և վերջինիս հաջորդները, այդ թվում Բարսեղ Ա Անեցին, Գրիգոր Ապիրատյանը և ուրիշներ²¹: Ավատատիրական տիրույթները կառավարվում էին տվյալ ավատատիրոջ արքունիքից: Վարչական պաշտոնավարությունը կատարում էին մանր ազնվականները, որոնք դրա դիմաց ցկյանս (պայմանական իրավունքով) հատուցվում էին հողաբաժիններով: Այսպիսով, յուրաքանչյուր իշխանի և նրանից վասալական կախվածության մեջ գտնվող իշխանների կալվածքները միասին կազմում էին մի վարչաքաղաքական միավոր՝ ավատական իշխանություն:

Անիի թագավորության սահմաններում առանձին վարչական միավորներ էին Վայոց ձորի, Խաչենի (Առանշահիկներ), Փառխոսի (Մտրդիներ), Բքիշի, Կոզովտի իշխանությունները, Դվինի և Գողթնի ամիրայությունները: Զննարկվող ժամանակաշրջանում երկրի կառավարումն իրագործվում էր արքունիքից, որը բաղկացած էր Դիվանից կամ Պետական խորհրդից և արքունի գործակալություններից:

Հայոց թագավորության գլուխ կանգնած էր Բագրատունի թագավորը, որը տնօրինում էր երկրի տնտեսական ու քաղաքական կյանքը: Նրան էին ենթարկվում բոլոր իշխաններն ու եկեղեցին: Հողի նկատմամբ թագավորի գերագույն իրավունքը կրում էր ձևական բնույթ:

Հայաստանի շահնշահին ենթարկվում էին երկրի բոլոր ենթակա թագավորները: Պետության մեջ կառավարման համար գոյություն ունեին մի քանի գործակալություններ: Դրանցից յուրաքանչյուրն ուներ իր գործունեության առանձին բնագավառը և գլխավորվում էր մի բարձրաստիճան պաշտոնյայի կողմից: Թագավորին էին ենթարկվում հետևյալ համապետական գործակալները՝ իշխանաց իշխան Հայոց, իշխան Հայոց, սպարապետ, մարզպան Հայոց, տերանց տեր:²² Իշխանաց իշխանը գլխավորում էր Հայաստանի բոլոր իշխաններին: Նրան էին ենթարկվում գավառապետ բերդապահ իշխաններն ու քաղաքապետները: Նա էր կառավարում երկրի հարկերի հավաքումը: Պատերազմի ժամանակ սպարապետի հետ նա գլխավորում էր հայոց զորքը:

Անիի թագավորության սպարապետը, որ սովորաբար կոչվել է «Հայոց սպարապետ», կատարում էր երկրի ռազմական ուժերի գերագույն հրամանատարի պաշտոնը: Պատերազմների ժամանակ նրան էին ենթարկվում ոչ միայն Անիի թագավորության, այլ նաև վերջինիս վասալ թագավորությունների (Վասպուրական, Կարս, Սյունիք, Տաշիր-Չորագետ) ու իշխանությունների (Վայոց ձոր, Խաչեն) զորքերը: Գլխավոր հրամանատարի պաշտոնով հանդես էին գալիս Անիի թագավորները:

X դ. երկրորդ կեսից մինչև XI դ. կեսերը գործակալները մեծ մասամբ Պահլավունիների տոհմից էին: Աղբյուրներում հիշատակվում են սպարապետներ Վասակը (Հուլուն) Գագիկ Ա-ի օրոք, Վահրամ Պահլավունին (Հայոց իշխան՝ Գրիգորի որդի, 1042-1045թթ.):²³ Իշխանաց իշխան է հիշատակվում Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին:²⁴ Նույն Վասակն ու Վահրամը մինչև սպարապետությունը եղել են իշխանաց իշխաններ:²⁵ Հայոց իշխաններն էին՝ Ապխարիբը (976թ.), Գրիգոր Ապիրատը (XI դ. 20-ական թթ.):²⁶ Վասպուրականի թագավորության անկումից հետո (1021թ.) մարզպանության գործակալությունը նույնպես հանձնվեց Պահլավունիներին: 1029-1040թթ. ըր-

²¹ Մատթեոսի Ուտայեցոյ Պատմութիւն (այսուհետև՝ Մատթեոս Ուտայեցի), Յերուսաղէմ, 1869, էջ 12, 253, 328:

²² Վիմական տարեգիր, էջ 6:

²³ Մ ա տ ք ե ն ս Ու ո հ ա յ ե ց ի, էջ 13, 99:

²⁴ Վիմական տարեգիր, էջ 17:

²⁵ Արիստակեսու Լաստիվետցի, էջ 63: Ղ Ալիշան, Շիրակ, էջ 148: Վիմական տարեգիր, էջ 16, 17, 26:

²⁶ Ղ Ալիշան, Շիրակ, էջ 148:

պես մարզպան արձանագրություններում հիշատակվում է Ապլխարիք Պահլավունին:²⁷ Ծառայության համար նրանք ստանում էին բաժիններ «Շիրակի տան» տիրույթներում: Պահլավունիներին էր տրված Մարմաշենը, Բազմայրը,²⁸ Վեստ Սարգիսին՝ Խծկոնքը,²⁹ Սուրմառին, որտեղ ունեին սեփական եկեղեցիներ, իսկ Ապուղամը մարզպանն այդպիսիք ուներ Անիում (Փրկչի, Ապուղամրենց):³⁰ Նրանք բնակվում էին Անիում, որտեղ գտնվում էր նաև արքունի ապարանքը: Նոր պաշտոններ էին քաղաքի ամիրան (քաղաքապետ) և մուխթասիքը (շահապետ),³¹ որոնք հանդես են գալիս առևտրի և քաղաքների զարգացման հետևանքով: Բազրատունիների թագավորությունում չկար թագադիր ասպետի պաշտոն, թագադրությունը կատարում էր Հայոց կաթողիկոսը: Այլ գործակալությունների մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել:

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ СТРОЙ И АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ ДЕЛЕНИЕ АНИЙСКОГО ЦАРСТВА (X-XI_{вв.})

____ *Резюме* _____

____ *В. Абрамян* _____

Административно-территориальное деление любой страны обусловлено общественно-экономическими отношениями данного периода. Во времена феодального строя феодальное владение превращалось в административную единицу. В своих владениях феодалы имели безграничную власть, правила административными, военными и судебными делами.

Кроме старых княжеских домов во время правления Багратидов появились и новые княжеские дома, среди которых выделялись Арцруни, Пахлавуни, Гнтуни, Каджберуни и другие. Все княжеские владения считались отдельными административными единицами.

²⁷ Ղ. Ա լ ի շ ա ն, Շիրակ, էջ 53, 82, 84, 148: Վիմական տարեգիր, էջ 16, 19, 20, 21:

²⁸ Վիմական տարեգիր, էջ 17: Ստեփանոս Ասողիկ, էջ 270:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 18:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 19:

³¹ Նույն տեղում, էջ 27, 221: Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 1, էջ 38:

Լատուրա ԱԹԱՆԵՍՅԱՆ

ՀԱՅ ԱՐԴԻ ԿԵՐՊԱՐՎԵՍՏԸ ԵՎ ԳՅՈՒՄՐՈՒ Ս. ՄԵՐԿՈՒՐՈՎԻ ԱՆՎԱՆ ՆԿԱՐՉԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԸ

Գյումրու Ս. Մերկուրովի անվան նկարչական դպրոցն ազգային մշակույթի այն հազվագյուտ օջախներից է, որի դերն ու նշանակությունը բացահայտ էր իր սկզբնավորման հենց առաջին օրվանից (1921թ.): Մինչ այդ Գյումրին վաղուց արդեն ուներ կայուն ու ամուր ձևավորված մշակութային ավանդույթներ: Երգը, երաժշտությունը, թատրոնը ներկայացնում էին քաղաքի կյանքի բնական ընթացքը, նրա առօրյան: Նկարչական դպրոցի ստեղծումը երկար սպասված, բայց և օրինաչափ երևույթ էր, և այն չընկալվեց որպես զուտ քաղաքի զարգացման ցուցիչ: Գյումրին, դեռ չբժշկված իր մարմնական ու հոգեկան, սոցիալական ու տնտեսական վերքերը (1915թ. հետո), երազում էր ապագայի մասին: Քաղաքի մտավորականության մտահոգությունը նախևառաջ ուղղված էր ազգային արվեստի պահպանմանն ու վերականգնմանը, այն արվեստի, որի հիմքում մարդասիրության, ճշմարիտ հայրենասիրության ոգին և իր քաղաքին ու արվեստին ծառայելու ձգտումն էր: Այս առումով անչափ նշանակալի էր նկարչական դպրոցի դերը: Դպրոցն իր գոյության հենց առաջին տարիներից տվեց այնպիսի դեմքեր, որոնք իրենց ստեղծագործությամբ զարգացրին ու հարստացրին հայ կերպարվեստը: Մերկուրովի դպրոցի շրջանավարտների հետագա գործունեությունը կերպարվեստի զարգացման գործում այնքան ծանրակշիռ է, որ արժանի է ուշադրության:

Անցյալ դարի 60-90-ական թվականների արվեստում, երբ ռեալիզմ հասկացությունը դառնում էր ավելի բազմակողմանի, երբ հետևողական ու մանրակրկիտ ուսումնասիրության առարկա էին դառնում հարուստ ազգային ավանդույթներն ու համաշխարհային առաջադեմ արվեստի ժառանգությունը, հայ կերպարվեստը պահանջ ուներ առաջնակարգ նշանակության տեղաշարժերի: Գեղանկարչության, քանդակագործության, գրաֆիկայի, դեկորատիվ կիրառական արվեստում արդիականության արտացոլման և գեղարվեստակերպարային ընկալման նոր ուղիների որոնման այս շրջանը բնութագրվում է ժանրային թեմաների շրջանակների ընդարձակմամբ, գեղարվեստական լեզվի գործընթացի անընդհատ արդիականացմամբ և նկարիչների գեղարվեստական լեզվի ոճական բազմազանությամբ:

Կերպարվեստի յուրաքանչյուր տեսակ և ժանր հատկորոշվում է իրականության արտահայտման նոր, օրինակելի և սուր դերերի որոնումներով: Երիտասարդ նկարիչների ստեղծագործություններում տեսանելիորեն ուժեղանում է սուբյեկտիվիզմը, որը նպաստում է նկարչի ստեղծագործական ակտիվացմանն ու դրանով իսկ մեծացնում ստեղծագործության հուզականությունը: Նմանօրինակ մոտեցումը առավելապես օգնում էր նկարչին հեռանալ թեմաների վերապատկերման կարծրատիպերից ու արտահայտչամիջոցներից, որոնք հատկապես նկատելի էին հետպատերազմյան շրջանի հայկական կերպարվեստում:

Գեղարվեստական որոնումների այս հորձանուտում էլ հայտնվեց գյումրեցի նկարիչների մի ամբողջ սերունդ: Նրանցից շատերին վիճակված էր դառնալ գեղարվեստական նոր ուղղությունների ու ոճերի հիմնադիր կամ առաջամարտիկ: Այս սերունդի նկարիչների մեջ իր վառ անհատականությամբ առանձնանում է Հ. Անանիկյանը, որի ավանդն անգնահատելի է ոչ միայն որպես մանկավարժի, այլև որպես ինքնատիպ գեղանկարչի. նրա նկարելաձևի նախադեպը գրականության մեջ կոչվում է դիալեկտ: «Ալեքսանդրասյուրյան դիալեկտը» կոլորիտային առանձնահատկությամբ և քաղաքային բարի ու զուսպ հումորով իր արտահայտությունը գտավ Անանիկյանի ստեղծագործություններում, որոնց մեծ մասը, շատ քիչ բացառությամբ, ունի իր սյուժետային հիմքը հարազատ քաղաքի՝ Ալեքսանդրասյուր-Գյումրու պատմությունից: Անանիկյանի կտավները մտահղացմամբ միամիտ-պատմողական են, բայց դրանց կատարումն աչքի է ընկնում իմաստուն զսպվածությամբ և մեծամասամբ հենվում է պլաստիկական արտահայտչականության վրա: Նկարիչը սիրում է պատմել գունազեղ քաղաքային նովելներ՝ Օնեսի և Վարսիկի սիրո, խոսքաշեն ու հումորաշատ Պողոզ Մուկուչի ու Ծիտրո

Ալեքի, Ղաֆա Միմոնի և այլոց մասին: Անանիկյանի արվեստը նոր խոսք էր 60-ականների հայ կերպարվեստում, որը հետո շարունակվելու էր իր սերնդակից Ռաֆայել Աթոյանի և ավելի երիտասարդ նկարիչներ Ֆերդինանտ Մանուկյանի, Հմայակ Մաթևոսյանի, Ջավեն Կոչտոյանի ստեղծագործություններում: Բայց Հ. Անանիկյանի մեծագույն հայտնագործությունը, բառի իսկական իմաստով, Միմաս Ավետիսյանն էր: Նրա մարգարեական օրհնությամբ Միմասը մտավ արվեստի աշխարհ, մտավ հաստատաքայլ, տիրական, շռայլ ու պերճագեղ, օրինաչափ ու տրամաբանական, որպեսզի ավետեր հետսարյանական հայ նորագույն գեղանկարչության ծնունդը: Դա պահանջված հայտնություն էր:

50-60-ական թվականների սահմանագծում արդեն զգացվեց, որ սարյանական տիտանական ոճի պատմական առաքելությունն ավարտված է, և որ հայկական կերպարվեստին պետք էին նոր, նախորդից սկզբունքորեն տարբեր լուծումներ, որոնք պայմանավորելու էին կերպարվեստի պատմական զարգացման նոր փուլ:

Ազգային գեղանկարչության համար Միմասի գունային աշխարհն արժեքավոր էր նրանով, որ ավերում էր նրա ահագնացող անդեմությունը: Հայտնի է, որ տեսողական իրողության և տեսողության իրականացման ակտի միջև կա միջամտող գործողություն, որն անվանում ենք մեկնաբանական, և այս տեսողական ընկալման մեկնաբանման հանճարեղ նորության մեջ է Միմասի արվեստի հզորությունը: Միմասի կոլորիտը՝ անսպասելի գունային հակադրություններով, ազատ է, ինքնարուխ: Իր գեղարվեստական համակարգի գլխավոր անկյունը դարձնելով գույնը՝ Միմասը նրանում կենտրոնացնում է ստեղծագործության գլխավոր գաղափարը: Նկարչի կոլորիտային նորույթը անմիջապես աչքի է զարնում: Նրա նկարներում լույսը պայմանական է, պայմանական է նաև գույնը: «Լույսն ինձ համար գույնն է», - հաճախ կրկնում էր նկարիչը: Իր ստեղծագործություններում Միմասը նվազագույնի հասցրեց այուժետային, պատմողական մոտիվները: Նա ձգտում էր կենսական երևույթների լայն փիլիսոփայական ընդգրկման: Նրա գործերում տպավորվել են ոչ թե առօրյա դրվագներ, այլ մարդկային զգացմունքների ու մտորումների ամբողջական շերտեր՝ ողբ, ուրախություն, կյանքի գեղեցկության հիացում, սիրո երջանկություն, աշխարհի զգացման վայելքի ըմբռնում: Միմասի մեծությունն այն է, որ նա մերժեց իր անմիջական նախորդների աշխարհ-զգացման կոլորիտային նախասիրությունները՝ բնօրինակի առարկայական գույները: Նա իր ձևավորվող ստեղծագործական համակարգի սահմաններում կիրառեց առարկայից դուրս հոգևոր գույնը: Նկարչի աշխատանքները կերպարային համակարգով, գեղարվեստական էքսպրեսիայի բնույթով կտրուկ տարբերվում էին նախորդներից: Նրան հետաքրքրում էր ոչ թե նատուրան, այլ նրանից ստացած տպավորությունը: Միմասը ոչ այնքան պատմում էր այդ տպավորությունների մասին, որքան դրանց հենքի վրա ստեղծում ասոցիատիվ զուգահեռներ, որոնք ավելի շատ երաժշտական բնույթ ունեին: Այսպես էին վարվում նաև հայ հին նկարիչները: Միմասն ընդամենը նոր մեկնություն էր տալիս նրանց կոլորիտային ավանդույթներին: Նա ձգտում էր ոչ թե արտացոլել տեսանելին, այլ այն դարձնել տեսանելի: Միմասը գտավ «նոր տեսանկյուն», որը նրան թույլ տվեց տեսնել ազգային մշակույթի, ազգային ճակատագրի անցյալն ու ապագան: Նա միաձուլեց, միացրեց նրանց կենսափիլիսոփայության և քնարական ներկայանակի գծերը: Այս ամենը նա արեց տաղանդի աներևակայելի ուժով, ավարտվածությամբ, ոճի այնպիսի մաքրությամբ, որ, հիրավի, իրավունք է վերապահում նրան համարելու գեղարվեստական դպրոցի հիմնադիր, որի նվաճումներն ու փորձարարական պաթոսը անհետևանք չմնացին: Նա ունեցավ հետևորդների մի ստվար բանակ:

Անցյալ դարի 70-80-ական թթ. չկար ոչ մի քիչ թե շատ նշանավոր նկարիչ, որն ինչ-որ չափով ազդված չլիներ Միմասի ստեղծագործությունից: Նկարչի հարթած ճանապարհով, իհարկե, նրան ոչ համաքայլ, ընթացան նաև նրա համերկրացի սերնդակիցները՝ Ա. Մելքոնյանը, Ա. Հովհաննիսյանը, Ռ. Աթոյանը, Հ. Միմասյանը, որոնք գեղարվեստական ուղղությունների ու ոճերի խայտաբղետ հորձանուտում գտան արվեստի իրենց օրգանական ձևը: Նրանք հայտնվել էին տենդազին յուրացման գործընթացում և փորձում էին մոտենալ ազգային ինքնությունությանը՝ վերադարձնել իրենց երբեմնի ազատությունը և զարգացնել ժամանակի նկարչության հիմնական միտումները:

Հովհաննես Մինասյանի 1974թ. (հետմահու) անհատական ցուցահանդեսը նրա ստեղծագործական արարումի համրագումարն էր: Շատ կարճ, բայց հագեցած ու պայծառ ստեղծագործական կյանք ունեցավ նկարիչը: Գերազանց ուսումնասիրելով մեր անցյալի վարպետների գրքային և որմնանկարային գեղանկարչությունը՝ Մինասյանը կարողացավ ավանդական մոտիվներից քաղել յուրօրինակ գունային և ռիթմիկ ֆորմուլաներ, որոնք բացառիկ ինքնատիպությամբ վերարտադրեց իր մոնումենտալ կոմպոզիցիաներում: Նրա անցումը մոնումենտալ-դեկորատիվ ձևերին բնավ էլ արհեստական չէր, այլ օրինական պահանջ մի արվեստի, որը ձգտում էր թեմաների ու կերպարների ընդհանրացման, տարրորմակ բովանդակության:

1950-70-ական թվականներին նոր էին ձևավորվում մոնումենտալ արվեստի կայացման միտումները: Դրանք սերտորեն կապված էին գեղանկարչության և ճարտարապետության սիմբիոզի հեռանկարին: Հենց որմնանկարներում և խճանկարներում էլ երևան են գալիս նկարչի անհատականությունը, մտքի խորությունը, կատարողական վարպետությունը և խանդավառ աշխատասիրությունը:

Շնորհալի նկարչի տաղանդի հզորությունը լիարժեքորեն բացահայտվեց մեծածավալ մոնումենտալ գեղանկարչության մեջ, որը թեև այդ տարիներին (50-80-ական թթ.) դեռ կայունացման գործընթաց էր ապրում: Այնուամենայնիվ Մինասյանին հաջողվեց ստեղծել բարձրարժեք գործեր, դառնալ այդ ոլորտի բարի ավանդույթների շարունակողն ու նորովի զարգացնողը: Մոնումենտալ գեղանկարչությունը նկարչի ինքնաբացահայտման և արվեստում գոյատևման նրա նախընտրած ամենաճիշտ ձևն էր:

Ազգային արվեստի տեսադաշտում կան շատ այլ ինքնատիպ մոտեցումներ: Եվ ամեն անգամ նկարիչը յուրովի է ներկայացնում անցումը ավանդականից դեպի ժամանակակիցը, ժողովրդական արվեստի պարզ հնարներից դեպի փորձառու պրոֆեսիոնալիզմը, անմիջական դիտարկումից մինչև ստեղծագործական ընդհանրացումները անցումն այլ դրսևորումներ և ունի: Այդպես, Աշոտ Հովհաննիսյանն իր շատ կտավներում կոմպոզիցիաները կառուցում է գունավոր քառակուսիներից և ուղղանկյուններից՝ մարմինների երկրաչափականացման միջոցով ձգտելով հասնել ռադիկալ պարզության և ավարտվածության: Նկարչի ներկադրման այս արխիտեկտոնիկ ձևը փորձ է մտնեցալու հայ հին ճարտարապետությանը: Նրա այսօրինակ գործերը որոշ չափով սխեմատիկ են, բայց զուրկ չեն գեղարվեստական պատկերի հարթության կազմակերպման վարպետությունից:

Մարդասիրությունը, նուրբ քնարական աշխարհընկալումը, ժամանակի սուր զգացողությունը, գեղանկարչության «երաժշտական» լեզվի ինքնատիպությունը թույլ են տալիս Աշոտ Մելքոնյանին դասել նկարիչ-պոետների շարքին: Այս զարմանալի նկարիչը չի գալիս իրենից առաջ եղած ինչ-որ մեկից, այլ՝ ինքն իրենից: Շնորհաշատ նկարիչը դեռ ոչ վաղ անցյալում համարվում էր «հայկական նեոռեալիզմի»¹ հիմնադիր, որի արմատները ձգվում են մինչև իտալական կիներմատոգրաֆիան: Դրա համար կային բավարար հիմքեր. պատկերվածի կենդանի անմիջականության և նրա բարդ բազմապլան նշանակության արտասովոր «օտարման» ինքնատիպ զուգակցումը: Բայց, այսուհանդերձ, այդ համեմատությունը մատնանշում է միայն նկարչի ոճի հետ ունեցած մասնակի առնչությունը, ոչ ավելին, քանի որ Մելքոնյանի աշխատանքների հիմնական ակունքներն ու ընդհանուր բնույթը լրիվությամբ ազգային են: Նա քնարական է ու անրջող, չնայած պակաս արգասավորությանը (հաճախ չէր նկարում. հրաշալի սրնգահար էր, երբեմն մասնակցում էր համերգների): Պետք է նշել, որ նոր գեղարվեստական ոճի զարգացման ասպարեզում նրա ներդրումները շոշափելի են, իսկ նկարելիս նա իր կտավները կառուցում է երաժշտական կոմպոզիցիայի բոլոր կանոններով՝ կոլորիտի գլխավոր «պարտիաներով»,² ռիթմիկ կրկնություններով ու վարիացիաներով, ֆիգուրների և առարկաների միջև ընկած տարածական մեծ ընդգրկումներով: Դրանք աչքի շարժումը դարձնում են ազատ և թույլ են տալիս ցայտոմությամբ տեսնել գլխավորը՝ նկարում գույնի և ռիթմի գերակայությունը: Ա. Մելքոնյանի գեղանկարչության երաժշտական բնույթն իրավամբ շատ արժեքավոր է: Նրա աշխատանքներում դրա

¹ В. Каменский й, Этюды о художниках Армении, «Советакан грох», Ер., 1979, стр. 218.

² Նույնը:

ամունով է մեկնարանվում և՛ գեղջկական միամտությունը, և՛ նուրբ արտիստիզմը, և՛ ազգային հնչողության այն առանձնահատուկ արտահայտչականությունը, որն սկիզբ է առնում ժողովրդական երգերից և իր մեղեդայնությամբ իրար է ազուցում տարբեր ժամանակներն ու իրադարձությունները:

Կառուցվածքի ինտոնացիայով Ա. Մելքոնյանի արվեստին շատ մոտ է Ռ. Աթոյանը: 60-ական թվականների գյումրեցի մյուս նկարիչների նման նրա զարգացումն էլ անցել է ոճական ուրույն հատկանիշների բյուրեղացման ճանապարհ: Ռ. Աթոյանի գործերում մարդը, փողոցը, տները, կենդանիները, ամեն ինչ ենթարկված է պատկերի տարածության և գունային մթնոլորտի մեջ իր «տեղը գտնելու»³ օրենքին: Ռ. Աթոյանն ազգային նկարիչ է, որը, նրբորեն զգալով հայրենի բնության հետ մարդկանց հրաշալի կապվածությունն ու ներդաշնակությունը, միայն իրեն հատուկ հնարանքներով ստեղծում է իրապատում մի կախարդանք՝ որը ծնունդ է առնում մանկության հուշերի երազային աշխարհից ծնունդ առնող: Ռ. Աթոյանի նկարներում տեսանելի իրականությունը դիտողին ներկայանում է որակական նոր հատկանիշներով, զարմանալի խորհրդավոր գրավչությամբ, որին նկարիչը հասնում է հուզաթրթիռ երանգներով, մակերեսների նուրբ մշակմամբ: Նրա նկարներում նկատելիորեն ակտիվ է գույնի դերը: Ամեն ինչ ողողող քնարականություն. սա է նկարչի յուրաքանչյուր ստեղծագործության մեկնության կերպը: Նրա ստեղծագործական դիմանկարը ձգտում է բնական, բայց խոհուն պարզության, և սերն ու հետաքրքրությունը կյանքի ու բնության նկատմամբ նրան թույլ չեն տալիս հորինել: Նա հավատացած է, որ բնության մեջ ամեն ինչ արժանի է պատկերման և իրավունք ունի զոյատևելու կտավի կամ թղթի վրա: Արվեստագետի անպաճույճ նկարները արտացոլում են հեղինակի անմիջական տպավորությունն այն ամենից, ինչը գտնվում է նրա հայացքի տիրույթում: Դա անաչառ, անշտապ ճանաչման գործընթաց է: Ռ. Աթոյանի համար չկան փոքր ու մեծ թեմաներ, մինչև իսկ ամենապարզ իրերի մեջ նկարիչը կարողանում է բացահայտել բանաստեղծական իմաստ:

60-80-ական թվականների գյումրեցի նկարիչների ավագ սերնդի վերոհիշյալ ներկայացուցիչները վառ անհատականություններ էին և իրենց ստեղծագործություններով բարձր շունչ ու նոր որակ հաղորդեցին հայ կերպարվեստին թե՛ ոճական, թե՛ թեմատիկ առումով՝ շատ բանով ուղղորդելով նրա հետագա տարիների զարգացումը:

СОВРЕМЕННОЕ АРМЯНСКОЕ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЕ ИСКУССТВО И ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ШКОЛА ИМЕНИ С. МЕРКУРОВА г. ГЮМРИ

____ Резюме ____

____ Л. Атанесян ____

Художественная школа им. С. Меркурова г. Гюмри одна из исключительных и ярких примеров в истории искусства, роль и значение которой очевидна с первых дней ее основания (1912г.). Роль дальнейшей деятельности выпускников этой школы в развитии армянского изобразительного искусства так значима, что достойна особого внимания. Данная статья отражает деятельность старшего поколения художников-гюмрийцев 60-80-х годов (М. Аветисян, А. Оганесян, А. Мелконян, А. Ананикян), которые хотя и не создали ярко выраженной национальной школы, но дали новое качество, свежее дыхание армянскому изобразительному искусству, разработали новые пути, тенденции его развития.

³ Տ. Խ ա չ ա տ ր յ ա ն, Ռուֆայել Աթոյան, Եր., 1985, էջ 3:

1970-ական թթ Մ. Ասլամազյանի ճանաչման տարիներն էին. նա շրջագայում է, ստեղծում բազմաթիվ նկարներ, արժանանում մրցանակների: Արևելքը Մ. Ասլամազյանի համար հիացմունքի և ուխտագնացության աղբյուր է: Բազմաթիվ ուղևորությունները Հնդկաստան, Ճապոնիա, Եգիպտոս, Փղոսկրի ափ, Մադագասկար, Կոնգո կազմում են նրա ժառանգության անբաժանելի մասը: Ճանապարհորդությունների ժամանակ Մ. Ասլամազյանն աշխատում էր անմիջական տպավորության տակ կատարել ճեպանկարներ, որոնք արվեստանոցում վերածվելու էին կտավների: Այսպես են ծնվել նրա արևելյան կենցաղային ժանրի ստեղծագործությունները, թեմատիկ գործերը, մատյուրմորտները: «Արևելքը ինձ զարմացնում է: Այնտեղ պահպանվել են ազգային սովորույթները, որոնք հուզում են նկարչին իրենց անկրկնելի գունազեղությամբ», - գրել է նկարչուհին:¹

Հնդկաստանում Մ. Ասլամազյանը եղել է երեք անգամ: «Երբ 1957թ. ես գնացի Հնդկաստան տուրիստական ուղևորության, երջանկությունից գլուխս պտտվում էր: Ես չէի կարող հանգստանալ և տարերքի մեջ նկարում էի՝ վախենալով բաց թողնել ինչ-որ կարևոր բան: Հնդկաստանը հրաշքների երկիր է: Այն գերում է ոչ միայն իր թանկարժեք քարերով ու մարգարիտներով, այլև զարմանալի ժողովրդով և գեղեցիկ բնությամբ: Ամեն մի հնդիկի մեջ կարելի է տեսնել այդ հնագույն մշակույթը. սա գեղեցիկ ժողովուրդ է, որը չափազանց ճաշակով է հագնվում»:²

Հին սովորույթները, խորհրդավոր և անկրկնելի, առատ և ճոխ բնությունը, մարդն իր ամենօրյա շրջապատի մեջ. ահա այսպիսին է Հնդկաստանը Մ. Ասլամազյանի ստեղծագործություններում: «Հնդկաստանը, նրա ժողովուրդը վաղուց ինձ հրապուրում էին: Ես կարդացել եմ շատ գրքեր Հնդկաստանի մասին, ուսումնասիրել Հնդկաստանում եղած նկարիչների աշխատանքները: Ես ուսումնասիրել եմ հնդկական արվեստը: Մակայն իրական Հնդկաստանը գերազանցեց իմ բոլոր սպասելիքները: Նրա էությունը դժվար է նկարագրել բառերով ու գույներով: Նա ավելի հարուստ է ու լայն»:³

Ամեն մի նկարիչ յուրովի է ընկալել այս հնամենի երկիրը: Ռեբիխի կտավներում այն առեղծվածային է և խորհրդավոր, Չույկովը պատկերում է նրա զուսպ պոեզիան: Մ. Ասլամազյանի կտավներում Հնդկաստանը ներկայանում է որպես հին սովորույթների և ինքնատիպ մարդկանց երկիր: Տարբեր կանաչի կերպարների ցուցասրահից ծնվում է կանանց մվիրված շարքը: Նրանց կյանքի, աշխատանքի, ստեղծագործության միջոցով նկարչուհին պատմում է ողջ երկրի մասին: Գունեղ սարիներով երիտասարդ գեղեցկուհիները, օջախի պահապան տարեց կանայք, վարպետուհի կանայք, մանուկներին կերակրող կանայք... Նրանց ընդհանրացված կերպարներից ծնվում է Մ. Ասլամազյանի Հնդկաստանը:

«Պարուհին Մադրասից» (1967թ.) կտավը տուրք է հնդկական մշակույթին: Դեռահաս կիսամերկ աղջիկը ավելի շուտ հիշեցնում է ծաղիկ, արևադարձային միրգ: Կտավը կառուցված է վառ գույներով, լույսով քավածքներով: Ընդհանուր առմամբ, կտավը դեկորատիվ է, կոլորիտային: Այս գործի շարունակությունը «Հնդկուհին հյուր գնալիս» (1970թ.) կտավն է, որտեղ պատկերված կինը պատկանում է միջին դասին: Նրա մեջ նկարչուհին տեսնում է անսահման կանացիություն, նրբագեղություն, նաև՝ գիշատիչ արտահայտություն: Դեղնավուն սարին, ոսկյա ականջօղն ու ապարանջանը ամբողջացնում են կերպարը: Հնդկուհին պատկերված է բաց ֆոնի վրա, ինչն ընդգծում է նրա դեմքի և մարմնի առողջ շազանակագույնը:

Հնդկուհու մի այլ տիպ՝ ուսանողուհու, կարելի է տեսնել «Ուսանողուհին Դե-

¹ Советская культура, Ег., 17. 02. 1976.

² М. А с л а м а з я н, Давтар моей жизни, М., 1990, стр. 54.

³ Moscow News, 24.03.1972; Д. Сарабянов, Мариам Асламазян, „Советский художник“, 1979, стр. 20.

լից» (1970թ.) կտավում: Արևելյան դիմագծերով աղջկա ազգությունը բացահայտում են հնդկական նախշերով քաթանը, բարձը, ինչպես նաև պատից կախված հնդկական դիմակը: Գույնը դարձյալ դառնում է ձևակազմիչ տարր: Մուգ կապույտն ու կարմիրը հավասարակշռված են արծաթագույն երիզներով: Իսկ աղջկա ձեռքի վառ դեղին գիրքը ամսպասելի երանգավորում են մոգնում կտավի մեջ: Դիշտ է, կերպարը փոքր-ինչ կաշկանդված է, սակայն վառ գունաշարը նկարը դարձնում է կոլորիտային, ակտիվ:

Մ. Ասլամազյանի համար հատկապես հիշարժան եղավ 1973թ. այցելությունը Հնդկաստան, երբ արժանանալով Ջ. Ներուի մրցանակին՝ նա Հնդկաստանում հանդիպեց Ինդիրա Գանդիի հետ: Մ. Ասլամազյանը մեծ հիացմունքով է նկարագրում այդ հանդիպումը. «Մենյակի դռների մոտ կանգնած էր ոչ բարձրահասակ, շատ հմայիչ մի կին: Նա ձեռքը մեկնել էր մեզ ողջունելու: Նրա մեջ զարմանալի կերպով զուգորդվում էին կանացի նրբագեղությունը՝ տղամարդու կամային բնավորության հետ: Երբ ես հարցրեցի, թե ինչպես է նրան հաջողվել այդքան դժվար աշխատանքի հետ մնալ կանացի և գեղեցիկ, Ինդիրա Գանդին արևելյան իմաստությամբ պատասխանեց. «Գեղեցկությունը նրա աչքերում է, ով դա տեսնում է»:⁴ Վերադառնալով հայրենիք՝ Մ. Ասլամազյանը նկարում է Ինդիրա Գանդիին հոր դիմանկարի ֆոնի վրա: Նկարը ցուցադրվեց Մոսկվայում, Բոմբեյում: Մ. Ասլամազյանը 1975թ. նկարը նվիրեց Ինդիրա Գանդիին, որն այն համարեց իր ունեցած լավագույն դիմանկարներից մեկը:

Թեմատիկ ստեղծագործությունները «Ժողովրդական բրուտագործուհին» (1971թ.), «Աշխատանքային օրից հետո Ջայպուրում» (1971թ.) ընդհանրացված են, համադրում են կենցաղային ժանրը դիմանկարի հետ: «Ժողովրդական վարպետուհին» լավագույն գործերից է: Նկարը կառուցված է գույնի և ռիթմի զուգորդման միջոցով: Վառ լուրջ գույները՝ նարնջագույնը, կապույտը, օխրան հաջորդում են միմյանց: Դրանց հարաբերությունը ծայրաստիճան սրված է, և միայն պլաստիկ ռիթմն է նկարը պահում հավասարակշռության մեջ: Նկարի հիմնական ձևը կորագիծն է: Վարպետուհու ծալապատիկ դիրքը հիշեցնում է սափորների ձևերը: Նրա ձեռքի ապարանջանը ներդաշնակվում է սափորների կառուցմանը: Հնդկաստանը պատկերելիս դարձյալ Մ. Ասլամազյանը մնում է հոգեհարազատ հայի գունազգացողությանը՝ պահպանելով դեղինը, կարմիրը ու կապույտը, որոնք բխում են հայկական մանրանկարչությունից, Մինասի ստեղծագործությունների գուներանգներից:

«Հնդկաստանի կանայք» (1973թ.) մոնումենտալ ստեղծագործություն է: Կոմպոզիցիոն կառուցվածքով այն հիշեցնում է «Հայաստանը այսօր» կտավը: Կենտրոնում պատկերված է ոսկե սարիով հնդկուհին՝ ձեռքին մանուկ, որի դեմքը թեև չի երևում, սակայն նա է «պահում» ողջ կոմպոզիցիան: Հավանաբար նրա մասին է գրել Մ. Ասլամազյանը. «Հնդկուհին նստած էր օվկիանոսի ափին: Ինձ էին ուղղված խոշոր, բարի աչքերը, որոնք օժտված էին ներքին արժանապատվությամբ և մաքրությամբ: Նրա հագին ոսկեգույն սարի էր, ձեռքին՝ ոսկե ականջօղով մի հրաշալի մանչուկ: Նրանք կարծես լինեին Հնդկաստանի խորհրդանիշը»:⁵ Նկարում պատկերված մյուս հնդկուհիները ևս տիպային կերպարներ են: Գույները նրբորեն հավասարակշռված են՝ դեղինը կարմիրի հետ, մանուշակագույնը՝ սպիտակի, մուգ կանաչը՝ մուգ կարմիրի հետ: Այս խայտաբղետ գունաշարը ամրացված է կարմրադարչնագույն և վարդագույն ֆոնով, որն իր հերթին ակտիվանում է վերին մասի լազուր կապույտով:

Հնդկական թեմաներով նատյուրմորտներում ապրում է Հնդկաստանի մի մասնիկը, «Հնդկաստան» (1970թ.), «Նատյուրմորտ հնդկական կոշիկով» (1970թ.), «Նատյուրմորտ Հնդկական կտորով և սև խաղողով» (1973թ.): Բավական է՝ նկարչուհին իր ձեռքի տակ ունենա ճանապարհորդությունից բերված հուշանվեր, իր, մենք տեսնում և զգում ենք տվյալ երկրի շունչը, կլիման, գույները:

Երկրորդ երկիրը, ուր այցելում է Մ. Ասլամազյանը, Եգիպտոսն էր: Դա տեղի ունեցավ 1967թ., երբ Ասուանի ջրանցքը կառուցողների հետ միասին Մ. Ասլամազյանը ուղևորվում է այնտեղ: Ինքնաթիռից զգած առաջին հայացքը վերևից կանխորոշում է

⁴ М. А с л а м а з я н, *նշվ. աշխ.*, էջ 55:

⁵ М. А с л а м а з я н, *Об Индии, "Советская страна", N 8, 1987, стр. 30.*

Մ. Ասլամազյանի Եզիպտական շարքի գունաշարը: Այդ շարքերը կատարված են տեմպերայով՝ թղթի վրա: Դրանք ճանապարհորդական ճեպանկարներ են, որոնց միջոցով նկարչուհին ուսումնասիրում է Եզիպտոսը՝ տարվա տարբեր ամիսներին, օրվա տարբեր ժամերին, նրա պատմությունը, ներկան: Նրա տեմպերային շարքերում քնքուշ առավոտը («Ասուան գյուղի արևածագը» 1967թ.) հետզհետե վերածվում է տոթ կեսօրի («Ասուան գյուղը» 1967թ.), որին հաջորդում է գով երեկոն («Փողոց Լուկսորում» 1968թ.)՝ իր գունային հակադրություններով: Այս ստեղծագործություններում մենք չենք տեսնի արևը ուղղակիորեն, սակայն նա տիրում է ամենուրեք. «Ես հասկացա, թե ինչու էր եզիպտացիների մոտ արևը գլխավոր աստվածություն համարվում: Ես այս երկիրը ընկալեցի որպես արևի թագավորություն: Նրա շողերի ներքո ծնվում են վառ գույներ, լույս ու ստվերի հակադրություններ»:⁶

Եզիպտոսի թողած տպավորությունն այնքան մեծ էր, որ նկարչուհին ոչ միայն նկարում էր, այլև գրառումներ կատարում իր նոթատետրում. «Ես վախենում էի, որ դարերի ընթացքում եզիպտական արվեստը հղկվել է բացարձակության աստիճանի: Սակայն իմ տեսածը գերազանցեց բոլոր սպասելիքներս: Ամեն մի արվեստ իր բարձրակետում լինում է վիթխարի և պարզ միաժամանակ, ինչպես Սֆինքսն ու Քեոփսի բուրգը: Նրանց մեջ կա ձգողականություն և անհասանելիություն: Այդ հրեշը նայում է քեզ վերևից և տեսնում է ապագան: Նրա կողքին մարդը իրեն զգում է մի թրթուր: Որքան մեծ մարդիկ են անցել նրա կողքով, իսկ նա անվրդով կանգնած նայում է հավերժությանը՝ առեղծվածային ուժով»:⁷

Նկարչուհին այցելում է Կահիրե, լինում է Մեմֆիսում, ապրում է Ասուան գյուղում: Նրա համար ամենահետաքրքիր դառնում են հանդիպումները մարդկանց հետ: Եթե կանայք սկզբում նայում էին նրան կասկածամտորեն, սակայն իմանալով, թե որ երկրից է նկարչուհին, սկսում են ժպտալ և նույնիսկ թույլ են տալիս իրենց նկարել, ինչը այնքան էլ բնորոշ չէ տեղաբնիկներին: Եզիպտական շարքի համար Մ. Ասլամազյանը 1976թ. արժանանում է Համալ Աբդել Նասրի անվան մրցանակի:

Նկարիչն առավել, քան որևէ արվեստագետ, մնալով իր նախասիրած գուներանգների ու թեմատիկայի սահմաններում, որպես կանոն, անմիջականորեն է արձագանքում այն նոր իրականությանն ու տպավորություններին, որոնց ականատեսն է դառնում: Այդպիսին եղավ Մարիամ Ասլամազյանն իր արևելյան կտավերում:

ВОСТОК В КАРТИНАХ МАРИАМ АСЛАМАЗЯН

___ Резюме ___

___ А. Маргарян ___

Семидесятые - годы признания таланта Мариам Асламазян. Она много путешествует, открывает для себя новые страны. Воспитанная на традициях русской культуры, М. Асламазян особенно восприимчива к Востоку. Ее любовью и привязанностью становится Индия, страна с древней и самобытной культурой. С ее полотном перед нами предстают яркая тропическая природа, обычаи и быт этой древней цивилизации, и люди, красивые и гордые, мужественные и непокоренные ...

Индийским произведениям Мариам Асламазян своеобразную ноту придает ее особое отношение к Индире Ганди, с кем она неоднократно встречалась и не переставала восхищаться.

⁶ *Московский художник, 5. 02.1976.*

⁷ *М. А с л а м а з я н, Давтар..., стр. 108:*

**ՀՀ ԳԱԱ ԱՐՎԵՍՏԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԸ ԵՎ Ն. ՏԻԳՐԱՆՅԱՆԻ
ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
(Ն.Տիգրանյանի ծննդյան 150-ամյակի առթիվ)**

Ինչպես հայտնի է, 1958թ. հիմնադրված ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի գիտական կարևորագույն ուղղություններից է հայ երաժշտության դասականների ստեղծագործության ուսումնասիրությունը և ակադեմիական հրատարակության նախապատրաստումը, նրանց նամականու, հուշագրության, գիտական ու հրապարակախոսական ժառանգության հրատարակումը:

Եվ միանգամայն բնական էր, որ իր ստեղծման առաջին իսկ օրվանից Արվեստի ինստիտուտի երաժշտագետների ուշադրության կենտրոնում պիտի հայտնվեր հայ պրոֆեսիոնալ երաժշտության և կոմպոզիտորական դպրոցի հիմնադիրներից մեկը՝ հայ ազգային դաշնամուրային երաժշտության հիմնադիր, տաղանդավոր կոմպոզիտոր, ազգագրագետ, Արևելքի երկրների երաժշտական ստեղծագործության մեծ գիտակ, փայլուն դաշնակահար, երաժշտական-հասարակական աննկուն գործիչ, հմուտ մանկավարժ, երաժշտության մասին մի շարք հոդվածների հեղինակ Նիկողայոս Տիգրանյանը (1856-1951թթ.): Հայ երաժշտության պատմության մեջ ամենաերկարակյացը, Ալ. Սպենդիարյանի դիպուկ բնորոշմամբ՝ «Արևելքի երգիչ մեծ երաժիշտը», հայ կոմպոզիտորներից առաջիններից էր, որ հավաքեց ժողովրդական պարեղանակներն ու երգերը, առաջինն էր, որ եվրոպական երաժշտական միջոցներով զրառեց մուղամների բարդ ձևերն ու մշակեց դրանք դաշնամուրի, ձայնի, ջութակի, կամերային-գործիքային ամասանքների, սիմֆոնիկ և ժողովրդական գործիքների նվագախմբերի համար:

Ն. Տիգրանյանի ստեղծագործության հետազոտությունն ստանձնում է Արվեստի ինստիտուտի հիմնադրումից ընդամենը մեկ տարի անց՝ 1959թ. ինստիտուտում աշխատանքի անցած Ռուզաննա Մազմանյանը,¹ որն էլ իր հետազոտական աշխատանքի արդյունքներն ամփոփում է կոմպոզիտորի մասին առաջին դիսերտացիայում՝ անդրանիկ մենագրական ուսումնասիրության մեջ: Ն. Տիգրանյանի ժառանգության ուսումնասիրողի ընտրությունը խորհրդանշական էր. քչերին է հայտնի այն փաստը, որ Ռ. Մազմանյանի հայրը՝ ՀԽՍՀ արվեստի վաստակավոր գործիչ և վաստակավոր ճարտարապետ, Երևանի շինարարական (պոլիտեխնիկական) ինստիտուտի առաջին ռեկտոր Սիքայել Մազմանյանը, Լենինականի գլխավոր հատակագծի հեղինակն է (1932-1937թթ.): Այստեղ նրա նախագծով 1935-1937թթ. կառուցվել են մի շարք բնակելի և վարչական շենքեր: Ավելին, Ռ. Մազմանյանի մայրը՝ դերասանուհի, ՀԽՍՀ ժողովրդա-

¹ Ռ. Մազմանյան (16.12.1933, Երևան - 31.03.2006, Երևան) - երաժշտագետ, արվեստագիտության թեկնածու (1974), ԽՍՀՄ Կոմպոզիտորների միության անդամ (1984): Յոթնամյա կրթությունն ստացել է Երևանի Պ. Զայկովսկու անվան երաժշտական դպրոցում, 1953-ին ավարտել Երևանի Ռ. Մելիքյանի անվան երաժշտական ուսումնարանի դաշնամուրային բաժինը՝ աշակերտելով անվանի դաշնակահար, ՀԽՍՀ արվեստի վաստակավոր գործիչ Ռոբերտ Անդրիասյանին: 1958-ին ավարտել է Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի երաժշտագիտության բաժինը՝ ստանալով երաժշտագետ-պատմաբանի որակավորում: 1958-1959թթ. դասավանդել է Երևանի Տ. Զովսեդյանի անվան երաժշտական դպրոցում: 1959թ. աշխատանքի է անցել ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտում, սկզբում որպես յարդրանտ, այնուհետև՝ կրտսեր գիտաշխատող, ավագ գիտաշխատող: Արվեստի ինստիտուտում շուրջ կես դար Ռ. Մազմանյանն իր գիտատեղծագործական կյանքով անմնացորդ նվիրումով անդավաճան ծառայեց հայ երաժշտական արվեստին: Նրա գրչին են պատկանում բազմաթիվ արժեքավոր գրքեր ու գիտական հոդվածներ, այդ թվում՝ Ն. Տիգրանյանի մասին մենագրությունը (1978), «Մովետահայ գրականությունը 1966-1973 թթ. երաժշտության մասին» գիրքը (1974): Կազմել է ու ծանոթագրել Ն. Տիգրանյանի «Հոդվածներ, հուշեր ու նամակներ» ժողովածուն (1981): Հայ երաժշտագիտության համար կարևոր հանգրվան դարձան «Մովետահայ երաժշտական կյանքի տարեգրություն (1920-1945)» (1979), «Մովետահայ երաժշտական կյանքի տարեգրություն (1946-1960)» (1986) և «Հայ երաժշտական կյանքի տարեգրություն. 1901-1910» (2006, հետմահու) աշխատությունները, որոնք գիտական այդ ժանրում օրինակելի աշխատանքներ են:

կան արտիստուհի Վարդուշ Ստեփանյանը, դարձավ Վարդան Աճեմյանի ղեկավարությամբ 1928թ. նոյեմբերի 1-ին բացված Լենինականի Ա. Մռավյանի անվան նորակազմ պետական դրամատիկական թատրոնի հիմնադիրներից մեկը՝ լենինականյան բեմում հանդես գալով մինչև 1930 թվականը:

Երիտասարդ գիտաշխատողը ձեռնամուխ է լինում Ն. Տիգրանյանի կյանքին ու ստեղծագործական գործունեությանն առնչվող բազմաթիվ նյութերի ու վավերագրերի՝ նամակների,² հուշերի,³ կոմպոզիտորի՝ գիտական ու պատմական կարևոր նշանակություն ունեցող հոդվածների⁴ ուսումնասիրմանը, ծանոթանում Տիգրանյանի մասին առկա ողջ գրականությանը՝ հոդվածներ և գրախոսականներ մամուլում,⁵ կոմպոզիտորին նվիրված առանձին գլուխներ դիսերտացիաներում⁶ և գրքերում,⁷ նրա մասին անդրանիկ աշխատանքը՝ Գումրեցու «Н. Ф. Тигранов и музыка Востока»⁸ գրքույկը, ուր ներկայացված է նրա կյանքն ու ստեղծագործական գործունեությունը մինչև 1927 թվականը, Տիգրանյանին նվիրված առանձին բաժինները հայ երաժշտության հարցերին նվիրված՝ Ա. Շահվերդյանի, Մ. Հարությունյանի, Ա. Բարսամյանի, Մ. Մուրադյանի, Շ. Ափոյանի, Կ. Խուրաբաշյանի գիտական հոդվածներում, ինչպես նաև Գ. Տիգրանովի և Մ. Տերյանի հոդվածները:

Առենախոսն ուսումնասիրել է կոմպոզիտորի գրեթե ողջ ժառանգությունը՝ ինչպես հրատարակված, այնպես էլ ձեռագիր՝ բացահայտելով նրա ստեղծագործության մի շարք կարևոր ոճական առանձնահատկությունները:

1974թ. Ռ. Մազմանյանը պաշտպանում է «Никогайос Тигранян. Жизнь и творчество» թեմայով թեկնածուական դիսերտացիան՝ կոմպոզիտորի մասին անդրանիկ ծավալուն աշխատությունը, որի անհրաժեշտությունը հասունացել էր վաղուց, և ստանում արվեստագիտության թեկնածուի գիտական աստիճան: Առենախոսության վեց գլուխներում Մազմանյանը հանգամանալից քննության է առել Ն. Տիգրանյանի կյանքը, նրա կատարողական, հրապարակախոսական և մանկավարժական գործունեությունը, ստեղծագործությունը: Առաջին գլխում ներկայացված է դարաշրջանը՝ XIX դարի երկրորդ կեսն ու XX դարի առաջին կեսը, սոցիալական ու պատմամշակութային մթնոլորտը, ուր ծավալվել է Ն. Տիգրանյանի գործունեությունը: Տրված են Տիգրան Զուխանյանի, Քրիստափոր Կարա-Մուրզայի և Մակար Եվմալյանի ստեղծագործական գործունեության համառոտ բնութագրերը, նրանց շարքում նաև Ն. Տիգրանյանի դերն ու նշանակությունը հայ ազգային պրոֆեսիոնալ երաժշտության ձևավորման վաղ փուլում: Երկրորդ գլխում ներկայացված է Ն. Տիգրանյանի կյանքն ու գործունեությունը: Երրորդ գլուխը նվիրված է Տիգրանյանի ժառանգության մեջ առավել նշանակալի տեղ զբաղեցնող կարևոր նշանակություն ունեցող՝ դաշնամուրի համար ժողովրդական պարերի (այդ թվում՝ «Դյուզ պար», «Ետ ու առաջ», «Թարս պար», «Գյումրվա կլոր

² Տե՛ս ԳԱԹ, Ն. Տիգրանյանի դիվան:

³ Նույն տեղում: Խոսքը նաև կոմպոզիտորի զարմիկների՝ երաժշտագետներ Միքայել Տերյանի և Գեորգի Տիգրանովի անտիպ հուշերի մասին է:

⁴ Տե՛ս ԳԱԹ՝ Ն. Տիգրանյանի դիվան:

⁵ Նկատի ունենք դեռևս 1897-ին «Новое время» հանդեսի մայիսի 12-ի համարում տպագրված Իվանով-Բրեցկու «Сборник Закавказских мелодий Н.Тиграняна» հոդվածը ինչպես նաև «Մշակ», «Արձագանք», «Տարազ», «Մուրճ», «Թատրոն և երաժշտություն», «Սովետական Հայաստան», «Новое время», «Биржевые ведомости», «Жизнь искусства», «Театр и музыка», «Тифлисский листок», «Коммунист» թերթերում ու հանդեսներում լույս տեսած հոդվածներն ու գրախոսականները՝ Տիգրանյանի համերգային գործունեության մասին:

⁶ Տե՛ս Մարգարիտ Հարությունյանի «Пути становления армянской национальной композиторской школы» (1954) և Կարինե Խուրաբաշյանի «Ранний этап развития многоголосия в армянской музыке» (1970) թեկնածուական դիսերտացիաները:

⁷ Տե՛ս Ալ. Շահվերդյանի «Հայ երաժշտության պատմության ակնարկներ», «Հայ երաժշտության պատմության ակնարկներ» (հեղ.՝ Զ. Քուշնարյան, Մ. Մուրադյան, Գ. Գյոդակյան), Մ. Մուրադյանի «Հայ երաժշտությունը XIX դարում և XX դարի սկզբին», Մ. Հարությունյանի և Ա. Բարսամյանի «Հայ երաժշտության պատմություն» դասագիրքը և այլն:

⁸ Տե՛ս Гумреци, Н. Ф. Тигранов и музыка Востока, Ленинград, 1927, արագարանը՝ Ալ. Սպենդիարյանի և Ն. Մառի:

պար», «Ֆատեն կիտան», «Կարդ կոշիկ», «Ռանգի», «Ուզունդարա», «Չուռնի տրնգի» և այլն) մշակումների բնութագրմանը, դրանց երաժշտական ոճի բնորոշ գծերի ընդհանրացմանը: Տիգրանյանի 25 պարերի մշակումները (այդ թվում 22-ը՝ հրատարակված) ազգային երաժշտության հիշյալ բնագավառը բարձրացրին նոր մակարդակի: «Կոմպոզիտորին հաջողվում է երաժշտական արտահայտչամիջոցներով ներկայացնել ժողովրդական պարի խորեոգրաֆիկ պատկերի առանձնահատկությունները, բացահայտել դրա կերպարային-հուզական բովանդակությունը: Այդպիսով, յուրաքանչյուր պիես վերածվում է ժողովրդական կյանքի ինքնուրույն կենդանի տեսարանի»⁹, եզրակացնում է հեղինակը: Ռ. Մազմանյանն անդրադառնում է հայ ժողովրդական երգերի տիգրանյանական վեց մշակումներին նույնպես («Միթխար-միթխար», «Լուսնյակ գիշեր» ևն): Դրանք, հանդես գալով այնժամ, երբ հայ կոմպոզիտորների առջև ծառայել էր ազգային ինքնատիպության և եվրոպական երաժշտական տեխնիկայի նվաճումների զուգորդման վրա խարսխված ազգային երգացանկի ստեղծման բարդ ու կարևոր խնդիրը, նկատելի տեղ են գրավում ժանրի զարգացման պատմության մեջ: Այստեղ հիմնականում ներկայացված է սիրային-քնարական ժանրը, նաև՝ Ջիվանու փիլիսոփայական «Չախորդ օրերի» մշակումը:

Ռ. Մազմանյանը, բնականաբար, առանձին զուլխ է հատկացնում դաշնամուրի համար մուղամների (այդ թվում՝ «Չարգյահ», «Նովրուզ արաբի», «Հեյդարի» ևն) փոխադրումների վերլուծությանը. Տիգրանյանն Արևելքի կոմպոզիտորներից առաջինն էր, որը գրառեց ու մշակեց մուղամները՝ կորստյան վտանգից փրկելով ժողովրդապրոֆեսիոնալ երաժշտության այդ հարուստ ու բարձրարժեք նմուշները: Տիգրանյանը մշակել է Հայաստանում լայն տարածում գտած գործիքային մուղամները՝ նախատեսված լարային և փողային գործիքների կատարման համար: Ռ. Մազմանյանը կատարում է Տիգրանյանի մշակած մուղամների և ադրբեջանական մուղամների համեմատական վերլուծությունը ևս: «Մուղամների մշակումներում օգտագործելով եվրոպական երաժշտության նվաճումները, Տիգրանյանը մուղամաթի կուլտուրան հասցրեց այն փուլին, երբ դա կարող էր հիմք ծառայել Արևելքի ժողովուրդների նոր պրոֆեսիոնալ (բազմաձայն) դպրոցի ներկայացուցիչների կողմից սոնատների, սիմֆոնիաների, կոնցերտների, կվարտետների, ռապսոդիաների և այլնի համար»:¹⁰

Հինգերորդ զուլխը լույս է սփռում Ն. Տիգրանյանի ստեղծագործության վերջին շրջանի վրա. մուղամների և ժողովրդական պարերի դաշնամուրային մշակումներն ստանում են նոր կյանք՝ նկատի ունենք դրանց փոխադրումները սիմֆոնիկ նվագախմբի, ժողովրդական գործիքների նվագախմբի և կամերային-գործիքային անսամբլների համար: Կոմպոզիտորի կամերային-գործիքային ստեղծագործությունները, որոնցում օրգանապես միահյուսվեցին հայ ժողովրդապրոֆեսիոնալ գործիքային երաժշտության և եվրոպական կամերային երաժշտության բնորոշ գծերը, նշանակալի դեր խաղացին հայ երաժշտության մեջ՝ ժանրի զարգացման գործում: Սիմֆոնիկ փոխադրումների առնչությամբ հեղինակը նշում է, որ դրանք արված են ճաշակով, «սրանցում ազգային կոլորիտը զուգակցվում է եվրոպական երաժշտական տեխնիկայի հետ: Գործիքավորումը պարզ է, թափանցիկ, մեմատակար գործիքների, ձայնառությունների լայն օգտագործմամբ»:¹¹ Հատկապես ուշադրության է արժանի Պաղտասար Դպիրի «Ի նրնջմանեղ արքայական»-ի մշակումը՝ a cappella քառաձայն երգչախմբի համար, որը կատարել է կոմպոզիտորը 92 տարեկան հասակում:

Հեղինակն անդրադարձել է Ն. Տիգրանյանի հրապարակախոսական գործունեությանը ևս: Իր տեսակետները, մտքերն ու դիտարկումները «արևելյան երաժշտության» մասին կոմպոզիտորը շարադրել է գիտական անկասկած հետաքրքրություն ներկայացնող հոդվածներում: Նա առաջինն է նկարագրել հայ ժողովրդական պարերը և մուղամները, դրել մուղամների գիտական վերլուծության հիմքերը:

⁹ Ք. Մազմանյան, *Никогайос Тигранян. Жизнь и творчество, Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения, Ер., 1973, стр. 80.*

¹⁰ Ք. Մազմանյան, *Никогайос Тигранян. Жизнь и творчество, Автореферат..., стр. 19.*

¹¹ Նույն տեղում, էջ 17:

Ն. Տիգրանյանի մասին ուսումնասիրությունն արժանացավ բարձր գնահատականի: Ատենախոսության ընդդիմախոս, արվեստագիտության դոկտոր Մ. Մուրադյանը նկատեց. «ներկա աշխատության հեղինակը լավ ծանոթ է Ն.Տիգրանյանի մասին եղած գրականությանը, որի քննական տեսության մեջ ցուցաբերել է իր քննադատական վերաբերմունքը հեղինակների նկատմամբ և անհրաժեշտության դեպքում վեճի բռնվել նույնիսկ նրանցից նշանավորների հետ: Այդպես է, օրինակ, Վ. Ղորղանյանի դեպքում, երբ նա իր հողվածներում պնդում էր, որ Ն. Տիգրանյանը (ավելի ուշ՝ նաև Կոմիտասը) ճիշտ չեն վարվում, որ ժողովրդական երգերն ու պարեղանակները հրատարակում են իրենց մշակմամբ: Դրանով նրանք ոչ թե օգուտ, այլ վնաս են հասցնում երաժշտության զարգացմանը: Ղորղանյանը գտնում էր, որ ժողովրդական երգերը պետք է հրատարակել միայն որպես ազգագրական գործեր: Անդրադառնալով այս հարցին՝ Ռ. Մազմանյանն իրավացիորեն գտնում է, որ Վ. Ղորղանյանը, տվյալ հարցում անկասկած սխալվել է և չի կարողացել գնահատել Տիգրանյանի և Կոմիտասի կատարած աշխատանքի սկզբունքային կարևոր նշանակությունը (էջ 6-7):¹²

Հընթացս իր հետազոտական աշխատանքի՝ Ռ. Մազմանյանը, գրականությունն ու ժամանակաշրջանն ուսումնասիրելուց զատ, հավաքել է ժամանակակիցների հիշողությունները Տիգրանյանի մասին, ի մի բերել կոմպոզիտորի տպագրված ու ձեռագիր՝ անտիպ հողվածները, նամակներն ու արխիվային փաստաթղթերը: Դրանք օգտագործելով ատենախոսության մեջ՝ հեղինակը շարադրում է կոմպոզիտորի ստեղծագործական առավել ընդարձակ ու ամբողջական կենսագրությունը, որը պարզ պատկերացում է տալիս նրա անցած ուղու և ստեղծագործության մասին: Մ.Մուրադյանի գնահատմամբ «աշխատության կարևոր կողմերից մեկն էլ այն է, որ հեղինակը Ն. Տիգրանյանին դիտել է իր շրջապատի հետ ունեցած կապակցությունների մեջ և որոշել նրա տեղը հայ երաժշտության պատմության մեջ: Դրան նա հասել է ոչ միայն ժամանակաշրջանի հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանքի երևույթների բնութագրությամբ, այլև արվեստի տարբեր բնագավառներում գոյություն ունեցող վիճակի և հատկապես երաժշտության բնագավառում տիրող դրության վերաբերյալ անհրաժեշտ նյութեր հաղորդելու միջոցով: Պարզելով այն, թե ի՞նչ էր արված Ն. Տիգրանյանի հանդես գալուց առաջ և ի՞նչ էին անում նրա ժամանակակիցները, հատկապես Տ. Չուխաճյանը, Ք. Կարա-Մուրզան, Գ. Ղորղանյանը և Մ. Եկմալյանը, դիսերտանտը հնարավորություն է ստանում ճիշտ գնահատել Ն. Տիգրանյանի տեղն ու նշանակությունը հայ երաժշտության պատմության պրոցեսում»:¹³

1978թ. լույս է տեսնում Ն. Տիգրանյանի մասին Ռ. Մազմանյանի մենագրությունը, որից հետո հեղինակը ձեռնամուխ է լինում կոմպոզիտորի հողվածների, հուշերի և նամակների ժողովածուի հրատարակման գործին՝ հեղինակելով ներածական ծավալուն հողվածով: Ժողովածուն, որ երևան եկավ 1981թ., ներառում է մեծաքանակ վավերագրական նյութեր, որոնք ոչ միայն լույս են սփռում Ն. Տիգրանյանի կյանքի ու ստեղծագործության վրա, այլև պատկերացում տալիս հայ պրոֆեսիոնալ երաժշտության սկզբնավորման ժամանակաշրջանի մասին: Ժողովածուն կազմող երեք բաժիններից առաջինում տեղ են գտել կոմպոզիտորի հողվածներն ու հիշողությունները, այդ թվում՝ Կոմիտասի, Աղամալ Մելիք-Աղամալյանի մասին, երկրորդ բաժնում Տիգրանյանի մասին են պատմում ժամանակակիցները՝ Ալեքսանդր Մալեդիկյանը, Հարո Մտեվիանյանը, Մարտին Մազմանյանը, Գեորգի Տիգրանովը, Միքայել Տերյանը, Մամսոն Գասպարյանը, Ցիցիլիա Բրուտյանը, Հրաչյա Բոգրանյանը և ուրիշներ՝ արժեքավոր փաստեր ներկայացնելով կոմպոզիտորի գործունեության տարբեր տարիների արգասաբեր աշխատանքի մասին, բացահայտելով Ն. Տիգրանյանի փոխհարաբերություններն ու ստեղծագործական շփումները ժամանակակիցների հետ: Մրանցում տեղ են գտել հայրենական երաժշտության զարգացման հարցերին առնչվող՝ Տիգրանյանի մտքերը: Ժողովածուի եզրափակիչ բաժնում զետեղված է Տիգրանյանի նամակահին. այստեղ են կոմպոզիտորի նամակները՝ հասցեագրված Ալ. Մալեդիկյանին, Ռ.

¹² Մ. Մ ո թ ա ղ յ ա ն, Կարծիք երաժշտագետ Ռ. Մազմանյանի «Նիկողայոս Տիգրանյան» քնննածուական դիսերտացիայի մասին, էջ 2 (Ռ. Մազմանյանի արխիվ):

¹³ Նուն տեղում, էջ 3:

Մելիքյանին, Ա. Մայիլյանին, Ռ. Թերլեմեզյանին, Գ. Կազաչենկոյին և այլոց, ինչպես նաև նրանցից, Կոմիտասից, Գ. Տիգրանովից, Հ. Նալբանդյանից, Ս. Գասպարյանից, Հ. Ստեփանյանից ստացված մամակները:

Այսպիսով, Արվեստի ինստիտուտի ջանքերով լույս աշխարհ են եկել Ն. Տիգրանյանի մասին մենագրությունը, նրա հուշերի և հոդվածների ժողովածուն, մամականին: Սակայն ինստիտուտը դեռևս չմարած պարտք ունի մեծ գյումրեցու անթառամ հիշատակի առջև. նկատի ունենք կոմպոզիտորի երկերի լիակատար ժողովածուի հրատարակումը: Լիահույս ենք, որ Ն. Տիգրանյանի հաջորդ հորելյանին արդեն մեր սեղանին կլինեն նրա ժառանգության ակադեմիական հատորները...

**ИНСТИТУТ ИСКУССТВ НАН РА И ИССЛЕДОВАНИЕ
ТВОРЧЕСТВА Н. ТИГРАНЯНА**
(к 150-летию со дня рождения Н. Тиграняна)

____ *Резюме* _____

____ *А. Асатрян* _____

Одним из первых капитальных исследований, проведенных в Институте искусств АН Армянской ССР было посвящено творчеству выдающегося композитора, одного из основоположников армянской профессиональной музыки, Н. Тиграняна. Этому была посвящена диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения Рузанны Мазманиян. В этой работе впервые были представлены все сферы творческой деятельности Н. Тиграняна – композитора, музыковеда, этнографа, исполнителя, педагога.

Հասմիկ ԳԱԼՍՅԱՆ

ՎԱՀՐԱՍՄԱԲԵՐԴ ԳՅՈՒՂԻ ՔՆԱՐԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆԸ. ՄԱՆԻՆԵՐ

Ժողովրդական երգը ժողովրդական կյանքի պատմությունն է: Հայ երգային բանահյուսության մեջ բազմակողմանիորեն արտացոլվել է հայ մարդու կյանքը: Ծընվում է մարդը, ապրում, մեռնում, և երգը միշտ նրա հետ է՝ դաշտում աշխատելիս, սիրո և ուրախության ժամերին, կորուստների և դժբախտությունների օրերին: Բանահյուսական քնարերգությունը (աշխատանքային երգեր, սիրային ու ծիսական երգեր, անեծքներ ու ողբեր, պանդխտության ու օրորոցային երգեր և այլն) ժողովրդական կյանքի աշխարհն է:

Վ. Բրյուսովը «Поэзия Армении» աշխատության ներածական ակնարկում գրում է, որ հայ երգային բանահյուսությունը շատ է հիշեցնում ամենատալ ժամանակի չափածոյի տեխնիկայում հմտացած որևէ բանաստեղծի նրբորեն մտածված ստեղծագործությունները:¹

Հայ ժողովրդի քնարական բանահյուսության կարևոր բաժիններից մեկը ժողովրդական խաղիկներն են: Առաջին լուրջ օրինակը տալիս է Ղևոնդ Ալիշանը «Հայոց երգք ուսմականք» ժողովածուով, թեպետ այս տեսակ երգերի գրառումը սկսվել է մինչև Ալիշանը: 1904թ. «Արարատ» ամսագրում և ապա առանձին գրքով լույս է տեսնում Մ. Աբեղյանի «Ժողովրդական խաղեր» հետազոտությունը: Մրանում հայ իրականության մեջ հիմք է դրվում ժողովրդական երգերի բանասիրական-բանագիտական ուսումնասիրությանը:²

Ուսումնասիրության սկզբում անդրադառնալով խաղիկների անվանման հարցին՝ Աբեղյանը նշում է, որ դրանք ընդհանուր անունով կոչվում են խաղ, սակայն երբեմն էլ հիշվում են իբրև տաղ: Նա հավաստում է, որ խաղ բառը նշանակում է նաև պար, քանի որ այս խաղիկները սկզբնապես և հետո մեծ մասամբ պարերգեր են եղել:

Խաղիկների բովանդակությունը հարուստ է սիրո հետ կապված իրական կյանքի զանազան դրություններով, գործողություններով, համեմված են ժողովրդական սովորություններով, կենցաղային գծերով ու բարքերով: Ծագումով բոլոր խաղերը «հանպատրաստից, հանկարծական բերմամբ» հորինված ստեղծագործություններ են, որ արտահայտել են հորինող երգչի վայրկենապես ծնված, բուռնական տպավորությանը առաջացած զգացմունքը, ինչպես նաև ժամանակի ու միջավայրի բարքերը: Ժողովրդական խաղիկները, ի տարբերություն սիրո երգերի, փոքր ծավալի, գերազանցապես քառատող, լիրիկական երգեր են՝ հորինված հոգեկան տարբեր վիճակների և հասարակական բազմազան երևույթների անմիջական ազդեցությամբ: Յուրաքանչյուր խաղիկ արտահայտում է մի ամբողջական միտք, տրամադրություն, հանգավոր է և զեղարվեստորեն ավարտուն:

*Մազեր ունիմ ծիրանի,
Չեմ տա հազար թումանի,
Կուտամ մե բազրգյանի,
Գնե սրնդուկն ու տանի:*

*Յայլավորը յայլեն է,
Յարս վերի մայլեն է:
Յայլա տեղը սարին է,
Գլուխը չոր քարին է:*

Ծիրակի մարզի Վահրամաբերդ (Ներքին Ղանլիջա) գյուղի տարեց ասացողներից գրի ենք առել մոտ հարյուր հիսուն խաղիկներ, որոնք բանասացները կոչում են նաև մանի, խանա, բոլոր պարի երգեր, վիճակի ու ջանգլուլումի երգեր:

Ուսումնասիրության նպատակն է որպես հաղորդում ներկայացնել մեր կողմից գրառված մանիները, ժամանակի կորստից փրկել տվյալ տեղավայրի ազգաբնակչության բանավոր ավանդության մեջ տակավին զոյատևող հարուստ ստեղծագործությունները: Այս խաղիկներն ստեղծվել են միայն մեկ անգամ երգվելու համար, բայց ժողովրդական բանահյուսության մյուս տեսակների նման այդ երգերը ևս, եթե հաջող են եղել, չեն անհետացել առաջին անգամ երգվելուց կամ իրենց հեղինակի մահից հետո:

¹ В. Брюсов, *Поэзия Армении, М., 1916, стр. 39.*

² Մ. Աբեղյան, *Ժողովրդական խաղիկներ, Եր., 1940, էջ 51, 53, 110:*

Խաղիկների գրառման ընթացքում հատուկ ուշադրություն ենք դարձրել, թե ասացողը ումից է լսել, սովորել, որտեղից, ինչ ճանապարհով են այդ նյութերը պահպանվել իրենց հուշերում: Բանասացներից մեկը՝ ութսունամյա Ռոզա Գևորգյանը, պատմեց. «Օղորմածիկ Արաք մամը, օր Կարմիր Ավետարանի տերն էր, շատ խանեք գիտեր: Ջահել հարս ու աղջիկներին կտրքը կշարեր, խանա կսեր, մենք էլ կտրվեինք» (ասացողը բնիկ Ղանլիջեցի էր):

Բանասացները (Ավագյան Վեռա, Գևորգյան Ռոզա, Հովհաննիսյան Նորիկ (Նուռիկ), Սլյուշյան Յողիկ)³ այս դեպքում ոչ միայն վերարտադրողներ են, այլև խաղիկների ստեղծման ու ձևավորման գործընթացի անմիջական կրողն ու մասնակիցը: Կատարելով իրենց իսկ ստեղծած ու մեծերից լսած երգերը՝ ժողովրդական հորինողները, հաճախ ոչ գիտակցաբար, ստեղծագործություններից դուրս են մղում սյուժետային, լեզվաճանկան զանազան թերություններ և այլ կարգի անկատարելություններ:

*Մանի ըսես ու շարես, Ստոյի վրի գինին Կռանեսով խաղցրես,
Տոսրակ լցնես ու կարես, Այրի քեզի պես քեմին: Չտրվին (էլ)՝ կփխսցրես:
Քաղքե քաղաք ման տամ, Մրտիս ուզածը ճարես:*

Վահրամաբերդում, ընդհանրապես Շիրակում, ընդունված է եղել հարսանիքին նախորդող հինգշաբթի օրը հարսնացուի հարազատներից մեկի տունը հայտարարել «պարտուն» (պարտուն): Հավաքվում էին գյուղի երիտասարդները, ներկա էր նվագախումբը: Երիտասարդները բաժանվում էին երկու խմբի, և «պարը բոլորում էր»: Առաջին խումբը տեղում հորինում էր մանիներ, մյուսն էլ՝ պատասխանում դրանց: Այս մանիները հիմնականում կրում էին կատակի, հումորի բնույթ, ամենատարածվածը յարի գովքն էր, արտաքին ու ներքին գեղեցկությունների նկարագրությունը:

<i>առաջին խումբ</i>	<i>երկրորդ խումբ</i>
<i>Մատնիքս մատովս չէ, Միրել եմ, սրտովս չէ:</i>	<i>Ճերմակ ծաղիկ սվավան, Ես ու յարս սեյրի բան:</i>
<i>Կայնել ես՝ կաթ նմանիս, Բացվել ես՝ վարդ նմանիս:</i>	<i>Ես դուշ եմ՝ թևս դեղին, Ման գուկամ յարիս գեղին:</i>
<i>Ճրագ էրեք, լուս էրեք, Չխաղցողին դուս էրեք:</i>	<i>Պարբաշի՛, պարիդ աշե, Ետ դառի՛ յարիդ աշե:</i>
<i>Կարմընջի քարը փուխ է, Յարիս աչքերը թուխ է:</i>	<i>Կարմընջի քարը չալ-չալ, Յարիս աչքերը չախալ:</i>

Այսպիսի պարտները գյուղում կազմակերպվել են 1930-ականներից և գոյություն են ունեցել մինչև 1988 թ. երկրաշարժը:

Ներկայացվող խաղիկները նախապատերազմյան շրջանի հոգաաշատ ու արտաքին աշխարհին անհատորդ գյուղական երիտասարդության հուզաշխարհի և հոգեկան ընդվզումների արդյունք են, նրանց ցանկությունների ու երազանքների արտահայտությունը: Առօրյա դժվարություններից կտրվելու միջոցը երգն ու պարն էր:

Տարեց կանանց ներկայությունը պարտներում երեք նշանակություն ուներ. 1. գալիս էին աղջիկ ընտրելու իրենց տղաների համար, 2. սովորեցնում էին պարեր, 3. սովորեցնում էին մանիներ:

³ Ռոզա Մեղրակի Գևորգյան, ծնվել է 1927թ. փետրվարի 18-ին, Շիրակի մարզի Ներքին Ղանլիջա (Վահրամաբերդ) գյուղում, Մուշի Ռուստամ Գետուկ գյուղից գաղթած Մեղրակ Մանուկյանի ընտանիքում: Երգելու շնորհքը ժառանգել է հորից: Հայրը լավ ծայն է ունեցել, երգել է թուրքերեն, հիմնականում աշուղ Ղարիբի հեքիաթները:

Նորիկ (Նուռիկ) Մուշեղի Հովհաննիսյան, ծնվել է 1933 թ., Շիրակի մարզի Վահրամաբերդ գյուղում: Բնիկ Ներքին Ղանլիջեցի հորից՝ վարպետ Մուշեղից է ժառանգել երգելու ընդունակությունը:

Վեռա Սմբատի Հարությունյան, ծնվել է 1929 թ., Շիրակի մարզի Դուզբյանդ (Ախուրյան) գյուղում: Երգելու շնորհքը ժառանգել է տրակտորիստ հորից: Խաղիկների մեծ մասը նա սովորել է Վահրամաբերդում:

Ավագ սերնդի փորձված ներկայացուցիչները ստուգում էին խաղիկների կատարումը և ուղղություններ տալիս: Շատ ջերմ ու անկեղծ էին գյուղի երիտասարդների փոխհարաբերությունները: Դրանք ավելի հստակորեն դրսևորվում էին ուրախությունների ժամանակ և հատկապես աշխատանքի մեջ: Որոշ խաղիկներում աղջիկներն իրենց սիրահետող տղաների հետ հունորով երկխոսության մեջ են մտնում:

*Հերիք խոսաս ըծերեն,
Կլրմանիս քոռ մկներեն:*

*Ջերիս բերանը պուտ-պուտ,
Տղոնցը կանչեմ կուտ-կուտ:*

*Հերիք խոսաս գյավազա,
Լոզրդ բերնեղ կվազա:*

*Ելա երդիկ խոտ քափի,
Քեզ մե խնձորով խաբի:*

*Հերիք խոսաս, հեր ունիմ,
Ամեն մազիս տեր ունիմ:*

*Տղա՛, արի՛ բան ըսեմ,
Քյանքյուղ օսկուց հուսեմ:*

Շատ մանիներ ունեն առած-ասացվածքային բնույթ, որոնք մինչև հիմա օգտագործվում են առօրյա-խոսակցական լեզվում, բայց ոչ որպես խաղիկ.

*Տեզոն օր հարսին ուզե,
Շամացույցը կդգե:*

*Աղջիկն օր մորեն կեղնի (կծնվի),
Տվեք գլխուն քող մեռնի,*

*Օսկին ի՞նչ է, մանդրը է,
Բանըմ օր գինը ծանդրը է:*

*Տղեն օր մորեն կեղնի,
Թող երկան արև էղնի:*

*Աղբուր բխավ՝ ջուրն անուշ,
Ախպոր պայած քուրն անուշ:*

Ստեղծվել են մի շարք մանիներ, որտեղ հստակորեն արտահայտված են սերնդի ու հավատն «առ Ավետարան» (Վահրամաբերդում են տարիներ շարունակ պահվել «Կարմիր Ավետարան», «Շեկ Ավետարան», և մինչև օրս էլ պահվում են «Նարեկ», «Ճաշոց գիրք» սուրբ գրքերը):

*Արև դրբավ գերանին,
Մեռնիմ ավետըրանին,*

*Մազերս հուսի, ուխտ էրի,
Ախպրտանցս ջուխտ էրի:*

*Ավետըրան ուխտ էրի,
Մրտիս ուզածը ճարի:*

Քիչ չեն նաև զինվոր բալին, զինվոր յարին նվիրված մանիները, որոնք ստեղծվել են բացառապես Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին:

*Ջրի ավազին մեռնիմ,
Գինու կարասին մեռնիմ,
Բանակ գնացող յար ջան,
Մրտիդ մուրազին մեռնիմ:*

*Յար ջան, արի՛, մի՛ գնա,
Դույնեն մեզի չի մնա,
Դույնի մաղ մալ չեղավ,
Շեզոն ընձի յար չեղավ:*

*Դանակը բողկից ելավ,
Իմ յարը պոկից ելավ:*

*Միրել եմ, սաղաստ է,
Անուշ յիզուն բաղաստ է:*

*Կայնա քարին դուշ էղա,
Անտեր չոլին դուշ էղա,
Կորցրել եմ քառլանս,
Կանչի, մալամիշ էղա:*

*Հանդը նստել եմ քարին,
Նամակ գրեմ իմ յարին,
Օր կարդա ու ուրխընա,
Մինչև կատարվի քարին:*

Միայն պարտներում, հարսանիքների ժամանակ չէ, որ ստեղծվում ու կատարվում էին մանիներ: Դրանք ծանր աշխատանքից հոգնած գյուղացուն սթափեցնում և մի պահ կարում էին առօրյա հոգեբանից իրենց երգով ու պարով: Բազմիցս ականատես եմք եղել, թե ինչպիսի թարմություն էր բերում երգը հոգնատանջ գյուղացու աչքերին.

*Անձրև էկավ՝ հով կենե,
Կարկուտն էկավ՝ սով կենե,
Քաղըրցի աղջիկ եմ ես,
Ընձի գեղ տեղ մի՛ տանի:*

*Քաղբեն էկան սելերը,
Կասեմ չուկուս քելերը,
Քաղբեն էկան՝ լամպը վառ,
Ջինսը հարցու՝ աղջիկն առ:*

Մերս ընծի բերել է,
Միպտակ բալու էրել է:

Քյաշկա բալու մեռնեի,
Մորս մրտից ելնեի:

Խնճոր քցի ֆոֆոաց,
Թուշդ խաճի մրմնաց:

Մերս ընծի բերել է,
Միպտակ բալու էրել է:

Մերս կերավ կծու ախի,
Ընծի բերավ խաղ ըսող:

Լուսնակ գիշեր դուրս ելա,
Լուսնակն անուշ կցուլա:

Բարակ առուն ջուր գուկա,
Աղջիկ տղի դուր գուկա:

Բանասաց Ռոզա Գևորգյանը մի դրվագ պատմեց իր կյանքից. «Մեր գեղի Միսակի Մերոժը ընծի կսիրեր, բայց հորըս վրա առաջին մատերյալ գրողը Մերոժի հերմ էր, հազար տարի անցնիք, ես ըրոր չէի առնի: Իմ անընիս աղջիկ առավ, օր միշտ Ռոզա ծվար: Ընծի էլ նշանին, տվին Հովհաննեսին: Հովհաննեսն էլ պատերազմի վախտը կարտու էր տեղափոխել, պակտորդ էր տվել, բռնել էին: Ինքը բանտը՝ ընծի նշանին: Մերոժն էլ թողավ կնկան, յուր չգնաց հետը: Մե անգամ պարտուն էին տարել ընծի. թագա հարս էի: Մերոժն էլ էր ըղեղ: Խաղ ըսողին խրատ տվավ, էն էլ երգեց.

– Մարից իջավ ուռավոր,
Աղջի մարդդ բռնավոր:

Արիենը զգաց, օր ընծի կսե, պատասխան տվավ.

– Ուռի ծառը բար չունի,
Օրբներին յար չունի»:

Խաղերի մեջ անդրադարձված իրականությունը գյուղաշխարհն է՝ գրեթե բոլոր բնորոշ կողմերով: Խաղերն ընդգրկել են հեղինակների առօրյան ու միջավայրը, աշխատանքային գործունեությունը, գյուղացուն շրջապատող բնությունը:

Հայ երգային բանահյուսությունը հարուստ է ու բազմաբովանդակ: Երգաշարերի մեջ թեմատիկ հատկանիշների հիման վրա խմբավորված երգերը կարծես վերածվում են աշխատավոր մարդուն ձոնված պոեմի:

ЛИРИЧЕСКИЙ ФОЛЬКЛОР с. ВАГРАМАБЕРД

____ Резюме ____

____ А. Галстян ____

Творческая фантазия армянского крестьянина богатая, песни сопровождали его повсюду. И сегодня в песенном фольклоре большое место занимают лирические песни, которые называются *мани* (частушки). С целью сбора и сохранения песен этого жанра, мы записали около 100 мани в селе Ваграмаберд. Характерным для этих песен является богатство тематики (светлая любовь, грусть, забавные шутки и т.д.), а также выразительность их содержания.

Լիլիթ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ

ԼՐԱԳՐՈՂԱԿԱՆ ԺԱՆՐԻ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՉ

«Ժանր» հասկացությունը ծագել է ֆրանսիական կլասիցիզմի զարգացման փուլում (XVII դ. կեսեր), թեև այն չտարբերակված ձևով գոյություն է ունեցել ավելի վաղ:

Ժանրային բաժանումն ի սկզբանե հատուկ է եղել մշակույթին: Մշակույթի, գրականության և ժուռնալիստիկայի զարգացման պատմության ընթացքում ժանրի հասկացությունը մշտապես փոփոխվել է: Մշակույթի ասպարեզում ժանրը գեղարվեստական ստեղծագործությունների հավաքածու է, որն առանձնանում է մի շարք յուրահատկություններով: Այստեղ ժանրերն ընդունված է բաժանել՝ հաշվի առնելով երեք գործոններ՝ ստեղծագործության թեմատիկան, կառուցվածքը, ֆունկցիան: Մշակույթի զարգացման փուլերի վերլուծությունը հանգեցնում է այն եզրակացության, որ ժանրային տրոհումը պատմական զարգացման արդյունք է: Գրականության մեջ առանձին ժանրեր են կազմում վեպը, կատակերգությունը, սիրավեպը, գովերգը, մելոդրաման, պամֆլետը, պոեմը, պատմվածքը, ֆելիետոնը, բանաստեղծությունը և այլն: Գրանցից յուրաքանչյուրն ունեն իրենց հատուկ արտահայտչամիջոցներ ու նպատակներ, բայց և անժխտելի ընդհանրություններ: Պոեմն ինքնուրույն ժանր է, բայց ոչ մի գրականագետ չի կարող ժխտել, որ այն պարունակում է բանաստեղծության, վեպի, պատմվածքի և այլ ժանրերի տարրեր: Ժանրերը երբևէ սահմանազատված չեն եղել երկաթյա վարագույրով: Դրանք անընդհատ ներխույսվել են իրար առաջացրել բոլորովին նոր ժանրեր:

XVII դ. ակադեմիական մշակույթի տեսաբանները տարբերակել են «բարձր» և «ցածր» ժանրեր՝ հիմք ընդունելով ստեղծագործության թեման և սյուժեն: «Բարձր» էին համարվում պատմական և առասպելական սյուժեներով կերտված գործերը: Բնությունն ու մարդուն ներկայացնող ստեղծագործությունները դասվում էին «ցածր» ժանրերին: Իռլանդիայում Բոդոքական եկեղեցին XVII դ. դեմ էր «ցածր» ժանրերին՝ բնանկարը, դիմանկարը, նատյուրմորտը համարելով գոեհկություններ: Բայց ժամանակն ասպացուցեց, որ հենց այդ թեմաներն են արվեստագետին բերում հաջողություն և ճանաչում: Նույն կերպ այսպես կոչված «բարձր» ժուռնալիստիկայի՝ մանր թերթերի դարաշրջանում Բենդոլֆ Հեռստն առաջինը խախտեց փոքրամասնության համար տեղեկատվություն տարածելու քարացած նորմը: Նա սիրում էր կրկնել, որ մարդուն հետաքրքրում է հինգ բան. ինքը, ուրիշները, շրջապատող աշխարհը, որտեղից է ինքը, և ինչ է իրեն ասավում:¹ Դրանք իզուր ասված խոսքեր չէին: Հեռստը սկսեց հասարակ մարդկանց հետ խոսել նրանց լեզվով և իր «հավատամքով» անցում կատարեց մանր թերթերից դեպի հանրաճանաչ հրատարակությունների դարաշրջան՝ ձեռք բերելով ընթերցողների հսկայական լսարան:

Հրապարակախոսական ժանրերը ձևավորվել են մշակութային և, առաջին հերթին, գեղարվեստական ժանրերի հիմքի վրա: Գրականագիտության մեջ ժանր հասկացությունը բացատրվում է իբրև «գեղարվեստական բանահյուսության զարգացման գործընթացում ձևավորված ստեղծագործության տիպ»:²

Արդի հայ ժուռնալիստիկան, հետևելով ամերիկյանի զարգացման ուղուն, կարծես թե միտում ունի վերանայելու նախադեմոկրատական ժուռնալիստիկայից ավանդված ժանրային համակարգը: Ներկայիս ամերիկյան ժուռնալիստիկան ընդունում է նյութերի մատուցման երկու եղանակ՝ տեղեկատվություն և վերլուծություն, ընդ որում, կարելիորելով ոչ թե նյութի մատուցման ոճային առանձնահատկությունները, այլ նպատակային խնդիրները: Սակայն, ինչքան էլ վերջինս համոզի, թե ժանրերն այլևս անցյալ են, այնուամենայնիվ, դրանք օբյեկտիվ իրողություն են, քանզի բոլոր ժուռնալիստական նյութերն ունեն յուրահատկություններ, որոնք դրանց միավորում են այս կամ այն ժանրային խմբում և տարբերակում մյուսներից:

Մովորաբար ժուռնալիստական նյութերը ժանրերի են տրոհվում մի շարք առանձնահատկություններով: Տեսաբանների մոտ չկան ժանրային սահմանման խիստ

¹ Журналист, декабрь, 2000, стр. 16.

² Введение в литературоведение (под ред. П. Поспелова), М., 1983, стр. 286.

տարբերակված չափանիշներ: Մա էլ ժուռնալիստիկայում ժանրային բազմազանության պատճառն է: Տարբեր ժուռնալիստական երկերը միավորող սկզբունքները կոչվում են ժանրային սկզբունքներ, իսկ դրանցով միավորվող խմբերը՝ ժանրեր:

Ինչպես ընդունված է ասել, ժանրերից դուրս ժուռնալիստիկա գոյություն չունի:³ Ժամանակակից ժուռնալիստիկայի տեսությունն առանձնացնում է ժանր ձևավորող մի քանի գործոններ, որոնք են՝ հրապարակման օբյեկտը կամ առարկան, հրապարակման նպատակը և հրապարակման ոճը կամ արտահայտչամիջոցները: Հրապարակման առարկա կարող են լինել իրադարձությունները, ամենատարբեր իրադրությունները, գործընթացները, անհատները, նրանց խմբերը և այլն, մի խոսքով, շրջապատող իրականությունը: Ժանրեր ձևավորող կարևոր գործոն է հրապարակման նպատակը: Եթե մի հրապարակման նպատակն է ուղղակի տեղեկացնել հասարակությանը կատարված իրադարձության մասին, ապա մյուսը նպատակ ունի վերլուծել այն, բացահայտել բոլոր հանգուցային պահերը, վերականգնել նրանում առկա տրամաբանական կապերն ու հետևանքները: Երրորդի նպատակն է՝ իրականությունը ներկայացնել գեղեցիկի օրենքներով՝ օգտվելով գեղարվեստական արտահայտչամիջոցներից:

Ժուռնալիստիկայում ընդունված է կիրառել օբյեկտիվ իրականությունն արտացոլող երկու հիմնական մեթոդ՝ ճանաչողական (փորձագիտական) և գեղարվեստական: Փորձագիտական մեթոդներից է հետևելը, որն իրականության ճանաչողությունն է անմիջական զգայական ընկալման միջոցով: Այդ մեթոդի տակ նկատի է առնվում՝ փաստաթղթերի վերլուծությունը, հարցումը, գրույցը, հարցազրույցը, անկետավորումը և տրամաբանական ճանաչողությունը (եզրահանգում, վերլուծություն, համադրում): Գեղարվեստական մեթոդի նպատակն է՝ տալ ոչ թե օբյեկտիվ իրականության ճշգրիտ պատկերը, այլ նրա արտացոլումը հեղինակի մտածողության ու երևակայության մեջ:

Ժանրերի տարբերակման մեջ պակաս կարևոր չեն դրանց ոճական առանձնահատկությունները, որոնցով ձևավորվում են փաստագրական, վերլուծական և գեղարվեստահրապարակախոսական նյութեր: Փաստագրական նյութերի նպատակն է՝ արձանագրել կատարված փաստը, շարադրել իրադարձության մանրամասները: Մրանց բնութագրական է շարադրման պաշտոնական ոճը, նախադասությունների կայուն շարադասությունը, լիմաստ բառերի կիրառությունը: Փաստագրական նյութերում չկան սուբյեկտիվ մոտեցում, վերլուծություն ու մեկնաբանություն: Այլ խոսքով՝ դրանք տեղեկատվական խմբի նյութերն են, որոնք մոտավորապես համապատասխանում են այս բանաձևին. «Ես այնտեղ եղել եմ, ես դա տեսել եմ, դա այսպես է տեղի ունեցել»:

Ինչպես ժուռնալիստական ցանկացած ստեղծագործության, այնպես էլ վերլուծական նյութերի հիմքում ընկած են փաստերը, որպես նրանց հիմնարար ատաղձ: Ժուռնալիստիկայում փաստերը սրբազան են, մեկնաբանությունները՝ ազատ: Տեսությունը հայտարարում է՝ փաստերը խոսում են իրենք իրենց: Պրակտիկան հակաճանաչում է՝ փաստերը խոսեցվում են ժուռնալիստի կողմից: Օրինակ, Տիգրան Կարապետյանի այցելությունները գյուղեր ԱԼՄ-ն ներկայացնում է իբրև հումանիստական և իր տեսակի մեջ հերոսական քայլ, մինչդեռ մյուս լրատվամիջոցները լրության են մատնում այդ փաստը, իսկ կուլիսների հետևից հնչում են ծաղրի ու հեզմանքի նոտաներ:

Վերլուծական երկերում առաջին պլան է մղվում հեղինակային ես-ը, նրա սուբյեկտիվ մտածողությունը: Դրանք կառուցվում են հիմնականում ազատ շարադասությամբ, հրապարակախոսական ոճին բնորոշ լեզվական միջոցներով: Վերացարկվելով փաստերից՝ լրագրողը դրանց հիման վրա կատարում է տրամաբանական եզրահանգումներ: Դա համապատասխանում է մոտավորապես այս բանաձևին. «Ես տեղյակ եմ դրանից, իմ կարծիքով, դա այսպես է եղել, ես դրա պատճառներն այսպես եմ տեսնում»:

Գեղարվեստահրապարակախոսական նյութերը տեղեկացնելուց, պրոպագանդելուց, կրթել լուսավորելուց զատ կատարում են մեկ այլ գործառույթ՝ պատճառում են գեղագիտական հաճույք: Մրանք գրվում են գեղարվեստական ոճով, հավասարապես օգտվում են կայուն և շրջուն շարադասության ընձեռած հնարավորություններից, լիմաստ բառերի կողքին գործածում են հուզական արտահայտչամիջոցներ, որոնք

³ *И. К у з н е ц о в, Учебник по информационно-аналитической работе, М., 2001, стр. 67.*

խոսքը դարձնում են զգացմունքային և պատկերավոր: Դրանք իրականության արտացոլումն են գեղեցիկի օրենքներով: Այսպիսի նյութերում առաջին պլան է մղվում նկարագրողական գործառույթը՝ իր հաջողությունը մեծապես պայմանավորելով հեղինակային գրչի վարպետությամբ:

Գեղարվեստահրապարակախոսական և գեղարվեստական նյութերն ունեն մի շարք նմանություններ ու տարբերություններ: Դրանք ընդհանուր են նրանով, որ երկուսին էլ բնորոշ է պատկերավոր ոճը, երկուսն էլ գեղարվեստորեն ներկայացնում են իրականության դրսևորումները: Մակայն, եթե գեղարվեստական ստեղծագործություններում առավելագույն արտահայտչականության հասնելու համար կարող են ընտրվել հորինված հերոսներ և միջադեպեր, ապա գեղարվեստահրապարակախոսական նյութերում դեմքերն ու դեպքերը միշտ իրական են: Դա համապատասխանում է այս բանաձևին. «Ես տեղյակ եմ դրանց, ես դա այսպես եմ տեսել, ինձ դա այսպես է թվացել»:

Վերը նշված գործոնների հիման վրա խմբավորվում են ժանրերի մի շարք տեսակներ, որոնք խորհրդային ժողովրդատիկայում ընդունված էր բաժանել երեք հիմնական խմբի և տասներեք տեսակների. 1. տեղեկատվական (լուր, հարցազրույց, հաշվետվություն, ռեպորտաժ), 2. վերլուծական (թղթակցություն, հոդված, նամակ, բաց նամակ, տեսություն, մամուլի տեսություն), 3. գեղարվեստահրապարակախոսական (ակնարկ, պամֆլետ, ֆելիետոն):

Արդի ժողովրդատիկայի տեսությունն առաջադրում է ժանրերի տարբեր սահմանումներ: Եթե Վ. Սոլգանիկի բնութագրմամբ՝ ժանրը նկարագրման միջոց է, մոտեցման ձև, իրականության հանդեպ վերաբերմունքի արտահայտություն,⁴ ապա Մ. Բախտինի կարծիքով՝ ժանրը գրականության զարգացման գործընթացում նաև ստեղծագործական հիշողության չափանիշ է:⁵ Նկատենք, որ գործնական ժողովրդատիկայում շատ ավելի դիմամիկ է, քան նրա տեսությունը, ուստի վերոնշյալ ժանրային բաժանումը հիմնական է, բայց ոչ վերջնական: Ինչպես նշում է Մ. Շոստակը, տեղեկատվական կոչված հաշվետվության, ռեպորտաժի, թղթակցության և հարցազրույցի ժանրերը հաճախ դուրս են գալիս տեղեկատվականի սահմաններից և դառնում վերլուծական:

Ի դեպ նշենք, որ նախկինում, ի տարբերություն մշակույթի այլ տեսակների, ժողովրդատիկայում անցանկալի են համարվել ժանրային սահմաններից կատարվող շեղումները: Եթե գեղարվեստում ժանրերի փոխներթափանցումները պայմանավորված են պատմական իրողություններով և անխուսափելի են, ապա ժողովրդատիկայում ժանրի «մաքրությունը» որակի չափանիշ է եղել: Հատկապես խորհրդային շրջանի ժողովրդատիկայում ժանրերի սահմանների անորոշությունը բնորոշ է եղել բուլվարային մամուլին և ցածրորակ ռադիո-հեռուստատեսային ծրագրերին: Ժանրային ներհյուսումները, Ն. Կոզլովայի կարծիքով՝ ձևակերպման առումով ժողովրդատիկայում են անճշակության, քանգի քչերն են օժտված արտահայտման խառը ձևերի ներդաշնակ ներհյուսման տաղանդով:⁶

О ПОНЯТИИ ЖАНРА В ЖУРНАЛИСТИКЕ

___ Резюме ___

___ Л. Киракосян ___

В последнее время все чаще слышатся голоса о необязательности жанровой палитры, так как армянская журналистика развивается по стопам американской, где понятия жанра давно уже размыты. Но анализ журналистских материалов доказывает, что во всех материалах имеются характерные черты, которые формируют тот или иной жанр. К тому же, именно выбор жанра – этой определенной, обладающей устойчивыми признаками формы отражения социальной действительности, помогает плодотворнее работать над материалом, отбором фактов, трактовкой явлений.

⁴ Н. К о х т е е в, В. С о л г а н и и к, *Стилистика газетных жанров*, М., 1978, стр. 9.

⁵ М. Б а х т и н. *Проблемы поэтики Достоевского*, М., 1972, стр. 179.

⁶ Н. К о з л о в а, *Глобализм дореволюционной публицистики*, М., 1999, стр. 1.

S U M M A R Y

S. Petrosyan. URARTIAN DIVINITIES OF GRAIN. Elipuri, Taraini, Adaruta and the divinities of Urartian Pantheon, are of Indo-European-Armenian origin. In the theonym *Elipuri the following Indo-European (IE) roots are to be defined: *el “to rise, to grow” and *p(h)ur “wheat”. The theonym *Tara-ini is based on the IE root *tr̥s “to get dry, to wither” and the suffix –in(i). The theonym Adaruta consists of three components: *ad-ar-uta. The first of them is identical with IE *Had “grain”, the second and the third ones are also of IE origin. In the theonym Irmušini we define the IE root *r̥ “to rise, to revive”, the component-uš of unknown etymology and the suffix –in(i).

L. Petrosyan. ABOUT THE RELATION OF THE ROYAL DYNASTY OF PONTUS AND THE DYNASTY OF GOGARENA BDESHKH. According to Movses Khorenatzi, the founder of the dynasties of Gogarena Bdeskh and Pontus Kings was Mithridates, who was the General of the last king of Achaemenid dynasty Darius III. (“The History of Armenia”, II, 8; II, 11; II, 18; II, 44). His son was also Mithridates, who was sweetly called Azo. Azo was considered the governor of Cartli (Iberia) and the King’s son of the country Arian-Cartli. That country is identical with the ancient Ariana (today’s Iran).

A. Xudaverdyan. APROPRIETNESS OF GEOGRAFICAL MUTABILITY OF THE CRANIUM FEATURES IN THE TERRITORY OF THE CAUCASUS, FRONT AND MIDDLE ASIA, EUROPE, INDIA AND NORTH AFRICA IN THE EARLY BRONZE EPOCH. The presented article carries out historical studies of the anthropological material found from the monuments of the Early Bronze Epoch in Armenia. Complex characteristics of certain ethnic groups of the Caucasus, Europe, Front and Middle Asia, India and North Africa are given based on the cranium features. The geographical method was used in the studies which will further the solution of the problems under discussion. The studies of the cranium discovered three ethnic groups. Migration phenomena of scanty ethnic groups were found out.

S. Petrosyan, Ts. Petrosyan. ANCIENT DIVINITIES OF ARTAMET. In the days of Ishpuini, the king of Urartu (825-810 BC), Artamet was the centre of the cult of the divinity pair *Art (The Sun, the God of the Sun) and Astghik (planet Venus, the Goddess Venus). The name of the God of the Sun (*Art) lines in the basis of such toponyms as Artamet and Zard-*z-ard, as well as the word ^DArtuurasau (<* Artu_uarasi), i.e the name of the marksmen-guardians of the God of the Sun.

A. Gevorgyan. THE PROBLEMS OF REORGANIZATION MUNICIPALITY AUTHORITIES OF TRANSCAUCASUS IN 1917 (DURING THE PROVISIONAL GOVERNMENT IN RUSSIA). The measures taken by the Provisional Government of Russia to reorganize municipal authorities in Transcaucasia with the purpose aimed at their reinforcement were of great political importance. On June 1, 1917 The Provisional Government of Russia adopted a resolution to organize a special Commission to elaborate of complex program for reformation of municipal authorities in Transcaucasia. The commission considered it necessary to change administrative borders in Transcaucasia, for what the Conference attached to Ministry for Internal Affairs of Russia was responded with affirmative answer. Pass a decision take as a principle of administrative re-division of territory to put ethnic principle. In 1917 influential national-political circles of Transcaucasia (particularly The Armenian Revolutionary party of Dashnaktsutyun, The Georgian Mensheviks and Tatars Musavat Party) were of quite opposite opinions concerning the re-division of Transcaucasia. It made the political situation tense and relations between the nationalities of Transcaucasia more acute. Their political maximalism each of others made it impossible to achieve a compromise between ethnic groups, and became the reason of the military conflicts in Transcaucasia in 1918-1920.

K. Aleksanyan. PROVINCE ALEXANDRAPOL IN THE TIMES OF ESTABLISHMENT OF THE SOVIET POWERS. In April of 1921, after the departure of the Turks, the population of Alexandrapol region carried all the burden of the Soviet Government formation: military communism, the mass confiscation of the peoples possessions to feed The Red Army, even transfer to NEP doesn’t exclude confiscation. The communist Party uses the situation with the aim of confirming its policy; blames the Soviet Governmental Authorities for the complaints saying that they pursued a wrong policy. Gradually the works of the Soviet Authorities are being dismissed, they are mostly intellectuals, many of them are arrested.

All this ensures the victory of the CP, the elections of the Soviet Governmental Authorities thus creating certain foundation for the monarchy of the CP.

K. Bazeyan. THE CRAFT OF THE 19th CENTURY ACCORDING TO HAND-WRITTEN WORK "WHAT WE INHERITED" BY ATRPET. In the article the analyses of the political statesman Atrpet's manuscript "What we inherited" is considered. The manuscript is devoted to his birthplace Kars. The author thoroughly represents the crafts and business spread in the city, the craftsmen and their societies, the enlargement of the crafts, the output and realization of the products. The author gives interesting and unique information about the customs and every-day life of the city.

G. Aghanyan. THE CHANGE IN THE TYPES OF TRADITIONAL CRAFTS IN ALEXANDRAPOL-LENINAKAN (the second of the 19th century and the first half of the XX century). The causes and results of the change in the types of traditional crafts are considered in this article. At the end of the 19th century and at the beginning of the 20th century in Alexandrapol-Leninakan certain fundamental changes took place, which influenced greatly on the economical and cultural complex of the town. Under the continual pressure of the Russian and later Soviet government traditional crafts disappeared or underwent considerable changes and the craftsmen changed their qualification.

H. Harutunyan. REFLECTIONS OF TRADITIONAL ARMENIAN WEDDING CUSTOMS IN WORKS OF HOVHANNES TOUMANYAN. The paper discusses the evidence of ethnographic realities in poetry and prose of the prominent Armenian writer of the late 19th – early 20th centuries – Hovhannes Toumanyán. Being a native of the rural province of Lori Toumanyán depicted picturesque details of traditional Armenian customs, popular sports and behavioral modes in a number of his works, describing the marriage and wedding ceremonies, as very important village-wide events. His representation of the social roles, the age and gender relations among Armenian villagers are completely realistic and have numerous parallels in contemporary ethnographic records.

K. Sahakyan, R. Hovhannisyán. THE ENERGY OF THE CONFLICT AND PSYCHO REGULATION IN THE COMMUNICATIVE PROCESS. Objective and subjective factors of the conflict are distinguished in the conflict situation. The energy plays a considerable role in the dynamic process of the conflict. Our aim is to settle a conflict situation in a peaceful way. The process of psychoregulation contributes to the process of exposure and working out anticonflict means which bring forth a relative balance of an individual.

L. Yeganyan. EXCAVATIONS OF METS SEPASAR IN 2006. In 2006 the excavations of a multilayer settlement Mets Sepasar were continued. During the excavations a sanctuary was partly unearthed as well as a more precise correlation of the middle and early bronze age walls was made. The wolf sacrifice found on the clay floor of the sanctuary is of special interest. The roots of the ritual that go back to the 3d mill. B.C. (Indo - European traditions) may be of a significant importance when trying to determine the tribes inhabiting the territory of Mets Sepasar. The middle bronze age burial chamber found under the floor of the 3rd mill. B.C. room proves that there was a necropole after the 2 mill. B.C. settlement. The archeological material of Mets Sepasar is very rich and various: ceramics, bronze objects, flint, bones, volcanic glass, etc. The osteologic material is also rich: horse, wolf, dog, swine, cow, sheep, etc. The presence of horse bones among the material is also of great importance when determining the domestication of horses. The archeological investigation of the monument gives us extra important information about the material and spiritual culture of Shirak

H. Khachatryan THE EXCAVATIONS OF THE SETTLEMENT NEAR AIKADZOR ON 2005. In 2005 our archeological expedition continued the excavations of the Ani suburb near village Aikadzor. The main activity was on the opposite terrace of the two-storey cave complex 1 (northern part). In the terrace there were found several late reconstructions and 3 barns for grain (first period). After removing a layer of sand in the northern part near the holly place (cave 2) we've found a large cave consisting of 2 rooms (cave 2). The excavations showed that the cultural layer in front of this cave is 3 meters. During the excavations there were found iron and stone-made tools, kitchen and high-quality ceramics as well as some fragments of glaze ceramics with some symbols on it. The unearthed copper and silver Mongolian and Byzantine coins, anthropomorphic salt-shaker with raised decor (a circle of 6 dancing human figures), fragments of burned bread (Lavash-armenia traditional bread) are of special interest. The above mentioned salt-shaker (the only one dating back to middle ages) proves its local origin.

H. Harutunyan. THE MUSICAL INSTRUMENTS IN ANCIENT ARMENIAN ARMY. Important information about the musical instruments used in military campaigns is preserved in written historical sources of Medieval Armenia. Collecting and systematization of this information suggests that wind, string and percussion instruments have been used in the Armenian army since

ancient times. In some sources there is instrument studying information which can play an important role in etymological researches.

M. Navoyan. ANANIA SHIRAKATSI'S HARTSNAKARG OF REBORN IN THE CONTEXT OF ARMENIAN HYMN DEVELOPMENT. The formation process of Armenian Hymnarium, in the genre of the canon in particular, starts from the 4th-5th centuries. The canticles of Hartsnakarg which are considered to be written by Anania Shirakatsi (7th c.) take an important place among other psalms. These cycles of sacred songs have intermediate role in the historical process of the development of the canon genre in the Armenian hymnography.

S. Melkonyan. USE OF PARALLEL NEGATIVE FORMS OF SUPPOSITIONAL MOOD IN THE WORKS BY H. TOUMANIAN. The use of negative forms of suppositional mood (չեմ կարդալ, չեմ գրիլ - չեմ կարդա, չեմ գրի) is conditioned by the state of development of literary Western Armenian and is not a result of an individual approach. These parallel forms are not accurately reflected even in the academic editions of the author's works. Inaccurate presentation of some negative forms of suppositional mood of the verbs of "Ե" conjugation (չեմ միարարնիլ instead of չեմ միարարնիլ) results in ambiguity and misunderstanding of the meaning expressed by Toumanian.

M. Khachatryan. MEANS OF FIGURATIVE STYLE IN V. SHUSHANYAN'S "PAINFUL YOUTH". The article reveals the national-liberation role of the mother tongue for the whole orphan deserted generation in the post revolutionary period. In this respect the spiritual image of Armenia is emphasized. Another peculiar feature is the specific linguistic culture in which this highly-valued autobiographic work of art is written. The painful loss of native home, the past is, decorated with dreamy colours and for creating this image the writer uses various figurative linguistic means. The main stylistic feature of the short story is exactness of belles-lettres style and figurative thinking.

A peculiar attention is paid to the artistic use of metaphors, similes, epithets which make the novel so valuable and moving.

L. Avetisyan. SYNONYMY IN COMPARATIVE PHRASEOLOGICAL UNITS OF MODERN ARMENIAN LANGUAGE. Comparative Phraseological units are actively synonymized. According to their semantic and usual-stylistic aspects, the synonyms in phraseological units are distinguished by adequate, inadequate and stylistic ones. The synonyms of comparative phraseological units are in the same function as the parts of speech. In modern Armenian language verbal, adjectivized and adverbial synonyms of comparative Phraseological units are met.

A. Avagyan. INTERROGATIVE SENTENCES IN THE PROSE OF V. ANANYAN. V. Ananyan has successfully used not only the three types of Interrogative sentences (affirmative, alternative and rhetorical) but also due to his specific approach to linguistics he input new patterns – double angle and poly angle affirmative sentences, as well as apprehensive interrogative sentences. Owing to the specific national approach to the linguistics, the writer could apply various forms of Interrogative sentences that help to create characters and a unique prosaic atmosphere in his novels.

S. Grigoryan. CAPABILITY OF WORD-FORMING ELEMENTS TO EVOKE CONNOTATION IN ENGLISH ANTHROPONOMICAL VOCABULARY. The article is devoted to the investigation of those word-building means which evoke or directly express emotion and evaluation as part of the connotational meaning. The material under study – the anthroponomical vocabulary of the English language which belongs to the colloquial layer of the language, is a rich source for such an investigation.

G. Khachikyan. THE REFLECTION OF THE NATIONAL-LIBERATION STRUGGLE IN AVETIS AHARONYAN'S PROSE (STORY "HAY"/"THE ARMENIAN"/). The national-liberation struggle of Western Armenians was expressed in Aharonyan's prose first in the series of stories "On the Way to Freedom" later in the collection under the same title. The philosophy of national-liberation struggle expressed in Aharonyan's prose was formed under the influence of some ideas of the founder and theoretic of "Dashnaktsutyun" party C. Mikaelyan as well as German philosopher F. Nitshe. From the point of view of the philosophical content of has a program significance. In this story, written in the spirit of Neoromantism the writer expresses and bases the idea of struggling against unchangeable seeming fate.

A. Boyajyan. SOME SOCIAL-ECONOMICAL DEVELOPMENT PROBLEMS IN SHIRAK REGION (Part II). At the end of XX century and at the beginning of XXI century the number of population in Shirak Region especially in cities decreased. In 2001 as compared that of 1988 the number of employed population decreased by 59.9 thousand people, in Gyumri by 45.4 thousand people. So the number of population in Gyumri decreased by 76%. It has its negative influence on the quantity of industrial production in the region. Thus the quantity of goods produced in the Shirak

Region industrial enterprises in 1985 was 13.4% of the whole quantity of mass production in the republic, in 1997-3.2%, in 2003-2.7%. In Gyumri it was consequently 12%, 2.6% and 1.6%.

E. Esayan. TRIALS IN THE ENGLISH LAW (7th -11th c). In Western Europe especially in England, the severe judicial ordeals a spiritual means of punishment of the „Divine Doomt were gradually excluded from the criminal procedure, the non-judicial structure of gaining evidence by severe ordeals was prevented and the process of separating the church from the political power began. The right of carrying on a criminal lawsuit against the criminals was transmitted into the jurisdiction of the secular courts. Meanwhile the court of jurors was formed and founded.

Y. Yapundgyan, G. Salnazaryan. INDEXING PRINCIPALS IN TRANSITIONAL ECONOMICS. To generally characterize and estimate the state of securities market some synthetic showings are used which need information concerning the volume and cost of bargains. Elaborating the information at hand stock exchanges get showings called indexes. Indexes include the volume and cost of bargains. Principles of forming exchange indexes in the countries with transitional economics are considered in the article. Particularly the index ARMEX elaborated by the stock exchange of Armenia is presented. Proceeding from the exchange trade indexes one can get a notion not only of the state of securities market but also of the dynamics of economical development.

R. Mardoyan. PROBLEMS OF PEDAGOGICAL AXIOLOGY IN THE RESEARCHES OF ARMENIAN PEDAGOGUES. For a long time axiological problems used to be considered within the framework of Philosophy. With the advent of pedagogical theory they began to be studied by pedagogues, who investigated the problems of axiology in different periods and with different intensity. The given article considers pedagogical ideas of Kh. Abovian, S. Mandinian, A. Bagatrian from the point of pedagogical axiology. Armenian pedagogues of that time considered knowledge, upbringing and education to be of great value. Their pedagogical system is axiological and built on the identity of national values common to all mankind. To solve the problems of modern school is impossible without appealing to the cradle of educational values the formation and development of which was as well affected by the Armenian pedagogues of the 19th century.

N. Hayrapetyan. NEED ANALYSIS IN SPECIALIZED ENGLISH SCHOOLS. This article considers the peculiarities of need analysis in profile-oriented teaching English. It is stated in the article that need analysis is of great importance not only in profile-oriented schools but in profile education too. The role and significance of need analysis in the selection of pupils, in the process of teaching English in specialized English schools is emphasized. The working out and account of the appropriate results of the experiment helps to select academic-methodological sets, academic literature, methods and principles of teaching, to organize academic-methodological work in specialized English schools

N. Adamyan. ORGANIZING AND DEVELOPMENT OF SCHOOL ACTIVITIES IN PRIMARY SCHOOL. The article underscores that when a child begins school his studies become the foremost activity for him. During this activity a child has to overcome some difficulties. The material presented in the article will by all means help the teachers of primary school to organize the studies of their pupils with the help of fruitful means and methods, to arm them with knowledge, skills and abilities.

L. Mkrtchyan. SOME AGE-PSYSHOLOGICAL PECULIARITIES OF SENIOR PRE-SCHOOL AGE. The productivity of the educational process at school and at the teachers are concerned about the age children. The article is about the age and psychological specification of children (5-6 years old), which must be under the attention of not only the parents teachers of the first classes of the educational school.

A. Hayrapetyan. NATIONAL SITUATION OF ALEXANDRAPOLE PROVINCE IN THE 70'S OF THE 19th CENTURY ACCORDING TO THE ARCHIVE DOKUMENTS. Publishing documents that are for both the historians and for the wide range of readers, with some missing and mistakes can be rich informational source about Alexandrapole province of the 70's of the 19th century. The documents included in the research work are chosen from the "Cameral listing" fund and concern to the cameral listing of Alexandrapole province, Yerevan state in 1873. To make the material easy to understand we tried to present in to the readers in two main chapters-"Cameral listing of Alexandrapole province, Yerevan state" and "Statistical information about the inner and outer movings of the Alexandrapole province population a decade before the Cameral listing of Alexandrapole province, Yerevan state".

A. Khachatryan. HE TREASURE OF MONGOLIAN COINS FOUND IN AIKAVAN. In 1980 an Aikavan village resident A. Khlghatian handed in a treasure of 195 mongolian silver coins to the Shirak Regional Museum. The treasure was found during agricultural activities quite

accidentally. The coinage is dated to the second half of the 13th century belonging to Mongolian khans of Gulavuian dynasty: 1. Abagha Ibn Hulaghu (1265-1282) - 25 dirhams, 2. Akhmad Ibn Hulaghu (1282-1284) - 1 dirham, 3. Arghun Ibn Abagha (1284-1291) - 160 dirhams, 4. Keikhatu Ibn Abagha (1291-1295) - 9 dirhams.

The 64 coins of Arghun Khan have Christian symbolism crosses. By analyzing the political and the economical situations of that period we can state that the treasure was buried in 1295-1297 as in 1294 because of the destroyed economy and lack of silver in the treasury they decided to implement paper-made money instead of silver. Besides in 1295 Khazan Khan adopted Islam which became the state religion. After that fact the coins having christian symbolism had to get demonetized. In order to restore the economy Khazan Khan performed reforms giving the people certain privileges... The above mentioned fact could hardly make the people bury the coins.

V. Abrahamyan. ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL DIVISION OF ANI KINGDOM AND ITS POLITICAL SYSTEM. The regional administrative division of the land depends on the social-economic relations at the given period of time. During the period of feudal society a feudal estate was considered to be an administrative unit. Possessing land with the right of ownership in provinces and other countries, the feudals became the full proprietors of these lands. In their domains the feudals were autocratic and managed the administrative, military and juridical activities. During the reign of the Bagratunies besides the old feudal houses that had maintained their existence, new ones appeared. The vassals of the Bagratunies were the Artsrunies, the Pahlavunies, the Apataryans, the Hovnunies, the Gntunies, the Kajberunies, the Gabeghyans, the Sevordies, the Khacheny, Syunyats and other lords. All feudal estates under their possession were separate administrative units.

L. Atanesyan. ARMENIAN MODERN ART AND ART SCHOOL AFTER S. MERKUROV IN GIUMRY. Art School after S.O. Merkurov in Giumry is an appropriate home of national Art which had its specific role and aim from the very beginning of its foundation in 1921. Further creative work of its graduates is very important in the process of development of Armenian Fine Arts. In this article we remember the older generation of the 20th century. They are H. Ananikyan, M. Avetisyan, R. Atoyan, A. Melkonyan, A. Hovanisyan and others. Though they didn't form expressive national art school they led Armenian Art in a new way, gave it new quality, new breath and did a lot in the development of tendency of national art for further years.

A. Markaryan. EASTERN WORKS OF MARIAM ASLAMAZYAN. The seventies are of recognition of Mariam Aslamazyans talent. She travels a lot, opens new countries for herself. Brought up on the traditions of Russian culture, Mariam Aslamazyan was especially sensitive to the East. India, the country of an ancient and original culture becomes her love and object of affection. From her canvases the bright, tropical nature, customs and the way of living of this old civilization, people – beautiful and proud, brave and full of power stand before us. A significant note gives to Mariam Aslamazyans Indian works her special attitude to Indira Gandhi whom she met not once and whom she never stopped admiring.

A. Asatryan. ARTS INSTITUTE OF THE NAS OF RA AND RESEARCH OF TIGRANYANS' WORK (To the 150th anniversary of Tigranyan's birth). One of the most fundamental researches carried out at the arts institute of the National Academy of Sciences (NAS) of RA was dedicated to Tigranyan, the outstanding Armenian composer, the founder of the Armenian professional music. The thesis by Ruzanna Mazmanyan submitted for a candidate of arts' degree was dedicated to Tigranyans' works. For the first time all the aspects of Tigranyan's works were covered in one research: Tigranyan as a composer, musicologist, ethnographer, performer, pedagogue. The importance of this work is still of great value. The arts institute is also engaged in publishing Tigranyan's complete works.

A. Galstyan. THE LYRIC FOLKLORE OF THE VILLAGE VAHRAMABERD. The creative imagination of the Armenian peasants was very rich. The song accompanied them everywhere. Our national habits and songs little by little are buried in oblivion. The task is to find and write down everything that is observed within the people. In this work there are presented nearly 150 mani (songs) from the lyric folklore of the village Vahramaberd.

L. Kirakosyan. ON THE CONCEPTION OF GENRE IN JOURNALISM. Recently opinions have been expressed that the genre variation in Armenian journalism is not obligatory as the latter follows American one where the conception of genre became vanished long ago. But the analysis of the material under discussion proves that there are characteristic features of some genre. Moreover the selection of the genre, the form that reflects certain stable indicators of social reality, helps of to work on the materials, choose facts, interpret phenomenon more productively.

Բ ն վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու ն

Հ ն դ վ ա ծ ն ե ր

Սարգիս ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Հացահատիկի ուրարտական աստվածությունները 5

Լուսինե ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Պոնտոսի արքայական և Գուգարքի բդեշխական տոհմերի ազգակցության շուրջ.....13

Անահիտ ԽՈՒՂԱՎԵՐԳՅԱՆ

Վաղ բրոնզի դարաշրջանում Կովկասի, Առաջավոր և Միջին Ասիայի, Եվրոպայի, Հնդկաստանի և Հյուսիսային Աֆրիկայի տարածքում գանգաբանական նշանների աշխարհագրական փոփոխականության օրինաչափությունները18

Սարգիս ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, Ծովինար ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Արտամետի հին աստվածությունները24

Անդրանիկ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

Տեղական ինքնակառավարման վերակազմակերպման խնդիրներն Անդրկովկասում Ժամանակավոր կառավարության օրոք (1917թ. փետրվար-հոկտեմբեր)32

Կարինե ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ

Ալեքսանդրապոլի գավառը խորհրդային իշխանության հաստատման շրջանում.....38

Կարինե ԲԱԶԵՅԱՆ

XIX դարավերջի Կարսի արհեստներն ըստ Ատրպետի «Ինչ ժառանգեցինք» ձեռագիր աշխատության42

Գրիգոր ԱՂԱՆՅԱՆ

Ավանդական արհեստների փոխակերպումները Ալեքսանդրապոլ-Լենինականում (XIXդ. երկրորդ կես- XXդ. առաջին կես)47

Հասմիկ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Հայոց ավանդական ամուսնահարսանեկան արարողակարգի դրսևորումները Հովհ. Թումանյանի ստեղծագործություններում52

Կարինե ՍԱՀԱԿՅԱՆ, Ռոզա ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Կոնֆլիկտի էներգետիկական և հոգեկարգավորումը հաղորդակցման գործընթացում.....59

Լարիսա ԵԳԱՆՅԱՆ

Մեծ Սեպտեմբերի 2006թ. պեղումները63

Համազասպ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Հայկաձորի քարանձավային բնակավայրի 2005թ. պեղումները.....76

Հասմիկ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ (ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ), Հասմիկ ԱՓԻՆՅԱՆ

Նվագարանները հին հայոց բանակում81

Մհեր ՆԱՎՈՅԱՆ

Անանիա Շիրակացու Հարության հարցնակարգերը հայ հիմներգության զարգացման համատեքստում85

Մենքերիմ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

Ենթադրական եղանակի ժխտական ձևերը Հովհ. Թումանյանի ստեղծագործություններում91

Մարիետա ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Պատկերավորության միջոցները Վ. Շուշանյանի «Մթին պատանություն» վիպակում95

Լիլիթ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

Հոմանշությունը արդի հայերենի համեմատություն - դարձվածային միավորներում100

Արմենուհի ԱՎԱԳՅԱՆ

Հարցական նախադասությունները Վ. Անանյանի վիպական արձակում106

Մահականուշ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Բառակազմական բաղադրիչների հուզագագակալան իմաստ հաղորդելու
 հնարավորությունները անգլերենի անձնանիշ բառերի կազմության մեջ113

Գագիկ ԽԱՉԻԿՅԱՆ

Ազգային-ազատագրական պայքարի գրականացումը Ավետիս Ահարոնյանի
 արձակում («Խայր» պատմվածքը)117

Արտաշես ԲՈՅԱԶՅԱՆ

Շիրակի մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացման մի քանի հարցեր (մաս II)121

Էրեզի ԵՍԱՅԱՆ

Դատական փորձությունները Անգլիայի իրավունքում (VII-XIդդ.)125

Յուդաբեր ՅԱՓՈՒՆՉՅԱՆ, Գայանե ՍԱԼՆԱԶԱՐՅԱՆ

Անցումային տնտեսություններում ինդեքսների կառուցման սկզբունքները131

Ռուզաննա ՄԱՐԴՈՅԱՆ

Մանկավարժական արսիտոգիայի խնդիրները XIXդ.
 հայ մանկավարժների ուսումնասիրություններում.....135

Նաիրա ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

Պահանջմունքների վերլուծությունն անգլերենի
 խորացված ուսուցման դասընթացում140

Նունե ԱԴԱՄՅԱՆ

Կրտսեր դպրոցականի ուսումնական գործունեության ձևավորումն ու զարգացումը..145

Լիլիթ ՄԿՐՏՉՅԱՆ

Ավագ նախադպրոցականի տարիքային-հոգեբանական
 մի քանի առանձնահատկություններ149

Հ Ր ա պ ա ր ա կ ու մ ն ե ր և հ ա դ ո ր դ ու մ ն ե ր

Արմեն ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

Ալեքսանդրապոլի գավառի XIXդ. 70-ական թթ. ժողովրդագրական դրությունն
 ըստ նորահայտ արխիվային փաստաթղթերի153

Համազասպ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Մոնղոլական դրամների գանձ Հայկավանից.....167

Վարդիթեր ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ

Անիի թագավորության (X-XIդդ) վարչատարածքային բաժանումը
 և պետական կարգը169

Լատրա ԱԹԱՆԵՍՅԱՆ

Հայ արդի կերպարվեստը և Գյումրու Ս.Սերկուրովի անվ. նկարչական դպրոցը174

Արաքս ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ

Արևելքը Մարիամ Ալամազյանի կտավներում178

Աննա ԱՄԱՏՐՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտը և Ն. Տիգրանյանի ստեղծագործության
 ուսումնասիրությունը (Ն. Տիգրանյանի ծննդյան 150-ամյակի առթիվ)181

Հասմիկ ԳԱԼՍՏՅԱՆ

Վահրամաբերդ գյուղի քնարական բանահյուսությունը. մանիներ186

Լիլիթ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ

Լրագրողական ժանրի հասկացության շուրջ..... 190

Ամփոփում (անգլերեն)193

Содержание

Статьи

Саргис ПЕТРОСЯН Урартские божества зерна.....	5
Лусине ПЕТРОСЯН О родстве династий Понтийских царей и Гугаркских бдешхов	13
Анаит ХУДАВЕРДЯН Закономерности географической изменчивости краниологических признаков на территории Кавказа, Передней и Средней Азии, Европы, Индии и Северной Африки в эпоху ранней бронзы	18
Саргис ПЕТРОСЯН, Цовинар ПЕТРОСЯН Древние божества Артамета	24
Андраник ГЕВОРГЯН Проблемы реорганизации местного самоуправления в Закавказье в период правления Временного правительства в России (февраль-октябрь 1917г.)	32
Карине АЛЕКСАНИЯН Александропольский уезд в период установления Советской власти	38
Карине БАЗЕЯН Ремесла города Карса конца XIX века по рукописному исследованию Атрпета "Что мы унаследовали"	42
Григор АГАНЯН Видоизменения традиционных ремесел в Александрополе-Ленинакане (II половина XIXв.- I половина XXв.).....	47
Асмик АРУТЮНЯН Проявления традиционной армянской свадебной обрядности в произведениях Ов. Туманяна	52
Карине СААКЯН, Роза ОГАНЕСЯН Энергетика конфликта и психокоррекция в процессе общения	59
Лариса ЕГАНЯН Раскопки с. Мец Сепасар в 2006г.	63
Амазасп ХАЧАТРЯН Раскопки пещерного поселения Айкацзор в 2005 г.	76
Асмик АРУТЮНЯН (СТЕПАНИЯН), Асмик АПИНИЯН Музыкальные инструменты в войске древней Армении	81
Мгер НАВОЯН Арцнакарги воскресения в контексте развития армянского гимнотворчества.....	85
Сенкерим МЕЛКОНЯН Употребление параллельных отрицательных форм сослагательного (гипотетического) наклонения в произведениях Ов. Туманяна.....	91
Маркета ХАЧАТРЯН Изобразительно-языковые средства в языке повести В. Шушаняна "Тяжкая юность"	95
Лилит АВЕТИСЯН Синонимия компаративных фразеологических единиц современного армянского языка.	100
Арменуи АВАГЯН Вопросительные предложения в романической прозе В. Ананияна	106
Саакануш ГРИГОРЯН Коннотативные возможности словообразовательных элементов в организации английской антропонимической лексики	113

Гагик ХАЧИКЯН

Художественное воспроизведение национально-освободительной борьбы в прозе А. Агароняна (рассказ “Хай”)117

Аргашес БОЯДЖЯН

Эрегли ЕСАЯН

Некоторые вопросы социально-экономического развития Ширакского региона.121

Судебные испытания в английском праве (VII-XI вв.)125

Югабер ЯПУНДЖЯН, Гаяне САЛНАЗАРЯН

Принципы индексирования в переходных экономиках131

Рузанна МАРДОЯН

Проблемы педагогической аксиологии в исследованиях армянских педагогов XIX в.135

Наира АЙРАПЕТЯН

Анализ потребностей при углубленном изучении английского языка140

Нуне АДАМЯН

Формирование и развитие учебной деятельности младших школьников.....145

Лилит МКРТЧЯН

Некоторые возрастные-психологические особенности старшего дошкольника149

Публикации и сообщения

Армен АЙРАПЕТЯН

Демографическое состояние Александропольского уезда 70-х годов XIX в. по вновь найденным архивным документам153

Амазасп ХАЧАТРЯН

Клад монгольских монет из Айкавана167

Вардигер АБРААМЯН

Государственный строй и административно-территориальное деление Анийского царства (X-XI вв.)169

Лаура АТАНЕСЯН

Современное армянское изобразительное искусство и художественная школа имени С. Меркурова г. Гюмри174

Аракс МАРКАРЯН

Восток в картинах Мариам Асламазян178

Анна АСАТРЯН

Институт Искусств НАН РА и исследование творчества Н. Тиграняна (к 150-летию со дня рождения Н. Тиграняна)181

Асмик ГАЛСТЯН

Лирический фольклор с. Ваграмаберд, мани (частушки)186

Лилит КИРАКОСЯН

О понятии жанра в журналистике.....190

Резюме (на английском).....193

Contents

Articles

Sargis PETROSYAN Urartian Divinities of Grain	5
Lysine PETROSYAN About the relation of the Royal Dynasty of Pontus and the Dynasty of Gogarena Bdeskhk...13	
Anahit XUDAVERDYAN Approprieties of geographical mutability of the cranium features on the Territory of the Caucasus, Front and Middle Asia, Europe, India and North Africa in the Early Bronze Epoch.....	18
Sargis PETROSYAN, Tsovinar PETROSYAN Ancient divinities of Artamet	24
Andranik GEVIRGYAN The problems of reorganization municipality authorities of Transcaucasus in 1917 (During the Provisional government in Russia).....	32
Karine ALEKSANYAN Province Alexandrapol in the times of establishment of the Soviet Powers	38
Karine BAZEYAN The craft of the pineteen century according to handwriiten work “Whan we inherited” by Atrpet	42
Grigor AGHANYAN The changing of the types of the traditional crafts in Alexandrapol-Leninakan (the second of the XIX century and the first half of the XX century)	47
Hasmik HARUTUNYAN Reflections of Traditional Armenian Wedding Customs in Writings of Hovhannes Toumanyany	52
Karine SAHAKYAN, Rosa HOVHANNISYAN The energetics and psycho regulation in the communicative process	59
Larisa YEGANYAN Excavations of Mets Sepasar 2006	63
Hamazasp KHACHATRYAN The Excavations of the Cave Settlement Near Aikadzor in 2005	76
Hasmik HARUTUNYAN (STEPABYAN), Hasmik APINYAN The musical instruments in ancient Armenian army.	81
Mher NAVOYAN Anania Shirakatsis’ Hartsnakarg of reborn in the context of Armenian hymn development.	85
Seneqerim MELKONYAN Use of parallel negative forms of suppositional mood in the works by H. Tumanian.....	91
Marieta KHACHATRYAN Means of figurative style in V. Shushanyan's, Painful Youth	95
Lilit AVETISYAN Synonymity in Comparative Phraseological Units of Modern Armenian Language	100
Armenuhi AVAGYAN Interrogative sentences in the prose of V. Ananyan	106
Sahakanush GRIGORYAN Carability of word-forming elements to evoke conntation in English anthroponomical vocabulary	113
Gagik KHACHIKYAN The reflection of the national-liberation struggle in Avetis Aharonyan’s prose (story “Khay” / “The Armenian”).....	117

Artashes BOYAJYAN	
Some social-economical development problems in Shirak Region (Part II)	121
Eregli ESAYAN	
Trials in the English Law	125
Yukhaber YAPUNDGYAN, Gayane SALNAZARYAN	
Indexing principles in transitional economics.....	131
Ruzanna MARDOYAN	
Problems of pedagogical axiology in the researches of Armenian pedagogues	135
Naira HAYRAPETYAN	
Need analysis in specialized English schools	140
Nune ADAMYAN	
Organizing and development of school activities in primary school.....	145
Lilit MKRTCHYAN	
Some age-psychological peculiarities of senior pre-school children	149

Publications and Reports

Armen HAYRAPETYAN	
National situation of Alexandrapole province in the 70's of the 19 th century according to the archive documents	153
Hamazasp KHACHATRYAN	
The Treasure of Mongolian Coins Found in Aikavan	167
Vardider ABRAHAMYAN	
Administrative – territorial decision of ani kingdom and its political system	169
Laura ATANESYAN	
Armenian Modern Art and Art School after S.O. Merkurlov in Giumry	174
Araks MARKARYAN	
Estn works of Mariam Aslamazyan	178
Anna ASATRYAN	
Arts institute of the NAS of RA and research of Tigranyans' work (To the 150 th anniversary of Tigranyan's birth).	181
Hasmik GALSTYAN	
The lyric folklore of the village Vahramaberd	186
Lilit KIRAKOSYAN	
On the conception of genre in journalism	190
Summary (in English)	193

*Հայաստանի Հանրապետություն
Գիտությունների ազգային ակադեմիա
Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն*

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ. IX. 2006

*Республика Армения
Национальная академия наук
Ширакский центр арменоведческих исследований*

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ. ВЫПУСК IX. 2006

*Shirak Centre of Armenian Studies
National Academy of Sciences
Republic of Armenia*

RESEARCH PAPERS. EDITION IX. 2006

**Շապիկի առաջին էջին՝ Մարմաշենի (Շիրակի մարզ)
վանական համալիրը (VII-XI դդ.)**

Լուսանկարը՝ Ս. Դարբինյանի

**Համակարգչային և գեղ. ձևավորումը՝ Լ. Կոստանյանի
Մրբագրիչ՝ Ռ. Հովհաննիսյան, Հ. Հարությունյան**

Պատվեր՝ N 012, տպարանակ՝ 150,
Հանձնված է շարվածքի 12.11.2006, ստորագրված է տպագրության 18.02.2007
Շարվածքը՝ համակարգչային, 12.5 հրատ. մամուլ:
Տպագրությունը՝ Ա/Չ Ռուբին Ավետիսյան,
Հասցեն՝ 377500, Գյումրի, Մեեր Սկրտչյան 47: